3 1761 06188626 3

Н. БУХАРИН

ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІЯЛІЗМУ

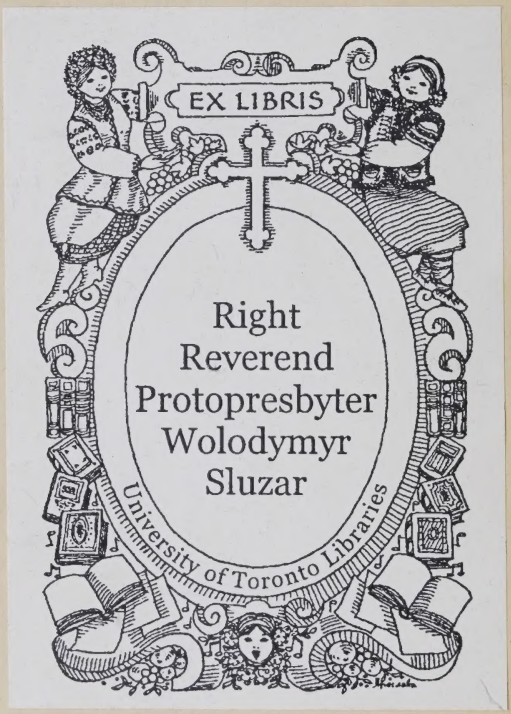
EX LIBRIS
Right
Reverend
Protopresbyter
Wolodymyr
Sluzar
University of Toronto Libraries

ТЕОРІЯ
ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІЯЛІЗМУ

Передрук заборонено
All rights reserved

Printed by Rosenthal & Co.
Berlin, Germany

100 примірн. на японському
папері нумеровано

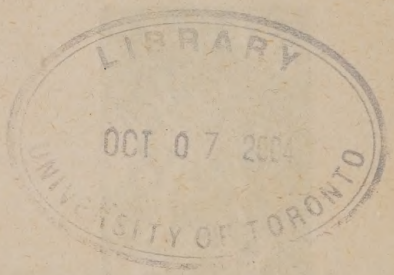

Пам'яті товариша

Миколи Миколаєвича Яковлева

(Віддав усе життя робітничій клясі; загинув — розстріляний адміралом Колчаком)

ПЕРЕДМОВА АВТОРА
до українського видання

Вчитися теорії історичного матеріялізму нині є більш потрібним, ніж будь-коли. Кожний свідомий робітник повинен мати в руках надійний струмент, за допомогою якого він міг би розглядатися в ході подій, цінувати ролю ріжних кляс і викривати дійсний характер буржуазної фразеології, що нею гнобительські кляси змагаються задурити, обшахрувати, ростлити пролєтарські кляси.

Таким — дійсно знаменитим — знаряддям і є теорія історичного матеріялізму.

Засвоєння її має особливу вагу для тих товаришів-робітників, що належать до національностей, гнетених іншими національностями. До всіх інших шахрайств з боку гнобительських кляс тут долучається ще й шахрайство націоналізму. Вияснювати його дійсну суть — конче потрібно. Але цього не можна робити інакше, ніж через застосування марксистської теорії історичного матеріялізму.

Пролєтаря, що повнотою опанує теорію історичного матеріялізму, вже не спантеличить ніяка буржуазна ідеологія: він без мороки звільниться (тай інших звільнюватиме) спід опіума релігії; він як найкраще пересвідчиться дурисвітської вдачі націоналістичного шовінізму; він одразу ж збагне зрадницьку ролю соціяль-демократичного опортунізму. Прибічник історичного матеріялізму не може не бути пролєтарським революціонером, себ-то як раз комуністом, хто найсвятішим своїм завданням уважає скинуття капіталу і завоювання пролєтарської диктатури.

Коли ця моя праця, з якої нині вчиться пролєтарське студентство Радянської Землі, допоможе справі клясової освіти наших українських товаришів, пролєтарів і бідаків, що шукають шляхів до свого визволення, то я вважатиму, що мені пощастило виконати хоч дрібну частинку своїх обов'язків до братерського пролєтаріяту української мови.

7 березня 1923 *р.*

Берлін. *Н. БУХАРИН.*

P. S. Принагідно шлю привітання українським товаришам в Америці, з котрими мені доводилося працювати за часів імперіялістичної війни і котрі навіть у найтяжчі хвилини завжди твердо стояли на клясовій позиції революційного інтернаціоналізму.

Н. Б.

ПЕРЕДМОВА

Цю книжку написано на той же зразок, як і «Азбуку комунізму». Розуміється, її повинно брати *після* «Азбуки»: предмет тут значно важчий до засвоєння, а в звязку з тим — хоч і як популярно силкувався автор писати — значно складнішим вийшов і виклад цього предмету. Проте ж, книжку написано посамперед для *робітників*, що прагнуть набути собі марксистського знання.

Автор вибрав тему про історичний матеріялізм саме тому, що ця «основа основ» марксистської теорії ще й досі не мала систематичного викладу. Одинична спроба — книжка Г. Ґортера — безнадійно хорує на припрощування і зовсім не зачіпає низки складних проблєм, що неминуче повстають перед читачем. Кращі ж праці в справі історичного матеріялізму роспорошено по журналах, або ж викладено конспективно і тяжко для розуміння («Основные вопросы марксизма»); деякі з них пристарілися формою і тому незрозумілі для сучасного читача («К вопросу о развитии монистического взгляда на историю»), або ж трактують питання з одного лишень боку (чисто філософського), чи являють собою окремі статті в збірниках, що їх тепер не дістати.

З другого ж боку, потреба мати систематичний виклад теорії історичного матеріялізму є величезною. В біжучу фазу революції повстало на порядку деннім чимало проблєм, що в попередній гострий момент стояти не могли: сюди підходить значна частина питань так званого «загального світогляду». Перед багатьма товаришами ці питання стали вперше, бо ж не забудьмо, що середній член нашої партії не належить уже до того покоління, представники якого ще мали можливість

«гризти книжку»: це товариші, свідомо-партійне життя яких цілковито вкривалося потребами вузької практичної роботи, що стояла була, зрозуміла річ, вище над усе.

В де-яких, доволі істотного значіння пунктах, автор одходить од звичайного трактування предмету, а в де-яких він визнає можливим не обмежуватися на вже відомих тезах, а розвивати їх далі. Було б дивним, коли б марксистська теорія ввесь час лишень тупцювала на однім місці. Проте скрізь і всюди автор провадить далі традиції найбільш ортодоксального матеріялістичного й революційного розуміння Маркса.

Книжка народилася з дискусій на семінарі, веденім автором вкупі з Ю. П. Денике. На ці дискусії сходилися товариші, що закінчили лекторську групу Свердловського університету та стали потім його науковими співробітниками: новий тип людей, що вивчаються філософії і в-ночі стоять на варті з гвинтовкою в руках, обмірковують найбільш абстрактні питання, а через годину ріжуть дрова; сидять по бібліотеках і довгу днину працюють по фабриках. Ці товариші, справедливо кажучи, теж автори цієї книги. Цим своїм найближчим друзям, а так само й Ю. П. Денике, я висловлюю свою щиру вдячність.

Москва.
Вересень 1921 *р.* *Н. Б.*

ЗМІСТ:

ПЕРЕДМОВА АВТОРА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ 7

ПЕРЕДМОВА 9

ЗМІСТ 11

ВСТУП. Практичне значіння суспільних наук 13

§ 1. Потреби боротьби робітничої кляси і суспільні науки. Стор. 13. § 2. Буржуазія і суспільні науки. Стор. 14. / § 3. Клясовий характер суспільних наук. Стор. 14. / § 4. Чому пролєтарська наука вища за буржуазну? Стор. 15. / § 5. Ріжні суспільні науки і соціологія. Стор. 16. / § 6. Теорія історичного матеріялізму, як марксистська соціологія. Стор. 18.

РОЗДІЛ І. Причина і мета в суспільних науках (кавзальність і телєологія) 19

§ 7. Слушність явищ взагалі і суспільних явищ — зокрема. Ст. 19. § 8. Характер закономірности. Стор. 21. / § 9. Телєологія взагалі і її критика. Іманентна телєологія. Стор. 22. / § 10. Телєологія в суспільних науках. Стор. 26. / § 11. Причиновість і телєологія. Наукове пояснення — причинове пояснення. Стор. 30.

РОЗДІЛ ІІ. Детермінізм і індетермінізм (необхідність і свобода волі 32

§ 12. Питання про свободу чи несвободу індивідуальної (окремої) волі. Стор. 32. / § 13. Результанта індивідуальних воль у неорганізованім суспільстві. Стор. 36. / § 14. Колєктивно організована воля. Стор. 39. / § 15. Так званий випадок взагалі. Стор. 41. § 16. Історична „випадковість". Стор. 43. / § 17. Історична необхідність. Стор. 45 / § 18. Питання про можливість суспільних наук і прорікань на цім полі. Стор. 47.

РОЗДІЛ ІІІ. Діялєктичний матеріялізм 51

§ 19. Матеріялізм і ідеалізм у філософії. Проблєма об'єктивного. Стор. 51. / § 20. Матеріялістична постановка питання в суспільних науках. Стор. 57. / § 21. Динамічна точка погляду і звязок явищ. Стор. 61. / § 22. Історизм у суспільних науках. Стор. 65. § 23. Точка погляду суперечностей і суперечливість історичного розвитку. Стор. 70. / § 24. Теорія скокоподібних змін і теорія революційних змін у суспільних науках. Ст. 77.

РОЗДІЛ IV. Суспільство 82

§ 25. Поняття сукупностей. Сукупності логічні й реальні. Стор. 82. § 26. Суспільство, як реальна сукупність або система. Стор. 83. § 27. Характер суспільного звязку. Стор. 87. / § 28. Суспіль-

ство й особа. Примат суспільства над особою. Стор. 91. / § 29. Суспільства в стані створення. Стор. 99.

РОЗДІЛ V. Рівновага між суспільством і природою . . 102
§ 30. Природа, як оточення для суспільства. Стор. 102. / § 31. Взаємовідносини між суспільством і природою; процес продукції і відпродукції. Стор. 105. / § 32. Продукційні сили. Продукційні сили, як покажчик взаємовідносин між природою і суспільством. Стор. 110. / § 33. Рівновага між природою й суспільством, її порушення й відновлення. Стор. 116. / § 34. Продукційні сили, як вихідний пункт соціологічної аналізи. Стор. 118.

РОЗДІЛ VI. Рівновага між елементами суспільства. . . 128
§ 35. Звязок ріжних суспільних явищ. Постановка питання. Ст. 128. § 36. Речі, люде, ідеї. Стор. 130. / § 37. Суспільна техніка і економічна структура суспільства. Стор. 132. / § 38. Надбудови і їхня структура. Стор. 147. / § 39. Суспільна психологія і суспільна ідеологія. Стор. 208. / § 40. Ідеологічні процеси, як віддиференційована праця. Стор. 217. / § 41. Значіння надбудов. Стор. 224. § 42. Формувальні принципи суспільного життя. Стор. 231. / § 43. Типи економічних структур і типи ріжних суспільств. Стор. 234. § 44 Суперечливий характер розвитку; зовнішня і внутрішня рівновага суспільства. Стор. 241.

РОЗДІЛ VII. Порушення й відновлення суспільної рівноваги 244
§ 45. Процес суспільних змін і продукційні сили. Ст. 244. / § 46. Продукційні сили і суспільно-економічна структура. Стор. 246. § 47. Революція і її фази. Стор. 257. / § 48. Закономірність переходової доби і закономірність занепаду. Стор. 265. / § 49. Розвиток продукційних сил і матеріялізація суспільних явищ (нагромаджування культури). Стор. 272. / § 50. Процес відпродукції суспільного життя в його цілому. Стор. 275.

РОЗДІЛ VIII. Кляси й клясова боротьба 279
§ 51. Кляса, стан, професія. Стор. 279. / § 52. Клясовий інтерес. Стор. 289. / § 53. Клясова психологія і клясова ідеологія. Ст. 291. § 54. „Кляса в собі" і „кляса для себе" Стор. 296. / § 55. Форми відносної солідарности інтересів. Стор. 297. / § 56. Клясова боротьба і клясовий мир. Стор. 301. / § 57. Клясова боротьба і державна влада. Стор. 306. / § 58. Кляса, партія, ватажки. Ст. 308. § 59. Кляси, як знаряддя суспільної трансформації. Ст. 312. / § 60. Безклясове суспільство будуччини. Стор. 313.

ПОКАЖЧИКИ 317
I. Покажчик імен і авторів 317
А. Загальний 317
В. Чужинецький 321
II. Предметний покажчик 324

ВСТУП

Практичне значіння суспільних наук.

§ 1. Потреби боротьби робітничої кляси і суспільні науки. § 2. Буржуазія і суспільні науки. § 3. Клясовий характер суспільних наук. § 4. Чому пролетарська наука вища за буржуазну? § 5. Ріжні суспільні науки і соціологія. § 6. Теорія історичного матеріялізму, як марксистська соціологія.

§ 1. **Потреби боротьби робітничої кляси і суспільні науки.** Буржуазні вчені, коли починають говорити про якусь науку, то говорять про неї таємничим шепотом, ніби про річ, що народилася не на землі, а на небі. Насправжки ж, усяка наука, яку ні взяти, виростає з потреб суспільства чи його кляс. Ніхто не рахує числа мух на вікні чи горобців на вулиці. А от худобу — рахують. Перше не є нікому потрібним. А друге — знати не шкодить. Але зиск буває не тільки од знання природи, зо складових частин якої добуваємо ми ріжні матеріяли, струмент, сировину, то-що. Так само потрібно мати знання і про суспільство. Робітнича кляса в своїй боротьбі що-хвилини пересвідчується потреби мати такі знання. Щоб як слід боротися з іншими клясами, їй потрібно *передбачати*, як ці кляси поводитимуться. А щоб передбачати це, треба знати, від чого залежить поведінка ріжних кляс за ріжних умов. До хвилі завоювання влади робітничій клясі доводиться жити під гнітом капіталу і в своїй боротьбі за визволення повсякчас рахуватися з тим, на які позіції стають ті чи інші кляси. Для того ж треба знати, від чого залежить і чим спричинюється поведінка кляс. А на це питання може відповісти тільки суспільна наука. Після завоювання влади робітничій клясі доводиться боротися з капіталістичними державами інших країн, як і з недобитками контрреволюції хатньої; але їй доводиться одночасно розвязувати також і велетенських труднощей завдання в справі організації й росподілу. Яким повинен бути господарський плян, як використати інтелігенцію, як виховати

охоту до комунізму в селянстві й дрібній буржуазії, як підготовляти досвідчених адміністраторів з робітників, як підходити до широких та ще й не дуже свідомих верств своєї власної кляси, і т. д., і т. д., — всі ці питання, щоб одповісти на них без помилок, вимагають *знання* суспільства, його кляс. їхніх властивостей, їхньої поведінки в тім чи іншім випадкові; вони вимагають знання і суспільного господарства, і суспільного думання ріжних груп суспільства. Вони, одне слово, вимагають собі суспільної *науки*. Практичне завдання перебудови суспільства можна виконати лишень *науковою* політикою робітничої кляси, політикою, що спирається на *наукову теорію*, а саме на теорію, створену й обгрунтовану для пролєтарів Марксом.

§ 2. **Буржуазія і суспільні науки.** І буржуазія витворювала свої суспільні науки, виходячи з потреб своєї практики.

Тому вже, що є вона *командною* клясою, — їй доводиться відповідати собі на безліч питань: як охоронювати капіталістичний лад, як забезпечити так званий «нормальний розвиток» капіталістичного суспільства, себ-то звичайне добування баришів, як організувати для того свої господарські установи, як вести політику відносно інших країн, як забезпечити своє панування над робітничою клясою, як усовувати суперечності у власнім осередку, як підготовляти кадри своїх урядовців, попів, поліцаїв, учених; як ставити діло освіти, щоб робітнича кляса і не була дикуном, що лишень псує машини, і в той же час була цілком слухняною своїм гнобителям. І т. д.

Отже, суспільні науки для буржуазії необхідні: вони допомагають їй розглянутися в складнім суспільнім життю і взяти вірний курс у розвязуванню практично життєвих завдань. Варто тут зауважити, що першими буржуазними економістами (вченими, що досліджували господарство) були великі практики-купці і державні діячі, а найбільший теоретик буржуазії, Рікардо, був дуже спритним банкіром.

§ 3. **Клясовий характер суспільних наук.** Буржуазні вчені весь час твердять, що вони — представники так званої «чистої науки», що всі земні пристрасті, боротьба інтересів, життєві турботи, гонитва за баришем та інші брудні й брутальні речі, — не мають до їхньої науки жадного відношення. Вони уявляють собі справу так, ніби вчений, — це якийсь бог на високій горі, що байдуже спостерігає суспільне життя в усій безлічі його форм і відмін; вони думають (а ще більше говорять), що брудна «практика» ані трошечки не впливає на

чисту «теорію». З попереднього ми бачимо, що це зовсім не так. Навпаки. Сама наука народжується з практики. А коли це так, то цілком зрозуміло, що суспільні науки мають *клясовий* характер. Кожна кляса має свою практику, свої окремі завдання, свої інтереси, а тому і *свій погляд* на речі. Буржуазія піклується в першу чергу про те, щоб зберегти, звіковічити, зміцнити, поширити панування капіталу. Робітнича ж кляса піклується в першу чергу про те, щоб зруйнувати капіталістичний лад та забезпечити вже своє власне панування, аби перебудувати весь світ. Не тяжко зрозуміти, що буржуазна практика вимагає чогось одного, а пролетарська — другого; що буржуазія має свій погляд на речі, а робітнича кляса — свій; що суспільна наука в буржуазії одна, а в пролетаріята — неминуче інша.

§ 4. **Чому пролетарська наука вища за буржуазну.** Тепер перед нами повстає от яке питання. Коли суспільні науки мають клясовий характер, то чому ж пролетарська наука вища за буржуазну? Адже ж і робітнича кляса має свої інтереси, змагання, практику, і буржуазія — так само. Обидві кляси — зацікавлені в рівній мірі. Справа ні трохи не одмінюється від того, що одна кляса — добра, великодушна та піклується про добро людства, а друга — зажерлива ласа до баришів і т. д. У одної — одні окуляри, червоні. У другої — другі окуляри, білі. Чому ж червоні окуляри кращі за білі? Чому через них можна краще розглянутися в дійсності? Чому через них краще видко?

Відповідь на це питання вимагає попереднього підходу.

Погляньмо на становище буржуазії. Ми бачили, що вона зацікавлена тим, щоб зберегти капіталістичний лад. А тим часом відомо, що вічного на світі нічого нема. Був рабовласницький лад, був лад поміщицький, був і є капіталістичний, та були й інші форми людського суспільства. Коли це так — а це безперечно так — то звідси походить от що: хто хоче зрозуміти суспільне життя як слід, насправжки, той повинен зрозуміти в першу чергу те, що все одмінюється, що за всякою старою формою суспільства йде нова, інша. Візьмім собі, напр., поміщика-кріпаковласника, що жив до звільнення селян з панщини. Він навіть не міг собі й уявити, що може бути такий лад, коли «хамів» не можна буде продавати, або міняти на хортів. Чи міг би такий поміщик гаразд зрозуміти розвиток суспільства? Звичайно, ні. Чому? Та тому, що мав на очах

не окуляри, а шори. Він не міг бачити далі за свій ніс, а тому не міг розуміти навіть і того, що в нього було під носом.

Такі ж шори має й буржуазія. Вона зацікавлена в збереженню капіталізму і покладається на його витревалість та на його вічність. Тому вона не здатна підгледіти й спостерегти такі явища й риси в розвиткові капіталістичного суспільства, які вказують на його невитревалість, на його неминучу загибель (або навіть на його можливу загибель), на його перетворення в якийсь інший лад життя. Найкраще це видко на прикладі світової війни й революції. Чи хоч хто з більш-менш видатних буржуазних вчених передбачав наслідки світової чубанини? Ніхто. Всі вони тільки те й робили, що підтримували свої буржуазні уряди та пророчили перемогу капіталістам саме своєї країни. А тим часом, такі явища, як загальна руїна через війну, як нечувані ніколи революції пролєтаріяту, вирішують долю людства, перетворюють лице цілої землі. І як раз тут буржуазна наука анічогісінько не передбачала. Передбачали все це лишень комуністи — представники пролєтарської науки. Це сталося тому, що пролєтаріят не труситься над зберіганням старовини, чому й є *значно більше далекозорим.*

Тепер не тяжко зрозуміти, чому пролєтарська суспільна наука вища за буржуазну. Вона вища за неї тому, що глибше й ширше розглядається на явищах суспільного життя; тому, що вона здатна заглядати вперед і спостерігати те, чого ніяк не подужає підгледіти суспільна наука буржуазії. Звідси також є зрозумілим, що ми, марксисти, маємо повне право визнавати за справжню як раз пролєтарську науку, та право й вимагати, щоб за таку визнавали її й усі.

§ 5. **Ріжні суспільні науки і соціологія.** Людське суспільство дуже складна річ; дуже складні й ріжноманітні і всі суспільні явища. Тут і господарські явища, економічний лад суспільства, і державна його організація, і сфера морали, релігії, мистецтва, науки, філософії, і сфера родинних відносин і т. д. Все це часто сплутується в примхливих комбінаціях і утворює собою загальну течію суспільного життя. Цілком зрозуміло, що для досліду цього складного суспільного життя доводиться підходити до нього з ріжних боків, доводиться поділяти загальну науку на низку спеціялізованих наук. Одна вивчає господарське життя суспільства (економічна наука) або навіть зокрема загальні закони капіталістичного господарства (політична економія); друга вивчає право й державу

та й сама поділяється на спеціяльності; третя вивчає, скажім, мораль; і т. д.

Науки в кожній з цих царин поділяються, в свою чергу, на дві кляси; одна кляса наук досліджує, що було *ось такого то часу у такому ось місці*, — це історичні науки. Напр., з обсягу права: можна досліджувати й докладно списувати, як виникли право й держава і як одмінювалися їхні форми. Це буде *історія* права. А можна досліджувати й розвязувати *загальні* питання: що таке право, в яких умовах воно утворюється, в яких зникає, від чого залежать його форми і т. д. Це буде *теорія* права. Такі науки будуть теоретичними.

Є серед суспільних наук дві найбільшої ваги науки, що досліджують не окрему якусь галузь суспільного життя, а все суспільне життя в усій його суцільності; іншими словами, вони беруть не одну якусь низку явищ (*чи* господарські, *чи* правничі, *чи* релігійні і т. д.), а досліджують усе життя суспільства загалом, беруть *усі* низки суспільних явищ. Це *історія* — з одного боку, і *соціологія* — з другого. Після сказаного вже вище не тяжко побачити ріжницю між ними. *Історія* досліджує і списує, як пливла течія суспільного життя в певний час у певному місці (напр., як розвивалися і господарство, і право, і мораль, і наука, і ціла низка інших річей у Росії, починаючи з 1700 до 1800 р. р.; або в Хині з 2000 р. перед Н. Х. до 1000 р. після Н. Х.; або в Німеччині після франко-пруської війни 1871 р.; або за якусь іншу добу в якійсь іншій країні, або в низці країн). *Соціологія* ж ставить загальні питання: що таке суспільство? од чого залежить його розвиток чи його загибель? в якім відношенню одне до одного стоять ріжні групи суспільних явищ (господарство, право, наука і т. д.)? чим пояснюється їхній розвиток? якими суть історичні форми суспільства? чим пояснюється їхнє чергування? і т. д., і т. д. Соціологія є набільш загальною (абстрактною) з суспільних наук. Часто-густо їй дають інші назви: «філософія історії», «теорія історичного процесу» і ін.

З цього й видко, в якім відношенню стоять одна до одної історія і соціологія. Висвітлюючи загальні закони людського розвитку, соціологія стає *методою* для історії. Як що, напр., соціологія встановлює загальне твердження, що форми держави залежать від форми господарства, то історик повинен у якій ні є добі шукати й знаходити як раз цей звязок, та показувати, як він конкретно (себ-то в узятім випадкові) виявляється. Історія дає *матеріял* для соціологічних висновків

і узагальнень, бо ж ці висновки не висмоктується з пучки, а будується зо справдешніх історичних фактів. Соціологія, в свою чергу, подає певну точку погляду, спосіб досліду або, як кажуть, *методу* для історії.

§ 6. **Теорія історичного матеріялізму, як марксистська соціологія.** Робітнича кляса має свою, пролетарську соціологію, знану під назвою *історичного матеріялізму.* В основі цю теорію вироблено Марксом і Енґельсом. Вона зветься також матеріялістичною методою в історії, або просто «економічним матеріялізмом». Ця геніяльна теорія є найгострішим знаряддям людської думки й пізнання. За її допомогою пролетаріят розглядається в найбільш заплутаних питаннях суспільного життя і клясової боротьби. За її допомогою комуністи слушно спророчили і війну, і революцію, і диктатуру пролетаріяту, і поведінку ріжних партій, груп та кляс у великому перевороті, що нині переживає його людство. Її викладові й розвиткові буде присвячено всю нашу книжку.

Де-хто з товаришів уважає, що теорію історичного матеріялізму ніяк не можна брати як марксистську соціологію, і що її не можна викласти систематично. Ці товариші гадають, що вона є лишень живою *методою* історичного пізнавання, що її істини можна доводити лишень у тій мірі, в якій говоримо про події конкретні. До цього додається ще того аргумента, що й саме поняття соціології є дуже невиразним і що «соціологією» звуть, бува, і науку про первісну культуру та про походження істотних форм людського співжиття (напр., родини), і дуже роспливчасті міркування про ріжні суспільні явища «взагалі», і некритичне привподоблювання суспільства до організму (органічна, біологічна школа в соціології) і т. д.

Це аргументи недоречні. По-перше, з факту плутанини в буржуазному таборі не треба створювати плутанину й собі. Де місце теорії історичного матеріялізму? Це не політична економія. Це й не історія. Це — *загальна наука про суспільство і про закони його розвитку*, себто соціологія. По-друге, те, що вона (теорія історичного матеріялізму) є *методою* для історії, ніяк не нищить її значіння, як соціологічної *теорії*. Дуже часто більш абстрактна наука дає точку погляду (себ-то методу) науці менш абстрактній. Так само стоїть справа й тут, як ми бачили вгорі, з основного тексту.

РОЗДІЛ І.

Причина й мета в суспільних науках (кавзальність і телєологія).

§ 7. Слушність явищ взагалі і суспільних явищ — зокрема. § 8. Характер закономірности. § 9. Телєологія взагалі і її критика. Іманентна телєологія. § 10. Телєологія в суспільних науках. § 11. Причиновість і телєологія. Наукове пояснення, як причинове пояснення.

§ 7. **Слушність явищ взагалі і суспільних явищ — зокрема.** Коли ми придивимося до нашого природнього оточення і до явищ суспільного життя, то побачимо, що вони — зовсім не якась каша, де не можна нічого ні зрозуміти, ні передбачити. Навпаки, під пильним розглядом ми скрізь у тих явищах побачимо певну слушність. За ніччю йде день, за днем так само неминуче — ніч. Доби року теж незмінно чергуються одна з одною, а поруч того з року в рік відбувається і ціла низка побічних явищ: наростає на деревах і осипається з них листя, прилітають і одлітають ріжні породи птаства, люде сіють, жнуть і т. д. Або другий приклад, майже жарт. Кожного року, як ідуть теплі дощі, то дуже ростуть гриби, чому навіть і пісенька є: «Дощ іде — гриби будуть». Всі ми знаємо, що зернина, як потрапить у землю, то проростає, і з неї за певних умов, кінець кінцем, розвивається колос. Зате ми ніколи не бачили, щоб цей колос виріс, скажім, хоча б з жабуриння чи з шматочків вапняку. Таким чином, у природі все, почавши з руху велетеньских плянет і закінчивши зерниною чи грибами, підлягає певній слушності, або, як кажуть, *закономірності*.

Те ж самісіньке спостерігаємо ми і в суспільнім життю, себ-то в життю людського суспільства. Хоч і як складне й ріжноманітне це життя, а все ж ми зауважаємо певну закономірність і в ньому. Напр., скрізь, де розвивається капіталізм (чи в Америці, чи в Японії, чи в Африці, чи в Австралії — одна-

ково) зростає й множиться робітнича кляса, роспочинається соціялістичний рух, ширится теорія марксизму. Поруч зросту продукції зростає й «духовна культура», число грамотних, наприклад. В капіталістичнім суспільстві через певні періоди часу відбуваються кризи, що чергуються з піднесенням промисловости чисто так само, як день чергується з ніччю. Коли трапляється якийсь значний винахід, що перевертає всю техніку, то хутко перетворюється й усе суспільне життя. Або візьмім такі приклади: підрахуймо число народин за рік у якійсь країні. Через рік ми побачимо, що зріст населення в процентах лишиться, приблизно, тим же. Підрахуймо кількість пива, випитого в Баварії за рік: ми побачимо, що це — величина тревала і з кожним роком, відповідно до зросту населення, — більша. Коли б ніякої слушности, ніякої закономірности не було, тоді, зрозуміла річ, нічого не можна було б ні передбачати, ні робити. Сьогодні день настав би за ніччю, а далі світла не було б може й цілий рік. Минулого року зимою випав би сніг, а цього року може зацвіли б померанці. В Англії вкупі з капіталізмом розвивалася б робітнича кляса, а в Японії, гляди, множитимуться поміщики. Тепер хліб печуть у печі, а хто зна? чи не почне він рости замісць шишок на соснах?

На ділі ж, як бачимо, так не думає ніхто. Бо всі добре розуміють, що хліб на сосні *не ростиме*. Всі зауважають, що і в природі, і в суспільстві є *певна* слушність, *певна* закономірність. *Знайти цю слушність і є першим завданням науки.*

Ця слушність (закономірність) у природі й суспільстві є цілком незалежною від того, чи відчувають її люде, чи ні. Іншими словами, це — об'єктивна (незалежна від свідомости людей) закономірність. Отже, першим кроком науки й повинно стати — знайти цю закономірність, видобути її з хаосу явищ. *Маркс* бачив прикмету наукового знання в тім, що воно дає «суцільність багатьох зумовлень і відношень» (Totalität von vielen Bestimmungen und Beziehungen) всупереч «хаотичному уявленню» (chaotische Vorstellung; дивись «Einleitung zu einer Kritik der polit. Oekonomie», S. XXXV). Цю прикмету науки, що «систематизує», «впорядковує», «організує», створює «систему» і т. д. визнано геть чисто всіма. Так *Мах* («Пізнання й омана») означує процес наукового думання, як пристосовування думок до фактів і думок до думок. Англійський професор *К. Пірсон* («Грамматика науки», видання «Шиповник», стор. 26) пише: «Не факти самі з себе створюють науку, а метода, якою їх оброблено»: початковим ділом науки є «клясифікація» фактів, що не є звичайним збиранням їх, а «систематичним сполучуванням» (стор. 100). Проте, для величезної більшости сучасних буржуазних філософів роля науки полягає не в висвітлюванню тих слуш-

ностей (закономірностей), що *мають собі місце об'єктивно*, а в *вигадуванню* цих слушностей людським розумом. Зрозуміло однак, що чергування дня й ночи, доб року, слушна зміна природніх і суспільних явищ, все це відбувається *незалежно* від того, хоче чи не хоче цього розум ученого буржуа. Закономірність явищ є їхньою *об'єктивною* закономірностю.

§ 8. **Характер закономірности. Постановка питання.** Раз у природніх і суспільних явищах спостерігається та слушність, за яку ми говорили вгорі, то повинно запитати, що ж це за слушність? Коли ми візьмемо гарний годинник та додивимось, як знаменито припасовано в його механізмі зубком у зубок колещата, то ми зрозуміємо, чому він так добре ходить. Годинника зроблено відповідно до *певного пляну*; цього струмента збудовано для певної мети, і кожного гвинтика в ньому поставлено як раз для осягнення цієї мети. Чи не так же само збудовано й увесь світ? Плянети твердо й струнко ходять своїми орбітами; природа мудро зберігає особливо розвинені форми життя. Варто тільки розглянути будову будь-якої твари, щоб одразу побачити, як розумно й спритно, як *доцільно* її змайстровано. Та й як воно справді все в природі до речи: у кертиці, що живе під землею,—маленькі сліпі ока, проте чудовий слух; у риб, що живуть у глибині, під страшенним гнітом води, в середині є таке ж давління (коли їх вийняти, вони лопають) і т. д. А в людському суспільстві? Хиба не ставить собі людство величну мету — комунізм? Хиба ж увесь історичний розвиток не веде до цієї великої мети? А коли так, коли і в природі, і в суспільстві все має свої ме́ти, хоч і не завжди нам зрозумілі, але скеровані на повсякчасне вдосконалення, то чи ж не можна розглядати все суще з точки погляду цих мет? Тоді наші закономірності стали б *ме́тними* закономірностями (або закономірностями телєологічними; по-грецькому слово «тельос» означає «мету»). Такою от є одна можливість, одна постановка питання про характер закономірности.

Друга постановка виходить з того, що кожне явище має свою *причину*. Людство простує до комунізму *тому*, що в капіталістичному суспільстві зріс пролетаріят, тай не вмощується в рямках цього суспільства; кертиця має кепський зір і гарний слух *тому*, що протягом тисячоліть на її предків впливало природнє оточення, а спричинені ним зміни переходили в спадок; лишилися жити, плодилися й множилися як раз ті з них, кому, так сказати б, легше було жити, хто був більше пристосований до того оточення. За днем іде ніч і навпаки *тому*, що

земля обертається навколо себе і підставляє сонцю то один бік, то другий і т. д. В усіх цих випадках не питають про *мéти* (не питають «для чого?»), а тільки про *причину* (себ-то питають «чому?»). Це кавзальна, причинова (по-латинському «кауза» значить «причина») постановка питання. Закономірності явищ уважається *причиновими закономірностями*.

Так от виглядає суперечка між *кавзальністю* й *телєологією*. Цю суперечку треба нам розвязати в першу чергу.

§ 9. **Телєологія взагалі й її критика. Іманентна телєологія.** Коли ми підійдемо до телєології як до загального принципу, себ-то, коли почнемо обмірковувати той погляд, в згоді з яким усе на світі підлягає певним мéтам, то нам зовсім не тяжко буде зрозуміти всю безглуздість цієї телєології. Бо й справді, що таке мета? Поняття мети неодмінно тягне за собою й поняття того, *хто цю мету ставить саме як мету*, себ-то свідомо. Мети без того, *хто* її ставить, не буває. Камінь не ставить собі ніякої мети, так само як і сонце чи будь-яка планета, або й уся соняшна система чи Молошний Шлях. Мета, як поняття, стосується тільки до *свідомих живих істот*, що мають бажання і ставлять собі їх за мету, намагаючись ці бажання задовольнити (себ-то наблизитися до цієї «мети»). Тільки дикун може уявляти собі якусь мету, що її, мовляв, хоче осягнути камінь при дорозі. Дикун оживлює природу й оживлює камінь. Тому в нього панує «телєологія», і камінь поводиться на зразок «свідомої людини». Прибічники телєології як дві краплини води подібні до такого дикуна, бо в них весь світ має «мету», поставлену кимсь невідомим. Звідси ясно, що *поняття мети, доцільности і іншого зовсім не стосуються до світу взагалі, і що закономірність явищ не є закономірностю телєологічною.*

Не тяжко намацати корінці суперечки між прибічниками і телєології, і причиновости. З того часу, як людське суспільство розбилося на ріжні групи, одні з яких (меншість) урядують, наказують, панують, а другі виконують і коряться, люде почали міряти цією міркою ввесь світ. Як на землі є чимало царів, суддів, королів, командирів і ін., що диктують закони, судять, карають, так і над усім світом є, мовляв, цар небесний, суддя, його небесне військо, його командири (архістратиги). Весь світ почали уважати за продукт *творчої волі*, яка, як їй і належиться з чину, сама накреслює собі свої мéти, свій «божий плян». Тому слушність явищ і почали уважати за виявлення саме цієї божої волі. Стародавній грецький філософ Аристотель так і сказав: «природа — це мета» (ἡ δέ φὐσις τέλος ἐστιν). Грецьке слово «номос» (νόμος — закон) означало одночасно і «закон природи», і закон моральний (себ-то правило морали, заповідь), і просто лад, пляномірність, гармонію.

«З поширенням імператорського повновладдя юриспруденція старого Риму обернулася в якесь світське богослов'я і її дальший розвиток пішов поруч з догматичним богослов'ям. Закони стали розуміти як норму (справило поведінки, *Н. Б.*), що йде від вищої влади — небесного імператора в богослов'ю, чи земного бога в правознавстві». (*Е. Спекторский*: «Очерки по философии общественных наук». Вып. I. Общественные науки и теоретическая философия. Варшава 1907, стор. 158). Систему закономірностей у природі почали розглядати як систему богостотного законодавства. Ще відомий учений *Кеплер* казав, що фізичний світ має свої пандекти (пандекти — збірка законів царя Юстиніяна). Такі погляди ми зустрічаємо й пізніше. Напр., фізіократи (французькі економісти часів революції), що дали перші й доволі мистецькі малюнки капіталістичного суспільства, закономірність природніх і суспільних явищ плутають з законами держави й декретами небесних сил. Напр., у *Франсуа Кене* ми знаходимо: «Істотними суспільними законами суть закони природнього ладу, найбільш *пожиточного* для людського роду... Ці закони *встановлено творцем природи раз на завжди*... Виконання цих... законів (це «божих» і «непорушних»! *Н. Б.*) повинна доглядати *клопотлива влада*» (autorité tutélaire. *Ф. Кене*: «Хинський деспотизм», розд. VIII, § 1 і § 2; цитуємо з солдатенківського видання «Библиотека Экономистов»). Тут не тяжко бачити, як закони «клопотливої влади» (себ-то буржуазного поліцая) спритно спираються на небесного «Творця», бувши зобов'язані допомагати йому в свою чергу.

Можна було б навести безліч ще й інших прикладів. Всі вони доводять одне: телєологічна точка погляду будується на *релігії*. Своїм *походженням* це — брутально-дикунське перенесення земних відносин рабства, покори — з одного боку, і панування — з другого, на ввесь світ. Телєологія в самім корінню суперечить науковому пояснюванню і спирається на віру. Це *попівська* точка погляду, незалежно від пахощів підливки, з якою її нам подавали й подають.

Але як же ж пояснити тоді цілу низку явищ, де «доцільність» плигає в вічі («доцільна» побудова ріжних організмів, суспільний поступ, вдосконалювання тваринного світу й людини і ін.)? Коли стояти на простацькій телєологічній точці погляду та за кожним разом тягти Пана Бога з його «пляном», то безглуздість такого пояснювання виявиться одразу ж. Тому телєологічна точка погляду прибирає у де-кого більш витончену форму, форму так званої «*іманентної телєології*» — науки про доцільність, властиву явищам природи й суспільства *внутрішньо*.

Перше ніж переходити до розгляду цього питання, не зайвим буде додати ще кілька слів про релігійні «пояснювання». Один освічений буржуазний економіст (*Бем-Баверк*) подавав був такий приклад. При-

пустім, — писав він — що я вигадав на пояснення світу теорію (науку), в згоді з якою весь світ складається з безлічи дрібнесеньких чортенят, рух і вовтузня яких і створює всі явища на світі. Але всі ці чортенята — незримі, їх не чути ні ухом, ні носом, їх не можна впіймати ні за який хвіст. А ну ж спростуйте цю «теорію»! Ніяким чином, бо вона сховалася за незримість і невловимість тих чортенят. Однак кожному видко, що це не теорія, а безглуздя. Чому? Та тому, що нема ніяких *підтверджень* слушности цього погляду.

Майже так само виглядають і всі релігійні так звані пояснювання. Вони ховаються чи за незрозумілість таємничих сил, чи за принципіяльну недосконаліть нашого розуму. Так, один з батьків церкви висловився: «Вірую, хоч це й безглуздя» („Credo quia absurdum"). Християнство вчить, що бог один, але в той же час богів троє. Це суперечить таблиці множення. Але кажуть, що «наш слабосилий розум не може збагнути цієї таємниці». Цілком зрозуміло, що таким міркуванням можна покрити *хоч яке* безглуздя, хоч яку божевільну дурницю.

В чім же полягає ця наука про «іманентну телєологію»? Тут уже одкидається думку про таємничу силу в безпосереднім розумінню цього слова. Тут говориться про мету, що поволі вияснюється разом з ходою подій, про мету, внутрішньо властиву самому процесові розвитку. Пояснім це прикладом. Візьмім якийсь тип тварин. З протягом часу він, силою низки причин, одмінюється, чим раз краще пристосовуючись до природи. Органи тварини чим раз удосконалюються, себ-то зазнають *поступу*. Або хоч і людське суспільство. Як ні уявляти його будучину (чи як соціялізм, чи як щось інше), все ж не можна заперечувати, що тип людини ліпшає, людина стає «культурнішою», вона також «удосконалюється», і ми, як урочисто висловлюються про царя природи, «простуємо шляхом цивілізації й *прогресу*». Так само, як будова тварин стає значно більш доцільною, так само й суспільство в своїй будові чим раз удосконалюється, себ-то його будова стає як раз більш доцільною. Тут мета (удосконалення) вияснюється в процесі розвитку. Її не приписано заздалегоди богом, а вона роспукується з пуп'янка разом з розвитком цього пуп'янка в троянду силою певних причин.

Чи слушна ця теорія? Ні, не слушна. Вона є лишень *замаскованою* й *витонченою* телєологічною балаканиною.

Перш за все ми *мусимо одкинути саме поняття мети, яку ніхто не ставить*. Це однаково, як говорити про думку без здатних думати істот, про вітер по-за атмосферою, чи про вохкість без води. На ділі ж, коли люде говорять про ту «внутрішньо властиву», мету, то вони часто в той же час

мовчки визнають і якусь вельми тонку та невловиму «внутрішню силу», яка й ставить цю мету. Ця таємнича сила не дуже нагадує того бога, що його малюють сивим стариганом з бородою й вусами; але в істоті справи це таки бог, хоч і дуже обточений з усіх боків найтоншими струментами думки. Отже й тут перед нами та ж телєологічна теорія, що ми її розглядали вище. *Телєологія* (наука про мету) веде й тут навпростець до *теології* (науки про бога).

Але вернімся ще до іманентної телеології в її чистому вигляді. Для цього треба краще розглянути ідею загального поступу (загального вдосконалення), на яку найбільше спираються прибічники іманентної телєології.

Як кожному видко, тут телєологічну точку погляду спростувати тяжче, бо ж «богостотне» сховалося тут у засідку. Проте, все ж не тяжко зметикувати в чім діло, коли розглянути весь процес розвитку *в його суцільності*, себ-то — взявши під увагу не тільки ті форми й типи (тварин, рослин, людей, неорганічні частини природи), що *залишилися*, а й ті, що *загинули та гинуть*. Чи ж усі форми підлягають цьому захваленому поступові однаково? Звичайно, ні. Мамонти були, а тепер їх нема; за нашої пам'яти вигинули зубри; а як брати загалом, то навіки загинуло незліченне число ріжних життєвих форм. Де тепер інки й ацтеки, що колись жили в Америці? Нема про них і спогаду. Де асиро-вавилонське суспільство? критська культура? старо-грецька? старий Рим, володар світу? Всі ці «суспільства» загинули. Їх нема. А залишилося та «вдосконалюється» лишень де-що. То в чім же природа того «поступу»? Та тільки в тім *факті*, що, скажім, *на 10.000 невдалих для розвитку комбінацій (ріжних сполучень умов) припадає 1 або 2 комбінації вдалих.*

Коли мати перед очима самі одні сприятливі умови і вдалі наслідки, то тоді, звичайно, все здається і дуже «доцільним», і просто чудовим. («Куда как чудно создан свет»!). Але пани іманентні телєологи не бачать другого боку медалі — безлічи випадків, що свідчать про *загибель*. Навпаки, коли ми все приведемо до того, що бувають і гарні, і кепські умови розвитку, що за гарних умов і наслідки виходять гарні, а за кепських (що трапляється найчастіше) — кепські, то тоді вся картина одразу втрачає свій богостотно мéтний блиск, і телєологічна побудова завалюється.

Один з руських телеологів, колись марксист, а потім православний піп і проповідник погромів за генерала Врангеля (Сергій *Булгаков*),

писав раз у збірникові «Проблемы идеализма» (стор. 8—9): «Поруч поняття еволюції, *розвитку без мети й свідомости* (підкреслено нами, *Н. Б.*), утворюється поняття поступу еволюції телєологічної, де причиновість і повільне виявлювання мети цієї еволюції збігаються до цілковитого ототожнення, чисто як у метафізичних системах». Тут ясно видко психологічну основу біганини за ме́тним світоглядом. Душа буржуа, залякана безнадійно захитаним становищем своєї кляси, прагне *розради*. Справжня, реальна хода розвитку не подобається їй тому, що нею не керує ніякий рятівничий розум, ніяка спасенна мета. Куди легше засипати після смашного обіду, коли знаєш, що є комусь про тебе піклуватися!

Визнаємо потрібним зауважити, що коли де-інде у Маркса-Енґельса трапляються формулювання, що *зовні* нагадують телєологічну точку погляду, то це лишень метафізичний спосіб висловлювання; коли Маркс говорить, що цінність є згуслиною м'язів, нервів і т. д., то тільки такі запеклі вороги робітників, як *П. Струве*, можуть чіплятися до цієї словесної оболонки та шукати в тій цінності справжні м'язи.

§ 10. **Телєологія в суспільних науках.** Коли ми говоримо про телєологічну точку погляду в пристосованню її до мертвої природи або до тварин, за винятком людини, то неслушність і безглуздя цієї теорії б'є в вічі. Яка ще там ме́тна закономірність, коли ніякої мети нема! Цілком інакше обертається справа, коли мова заходить про *суспільство і про людей*. Камінь не ставить собі мет, жирафа — ще під сумнівом; зате ж людина саме тим і відріжняється від інших частин природи, що такі ме́ти ставить. *Маркс* писав про це так: «Павук виконує операції, що нагадують операції ткаля, а бджола будовою свого стільника може завдати сорому архітекторові з людської породи. Але й найгіршого архітектора заздалегоди відріжняє від найкращої бджоли те, що він має будівлю в своїй голові перше, ніж починає її будувати. На кінці трудового процесу здобуваємо результат, що ідеально, як уява робітника, існував уже в початку його. Цей останній не тільки викликає зміну форми у природі (Formveränderung des Natürlichen), але одночасно й здійснює в ній *свою мету*, до якої ставиться *свідомо*, яка вказує йому характер і засоби його практики *подібно до закону*; мету, якій він мусить підпорядкувати свою волю. Це підпорядкування не є окремим актом (чином). Крім напруження робочих органів, на всім протязі роботи потрібна *доцільно скерована* (zweckmäßige) *воля*, що виявляється як увага». (*Маркс*, «Капітал», т. 1, стор. 140 німецького видання). Тут Маркс гостро підкреслює ріжницю між людиною і рештою земного світу. Слушно? Звичайно, бо ніхто не може заперечу-

вати того, що людина ставить собі мету. Погляньмо ж тепер, які висновки з цього роблять прибічники «мéтної методи» в суспільних науках.

Для цього ми візьмемо погляди найвидатнішого нашого супротивника, *Рудольфа Штамлера*, що видав був свого часу велику книжку проти марксизму під назвою «Господарство і право з точки погляду матеріялістичного розуміння історії» (*Rudolf Stammler*: „Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung". 2. Auflage).

Що є предметом суспільних наук? — питає Штамлер. І відповідає: суспільні науки мають діло з суспільними (соціяльними) явищами. Суспільні ж явища мають свої особливі прикмети, невластиві ніяким іншим явищам. Тому саме й потрібні особливі (суспільні) науки. В чім же полягає особливий характер, особлива ознака суспільних явищ? На це Штамлер відповідає так: ознака чогось суспільного полягає в тім, що суспільні явища *регулюється* зовні, а саме — нормами *права* (законами, декретами, постановами, наказами і ін.). Коли нема цього регулювання, нема права, тоді нема й суспільства. А коли суспільство є, то це свідчить, що його життя вкладено в певні рямки і лежить у них, як лиття в формі.

Ось формулування *Штамлера* докладно: Цей (резолютивний. *Н. Б.*) момент є ведене людьми (die von den Menschen herrührende) регулювання їхньої поведінки і співжиття (Miteinanderlebens). *Зовнішне регулювання* (äußere Regelung) людських відносин вперше робить можливим поняття соціяльного життя, як особливого об'єкту. Воно є *останнім моментом*, до якого звертається всякий *соціяльний* дослід (Betrachtung) в його своєрідності» (стор. 83 другого німецького видання).

Але раз ознакою суспільних явищ є їхнє регулювання, то, — каже Штамлер, — цілком ясно, що закономірність суспільного життя є *мéтною* закономірностю. Бо й справді, хто «регулює» і що то є «регулювати»? Регулюють *люде*, створюючи певні норми (правила поведінки) для осягнення певних мет, що їх свідомо ставлять *люде ж*. Звідси, в згоді зо Штамлером, і повстає величезна ріжниця між природою й суспільством, між суспільним розвитком і розвитком у природі (соціяльне життя, на думку Штамлера, є чимсь просто «протилежним природі» — „Gegenstück zur Natur"), а тому й між *науками про природу* (Naturwissenschaften) *і науками про суспільство*. Науки про суспільство суть *мéтні науки* (Zweckwissenschaften), науки ж про природу розглядають усе з точки погляду *причин і наслідків*.

Чи ж слушна ця точка погляду? Чи слушно, що є два сорти наук, що повинні бути далекі одна від одної, як небо й земля? Ні, не слушно. І ось чому.

Припустім на хвилинку, що й насправжки істотна ознака суспільства полягає в тім, що люде свідомо регулюють свої відносини правом. Чи ж повстає з цього, що ми не можемо запитувати себе, *чому* люде регулюють ці відносини в однім місці за одних часів інакше, ніж у другому місці за других часів? Приклад: буржуазна німецька республіка 1919—1920 років «регулює» суспільні відносини так, що розстрілює робітників; радянська пролєтарська республіка «регулює» їх так, що розстрілює контр-революційних капіталістів; законодавства буржуазних держав ставлять собі мету зміцнити, поширити, звіковічити панування капіталу; декрети пролєтарської держави ставлять собі мету зруйнувати це панування капіталу і забезпечити панування праці. Тепер, коли ми хочемо *науково зрозуміти*, себ-то пояснити ці явища, то чи вистачить нам тільки послатися на те, що мéти ріжні? Всяке, звичайно, зрозуміє, що не вистачить. Бо кожне запитає: *але чому ж, чому ж це так*, що одного разу «люде» ставлять собі одні мéти, а другого — другі? А це наштовхне нас безпосередньо на відповідь: тому, що в однім випадкові владу має пролєтаріят, а в другому — буржуазія; буржуазія хоче свого тому, що її умови життя викликають у неї одні бажання, а умови життя робітників викликають у них другі бажання і т. д. Коротко кажучи, коли б тільки ми схотіли справді *зрозуміти* якесь суспільне явище, ми неминуче почали б ставити питання: «чому?», себ-то запитувати про *причини* цього явища, *не зважаючи* на те, що в ньому виявляється якась людська мета. Отже ж: *коли навіть люде все свідомо регулюють, і все одбувається в суспільстві так, як вони того хочуть, то й тоді для пояснення явищ потрібна не телєологія, а розгляд причин явищ, себ-то вишукування причинової закономірности. А тому і в цім питанню нема жадної ріжниці між суспільними науками і науками про природу.*

Як що добре поміркувати, то одразу стане видко, що інакше й бути не може. Справді, хиба сама людина і будь-яке людське суспільство не є частиною природи? Хиба людський рід не частина тваринного світу? Хто це заперечує, той не тямить азбуки сучасної науки. А коли людина й людське суспільство суть частиною всієї природи, то було б величезним дивом, коли б ця частина була *повною протилежностю всій*

решті природи. Не тяжко бачити, що в прибічників телєології і тут випинається думка про *богостотність* людської природи, себ-то та ж сама наївна думка, що ми її розглядали вище.

Ми бачимо таким чином цілковиту недотепність телєологічної точки погляду, коли б ми навіть припустили, що істотною прикметою суспільства є *зовнішнє* регулювання (право). *Навіть* тоді телєологія ні до чого. Але, по суті справи, «зовнішнє регулювання» зовсім не є найістотнішою ознакою суспільства. Майже всі суспільства минувшини (і капіталістичне особливо) були як раз цілковито *неврегульованими*, анархічними. В сумі суспільних явищ це регулювання, що справді регулювало б *так*, як бажалося того законодавцям, відогравало зовсім не таку вже значну ролю. А в майбутньому (комуністичному) суспільстві? Там *зовсім* не буде зовнішнього (правного) регулювання. Бо свідомі, виховані в дусі трудової солідарности люде нового ладу не потрібуватимуть жадного зовнішнього погонича (докладніше про ці питання будемо говорити ще в дальшім розділі). Отже, і з цієї точки погляду теорія Штамлєра ні до чого не здатна, і єдиною слушною методою наукового розгляду суспільних явищ лишається розгляд їх з точки погляду причиновости.

В теорії Штамлєра яскраво видко ідеологію урядовця капіталістичної держави, ідеологію, що намагається звіковічити те, чому судилося бути тільки тимчасовим. Справді, держава й право — це ж продукти *клясового* суспільства, частини якого перебувають у повсякчасній, подеколи надзвичайно запеклій боротьбі. Нема сумніву, що одною з умов існування *такого* суспільства були правні норми й державні організації гнобительської кляси. Але в *безклясовім* суспільстві картина як раз мусить цілковито одмінитися. Тому, отже, не можна уважати історично минуще відношення (державу, право) за неодмінну приналежність *будь-якого* суспільства.

З другого боку, Штамлєр не добачає ще ось чого. Дуже часто трапляється, що закони й норми державної влади, за допомогою яких командна кляса намагалася досягнути *одних* наслідків, на ділі, силою стихійности розвитку й суспільної анархії, призводять зовсім не до того, що було *метою*. Найкращим прикладом цього може бути *світова війна*. Справді. Шляхом державних заходів (мобілізація армії й флоти, військові операції під керовництвом державної влади і т. д.) буржуазія ріжних країн намагалася досягти цілком певних *своїх мет*. А що ж вийшло? А вийшла революція *пролетаріята проти буржуазії*. Як пояснити все це з побожно-телєологічної точки погляду Штамлєра? Ясно, що цього зробити *не можна*. Де ж тут приховано помилку? В тім, що Штамлєр *перецінює* «регулювання» і недоцінює *стихійну* ходу розвитку, а тому вся його побудова лишень безпомічно висне в повітрю.

§ 11. **Причиновість і телєологія. Наукове пояснення — причинове пояснення.** З попереднього виходить, що коли ми хочемо пояснити будь-яке явище, в тім числі й будь-яке явище суспільного життя, нам неминуче доводиться ставити питання про *причину*. Всі спроби телєологічного ніби-то пояснення на ділі суть лишень відсвітом релігійної *віри* і анічогісінько не пояснюють. Таким чином, на істотне питання, якою ж є закономірність явищ природи й суспільства, що воно за слушність, що ми її спостерігаємо і там, і тут, — відповідь може бути одна: *і в природі, і в суспільстві існує об'єктивно* (*себ-то незалежно від того, чи хочемо ми того чи ні, свідомі ми того чи не свідомі*) *причинова закономірність явищ.*

Чим же є причиновий закон? Це неминучий, повсякчасно й скрізь та всюди спостережуваний звязок явищ: коли, напр., температура тіла підвищується, то ширшає його обсяг; коли рідину нагрівати скільки слід, то вона перетворюється в пару; коли випустити величезну кількість паперових грошей, понад потребу в них, то настає їхнє знецінення; коли існує капіталізм, то неминуче від часу до часу трапляються війни; коли в країні дрібна продукція існує поруч великої, то остання кінець кінцем перемагає; коли пролєтаріят починає атаку на капітал, капітал обороняється всіма засобами; коли продуктивність праці зростає, то нижчають ціни; коли в людський організм вводиться певну кількість отрути, то він умирає і т. д., і т. д. Коротко кажучи, кожний причиновий закон виявляється в твердженню (в формулі): *коли маємо такі й такі явища, то неминуче будуть і відповідні їм інші явища.* Пояснити якесь явище, знайти його причину — це значить знайти друге явище, від якого воно залежить, себ-то висвітлити *причиновий звязок* явищ. Доки цього звязку не знайдено, явище не пояснено. Коли цей звязок знайдено, коли встановлено, що він справді тревалий, тоді ми маємо *наукове* (причинове або, по-чужинецькому, *кавзальне*) пояснення. Це пояснення є єдино науковим, як відносно явищ природи, так і відносно явищ суспільного життя. Воно одкидає всяку богостотність, всяке закликання надприродніх сил, всяке сміття минулих часів і звільнює шлях до того, щоб людина на ділі опанувала і сили природи, і свої власні суспільні сили.

Проти поняття причиновости й причинового *закону* де-хто висовує ту думку, що (як ми бачили вище) самé це поняття народилося теж з неслушного уявлення про небесного законодавця. Що воно народи-

лося справді так, то це правда. Але воно давно вже позбулося цього змісту. Так з мовою трапляється часто. Напр., говорять: сонце зійшло, сонце зайшло, хоч дуже мало людей думає, що сонце ходить на двох або чотирьох ногах. А там часом колись саме так і думали. Так само й зо словом «закон». Коли кажуть: «закон панує», або «керує», то ці слова ніяк не треба розуміти так, що крім двох явищ (причини й наслідка) сидить іще в першому явищі якийсь третій, маленький і незримий божок, що держить у руках віжки. Причиновий закон є лишень повсякчасно спостережуваним звязком явищ — і нічого більше. В такому розумінні причиновости нема перед наукою аніякісінького огріху.

Література до І розділу. *Г. В. Плеханов*: «Основные вопросы марксизма», *він же*: «Критика наших критиков». *Корсак*: «Общество правовое и общество трудовое» (в збірнику: «Очерки реалистического мировоззрения»; стаття проти Штамлєра). *Штамлер*: «Господарство і право». *Проблемы идеализма* (збірник супротивників марксизму). *А. Богданов*: «Из психологии общества». Max Adler: „Causalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft"; *він же*: „Marxistische Probleme" розд. VII: Zur Erkenntnis der Sozialwissenschaften. *Ф. Енґельс*: «Анти-Дюрінґ». *Ф. Енґельс*: «Людвіґ Фоєрбах». *Н. Ленін* (В. Ульянов): «Материализм и эмпириокритицизм». Гос. Изд. 1920, стор. 151—167; стор. 187—194

РОЗДІЛ II.

Детермінізм і індетермінізм (необхідність і свобода волі).

§ 12. Питання про свободу чи несвободу індивідуальної (окремої) волі. § 13. Результанта індивідуальних воль у неорганізованім суспільстві. § 14. Колєктивно організована воля. § 15. Так званий випадок взагалі. § 16. Історична „випадковість". § 17. Історична необхідність. § 18. Питання про можливість суспільних наук і пророкань на цім полі.

§ 12. **Питання про свободу чи несвободу індивідуальної (окремої) волі.** Ми бачили, що в суспільному житті, так само як і в життю природи, спостерігається певну закономірність. Однак, з цього приводу можуть виникнути поважні сумніви. Справді, — суспільні явища творять люде. Суспільство складається з людей, що думають, міркують, почувають, ставлять собі ме́ти, чинять. Один робить одне, другий, скажім, те саме, третій — інше і т. д. А наслідком повстає суспільне явище. Без людей не було б і суспільства, не було б і суспільних явищ. Тепер погляньмо, що звідси походить. А ось що. Раз суспільні явища закономірні, а рівночасно — суть наслідком людських вчинків, то тим самим і вчинки кожної окремої людини теж од чогось залежать. Отже й виходить, що людина й її воля не свобідні, а що їх звязано, підпорядковано теж якимсь законам. Коли б цього не було, коли б кожна людина й її воля ні від чого не залежали, то звідки ж узялася б слушність у суспільних явищах? Їй нізвідки було б узятися. Її не було б і зовсім. Це кожному зрозуміло. Коли б кожна людина була кривою, то й усе суспільство було б суспільством кривоногих; ні з чого було б створитися іншому суспільству.

Але, з другого боку, як же бути з залежностю людської волі? Хиба ж людина не вирішує сама, що їй хочеться робити? Скортіло мені випити води — п'ю; забажалося піти на збори — йду. А ввечері одні товариші кликали піти до театру Про-

лєткульту, а другі до «Теревсату» — вирішив піти до Пролєткульту, *сам вибрав*. Хиба людина не вільна *вибирати*? Хиба людина не вільна в своїх *учинках*? Хиба людина не вільна в своїх *бажаннях* та змаганнях? Хиба ж вона — іграшка, що її смикають за ниточку якісь там сили? Хиба кожна людина з власного досвіду не знає, що вона може вільно вирішувати, вибирати, чинити?

Це питання зветься в філософії питанням про свободу чи несвободу людської волі. Наука, що стверджує, ніби людська воля є свобідною (незалежною) зветься *індетермінізмом* (наукою про незумовленість, незалежність волі). Наука, що стверджує, ніби людська воля є залежною, зумовленою, несвобідною, зветься *детермінізмом* (наукою про залежність, зумовленість волі). Отже нам треба вирішити, яка ж із цих двох точок погляду є слушною.

Посамперед пригляньмось, до чого призводить точка погляду індетермінізму, коли її додумати до кінця. Як що людська воля є свобідною і ні від чого не залежною, то це значить, що вона виявляється без причин. А коли це так, то що ж виходить? Виходить стара, старозавітна, *релігійна* теорія. Бо й справді, тоді ми мусимо визнати, що все на світі, почавши з росплоду бліх і закінчивши рухом соняшної системи, відбувається в згоді з певними, непохитними законами, і тільки людська воля чомусь не залежить од них. Вона є якимсь винятком. Тут людина є вже не частиною природи, а якимсь богом, що стоїть над усім світом. Отже, наука про свободу волі веде навпростець до *релігії*, яка нічого не пояснює, де нема знання, а є лишень сліпа *віра* в чортовиння, в таємниче й надприроднє, в дурниці.

Отже, тут щось не так. Щоб росплутати цього вузлика, треба спинитися ось на чім. Дуже часто — майже завжди — люде плутають *відчуття* незалежности і об'єктивну (реальну, незалежну від свідомости) незалежність. Подаємо приклад. Припустім, що ви дивитеся на промовця на мітінгу. Він бере зо столу шклянку з водою і жадібно п'є. Що він почуває, коли тягнеться до шклянки? Він сам вирішив випити воду. Ніхто його до цього не силував. У нього є повне *відчуття* своєї свободи: він *сам* вирішив, що йому треба випити води, а не, скажім, танцювати гопака. *Відчуття* свободи у нього є. Але чи ж значить це, що він поводився без причини і що його воля справді незалежна? Ані трохи. І кожна розумна людина зразу побачить, у чім тут справа. Вона скаже: «У промовця пе-

ресохло в горлі». Що ж то значить? А те, що промовець довго говорив і в горлі в нього сталися такі зміни, що вони *викликали* бажання випити води. Це й є причиною. Зміна в організмі (фізіологічна причина) викликала певне бажання. А звідси й походить, що неможна плутати *відчуття* свободи волі, почуття незалежности, з *безпричиновостю*, з незумовленостю людських бажань і вчинків. Це — дві зовсім ріжні речі. А на цьому плутанні звичайно й грунтуються майже всі міркування індетерміністів, що намагаються за всяку ціну просмикнути в науку особливу «богостотність» людського «духу».

Один з найбільших філософів, *Б. Спіноза* (помер р. 1677), писав про більшість цих філософів, що вони цілком неслушно «дивляться на людину в природі, як на державу в державі. Бо ж вони гадають, що людина скорше порушує природній лад, ніж кориться йому; що вона має необмежену силу і ні від чого, крім самої себе, не залежить». (B. v. *Spinoza*'s Ethik, hg. v. Kirchmann, 2. Aufl., Berlin 1870, S. 101; те ж саме у французькому перекладі: Oeuvres de Spinoza. Ethique, Paris 1871, Charpantier et Cie., p. 107). Насправжки ж така помилкова уява походить лишень з того, що люде ще не знають зовнішніх причин своїх учинків (стор. 113 француз. видання). «Напр., дитина уявляє, що вона вільно бажає молока, яким його годують; коли вона сердиться, вона думає, що вільно хоче помститися; коли вона чогось лякається, — що вона вільно (вирішує) тікати» (115 стор. француз. видання). *Ляйбніц* (помер р. 1717) так само говорив про те, що часто люде не добачають причин своїх учинків і що це створює їм ілюзію абсолютної свободи. *Ляйбніц* наводив з цього приводу приклад з магнетною стрілкою, яка, коли б вона мала змогу міркувати, обов'язково раділа б (laetaretur) з того, що їй доводиться повсячас повертатись до північного полюсу (G. G. Leibnitii opera omnia, tomus I, Genevae, apud fratres de Tournes. MDCCLXVIII, p. 155).

Таку ж думку висловлював свого часу, перед своїм апокаліптично-антибільшовицьким збожеволінням, і *Д. Мережковский*:

Если б капля дождевая
Думала как ты,
В час урочный упадая
С неба высоты, —
И она бы говорила:
«Не бессмысленная сила
Управляет мной:
По своей свободной воле
Я на жаждущее поле
Упаду росой».

По суті, люде своєю практикою цілком спростовують науку свободи волі. Бо коли б людська воля зовсім ні від чого

не залежала, то не можна було б ні *розраховувати*, ні *передбачати*. Припустім, напр., що спекулянт іде на базар. Він знає, що там торгуватимуть і торгуватимуться, що кожний продавець правитиме яко мога більше, що покупці намагатимуться купити дешевше і т. д. Але він не чекає, що люде на базарі лазитимуть рачки, чи витимуть по-вовчому. Хтось скаже, що це приклад безглуздий. Ані трохи. Розгляньмо його як слід. Чому люде не лазитимуть рачки? Тому, що це не відповідає їхній природі. Тоб-то? Тому, що так уже збудовано їхній *організм*. Але ж кловни лазять рачки? Лазять, бо тут їхню волю *зумовлюється іншими умовами*, і коли спекулянт іде в цирк, то він передбачає, що там будуть лазити рачки «всупереч природі». Чому покупці хочуть купити дешевше? Як раз тому, що вони покупці. Їхнє становище покупців «змушує» їх шукати дешевих товарів, саме в *цей* бік навертає їхні бажання, їхню волю, їхні вчинки. А коли б та ж сама людина була продавцем? Вона поводилася б цілком інакше, шукала б способів продавати як *найдорожче*. Виходить, отже, що воля *зовсім не незалежна*, а зумовлюється низкою причин, і що люде *не могли б нічого робити, коли б було інакше*.

Підійдім тепер до справи з іншого кінця. Всяке знає, що в підпилої людини повстають «безглузді» бажання і що вона робить «безглузді» вчинки. Чому? Причиною є отруєння алкоголем. Введім лишень певну порцію цієї матерії в людський організм, і «богостотна воля» почне витворювати таке, що хоч з хати тікай. Причина — зрозуміла. Або інший приклад. Людину годують солоним. Тоді вона неминуче починає «вільно» хотіти пити більше, ніж звичайно. Отже й тут причина те ж зрозуміла. Ну, а коли все та ж людина їсть нормально? Тоді вона випиває «нормальну» кількість води: їй «хочеться» пити так, як «хочеться» пити й іншим. Отже, і в цьому разі воля є *такою ж залежною*, як і в «надзвичайних» випадках.

Людина закохується, коли в неї достигає організм. Дуже виснажена голодом людина хорує на «чорний одчай». Одне слово, — почуття й воля людини *залежать од стану її організму і від оточення, в якому вона перебуває*. Волю її, як і все в природі, зумовлено певними причинами і жадним винятком з цілого світу людина не є; чи схочеться людині почухати за вухом (засвербіло), чи робить вона героїчний вчинок, — однаково: на все є своя причина. Що правда, подеколи до цієї причини дошпортатися дуже тяжко. Але ж це інше питання. До всіх

причин ми не дошукалися ще й у царстві мертвої природи. Однак з того, що люде не все ще пояснили, ще зовсім не доказ, що чогось і *взагалі* не можна пояснити.

Повинно підкреслити, що законові причиновости підлягають не тільки «нормальні» (звичайні) випадки. Йому підлягають *усі* явища. Найбільш яскравим прикладом цьому можуть бути психічні хороби. Здавалося б, яку там закономірність, який там «лад» можуть мати беззмістовні, безглузді, чудні й страховинні бажання й учинки душевно хорих і божевільних? А тим часом і вони мають свої причини. В одних випадках божевільні поводяться так, в інших — інакше, в третіх — знов по-іншому і т. д. Отже, навіть у *божевіллю* причинова закономірність лишається в своїй повній силі.

На цьому збудовано клясифікацію психічних хороб. Їхні причини поділяються на 4 групи: 1. спадковість (пранці, сухоти і ін.); 2. забитки (травми); 3. отруєння; 4. ріжні виснажливі впливи й зрушення. (Див. *Сербский*: «Душевные болезни» в Енциклопедичному Словникові Граната). От, напр., картина білої гарячки: «Хорому здається, що проти нього задумується щось недобре, що всі навкруги беруть участь у змові, до якої пристають не тільки сусіди, а й хатня худоба та навіть неживі речі ...» і т. д. (*А. Бернштейн*: «Белая горячка». Там само). Біла гарячка повстає на грунті алкоголізму. А ось і інша «картина хороби» — від поступового параліжу (в наслідок пранців): спочатку душевна ослаба, легкодухість, цинічні вчинки, легковірря; другий ступінь — маячня (манія величности: хорому здається, що в нього міліярди міліонів золота, що він король і т. д.); третій ступінь — загальний занепад (*П. Розенбах*: «Прогрессивный паралич». Енцик. Сл. Брокгауза, т. 49). Від зашкодження хоробою одних частин мозку чи нервної системи воля простує в один бік, других — у другий і т. д. На залежності душевного життя від певних причин збудовано й усю *медичну практику* нервних хороб.

Ми навмисно взяли найріжноманітніші випадки. З їхнього розгляду видно, що за всіх умов і в звичайних, і в незвичайних, і в нормальних, і в ненормальних випадках воля, почуття, вчинки окремої людини завжди мають певну причину; їх завжди *зумовлено* («детерміновано»), визначено. Наука ж про свободу волі (індетермінізм) на ділі є лишень витонченою формою напіврелігійних поглядів; вона нічогісінько не пояснює, суперечить усім фактам життя і стає гальмом наукового розвитку. Єдино слушною точкою погляду є *детермінізм*.

§ 13. **Результанта індивідуальних воль у неорганізованім суспільстві.** Всі ми добре знаємо, що суспільство складається з окремих людей, а суспільне явище складається з безлічи

індивідуальних почувань, настроїв, воль, вчинків. Суспільне явище є, інакше кажучи, результатом (або, як кажуть іноді, «результантою», рівнодійною) індивідуальних явищ. Дуже добрим прикладом тут може бути приклад ціни. На ринок виходять продавці й покупці. Одні мають товари, другі гроші. Кожний з продавців і покупців намагається досягти своєї мети: кожний з них по-своєму цінує товари і гроші, зважує, розраховує, змагається й гризеться. Наслідком цього ринкового шарварку і повстає ринкова ціна. Це вже не те, що міркує собі окремий покупець чи продавець, це вже *суспільне* явище, витворене в порцесі боротьби багатьох ріжних «воль». Так само, як і ціна, створюються і всі інші суспільні явища. Візьмім, наприклад, добу революцій. Одні люде працюють більш енергійно, другі — менше; одні тягнуть в один бік, другі — в другий. З цієї боротьби *людей*, кінець кінцем, в разі «перемоги революції» повстає новий лад, нові відносини. «Певні суспільні відносини, — писав Маркс, — суть так само продуктами людей, як і полотно, льон і інше.» (*К. Маркс*: «Нищета философии» пер. Алексеева, стор. 72 і стор. 155 фр. вид. Giard et Brière, 1908 р.).

Але тут можуть бути два ріжних випадки, що одріжняються значими особливостями. Ці два випадки ось які: перший випадок, — коли ми маємо неорганізоване суспільство, напр., просто товарове або капіталістичне; другий — коли перед нами організоване, комуністичне суспільство. Розгляньмо спочатку перший випадок. Для цього візьмім найбільш типовий приклад, який ми вже наводили, приклад з утворенням ціни. *В якому відношенні* стоїть ціна, що утворилася на ринкові, *до тих бажань*, до тих ціновань і змагань, що мала їх кожна *окрема* особа на тім ринкові? Ясно, що вона *не відповідає* цим бажанням. Для багатьох вона — просто *загибель*: це для тих, хто не може «за таку ціну» нічого купити і йде собі геть зо своїми грішми й порожнім шлунком, як також для тих, хто *руйнується* від того, що ціна для нього дуже низька. Всяке зна, що безліч ремісників, дрібних крамарів і хазяйчиків руйнувалася від того, що великі фабриканти заповнювали ринок своїми дешевими товарами; дрібнота гинула, не могла конкурувати, не витримувала нагніту дешевих цін, що встановлювалися під впливом маси викинутих великими капіталістами товарів.

Вище ми наводили й другий характерний приклад, приклад з імперіялістичною війною, коли багатьом капіталістам

ріжних країн заманулося пограбувати, а вийшла руїна, а з руїни вихопилася революція проти капіталістів, яким, звичайно, цієї революції зовсім не бажалося.

Що ж воно все це значить? Це значить, що в суспільстві неорганізованому, де нема пляномірної продукції, де є кляси і боротьба між ними, де все робиться не в згоді з пляном, а *стихійно*, — що в такому суспільстві те, що витворюється (суспільне явище), не відповідає тому, чого багатьом бажалося б. Або, як часто говорили Маркс і Енґельс, суспільні явища *незалежні* від свідомости, почувань й волі людей. Ця «незалежність» від волі людей полягає не в тім, що події суспільного життя відбуваються *безвідносно* до людей, а в тім, що в неорганізованім суспільстві, в умовах стихійного розвитку, суспільний продукт цієї волі (цих воль) не відповідає тим ме́там, що їх собі чимало людей ставило, а іноді просто *супереча́ть* цим метам (людина бажала забагатіти, а в кінці озлидніла).

З нерозуміння того, про яку це «незалежність від волі» йде мова у Маркса й Енґельса, повстала ціла низка закидів марксизмові. Спривоу цього не зайвим буде навести кілька рядків з Енґельса («Людвіг Фоєрбах», з німецьке видання; стор. 39—40 плєханівського женевського перекладу 1905 р.). Ось що пише Енґельс:

В історії «нічого не трапляється без свідомого наміру (Absicht), без бажаної мети». Але ж «бажане здійснюється тільки дуже рідко; в більшості випадків перехрищуються й змагаються (widerstreiten sich) безліч бажань і мет (gewollten Zwecke) ... Таким чином сутичка безлічи окремих воль і окремих учинків призводить на історичній арені до такого стану, який цілком відповідає явищам, що панують у несвідомій природі. Ме́ти вчинків виступали як бажання, але наслідки, що повстали з цих учинків на ділі, не були предметом бажань, або ж, хоч би на око й відповідали бажаним метам, все ж, кінець кінцем, дають цілком інші наслідки, ніж яких бажалося» (44 стор. нім. вид.).

«Люде роблять свою історію, як вона ні відбувається; і тут усяке змагається за свої власні, свідомо поставлені мети; результанта цих ріжно скерованих воль і ріжноманітного їхнього впливу на зовнішній світ і є історія ... Але ... безліч окремих воль, що виявляються в історії, здебільшого викликають цілком інші, часто цілком протилежні результати, ніж які хотілося б мати». (стор. 44—45).

Так от, з викладеного вище виходить, що в неорганізованім суспільстві, як і в усякому іншому суспільстві, події відбуваються не без, а через волю людей. Але тут над окремою людиною панує *несвідома стихія*, що є продуктом окремих воль.

Тепер звернім нашу увагу ось на що. Після того, як виявився той чи інший суспільний результат окремих воль, цей *суспільний результат зумовлює поведінку окремої людини.* Це твердження треба підкреслити, бо воно — дуже поважного значіння.

Почнім з того прикладу, що ми його вже двічі наводили, — з утворення цін. Припустім, що на базарі хунт моркви коштує ось стільки. Зрозуміло, що й нові покупці, і нові продавці вже заздалегоди мають перед очима цю ціну, на ній будують свої рахунки. Іншими словами, *суспільне явище* (ціна) зумовлює собою *окремі* (*індивідуальні*) *явища* (ціновання). Те ж саме трапляється й з усіма іншими виявами життя. Маляр, що починає малювати, спирається в своїй творчості на ввесь минулий розвиток мистецтва і на суспільні почуття й змагання свого оточення. А з чого виходить у своїх учинках політик? З умов свого оточення; він може хотіти або зміцнити сучасний йому лад, або зруйнувати його. Це в свою чергу залежить від того, на чиїм боці він стоїть, в якім оточенню він живе, на яку суспільну клясу і на чиї *суспільні* бажання він спирається. Отже й його волю зумовлюється суспільними умовами.

Ми бачили вище, що в неорганізованім суспільстві виходить кінець кінцем не зовсім те, — а іноді й зовсім не те, — чого людям бажалося. Можна тут сказати, що «суспільний продукт» (суспільне явище) *панує* над людьми. І не тільки в тім розумінню, що він зумовлює собою поведінку людей, а й у тім, що він іде *наперекір* їхнім бажанням.

Отже, в відношенню до *неорганізованого* суспільства ми можемо встановити такі твердження:

1. *Суспільні явища повстають з перехрищування індивідуальних воль, почувань, вчинків і т. д.*

2. *Суспільні явища в кожну хвилину зумовлюють волю окремих людей.*

3. *Суспільні явища не виявляють волі окремих людей, звичайно йдуть* **наперекір** *цій волі, примусово панують над нею, чому окрема людина часто почуває на собі* **нагніт** *суспільної стихії* (приклад: зруйнований крамар, перекинутий революцією капіталіст, патріот після війни і т. д.).

§ 14. **Колєктивно-організована воля (результанта індивідуальних воль в організованім, комуністичнім суспільстві).** Тепер уявім собі, як стоїть справа в комуністичнім суспільстві. Тут нема анархії продукції. Тут нема кляс, клясової боротьби,

суперечности клясових інтересів і т. д. Тут нема суперечности між інтересами особи й інтересами суспільства. Тут є тільки дружнє товариство продуцентів, що працюють на себе в згоді зо своїм пляном.

Як же стоїть тут справа з індивідуальною волею? Цілком зрозуміло, що й тут суспільство теж складається з людей, чому й суспільне явище повстає як результанта індивідуальних воль. Але *характер* цього повставання, *спосіб*, яким витворюється ця результанта, цілковито ріжниться від того, що відбувається в неорганізованім суспільстві. Щоб більше чітко зрозуміти ріжницю, наведім попереду ще один приклад. Припустім, що ми маємо якесь суспільство або гурток людей, що добре межи себе зжилися. Всі вони ставлять собі однакові мéти, сукупно вирішують свої питання, беруть під увагу труднощі, що перед ними стоять і, кінець кінцем, ухвалюють спільну постанову та відповідно до неї й поводяться. Їхня спільна постанова й чин — це вже «колєктивний продукт». Але він не є зовнішньою, брутальною, стихійною силою, яка суне *наперекір* бажанням кожного. Навпаки. Тут перед очима є збільшення можливости кожному досягти своєї мети. П'ятеро чоловіка ухвалюють вкупі підняти каменя. По-одинці підняти його вони не можуть, а вкупі жартома піднімають. Спільна постанова ані трохи не суперечить бажанню кожного. Навпаки, вона допомагає досягнути бажання.

Те ж саме, але в величезному, гігантському масштабі і складному вигляді, буде і в комуністичному суспільстві (ми маємо на думці не добу пролєтарської диктатури і не перші кроки комунізму, а розвинене, дійсно комуністичне суспільство, де нема й залишків кляс, де нема вже держави й зовнішних правних норм). В такому суспільстві всі відношення між людьми буде видко кожному і суспільна воля буде *організованою* волею. Це не буде стихійно створена результанта, «незалежна» від волі окремої людини, а свідома організована суспільна постанова. Тому, власне, тут і не може трапитися того, що трапляється в капіталістичнім суспільстві. Тут не «суспільний продукт» панує над людьми, а навпаки — люде панують над своїми постановами, бо як раз вони й постановляють, та ще й *свідомо* постановляють. Тут не може траплятися так, що для більшої частини суспільства якесь суспільне явище є чимсь шкідливим і загибельним.

Але викладене вище зовсім не треба розуміти так, що в комуністичнім суспільстві і суспільна воля, і воля окремої

людини — ні від чого не залежать, або що за комунізму панує свобода волі і людина раптом стає понадприродньою істотою, про яку закона причиновости ніде й не писано.

Ні. І за комунізму людина лишається частиною природи, підлеглою загальному законові причиновости. Справді, хиба кожна окрема людина не буде залежати від свого оточення? Звичайно — буде. Вона не буде поводитися як дикун з Центральної Африки чи банкір з торговельного дому Пірпонт Морґан і Ко, чи як гусар доби імперіялістичної війни. Вона буде поводитись, як член *комуністичного* суспільства. Це зрозуміло й без дальших пояснень. Але що ж воно значить? Це значить, що життєве оточення зумовлюватиме її волю. Так же само і в інших відношеннях. Всяке, напр., зрозуміє, що й комуністичному суспільству доведеться боротися з природою, чому, отже, умови цієї боротьби впливатимуть на поведінку людей і т. д. Одне слово, — теорія *детермінізму лишається в повній силі і в відношенню до комуністичного суспільства.*

Так от, відносно *організованого* суспільства ми можемо встановити такі твердження:

1. *Суспільні явища повстають з перехрищування індивідуальних воль, почувань, вчинків і т. д.*, **і цей процес відбувається не стихійно, а в командних царинах організовано.**

2. *Суспільні явища в кожну хвилину зумовлюють собою волю окремих людей.*

3. *Суспільні явища* **виявляють** *волю людей і звичайно не йдуть* **наперекір** *цій волі; люде панують над своїми постановами і не відчувають над собою жадного нагніту суспільної стихії, на місце якої стала розумна суспільна організація.*

Енґельс писав, що людство підчас переходу до комунізму «плигає з царства необхідности в царство свободи». Де-хто з буржуазних учених робив з цього висновок, ніби Енґельс уважав, що детермінізм, мовляв, втрачає свою силу в комуністичнім суспільстві. Це міркування грунтується на цілковитім нерозумінні і безсоромнім перекручуванню марксизму. Насправжки Енґельс цілком слушно хотів цим сказати, що в комуністичнім суспільстві розвиток набуває свідомо-організованого характеру, в протилежність несвідомо-стихійному. Люде *знають*, що й як саме треба робити за певних умов. «Свобода є збагнута необхідність».

§ 15. **Так званий випадок взагалі.** Щоб іще повніше зрозуміти загальну взаємозумовленість явищ, треба спинитися на розгляді того, чим є так званий випадок. Справді, з ви-

падком ми зустрічаємося досить часто і в звичайнім житті, і в житті суспільному. Де-хто з учених навіть спеціяльно працював над досліджуванням «ролі випадку» та його значіння для історії. Ми говоримо про випадки надзвичайно часто: на вулиці «випадково» переїхали людину; когось убила цеглина з риштування; випадково я купив надзвичайно цінну книжку; випадково в чужім місті зустрівся з людиною, що не бачив її двадцять років, і т. д. Інші приклади: гра в орлянку або в кості. Випадково випала решітка — я виграв; випадково випав орел — я програв. В чім же тут діло? І в якому відношенні стоїть випадковість до закономірности, або, що те ж самісіньке, до причинової необхідности?

Розгляньмо це питання. Візьмім спочатку приклад гри в орлянку. Чому випала, скажім, «решітка»? Чи ж правда, що тут не було ніякої причини або ніяких причин? Звичайно, не правда. Решітка випала тому, що монета була певної форми, я підкинув її рукою певним способом, з певною силою й у певний бік; монета впала на певну поверхню і т. д., і т. д. Коли б усі ці умови трапилися *вдруге*, то решітка випала б, розуміється, і вдруге. Так само було б і за третім разом. Але річ у тім, що кидаючи — просто нема змоги заздалегоди взяти під увагу всі умови. Найменша зміна — і результат уже може бути й не той. Причини, що зумовлюють наслідок (щоб так чи інакше випала монета) *не даються тут до практичного охоплення*. Вони існують, але ми їх усіх не можемо охопити і тому ми їх не знаємо. Це наше незнання ми й звемо тут випадковостю.

Візьмім тепер другий приклад: випадкову зустріч на вулиці з людиною, якої я не бачив двацять років. Чи має ця зустріч свої причини? Не тяжко бачити, що має: під впливом певних причин я вийшов у певну хвилину, пішов певною вулицею і з певною хуткостю: під впливом інших причин мій приятель вийшов теж у свій час, почав свою путь своєю вулицею і теж з певною хуткостю. Само собою розуміється, що сукупність цих причин *неминуче* мусила була призвести до нашої зустрічи. Чому ж *для мене* ця зустріч здається випадковою? Чому мені *здається*, що тут не було причинової необхідности? Чому я *зву* нашу зустріч випадковою? Дуже просто: бо я *не знав* причин, які зумовлювали поведінку мого приятеля, а таким чином не міг передбачати і нашої зустрічи.

Коли перехрищується два чи кілька причинових ретязі (ряди), а ми знаємо з них тільки один, то явище, що стається

наслідком цього перехрищування, здається нам випадковим, хоч на ділі воно цілком закономірне. Я знаю один ретязь (ряд) причин, ті, що зумовлюють *мою* подорож вулицями; другого ретязя (ряду) причин, що впливають на мого приятеля, я не знаю. Тому я й не передбачаю перехрищення двох причинових рядів. Тому ж і це перехрищення (зустріч) здається мені випадковим явищем. Таким чином, властиво кажучи, ніяких випадкових, себ-то *безпричинових* явищ не буває. Явища можуть тільки *здаватися* нам «випадковими», коли ми не досить добре знаємо їхні причини.

Це бачив іще Спіноза, коли заявляв, що «*випадком*» якесь явище зветься виключно з причини неповноти нашого знання» (Кирхман. видання «Етики», стор. 38), бо тут «од нас сховано порядок причин» (там само).

У Мілля («Система логики», перекл. В. Н. Ивановского, вид. Лемана, М. 1914, стор. 479) знаходимо після гарної аналізи таке місце: «Не є слушним говорити, що те або інше явище відбувається випадково. Ми маємо право говорити лишень так: два чи більше явищ сполучені випадково; вони існують або йдуть одне за одним *тільки завдяки випадковості*. Це буде значити, що відношення між ними зовсім не залежать від причинового звязку; вони не сполучені між собою як причина й наслідок, і в той же час не суть наслідками ні одної якоїсь причини, ні причин, сполучених межи себе якимсь законом співіснування, *ні навіть того ж самого розміщення перших причин*. Підкреслені місця не вірні. Вірно те (приклад з зустріччю), що я вийшов *не тому*, що вийшов мій приятель, і так само вірно, що мій приятель вийшов не тому, що вийшов я. Але коли ми маємо «*розміщення причин*», себ-то, коли ми маємо, що я вийшов у певний час, пішов певними вулицями, і з певною хуткостю, і коли так само сталося й з моїм приятелем, то *тим самим* дано і нашу зустріч. Тут так же само мало випадкового й незалежного від «розміщення причин», як і в випадкові соняшного чи місяшного затемнення, завжди залежного від особливого відношення («зустрічи») плянет.

§ 16. **Історична «випадковість».** Після всього викладеного вище не тяжко розглянути питання і про так звану «історичну випадковість».

Раз по суті справи все відбувається закономірно, раз випадкового в розумінню безпричинового не буває *взагалі*, то ясно, що не буває й історичної випадковости. Всяка історична подія, хоч би якою випадковою вона ні здавалася, на ділі є завжди зумовленою: і тут за історичний випадок ми уважаємо таке явище, що повстало з перехрищування кількох причинових рядів, з яких ми знаємо тільки один.

Іноді, однак, історичним випадком звуть де-що інше. Коли, наприклад, кажуть, що імперіялістична війна *мусила* виникнути з розвитку світового капіталізму, але що, скажім, убивство австрійського ерцгерцога було явищем *випадковим*, то тут мова йде про щось інше. Про що саме? Не тяжко бачити, в чім тут справа. Коли говорять про необхідність (причинову необхідність, *неодмінність*) імперіялістичної війни, то цю неодмінність спостерігають у надзвичайній важливості відповідних часові причин у розвитку суспільства, — причин, що цю війну викликають. І тут сама війна теж у свою чергу стає подією величезної ваги, — подією, що чинить *резолютивний* вплив на дальшу долю суспільства. Таким чином тут під словом «історичний випадок» розуміють явище, що не грає поважної ролі в низці суспільних подій: коли б його не було, то картина дальшого розвитку одмінилася б так мало, що ніхто б того й не помітив. В нашому прикладі війна сталася б і без убивства ерцгерцога, бо «суть справи» була зовсім не в цьому вбивстві, а в без міри загостреній конкуренції імперіялістичних держав, що в розвиткові капіталістичного суспільства з кожним днем набирала чим раз більшої прикрости.

Але чи ж можна сказати, що таке «випадкове» явище не грає *жадної* ролі в суспільнім житті, що воно *ніяк* не впливає на долю суспільства, що воно, іншими словами, є нуль? Коли ми хочемо дати совісну відповідь, то мусимо одповісти негативно. Бо ж *кожна* подія, хоч би й яка «мізерна», на ділі впливає на ввесь дальший розвиток. Питання полягає лишень у тім, як великі зміни в цьому розвиткові вона робить. Скільки мова йде про явища випадкові в вищезазначеним розумінню, стільки цей вплив практично є непомітним, мізерно малим. Він може бути безмежно малим, але ж ніколи не буває нулем. Це одразу ж стає помітним, ледви тільки ми візьмемо *сукупне* впливання таких «випадків». Візьмім знову приклад з витворенням ціни. Базарна ціна створюється з сутичок безлічи ціновань з боку покупців і продавців. Коли ми візьмемо *один* випадок, *одиничне* цінування, сутичку одного покупця з одним продавцем, то це явище можна назвати «випадковим». Купець Сидоренко обдурив бабу Степаниду. Це поруч *ринкової ціни*, себ-то *суспільного* явища, що виникло від *безлічи* сутичок між окремими ціноваднями, є випадком. «Хиба не все одно, що трапилося в окремім випадкові у Сидоренка? Нас цікавить остаточний результат, суспільне явище, те, що має типовий характер». Так говорять часто і говорять

цілком слушно. Бо ж окремий випадок грає непомітну ролю. Він — дрібниця. Але спробуйте лишень скупчити, з'єднати велике число таких «дрібниць», — і ви одразу ж побачите, що «випадковість» починає зникати. Роля й значіння багатьох числом випадків, їхнє сукупне впливання одразу ж одбивається на дальшому розвиткові. Бо й окремі випадки зовсім не нулі. Нуль, скільки й як його не множ, все одно більшим за нуль не зробиться. Лисої голови — хоч яким гребінцем чеши — кучерявою не зробиш.

Таким чином ми бачимо, що, властиво кажучи, в історичнім розвиткові суспільства випадкових явищ нема жадних: і те, що Каутський не заснув уже в-ночі, коли йому наснилися були жахи більшовицької революції; і те, що було забито австрійського ерцгерцога за кілька день перед війною; і те що Англія вела колоніяльну політику; і те, що сталася світова війна, — одне слово, *всі* події, починаючи з найдрібніших і наймізерніших та кінчаючи катастрофальними подіями сучасности, — всі ці події *однаково не випадкові*, однаково причиново-зумовлені, себ-то однаково причиново-необхідні.

§ 17. **Історична необхідність.** З попереднього випливає, що поняття «випадковости» треба виключити з суспільних наук. Суспільство в свому розвиткові так само підлягає закономірності, як і все на світі взагалі.

Дуже цікавим є те, що наука про випадковість, що визнає випадковість насправжки, веде простісінько до віри в надприродне, до віри в бога. Як раз на цьому збудовано так званий «космологічний доказ» існування бога. Він доводить: раз світ (космос) не підлягає закономірності, то ясно, що він мусить мати особливу першу причину свого існування і свого розвитку. Цей ніби доказ так і зветься доказом «від випадковости світу» („e contingentia mundi"). Його знаходимо в *Аристотеля*, *Ціцерона*, *Ляйбніца*, *Хр. Вольфа* і ін. З занепадом і роскладом буржуазії наука про випадковість почала поширюватися знову (напр. у французьких філософів *Бутру*, *Берґсона* і інших).

Поняттю випадковости протиставиться поняття *необхідности* (причинової необхідности).

«Необхідним є те, що неминуче походить з певних причин». Коли кажуть, що якесь явище було історично-необхідним, то це значить, що воно мусило статися неминуче, *цілком незалежно від того, гарне воно, чи кепське.* Коли говорять про причинову необхідність, то тут нема й натяку на *цінування* події, на її бажаність, чи небажаність; тут мова йде тільки про її *неминучість*. Не повинно — як це іноді роблять — плутати два цілком

одмінних поняття: необхідности в розумінню бажаности і необхідности причинової. Це дві *цілковито* ріжні речі. І коли говорять про історичну необхідність, то під цим розуміють не те, що є бажаним з точки погляду, скажім, суспільного прогресу, а *те, що неминуче повстає з ходи суспільного розвитку.* В цім розумінню історично-необхідними були як шпаркий розвиток продукційних сил у кінці XIX віку, так і занепад Римської імперії або загибель так званої критської культури. Необхідним є причиново зумовлене. Не більше й не менше.

Тепер ми переходимо до одного досить складного питання все відносно тої ж необхідности.

Припустім, що в нас перед очима людське суспільство, що за 20 років подвоїлося. Тоді ми маємо право зробити висновок, що продукція в цьому суспільстві поширилася. *Коли б* вона не поширилася, то суспільство не могло б зрости до подвоєння. Коли ж воно *зросло*, то зросла, значить, і продукція. Цей приклад сам собою не потрібує дальших пояснень. Але про що він говорить? Тут ми особливим способом вишукуємо *причину* суспільного розвитку, причину, що здається *необхідною умовою* цього розвитку. Нема його — нема й розвитку. Коли ж є розвиток, мусить бути й ця умова.

Цей приклад може наштовхнути ось на які міркування. На початку книжки ми нещадно витурили телєологію. А тепер ми її ніби самі вводимо: «жени природу в двері, вона влізе в вікно». Справді, як же стоїть тут питання? *Для* розвитку суспільства, *для* того, щоб суспільство подвоїлося, треба, щоб зросла продукція. Розвиток і зростання суспільства — *мета*, «тельос», розвиток продукції — *засіб* для осягнення цієї мети. Закономірність розвитку є тут закономірностю телєологічною. Ми, отже, немов би допустилися гріха проти науки і потрапили в попівські обійми.

Однак, на ділі є тут щось зовсім інше, а від телєології нема й духу. Справді, ми виходимо тут з припущення, що суспільство зросло (в даному разі ми виходимо навіть *з факту*, що суспільство зросло). Але воно могло б і не зрости. І коли б воно не зросло, а, скажім, у два рази зменшилося, то ми могли б зробити так само другий висновок: раз суспільство в два рази зменшилося, та ще й від недоїдання, то, *значить*, продукція скоротилася. Ні одній, однак, людині не спаде на думку добачити «мету» в руйнуванню суспільства. Ніхто не може сказати в цім випадкові: мета — знищення суспільства від недоїдання; засіб до цієї мети — скорочення продукції.

Значить, — тут нема ніякої телєології. Тут є лишень особливий спосіб вишукування *умов* (причин) *з результату* (з наслідків).

Необхідну умову дальшого розвитку звуть часто так само *історичною необхідністю*. В цім розумінню історичною необхідністю була французька революція, без якої не зміг би розвиватися французький капіталізм; подібно ж, — так зване «звільнення селян» року 1861, без якого не зміг би розвиватися далі руський капіталізм. В цім розумінню є історичною необхідністю й соціялізм, бо без нього нема змоги розвиватися далі цілому суспільству. *Як що* суспільство буде розвиватися, *неминуче* прийде соціялізм. В цім розумінню Маркс і Енґельс говорять про «суспільну необхідність».

Методу вишукування *необхідних умов* зо спостережуваних (чи передбачуваних) фактів дуже часто використовували Маркс і Енґельс, хоч досі зве́ртано на це занадто мало уваги. Тим часом, по суті, всього «Капітала» збудовано саме так. Є товарове суспільство з усіма його елєментами. Воно існує. Як воно може існувати? Відповідь: раз воно існує, то лишень під тією умовою, що існує закон цінности. Безліч товарів вимінюється один на один. Яким чином це можливо? Це можливо *тільки* під умовою, що існує грошева система («суспільна необхідність грошей»). Капітал «нагромаджується» на основі законів товарового обороту. Як це можливо? Це можливо лишень тому, що плата робочої сили менше цінности виробленого продукту і т. д., і т. под.

§ 18. **Питання про можливість суспільних наук і проріканъ на цім полі.** Зо всього, що ми говорили вище, походить, що в суспільних науках, так само як і в природничих, можливі *пророкання*. Пророкання не на шарлатанський зразок, а *наукові* пророкання. Ми знаємо, напр., що астрономи можуть, та до того ж іще й надзвичайно точно, пророкати затемнення сонця або місяця; вони можуть перебачати появу комет і «зоряні дощі». Метеорологи можуть пророкати годину — сонце, вітер, бурю, дощ. В усіх цих пророканнях нема анічогісінько таємничого. Візьмім, наприклад, астронома. Він знає закони руху плянет. Він знає, якою путтю линуть сонце, земля, місяць. Він знає також як *хутко* вони линуть і *де* вони в кожну хвилину перебувають. Що ж дивного в тім, що за таких умов можна точно вирахувати, коли місяць стане між землею й сонцем і затулить собою «ясне сонечко», через віщо й трапляється затемнення. Тепер запитаймо себе, чи є можливим щось подібне і в суспільних науках? Звичайно. Справді, раз ми знаємо закони суспільного розвитку, себ-то шляхи, якими

неминуче простує суспільство, *напрямок* розвитку, то нам не тяжко уявити собі будуччину суспільства. В суспільній науці таких пророкань, що справдилися цілком, було зроблено досить багато. Ми, знаючи закони суспільного розвитку, передбачали економічні кризи, знецінення паперових грошей, світову війну, соціяльну революцію, як наслідок війни; ми пророкали поведінку ріжних груп, кляс і партій під час революції; ми пророкали напр., що ес-ери обернуться після пролєтарського перевороту в куркулячу, контр-революційну партію; за довгий час перед революцією, ще в 90-их роках, руські марксисти передбачали неминучий розвиток капіталізму в Росії, а вкупі з ним і неминучий розвиток робітничого руху. Можна було б навести сотні прикладів таких пророкань. Тут нема нічого дивного, раз лишень ми знаємо закони суспільно-історичного процесу.

Ми поки-що не можемо пророкати *часу* приходу того чи іншого явища. Це тому, що ми не так добре знаємо закони суспільного розвитку, щоб виявити їх у точних *числах*. Ми не знаємо *хуткости* соціяльних процесів, хоча й маємо змогу знати їхній *напрямок*.

Пан Булґаков у своїй книжці «Капитализм и земледелие» (1900, т. II, стор. 457—458) писав: «Маркс визнавав можливим міряти й передбачати будуччину по минулому й сучасному, в той час, як кожна доба подає нові факти й нові сили історичного розвитку — творчість історії не бідніє. Тому всякий прогноз відносно будуччини, збудований на даних сучасности, є неминуче (!!!) помилковим... Завіса майбутнього — непроглядна». В «Философии хозяйства» (частина I, «Мир, как хозяйство», М. 1912, стор 272) той же автор пише: «Але й значно менші передбачання можна б приписувати соціяльній науці лишень зо значними застереженнями: встановлені науково сприятливі соціялізмові «тенденції розвитку» дуже мало чого спільного мають з «природниче-науковими законами», за які їх визнає Маркс. Це тільки «емпіричні закони»... Вони мають цілком іншу логічну природу, ніж напр., закони механіки»...

Ми подали ці цитати проф. *Булґакова*, як найбільш характерний зразок «спростовування» марксизму. Розгляньмо ж ці «спростовання». Пан Булґаков уважає, що закони капіталістичного розвитку, напр., — «емпіричні закони». Під «емпіричними законами», як відомо, розуміють такі слушности, де не можна ще сказати, що ми знайшли причиновий звязок. Напр., спостережено, що дівчат народжується трохи більше, ніж хлопців. Ми не знаємо причин цього явища. *Такого* характеру закони дійсно мають іншу «логічну природу». Але закони розвитку капіталізму *зовсім не такі*. Вони мають у собі причиновий звязок. Напр., закон централізації капіталу зовсім не «емпіричний закон», а справді «природниче-науковий». Бо коли дрібні й великі конкурентні

продукційні одиниці існують одночасно, то перемога великих — *неминуча*. Причиновий звязок ми тут *знаємо*. І тому ми можемо без помилки пророкати перемогу великої продукції як у Японії, так і в Центральній Африці.

Перша цитата з Булґакова має характер верхоглядної белєтристики. Історія «подає нові факти», «творчість історії не бідніє» і т. д. Але як «нові факти» творить і розвиток природи; ці нові факти стають відомими і природничим наукам, і математиці з їхньою «логічною природою». Тут у Булґакова є слушним лишень те, що ми ніколи не знаємо *всього*. Але з цього, однак, не можна робити висновку про нестаток науки.

Цікавим є, між іншим, те, що в «Философии хозяйства» п. Б. аж надто росписується про анголів, світову плоть, гріхопадіння, св. Софію і ін. Це вже дійсно, має «другу логічну природу» і до того ж — дуже близьку до шарлатанства й знахурства, проти яких «протестує» п. Булґаков.

Наука про детермінізм і про можливість наукових пророкань на полі суспільних явищ викликала цілу низку заперечувань. Ми спинимося тут на одному з них, висунутому *Р. Штамлєром*. Штамлєр запитує: раз соціялізм повинен прийти з такою ж неминучістю, з якою відбувається в певний момент соняшне затемнення, то для чого ж марксисти намагаються *здійснити* цей соціялізм? Щось одне з двох, — каже Штамлєр: — *або* соціялізм прийде як місяшне затемнення — тоді нема чого боротися, нема чого будувати партію робітничої кляси і т. д.; адже ж нікому не спадає на думку організувати партію, що допомагала б місяшному затемненню; *або* ви організуєте партію, боретеся і т. д.; це значить, що соціялізм може й не бути, але ви його *хочете*, і тому, натурально, змагаєтесь за нього. Але тоді нема чого заздалегоди твердити про його неминучість.

Після того, що ми говорили раніше, вже не тяжко побачити, де лежить помилка Штамлєра. Затемнення місяця ні посередньо ні безпосередньо не залежить від волі людей, взагалі не залежить від волі людей, взагалі не залежить від *людей*. Всі люде могли б померти, без ріжниці кляс, полу, національностей і віку. І все ж у певні моменти місяць затемнювався б і далі. Цілком інакше стоїть справа з суспільними явищами. Вони відбуваються *через* волю людей. Суспільне явище *без* людей, без суспільства, — це однаково, як круглий квадрат чи печений лід. Соціялізм неминуче прийде тому, що неминуче люде, певні кляси людей, будуть працювати в бік його здійснення і до того — *за таких умов*,

коли вони переможуть. Марксизм *не одкидає волі, а пояснює її.* Коли марксисти організовують і виряжають на бій комуністичну партію, то це теж є виявом історичної необхідности, яка саме й виявляється через волю та вчинки *людей.*

Соціяльний (суспільний) *детермінізм*, себ-то наука про те, що всі суспільні явища зумовлені і мають свої причини, з яких вони з неминучостю повстають, не треба плутати з *фаталізмом.* Фаталізм це віра в сліпу неминучу «долю», що висне над усім, усе держить у покорі. Воля людини — ніщо. Людина — не величина, що входить у число причин, вона просто — пасивний матеріял. Ця теорія *одкидає* волю людей, як фактор розвитку, чого зовсім не робить детермінізм.

Дуже часто ту «долю» уособлюється в істоти, подібні до богів. Напр., у стародавніх греків це була «Мойра», у римлян — «Парки»; у декого з батьків церкви (напр., у блаж. Августина) відограла цю ролю наука про призначення (praedestinatio); ще гостріше виявилася вона у *Кальвіна* (див. *Р. Віппер*: «Церковь и государство в Женеве XVI века»); найяскравіше ж ідея фаталізму виявилася в *ісламі.* Але не можна заперечувати, що фаталістичний напрямок був і серед соціяль-демократів. Як раз у тієї частини соціяль-демократів, що була звязана з буржуазією, марксизм *вироднвся* в фаталістичну теорію. Найкращим зразком такого перекрученого на фаталістичний кшталт «марксиста» є *Г. Кунов*, вся «філософія» якого сходить до твердження: «історія завжди має рацію», а тому не можна змагатися ні проти світової війни, ні проти імперіялізму. Всяке комуністичне повстання робітників визнається не за вияв історичної необхідности, а за незрозумілу спробу лишень силувати закони історичного розвитку зовні.

Література до II розділу. *К. Маркс*: «До критики політичної економії. Вступ. *Ф. Енґельс*: «Анти-Дюрінґ». *Його ж таки*: «Людвіґ Фоєрбах». *Бельтов*: «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю». *Його ж таки*: «Критика наших критиков». *Його ж таки*: «Основные вопросы марксизма». *Ленин*: «Эмпириокритицизм и материализм». *В. Базаров*: «Авторитарная метафизика и автономная личность». (Очерки реалистического мировоззрения.) *А. Лабріола*: Нариси.

РОЗДІЛ ІІІ.

Діялєктичний матеріялізм.

§ 19. Матеріялізм і ідеалізм у філософії. Проблєма об'єктивного. § 20. Матеріялістична постановка питання в суспільних науках. § 21. Динамічна точка погляду і звязок явищ. § 22. Історизм у суспільних науках. § 23. Точка погляду суперечностей і суперечливість історичного розвитку. § 24. Теорія скокоподібних змін і теорія революційних змін у суспільних науках.

§ 19. **Матеріялізм і ідеалізм у філософії. Проблєма об'єктивного.** Коли ми обмірковували питання про людську волю, про те, чи вільна вона, чи зумовлюється якимись причинами, як і все взагалі на світі, ми дійшли тоді до висновку, що нам треба стати на точку погляду детермінізму. Ми побачили, що воля людини не є чимсь богостотним, що вона залежить від зовнішніх причин і від стану людського організму. І тут наблизилися ми до найповажнішого питання, що протягом тисячоліть мордувало людську думку, до питання про відношення між матерією і духом. В буденній мові часто говориться про «душу» й «тіло». Загалом, ми відріжняємо *два* типи явищ. Одні мають *протяжину*, мають місце в просторі і впливають на наші зовнішні почування — їх можна бачити, чути, лапати, коштувати і т. д. Їх ми звемо матеріяльними явищами. Другі не беруть місця в просторі, їх не можна намацати, чи побачити, от як людську думку, чи волю, чи відчуття. Що вони існують — кожне знає з власного досвіду. Один філософ, Декарт, уважав, що як раз це й є доказом людині в тім, що вона існує. Він казав: «Я міркую — отже існую» („Cogito, ergo sum"). Але в той же час думку людини не можна обмацати чи понюхати; вона не має кольору і її не можна безпосередньо виміряти ні аршинами, ні метрами. Такі явища звуться *психічними*, в буденній мові «духовними». Виникає питання про відносини між цими двома типами явищ. Чи

дух є «початком всіх річей», чи *матерія*? Що є первісним? Що є істотним? Чи матерія породжує дух, чи дух породжує матерію? В якім відношенню вони межи себе перебувають? В цьому й полягає істотне питання філософії; од відповіди на нього залежить чимало відповідей і на питання з поля суспільних наук.

Спробуймо розглянути це питання по змозі з усіх боків. Перш за все ми мусимо мати на óці, що *людина є частиною природи*. Ми не знаємо напевне, чи є інші, ще більш організовані істоти на інших плянетах. Мабуть що є, бо плянет є безліч. Але ми ясно бачимо, що звана людиною і здатна міркувати істота не є чимсь богостотним, стороннім світові, зовнішнім, що впало на землю з якого другого, невідомого світу. Навпаки, ми знаємо з природничих наук, що людина — витвір природи частина цієї природи, підлегла її загальним законам. А з прикладу нашого світу, нам знаного, ми бачимо, що психічні явища, так званий «дух», суть *мізерною частиною* всіх явищ. По-друге, ми знаємо, що людина *походить від інших тварин* і що кінець кінцем «*живі істоти*» *повстали на землі тільки з протягом часу*. Коли земля була плянетою ще не згаслою, а ще жевріла як нинішнє сонце, на ній не було життя і не було жадної здатної думати істоти. З «мертвої» природи розвинулася жива; з живої розвинулася така жива, що може думати. Спочатку була матерія, що не могла міркувати. З неї витворилася здатна міркувати матерія, людина. Раз це так (а це доведено природничими науками), то ясно, що *матерія є матір'ю духа, а не «дух» — батьком матерії*. Бо ще ж ніде й ніколи не бувало, щоб діти були старішими за батьків. «Дух» з'явився пізніше, і тому йому доводиться бути дитиною, а зовсім не батьком, яким його роблять занадто палкі прибічники всього «духовного».

По-третє. «Дух» з'являється тоді, коли з'являється *певним чином організована матерія*.

Міркує не порожнє місце, не дірка в бублику, не «дух» без жадної матерії. Міркує людський мозок, частина людського організму. А людський організм є надзвичайно складно організована матерія.

По-четверте. З попереднього цілком ясно, чому *матерія може бути без духа, а «дух» не може бути без матерії*. Матерія існувала ще перед тим, як з'явилася людина з мозком; земля існувала значно раніше, ніж з'явився на світі якийсь «дух». Іншими словами, матерія існує *об'єктивно, незалежно від*

«духу». Навпаки, психічні явища, так званий «дух», *ніколи й ніде не існують без матерії, незалежно від неї*. Думки не буває без мозку, бажань не буває без організму суб'єкта. «Дух» *завжди* міцно прив'язаний до матерії (тільки в біблії він самостійно носився над безоднею). Інакше: психічні явища свідомости суть не що інше, як *властивість певно-організованої матерії, її «функція»* (функція якоїсь величини — це друга величина, залежна від першої). Візьмім людину. Це дуже тонко організована штучка. Зруйнуйте цю організацію, дезорганізуйте її, роскладіть на елєменти, поріжте, — «дух» одразу ж зникне. Коли б люде знали засіб відновляти всю цю систему так, щоб людський організм знов почав працювати, іншими словами, коли б у людей був засіб знов складати, знов організовувати матеріяльні частини як вони були, знов, так би сказати, збирати людину, як збирають окремі частини годинника, то тоді одразу верталася б і свідомість: підлагодь годинника — він знов почне цокати; віднови людський організм — він знову почне думати. Правда, люде ще не навчилися цього робити. Але ми вже бачили, розглядавши питання про детермінізм, що від стану організму залежить і стан «духу», стан свідомости. Отруїть організм алкоголем — свідомість заплутається, «дух» буде на підпитку. Поверніть організм у нормальний стан (проти отрути дайте ліків) — «дух» знову почне працювати як звичайно. Це яскраво доводить залежність свідомости від матерії, або, іншими словами, «думання» від «буття».

Ми сказали й бачили, що психічні явища суть властивостю певним чином організованої матерії. В цих межах можуть бути ріжні одміни, ріжні типи організації матерії, а тому й ріжні типи психічного життя. Людину з її мозком організовано по-одному — у неї психічне життя розвинуто на землі найвище, вона знає справжню свідомість; собаку — по-другому, і собача психіка ріжниться тому від людської; глиста організовано ще по-іншому, і відповідно до того «дух» глиста надзвичайно вбогий, його нема чого й рівняти до людського; а камінь, напр., організовано таким чином, що він належить до неживої матерії і не має жадного психічного життя. Потрібна особлива, дуже складна організація матерії, щоб з'явилася психіка. Потрібна *надзвичайно* складна організація матерії, щоб з'явилося складне психічне життя, яке ми звемо свідомостю. На землі ця свідомість з'являється лише тоді, коли з'являється матерія, організована як людський організм з його найскладнішим струментом — головним мозком.

Отже, дух не може існувати без матерії, матерія ж може спокійнісінько існувати й без духу: матерія вже була, коли не було ще духу; «дух» є особлива властивість особливо організованої матерії.

Цим розвязується питання відносин між матерією й духом, цим розвязується суперечка між *матеріялізмом та ідеалізмом* у філософії.

Матеріялізм визнає за первісне, за істотне — матерію, ідеалізм — дух. У матеріялістів дух є продуктом матерії; у ідеалістів, навпаки, — матерія є продуктом духа.

Не тяжко бачити, що ідеалізм, себ-то наука, що визнає грунтом усього буття ідеї, «дух», є не чимсь іншим, як зм'якшеною формою релігійних уявлень. Зміст бо релігійних уявлень саме й полягає в тім, що *над* природою стоїть богостотна таємнича сила; людська свідомість є іскрою цієї таємничої сили, а сама людина — богом вибраною істотою. Ідеалістична точка погляду тягне в свому розвиткові до низки дурниць, але філософи панських кляс обороняли й обороняють їх як найсерйозніше. Особливо тісно сполучені з ідеалізмом погляди, що одкидають *зовнішній світ*, себ-то об'єктивне, незалежне від свідомости існування річей, а іноді то й усіх інших людей. Такою найдальшою в консеквентності формою ідеалізму є *соліпсизм* (латинське слово «солюс», solus — «один», «одиничний»). Соліпсист міркує так: що мені дано безпосередньо? Мою свідомість і більш нічого; будинок, що я бачу, є моїм відчуттям; людина, з якою я балакаю, — так само. Словом, нічого по-за мною нема, є тільки моє «я», моя свідомість, моя духовна істота; нема жадного незалежного від мене зовнішнього світу, все це — породження мого духу. Бо я знаю тільки своє внутрішнє життя, звідки я виплигнути не можу. Все, що я бачу, чую, беру на язика, все, про що я думаю й міркую, — все це *мої* відчуття, *мої* уявлення, *мої* думки.

Ця божевільна філософія, про яку *Шопенгауер* казав, що щирих прибічників її можна знайти тільки в божевільні (що не шкодило тому ж таки Шопенгауеру визнавати світ за волю й уявлення, себ-то бути справжнісіньким ідеалістом), спростовується кожним фактом людської *практики*. Коли люде їдять, змагаються в клясовій боротьбі, узувають чоботи, зривають квіти, пишуть книжки, женяться чи виходять заміж — ні одному з них і на думку не спаде одкидати існування зовнішнього світу, себ-то, між іншим, і тієї їжі, яку вони їдять, і тих чобіт, які вони узувають, і тих жінок, з якими вони одру-

жилися. Тим часом ця дурниця походить з істотних тверджень ідеалізму. Справді, коли «дух» є істотою всього, то як же бути з тими часами, коли людей не було? Виходів два: або треба визнати, що був якийсь не людський, божий дух на зразок того, що є в старовинно-жидівських казках у біблії, або треба сказати, що й давноминулі часи — це тільки витвір моєї уяви. Перший шлях веде до так званого *об'єктивного ідеалізму*. Об'єктивний ідеалізм визнає існування зовнішнього, незалежного від «моєї» свідомости світу. Але зміст цього світу він добачає в духовнім початкові, в богові, або замість бога на такий випадок в «вищому розумі», «світовій волі» і в іншім подібнім чортовинню. Другий напрямок веде простим шляхом до *соліпсизму* через *суб'єктивний ідеалізм*, для якого існують лише духовні істоти, окремі здатні думати суб'єкти. Не тяжко бачити, що найбільш консеквентний сорт ідеалізму є соліпсизмом. Справді, з чого виходить, на що спирається ідеалізм? Чому визнає він, що духовність є щось первісне, істотне? Кінець кінцем тому, що він гадає, ніби «мені» безпосередньо дано тільки мої відчуття. Але коли це так, то для мене однаково є сумнівним як і існування колоди на дворищу, так і існування кожної окремої людини, в тім числі й моїх власних батьків. Тут соліпсизм убиває сам себе, але заразом він убиває й *цілий ідеалізм у філософії*; консеквентно розгортаючи ідеалістичні погляди, він приводить до цілковитого абсурду, до повного безглуздя, що кожної хвилини суперечить людській *практиці*.

З *теоретичним* матеріялізмом та ідеалізмом не можна плутати *практичних* «ідеалізму» й «матеріялізму». Це — річ, що з розглянутими вище теоріями на має нічого спільного. Ідеалістом у буденнім житті звуть людину, віддану своїй ідеї і готову для неї на все. Ясно, що такий ідеаліст може бути й найбільшим ворогом філософського ідеалізму, ідеалізму теоретичного. Свідомий комуніст, що віддає за робітничу справу своє життя, є практичним ідеалістом і в той же час матеріялістом до мозку кісток. Міщанин, що зітхає за богом, звичайно буває дуже ідеалістичних поглядів, що не шкодить йому бути в потрібній мірі підлою, тупою, себелюбною й обмеженою істотою.

За прабатька *філософського ідеалізму* звичайно визнають стародавнього грецького філософа *Платона*. На його думку, реально, об'єктивно існують лишень «ідеї». Не люде, груші, вози, а ідеї — людини, груші, воза. Всі ці зразкові й одвічні «ідеї» містяться в особливім «позанебеснім», «розумнім» місці. Те, що люде визнають за груші, вози і ін. — є лишень мізерною тінню відповідних «ідей». Над усіма «ідеями» в «позанебесному місці» панує, як дух божий, вища «ідея»,

«ідея Добра». Нахил у бік *суб'єктивного* ідеалізму дали спочатку грецькі філософи, знані під назвою *софістів* (Протагор, Горгій і ін.), які висунули твердження, що «людина є мірою всіх речей». *В середні віки* платонівські ідеї почали пояснятн як моделі й зразки, з яких пан бог творить зримі речі: напр., зриму вошу створено богом зо зразку тої вошивої «ідеї», що має своїм осідком «зарозумний світ». В «нові часи» найбільш консеквентно розвивав точку погляду суб'єктивного ідеалізму англійський епікоп *Берклі*, на чию думку існує тільки дух, все ж інше — то його уявлення. В Німеччині *Фіхте* уважав, що без суб'єкта (духа, що пізнає) нема об'єкта (зовнішнього світу) і що матерія є виявленням ідеї. В згоді з *Шеллінґом* ідеї — це істота (Wesenheiten) річей, збудована на вічності божій. В згоді з *Ґеґелем* усе, що існує, є не чимсь іншим, як виявленням об'єктивного Розуму, що розвивається сам собою. В згоді з *Шопенгауером* світ є волею й уявленням. В згоді з *Кантом* об'єктивний світ існує («речі в собі»), але його не можна пізнати, і він має нематеріяльну природу. В новітній філософії ідеалізм, поділяючись на цілу гаму гатунків, надзвичайно зріс разом з поривання буржуазії до містицизму і до всього таємничого. Це ознака глибокого занепаду буржуазії, що в передсмертнім одчаю шукає собі духовної розради.

Початки *матеріялістичних* філософських течій ми знаходимо у стародавніх грецьких філософів так званої *йонійської школи*, що визнавали матерію за основу всього сущого, але в той же час уважали, що всяка матерія здатна в тій чи іншій мірі відчувати. Тому цих філософів зовуть *гілозоїстами* («одушевителями матерії»: по-грецькому «гюле», ὕλη — матерія, а «зое», ζωή — життя).

Звичайно, ці перші кроки що до наслідків були дуже недосконалі. Так, *Талєс* шукав основу всього сущого в воді, *Анаксимен* — у повітрю, *Геракліт* — у вогні, *Анаксимандр* — в особливій матерії, яку не можна означити і яка все охоплює (він назвав її «апейрон» — «безмежне», «необмежене»); до гілозоїстів треба долучити й *стоїків*, які висунули твердження, що все суще є матеріяльним. Дальший розвиток матеріялізм здобув у греків *Демокрита* й *Епікура*, а потім у латинця *Лукреція Кара*. Демокрит геніяльно заклав підвалини атомістичної теорії. В згоді з його теорією світ складається з рухливих матеріяльних найдрібніших частиночок-атомів, комбінації яких і утворюють зримий світ.

В середні віки, загалом беручи, панувала ідеалістична жуйка. Ідеї матеріялістів-гілозоїстів розвивав блискучий і глибокий розум *Б. Спінози*. В Англії матеріялістичну позицію боронив *Т. Гобз* (1588—1679). Росквіт матеріялізму дала доба підготовки Великої Французької Революції, що висунула низку першорядних філософів-матеріялістів: *Дідра*, *Гельвеція*, *Гольбаха* (його найбільшої ваги твір — «Система природи», „Système de la nature", видано р. 1770), *Ляметрі* («Людина-машина», р. 1748). Ця група філософів революційної в ті часи буржуазії дала чудові формулювання матеріялістичної теорії

(див. *Н. Бельтов* — «К вопросу о развити монистического взгляда на историю» і *Н. Ленин* — «Материализм и эмпириокритицизм», стор 26 і далі). Дідро дуже дотепно висміяв ідеалістів на зразок Берклі: «Трапився момент божевілля, коли здатне відчувати фортеп'яно уявило собі, що воно є єдиним у цілім світі фортеп'яном, і що вся гармонія всесвіту відбувається в ньому». В XIX віці в Німеччині рушив справу вперед *Людвіґ Фоєрбах*, що вплинув був на *Маркса й Енґельса*, які й дали найбільш досконалу теорію матеріялізму. Вони сполучили матеріялізм з діялєктичною методою (про це нижче) та поширили матеріялістичні теорії і на суспільні науки, витрутивши ідеалізм з його останнього пристановища. Само собою розуміється, що підтоптана вже буржуазія, котра, як здурнілий стариган, патякає щось про бога, — поставилася до матеріялізму з ненавистю. І так само зрозуміло, що матеріялізм стає революційною теорією молодої революційної кляси — пролєтаріята.

§ 20. **Матеріялістична постановка питання в суспільних науках.** Спірка між матеріялізмом і ідеалізмом не може, як усякому легко зрозуміти, не одбитися і на суспільних науках. Справді, погляньмо на людське суспільство. Тут існують ріжного роду явища. Тут і «висока матерія» — релігія, філософія, мораль. Тут і політика, і держава з її законами. Тут і всі можливі старі й нові людські ідеї в ріжних царинах життя. Тут і міна товарів або росподіл продуктів. Тут і боротьба ріжних кляс межи собою. Тут і продукція — пшениці, жита, узуття, машин — як на час і на місце. Як підходити до вивчення цього суспільства? З якого кінця? Що в ньому визнавати за основне, за первісне? Що — за другорядне, за виводне? Ясно, що по суті це ті ж питання, які ставила собі філософія і які поділяють філософів на два великих табори — матеріялістів і ідеалістів. Бо ж, з одного боку, можна думати, що люде підходять до суспільства таким, напр., способом: суспільство складається з людей; люде думають, щось роблять, чогось бажають, керуються ідеями, *думками*, «гадками»; звідси висновок: «гадки правлять світом»; зміна «гадок», зміна поглядів людей є істотною причиною всього, що відбувається в суспільстві; отже, суспільна наука в першу чергу повинна вивчати саме цей бік справи, «суспільну свідомість», — «дух суспільства». Це буде *ідеалістична* точка погляду в суспільних науках. Але вище ми бачили, що ідеалізм сполучено з визнанням незалежности ідей від матеріяльного світу і з залежностю цих ідей од ріжних богостотних і таємничих річей. Тому не дивно, що ідеалістична точка погляду лучиться просто з містикою, з чортовинням у суспільних науках, і таким чином веде до знищення суспільної *науки*, до заміни її *вірою* в промисл божий

або ж у щось подібне. Так, француз *Босюет* (його книжку «Міркування про вселюдську історію» видано р. 1682) заявляв, що в історії виявляється «богостотне керовництво людським родом»; німецький філософ-ідеаліст *Лессінґ* твердив, що історія, це — «виховання людського роду богом»; *Фіхте* казав, що в історії працює Розум; *Шеллінґ* — що історія, це — «безупинне в своїм розгортанню роскриття Абсолютного», кінець кінцем — бога; *Ґеґель*, найвидатніший філософ ідеалізму, поясняв світову історію, як «розумний, необхідний розвиток (Gang) світового духу». Можна було б навести значно більше таких прикладів, але й цих уже цілком досить, щоб бачити, як тісно сполучено філософські погляди з поглядами в царині суспільних наук.

Так от, ідеалістичні суспільні науки і ідеалістична соціологія спостерігають у суспільстві перш за все «ідеї» цього суспільства; саме суспільство вони уважають за щось *психічне*, не матеріяльне; суспільство, на їхню думку, це переплутані в безлічі сполучень бажання, почуття, думки, волі людей, те, що ми назвали б суспільною психологією, *суспільною свідомостю*, «духом» суспільства.

Але можна підходити до суспільства й з цілком іншого кінця. Справді, ми бачили, коли розглядали питання про детермінізм, що воля людини зовсім не є вільною, що її створюють зовнішні умови існування людини. А хіба суспільство не підлягає тим же законам? Де знайти пояснення суспільній свідомості? Від чого вона залежить? Ледви тільки ми поставимо ці питання, як одразу ж перед нами повстає *матеріялістичний* погляд у суспільних науках. Людське суспільство є продуктом природи, як і ввесь людський рід. Воно залежить од цієї природи і може жити тільки тоді, коли висмоктує з цієї природи пожиточні для себе речі. А висмоктує воно їх *продукцією*. Воно робить це не завжди свідомо. Свідомо це відбувається лишень в організованому суспільстві, де все робиться в згоді з пляном. В суспільстві ж неорганізованому це відбувається несвідомо: напр., за капіталізму фабрикант намагається добути більше зисків і *тому* поширює продукцію (а зовсім не для того, щоб допомогти людському суспільству); селянини виробляє, щоб прохарчитись самому, а частину продати на сплату податків; ремісник, — щоб якось удержатись та вискочити в люде; робітник, — щоб не померти з голоду. А наслідком усього цього є те, що все суспільство, як не як, кепсько чи гарно, існує. *Матеріяльна продукція й її засоби* («матеріяльні

продукційні сили») — ось що є основою існування людського суспільства. *Без* цього не може бути жадної «суспільної свідомости», жадної «духовної культури», так само як не може бути думки без мозку. Далі ми розглядатимем це детальніше, а зараз пригадаємо собі лишень ось що. Уявім собі два людських суспільства: одно — суспільство дикунів, друге — суспільство наприкінці капіталізму. В першому суспільстві весь час витрачається на безпосереднє здобування їжі: ловецтво, рибальство, збирання корінців, первісне городництво, а «ідей», «духовної культури» і т. под. тут надзвичайно мало: перед нами майже напів-малпи, череда. В другому суспільстві — багата «духовна культура», ціла вавилонська вежа з морали, права з безліччю законів, розвинених численних наук, філософії, релігії, мистецтва, починаючи з архітектури і закінчуючи малюнками мод. А до того ж у командної буржуазії ця вавилонська вежа — одна, у пролетарів — інша, у селян теж трохи інша і т. д. Одне слово — тут, як кажуть звичайно, багата «духовна культура», «дух» суспільства, сума ідей — дуже зросли. Чому ж цей дух зміг вирости? Що було *умовою його зросту*? Розвиток *матеріяльної продукції*, підвищення влади людини над природою, підвищення *продуктивности людської праці*. Тільки тоді *не ввесь час* повинно витрачати на нужденну матеріяльну роботу: частина його стає людям вільною, що́ дає їм змогу думати, міркувати, працювати *розумом*, створювати «духовну культуру». Отже, подібно до того, як взагалі матерія є матір'ю духа, а не дух батьком матерії, так само і в суспільстві: не суспільна «духовна культура» («суспільна свідомість») витворює суспільну матерію, себ-то посамперед матеріяльну продукцію, випомповування з природи ріжних пожиточних річей у суспільство, а навпаки, розвиток цієї суспільної матерії, себ-то розвиток матеріяльної продукції, створює основу розвиткові так званої «духовної культури». Іншими словами, духовне життя суспільства залежить і не може не залежати, від стану матеріяльної продукції, від ступіня розвитку продукційних сил людського суспільства. *Духовне життя* суспільства є, як висловлюються вчені, *функцією продукційних сил. Яка саме* функція, *як* у подробицях залежить духовне життя суспільства від продукційних сил — про це мова буде далі. Тепер ми мусимо лишень занотувати, що під таким поглядом, натурально, суспільство повстане перед нами не як «психічний організм», не як сукупність усяких галок, особливо з царини «високого й гарного», «величного

й чистого», а перш за все як *трудова організація* (Маркс висловлювався іноді: «продукційний організм»). Це й є матеріялістична точка погляду в соціології. Матеріялістична точка погляду, як нам відомо, зовсім не заперечує того, що «ідеї» можуть впливати. Маркс писав про вищий ступінь свідомости, про наукову *теорію*, без застережень так: «Кожна теорія стає силою, коли маси опановують її». Але матеріялісти не можуть задовольнитися звичайним посиланням на те, що «люде так думали». Вони запитують: *чому* люде в однім місці і в один час «думають» так, а в другому інакше? чому взагалі в «цивілізованому» суспільстві люде надзвичайно багато думають і надумали цілі гори книжок та іншого, а дикуни нічого цього не мають? Пояснення ми знаходимо в *матеріяльних умовах життя суспільства*. Тому матеріялізм і має змогу пояснити явища «духовного життя» суспільства. Ідеалізм же до цього не здатний. У нього «ідеї» розвиваються самі з себе, незалежно від «грішної землі». Як раз тому ідеалістам доводиться, щоб створити хоч щось подібне до пояснення, оператися на бога: «Це Добро, — писав *Гегель* у своїй «Філософії історії», — цей розум у його найконкретнішому уявленні — є бог. *Бог керує світом*; *змістом його керування* (Regierung), *виконанням його пляну і є світова історія*.» („Philosophie der Geschichte", Reclam's Verlag, S. 74.). Ховатися за цього нещасного діда, котрий, бувши на думку своїх шанувателів досконалостю, повинен творити поруч Адамів також бліх і повій, убивць і прокаженних, голод і злидні, пранці й горілку, щоб карати грішників, що їм же були створені і з його ж волі грішили, і щоб *вічно* практикувати цю комедію на очах здивованого світу, — ховатися за бога є неминучею долею ідеалістичної теорії. Але з наукової точки погляду це значить доводити цю «теорію» до абсурду.

Таким чином і в суспільних науках єдино слушною лишається *матеріялістична* точка погляду.

Консеквентне прикладання матеріялістичної точки погляду до *суспільних* наук стало ділом *Маркса й Енґельса*. Того ж року (1859), коли вийшла книжка *Маркса* «До критики політичної економії», де Маркс накреслив свою соціологічну теорію (теорію історичного матеріялізму), вийшов і найбільший твір великого англійського вченого *Чарлза Дарвіна* («Походження типів»), де Дарвін вияснив і довів, що зміни в тваринному й рослинному царстві одбуваються під впливом *матеріяльних умов існування*. Але з цього зовсім не йде, що можна просто, без жадного дальшого розвитку, перенести дарвінівські закони на суспільство. Завдання полягає в тім, щоб висвітлити, як у суспіль-

стві людей загальні закони природничих наук виявляються в *особливій*, тільки людському суспільству властивій формі. Хто цього не розумів, з того глузував Маркс дуже гостро. Так, він писав відносно одного німецького вченого, Ф. А. Ляніе: «Річ у тім, що п. Ляніе вчинив велике відкриття. Всю історію, мовляв, можна підвести під єдиний великий природничий закон. Цей природничий закон міститься покищо у *фразі* struggle for life — боротьба за існування (вислів Дарвіна в цьому його вжиткові стає порожньою фразою)... Отже, замість того, щоб аналізувати цю struggle for life, як вона історично виявлялася в різних суспільних формах, не лишається нічого іншого робити, як обертати кожну конкретну боротьбу у *фразу* struggle for life...» («Листи до Кугельмана», лист від 27 червня 1870 р.).

Само собою розуміється, що Маркс мав попередників, найбільше — в особі так званих соціялістів-утопістів (*Сен-Сімон*). Але матеріялістичну точку погляду ще ніхто до Маркса не проводив консеквентно, в тій формі, яка тільки й могла створити справжню наукову соціологію.

§ 21. **Динамічна точка погляду і звязок явищ.** Все в природі і в суспільстві можна розглядати під двома кутами зору. Одні думають, що все перебуває в стані нерухомости, незмінливости. «Так було, так і буде». Нового нічого не трапляється. Інші — навпаки, гадають, що жадної незмінливости ані в природі, ані в суспільстві нема і бути не може. «Було, та загуло» і «нема йому повороту». Друга точка погляду, другий спосіб розгляду всього сущого зветься *динамічною* («дюнаміс» по-грецькому «сила», «рух»), перша — *статичною*. Як же, справді, треба дивитися на світ? Чи є він чимсь нерухомим і постійним? Чи, навпаки, він увесь час одмінюється, вічно рухається і сьогодні вже не такий, як учора?

Навіть побіжний погляд на природу одразу доведе нам, що нема в ній нічого нерухомого. Колись люде думали, що земля стоїть, а сонце ходить довкола неї, як і небо з нерухомими зірками, що сидять на ньому золотими цвяшечками. А ми, от, знаємо, що й зірки, й місяць, і наша земля шалено вирують у просторі, пролітаючи за хвилину величезні відлеглості. Та це й не все. Ми знаємо тепер, що найдрібніші частиночки матерії, атоми, складаються з іще дрібніших частиночок — «електронів», що неймовірно хутко кружляють у межах атома, як небесні тіла в соняшній системі. А з них же складається цілий світ. Що ж може бути в цьому світі постійного, коли всі його складові частини шалено вирують? Колись люде думали також, що рослин і звірів стільки, скільки їх створив пан бог: осел і смердючка, блощиця й бактерія прокази, воша й слон, каракатиця й кропива, — все це, як існує, так і було створено

богом в перші дні світотвору. А тепер ми найкраще знаємо, що це не так. Типів звірів і рослин зовсім не стільки, скільки їх зволив, мовляв, випустити творець світу. І ті звірі й рослини, що живуть на землі тепер, надзвичайно мало подібні до тих, що мешкали на ній раніше. Ми знаходимо кістяки або одбиття в камінню та залишки в мерзлій землі велетнів-звірів і рослин минулих тисячоліть: летючих велетенських ящірок (птеродактилів), надзвичайно великих хвощів і папоротей (цілі гаї, що за довгий час перетворилися в кам'яне вугілля), справжні страховища на зразок іхтіозаврів, бронтозаврів, ігуанодонів і ін. Ось що було колись і чого вже нема тепер. Зате ж тоді не було ані ялинок, ані берізок, ані корів, ані овечок — одне слово, — «все одмінилося під нашим зодіяком». І — гай-гай! — не було навіть людей, що розвинулися з волосатих напів-малп порівнююче не дуже давно. Ми тепер навіть не дивуємося з того, що типи звірів і рослин міняються. Нам доводиться тим менше дивуватися з цього, що ми самі можемо перехверцювати пана бога: кожний путящий свиновод, комбінуючи їжу й парування відповідних самців і самиць, може виводити поволі нові породи; йоркширські свині, що не можуть ходити від сала — це діло рук людських, як ананасні суниці, чорні троянди, ріжноманітні породи свійських звірів і культурних рослин. А хиба сама людина не міняється майже у нас на очах? Хиба, скажім, руський робітник часів революції хоча б виглядом скількибудь нагадує слав'янина-дикуна, мислівця стародавніх часів? Порода, тип людей, так само міняється, як і все на світі.

Який же висновок можемо ми зробити звідси? А тільки той, що на світі нема нічого нерухомого, закляклого. Все рухається й одмінюється. Або, як кажуть інакше: в житті нема *закляклих річей*, а тільки *безперервні процеси*. Стіл, за якім я оце пишу, зовсім не є нерухомою річчю: кожної хвилини він одмінюється. Що правда, він одмінюється непомітно для людського ока чи вуха. Але хай він постоїть багато, багато років; він струхне, обернеться в порохно. Одразу? Звичайно, ні. Але це тільки дало б підсумок тому, що відбувалося й раніш. Чи зникли б частинки стола? Ні. Вони прибрали б іншу форму: розвіялися б у повітрю, перетворилися б у складову частину землі, годували б рослини і обернулися б таким чином у їхню матерію. І так далі, — вічна зміна, вічна мандрівка, нові й нові убрання, нові форми. *Рухлива матерія* — ось що таке світ. Тому, щоб зрозуміти якесь явище, треба

розглядати його в його походженню (як, звідки й чому воно з'явилося), в його розвиткові, в його знищенню, одне слово, — *в русі*, а не в уявленім спокою. Ця *динамічна* точка погляду зветься також діялєктичною (діялєктика має ще ознаки, за які говоритимем нижче).

Ріжниця між динамічним та статичним поглядами виявилася ще в стародавній грецькій філософії. Школа так званих елеатів з *Парменідом* на чолі вчила, що все суще є нерухомим. Буття, в згоді з Парменідом, є вічним, постійним, незмінливим, єдиним, суцільним, неподільним, однородним, нерухомим, подібним до справдешньої кулі в спокою. Один з елеатів, *Зенон*, низкою спритних міркувань намагався навіть довести, що рух є взагалі неможливим. Навпаки, *Геракліт* учив, що нічого нерухомого нема. Він заявляв, що все одмінюється, «все тече» і ніщо не треває («панта рей», „πάντα ῥεῖ"). В згоді з Гераклітом, напр., не можна вступити два рази в одну річку, бо вдруге це буде вже не вона. А його однодумець, *Кратил*, так той казав, що в одній річці навіть один раз бути не можна, бо вона одмінюється повсякчасно. *Демокрит* теж за основу брав рух, а власне — простолінійний рух атомів. З нових філософів особливо настирливо висовував рух і *ставання* (виникання, перехід з небуття в буття) Геґель, учнем якого був Маркс. Але у Геґеля основою світу був рух духу, а Маркс, як він сам казав, поставив з голови на ноги діялєктику Геґеля, замінивши рух духу рухом матерії. В природничих науках ще на початку XIX віку панувала думка, висловлена славетним природознавцем *Ліннеєм*: «Типів стільки, скільки їх бажано було створити найвищій істоті», себ-то богові (теорія постійности типів). Найвидатнішим представником протилежних поглядів був *Ламарк*, а згодом, як уже згадано вище, *Чарлз Дарвін*, котрий винищив старі погляди остаточно.

З того, що світ перебуває в повсякчасному русі, випливає також необхідність розглядати явища в їхньому *взаємному звязкові, а не в абсолютній окремішности* (ізольованості). На ділі всі частини світу звязані між собою і всі впливають одна на одну. Найменше зрушення, найменша зміна в однім місці, і від цього міняється все. *На скільки* міняється — це питання інше, але міняється. Наведім приклад: люде вирубали, скажім, гаї над Волгою. Раз це трапилося, то менше затримується в цій місцевості води, одмінюється до певної міри клімат. Волга «міліє», це перешкоджає її пароплавству, тому доводиться вживати землечерпалок і більше виробляти цих машин, більше людей стає на їх виготовлювання і т. д.; з другого боку, зникає дичина, що мешкала по тих гаях, видихає або тікає в інші гаї, а на старім місці розводиться степова звірина, і т. д. Ми можемо, однак, зробити й інші висновки: як що міняється клімат

над Волгою, то зрозуміло, що одмінюється взагалі стан усієї плянети і в більшій чи меншій мірі ця зміна надволзького клімату дає себе відчути скрізь. Далі, коли одмінюється — хоч на дрібничку — картина землі, значить одмінюється й відношення землі до місяця чи сонця і т. д., і т. д. Я пишу оце на папері, водячи пером. Це тисне на стіл, стіл тисне на землю, що спричинює низку дальших змін. Я соваю ручку, ворушу повітря, і створені тим хвильки його линуть маленькими струмочками, гублячись ка'зна де. То не шкодить, що все це тільки дрібні зміни. Все ж вони *суть*, існують. Все на світі звязано нерозривним звязком, *нема нічого, що стояло б одинцем, незалежно від свого оточення*. Іншими словами, нема на світі нічого абсолютно *ізольованого*. Звичайно, ми дуже часто не можемо звертати уваги на загальний звязок явищ: не можна ж кожного разу, говорячи, напр., про розведення півнів, одразу ж починати балачку і про місяць, і про сонце; це було б безглуздям, бо тут нам загальний звязок явищ нічим не допоміг би. Але за обмірковуванням теоретичних питань це треба мати нам на оці дуже часто. Та й на практиці доводиться з цим часто рахуватися. Коли говориться, що хтось не бачить далі свого носа, то що це значить? Це як раз і значить, що він «свою хату» розглядає ізольовано, по-за звязком з тим, що лежить за цією хатою. Селянин везе на базар продукти і сподівається на добрий бариш. Але зненацька виявляється, що ціни так малі, що він ледви-ледви повернув свої витрати. В чім же діло? Діло в тім, що через ринок він звязаний з іншими продуцентами. Виявляється, що хліба нароблено й викинуто на ринок стільки, що ціна вийшла дуже малою. Чому помилився наш селянин? Тому, що не бачив (і не міг бачити з свого ведмежого кутка) свого звязку з світовим ринком. Буржуазія замісць збагачення після війни — має революцію робітників. Чому? Тому, що війна була *звязаною* з низкою інших речей, яких не бачила буржуазія. Меншовики й есери, соціяль-патріоти усіх країн галасували, що більшовицька влада затримається в Росії тільки на дуже короткий час. Де був корінь їхньої помилки? В тім, що Росію вони розглядали *ізольовано*, по-за звязком з усією Західною Европою, по-за звязком зо зростом світової революції, яка допомагає більшовикам. Коли в звичайній мові цілком слушно кажуть, що «треба брати під увагу всі умови», то тим самим кажуть, що треба розглядати певне явище або певне питання як раз у його звязку з іншими явищами, в його нерозривності з «усіма умовами».

Так от, діялектична метода, діялектичний спосіб розглядати все суще вимагає розгляду всіх явищ по-перше в їхньому нерозривному звязкові, по-друге — в їхньому русі.

§ 22. **Історизм у суспільних науках.** З того, що все на світі рухається і все перебуває одне з одним у нерозривнім звязкові, повстають певні наслідки і для суспільних наук.

Ось перед нами людське суспільство. Чи завжди було воно однаково влаштованим? Ані трохи. Ми знаємо надзвичайно ріжноманітні форми людського суспільства. В Росії, напр., з листопаду 1917 року біля влади стоїть робітнича кляса, за нею йде частина селянства; буржуазія в лещатах, а частина її (біля двох міліонів) втекла за кордон. Фабрики, заводи, залізниці посідає робітнича держава. Раніше, до 1917 р., біля влади стояли буржуазія й поміщики, що все посідали, а робітники й селяне на них робили. Ще раніш, до так званого звільнення селян у 1861 р., буржуазія була здебільшого торговельною, фабрик було обмаль. А поміщики посідали селян, як худобу, могли їх бити, продавати, міняти. Коли ж заглянемо в глибину віків, то знайдемо напівдикі мандрівні племена. Все це досить мало подібне одне до одного, до тої міри мало, що коли б ми воскресили якимсь дивом запеклого поміщика-кріпаковласника, митця до хлосту й до хортів, та повели б його, скажім, на збори фабрично-заводських комітетів чи робітничої ради, то бідолаха, мабуть, одразу б помер від розриву серця.

В стародавній Греції, напр., коли філософували Платони й Геракліти, все жило з праці рабів, що були майном великих *землевласників*. В стародавній американській державі інків було регульоване організоване господарство, що перебувало в руках дворянсько-жерцівської кляси, своєрідної інтелігенції, котра всім порядкувала, все підраховувала і вела державне господарство як урядова кляса, їздячи верхи на всіх громадянах. І чимало ще інших прикладів можна було б навести на доказ того, що суспільний лад повсякчасно одмінювався. Це зовсім не значить, що в людському роді завжди панував *розвиток*, себ-то, що все йшло до більшого вдосконалення. Ми вже згадували, що траплялися випадки *загибелі* дуже високо розвинених людських суспільств. Так, між іншим, загинула й країна грецьких філософів та рабовласників. Але Греція й Рим, принаймні, хоч дуже вплинули на дальшу ходу подій: вони хоч прислужилися як кизяк для історії. А от траплялося її так, що цілі «культури» зникали без жадного сліду

для інших народів і інших часів. Сприводу, напр., знайдених у Франції під роскопинами слідів одної найдавнішої «культури» проф. *Едуард Маєр* пише: «... Тут ми маємо діло з початком розвитку ... культури примітивної людини ... яку потім знищено було грандіозною катастрофою і яка не вчинила *жадного впливу* на дальші часи. Між цією палеолітичною культурою й початком неолітичного часу *нема жадного історичного звязку*» ... (*Ed. Meyer*: „Geschichte des Altertums", I, 1, 2. Aufl., S. 245). *Але коли не завжди буває розвиток, то завжди буває рух і змінювання, хоч би воно й закінчувалося загибеллю чи роскладом.*

І такий рух ми спостерігаємо не тільки в тім, що міняється суспільний лад. Ні, суспільне життя одмінюється *рішуче в усіх своїх виявленнях.* Одмінюється техніка суспільства: варто тільки поставити поруч кам'яні сокири та вістря списів і паровий молот, динамо-машину, бездротовий телєфон; одмінюється мораль і звичаї: відомо, напр., що де-які породи людей з великою охотою їдять своїх бранців, на що безпосередньо тепер нездатні навіть французькі імперіялісти (вони лишень одрізують вуха трупам руками чорного війська, що «рятує цивілізацію»); де-які племена мали звичай забивати старих або немовлят жіночого полу і цей звичай визнавався високо-моральним і приємним богові. Одмінюється політичний лад: ми на власні очі бачили, як самодержавство замінилося демократичною республікою, а згодом республікою рад; одмінюються наукові погляди, релігія, побут людей, всі їхні відносини між собою; що здається нам звиклим, насправжки існувало зовсім не завжди; не завжди були газети, мило, одіж, так само як не завжди існувала держава чи віра в бога, капітал, рушниця. Навіть розуміння того, що є гарним, а що негарним, і ті одмінюються. Не постійні й форми родини: ми добре знаємо, що існує і многоженство, і многомужество, і одношлюбство, і «безладне співжиття». Словом, суспільне життя, як і все в природі, зазнає собі безперервних змін.

Так людське суспільство переживає ріжні ступіні, ріжні форми свого розвитку або свого занепаду.

Звідси походить: *по-перше, треба кожну таку форму суспільства зрозуміти й дослідити в її своєрідності.* Це значить: нема чого підводити під один ранжир усі доби, всі часи, всі суспільні форми. Не можна скидати в одну купу і не розріжняти одне від одного кріпаків, рабів, робітників-пролєтарів. Не можна не бачити ріжниці між грецьким рабовласни-

ком, руським поміщиком-кріпаковласником, капіталістичним фабрикантом. Рабський лад — це одне; він має властиві йому риси, властиві ознаки, у нього й особливий розвиток. Кріпацтво — інший лад. Капіталізм — ще інший і т. д. А комунізм — це майбутній, теж цілком *особливий* лад. Перехід до нього — доба пролетарської диктатури — теж *особливий* лад. В кожному такому ладові знаходимо особливі риси, які й повинно досліджувати. Тільки тоді ми й зрозуміємо процес *одмінювання*. Бо коли кожна форма має особливі риси, значить, є й особливі закони розвитку, особливі закони руху цієї форми. Погляньмо для прикладу на капіталістичний лад. Маркс писав у «Капіталі», що найпершим своїм завданням він уважає «знайти закон руху капіталістичного суспільства». Для цього Марксові довелося висвітлити всі властивості капіталізму, всі його характерні риси. І тому тільки Марксові пощастило знайти «закон руху» та *спророкувати* неминуче поглинення дрібної продукції великою, зріст пролетаріяту, боротьбу його з буржуазією і революцію робітничої кляси, а вкупі з нею і перехід до системи пролетарської диктатури. Не так робить більшість буржуазних істориків. Вони, напр., охоче рівняють купців старовини до сучасних капіталістів, а паразитів-люмпен-пролетарів Греції й Рима до сучасних пролетарів. Це потрібно буржуазії для того, щоб ствердити живучість капіталізму та довести, що як у Римі нічого не вийшло з повстань рабів, так нічого не вийде і з повстання пролетарів. Насправжки ж римські «пролетарі» нічого спільного не мали з сучасними робітниками, а римські купці мали дуже мало чого спільного з сучасними капіталістами. Цілий лад життя був *іншим*. Тому не дивно, що й хода змін цього життя так само була іншою. В згоді з Марксом — «кожна історична доба має *свої* закони . . ., та ледви життя переживає добу певного розвитку, виходить з відповідної стадії і вступає в нову, воно потрапляє в залежність уже від *інших* законів» (К. Маркс «Капітал», т. I, стор. XIV). Для соціології ж, найбільш загальної соціяльної науки, що досліджує не окремі форми суспільства, а суспільство взагалі, має вагу встановити це твердження, як своєрідний наказ спеціяльним суспільним наукам, для яких соціологія є, як нам відомо, *методою* досліду.

По-друге, треба кожну таку форму досліджувати в процесі її внутрішнього змінювання. Діло йде зовсім не так, що спочатку існує одна цілком нерухома форма суспільного ладу, а згодом її заступає друга, так же само нерухома. В суспільстві

зовсім не буває так, що, скажім, існує капіталізм, котрий перебуває весь час свого існування в незмінному стані, а потім перетворюється в такий же незмінний соціялізм. На ділі ж і під час існування кожної окремої форми ця остання ввесь час одмінюється. Візьмім ту ж таки капіталістичну добу. Хиба капіталізм завжди був однаковим? Ані трохи. Ми знаємо, що він проходив ріжні «стадії» свого розвитку: торговельний капіталізм, промисловий, фінансовий капіталізм з його імперіялістичною політикою, державний капіталізм за часів світової війни. Але і в межах кожної стадії капіталізма хиба справа стояла на місці? Ані як. Коли б вона стояла на місці, то одна стадія і не могла б перетворитися в другу. Під час промислового капіталізму, напр., відбувався процес централізації капіталу. На його основі зріс потім капіталізм фінансовий з його банками й трестами.

По-третє, потрібно кожну форму суспільства розглядати в її виникненню і в її неминучім зникненню, себ-то в її звязкові з іншими формами. Ніяка суспільна форма не падає з неба. Вона є неминучим наслідком попереднього суспільства; часто тяжко навіть спостерегти межі, де кінчається одна і починається друга форма суспільства; одна доба заходить за другу. Взагалі, історичні ступіні — це не тверді, нерухомі величини, на зразок річей; це — процеси, текучі життєві форми, що ввесь час одмінюються. Щоб як слід зрозуміти кожну з цих форм, треба дослідити її корінці в минулому, дослідити причини її виникання, всі умови її утворення, рушійні сили її розвитку. І так само потрібно розглянути причини неминучої загибелі цієї форми, той напрямок руху або, як кажуть, ті «тенденції розвитку», що зумовлюють неминуче зникнення цієї форми і підготовлюють її зміну новим суспільним ладом. Таким чином, кожний ступінь — це кільце в ланцюжку: воно тримається за сусідні і з одного, і з другого кінця. Але як що буржуазні вчені іноді й розуміють це, коли мова ходить про минуле, то вони ніяк не можуть пристати на те, що сучасне — капіталізм — засуджено на загибель. Вони ще згодні бувають пошукати іноді корінців капіталізму, але вони не зважуються й подумати про те, що треба шукати також умов, які і капіталізм доведуть до його загибелі. «В забуванню цього полягає, напр., вся мудрість сучасних економістів, які доводять вічність і гармонію теперішніх соціяльних відносин» (К. Маркс: „Einleitung zu einer Kritik der politischen Oekonomie“, S. XVI). Капіталізм *вийшов* з феодально-кріпаковласницьких відносин через роз-

виток товарового господарства. Капіталізм *йде* до комунізму через диктатуру пролетаріята. Тільки тоді, коли ми простежимо звязок капіталізму з минулим ладом і необхідне перетворення його в комунізм, ми зрозуміємо цю форму суспільства. Так само ми повинні досліджувати й кожну іншу форму суспільства. Це теж одна з вимог *діялектичної* методи. Її можна назвати також *історичною* точкою погляду, бо тут кожна форма суспільства трактується не як *вічна*, а як історично-змінна, що з'являється в певний історичний момент та так само й зникає.

Цей історизм *Маркса* нічого спільного не має з так званою «історичною школою» в науці права і в політичній економії. Ця реакційна школа уважає за своє найперше завдання доводити повільність усіх змін і обстоювати будь-які старі дурниці тільки з огляду на поважний «історичний вік» цих дурниць. Про неї цілком влучно писав німецький поет Гайнрих Гайне:

„Geh nicht nach Norden, und hüte dich
Vor jenem König in Thule,
Hüt dich vor Gendarmen und Polizei,
Vor der ganzen historischen Schule."*)

Берегти «святі традиції» — це для буржуазії однаково, що дихати. Звідси, посамперед, походить те, що явища, які виникли лишень на певному історичному ступіні, визнає вона за вічні, ніби богом встановлені і тому непоборні. Ми наведемо тут лише кілька прикладів.

Приклад I. *Держава.* Ми знаємо тепер дуже добре, що держава є клясовою організацією, що без кляс не може бути держави, що позаклясова держава це круглий квадрат, що держава виникла лише на певному ступіні людського розвитку.

Але подивімся на буржуазних учених та до того ж іще й на *кращих*.

Ед. Маєр пише:

«Як далеко може заходити самостворення органічних груп у тварин, я часто спостерігав років 30 тому на вуличних собаках Константинополю: вони організувалися в гостро одне од одного обмежені квартали, куди чужим собакам іти не дозволялося, і кожного вечора всі собаки кожного кварталу влаштовували на порожньому майдані збори, що тяглися щось з пів години з дуже жвавою гавкотнею. Отже, тут можна говорити про просторово обмежені *собачі держави*» (*Ed. Meyer*, Geschichte des Altertums. Elemente der Anthropologie, S. 7).

Чи ж дивно після цього, що Маєр уважає державу за неодмінну приналежність людського суспільства! Коли навіть у собак бувають держави (отже, розуміється, і закони, і право, і інше), то де вже людям перебутися без цього!

*) «Не їдь на північ та бережися того короля в Тулі, жандарів, поліції і всієї історичної школи.» («Німеччина», зимова казка.)

II. Так же само стоїть справа у буржуазних економістів і з *капіталом*. Ми добре знаємо, що капіталізм був не завжди, і капітал теж існував не завжди. Капіталісти й робітники — це *історичне* явище, зовсім не одвічне. Але буржуазні вчені завжди говорили про капітал так, ніби капітал і капіталістичний лад існували споконвіку; напр., *Торенс* писав: «В першій каменюці, що її кидав дикун у птаха, в першому дрюці, якого він уживав, щоб збивати плоди ... ми бачимо привлащення одної речи з метою добути другу і спостерігаємо, таким чином, початок капіталу» (Див. *К. Маркс.* «Капітал», т. I, 114, примітка під рядками). «Таким чином» малпа, що збиває горіхи, — капіталіст (правда, без робітника)! У нових буржуазних економістів справа стоїть ані трохи не краще. Щоб довести одвічність державної влади, бідолахам доводиться змушувати собак грати ролю Ллойд-Джорджів, а малп — Ротшильдів!

III. Буржуазні вчені, що досліджують питання про імперіялізм, часто говорять про нього, як про змагання кожної життєвої форми до поширення. Ми добре знаємо, що імперіялізм це — політика фінансового капіталу, що фінансовий капітал виникає тільки наприкінці XIX віку, як командна господарська форма. Але яке діло до цього буржуазним ученим! Щоб довести, ніби «так було, та так і буде», вони роблять і курку, що клює зерно, імперіялістом, бо ж вона «аннектує» це зерно!

Державна собака, капіталістична малпа і імперіялістична курка найкраще характеризують рівень сучасної буржуазної науки.

§ 23. **Точка погляду суперечностей і суперечливість історичного розвитку.** Так от, в основі всього лежить закон змінювання, закон безперервного руху. Два філософи — один стародавній (Геракліт), другий — новіший (Геґель), як ми бачили вище, особливо висовували це твердження про мінливість, про рухливість усього сущого. Але на цьому вони не обмежились. Вони ставили також питання про те, *як* саме відбувається процес руху. І тут вони спостерегли, що зміни повстають наслідком повсякчасних *внутрішніх суперечностей*, внутрішньої боротьби. «Боротьба — мати всього, що відбувається», говорив *Геракліт*. «Суперечність — це те, що підштовхує вперед», писав *Геґель*.

Це твердження, безперечно, слушне. Справді, уявім собі на хвилю, що в світі не було б сутичок жадних сил, що не було б ніякої їхньої боротьби, що ріжні сили не ставали б одна проти одної. Що це значило б? Це значило б, що ввесь світ перебуває в стані *нерухомої рівноваги*, себ-то цілковитої абсолютної сталости, в стані повного *спокою*, що виключає навіть найменший рух. Де панує спокій? Спокій панує там, де всі складові частини перебувають у такім відношенню одна до

одної, що не трапляється жадної сутички, де нема ніякої взаємодії, де ніщо не «зачіпає», де, одне слово, нема ніякої суперечности, ніякої *протилежности між силами в боротьбі і сутичках*, де нема ніколи жадного порушення рівноваги, де панує, навпаки, *абсолютна сталість*. Але ми знаємо вже, що в житті «все рухається, все тече». Спокою, абсолютної сталости — в житті не буває. Спробуймо пояснити це трохи докладніше.

Відомо, напр., що в науці про організми, в *біології*, говориться про пристосовування. Це пристосовування розуміють як такий стан річей, коли те, що пристосовується до чогось, може вкупі з ним довгий час існувати. Коли, напр., говорять, що якийсь тип тварин «пристосований» до оточення, то це значить, що він може в цьому оточенню жити: його властивості такі, що вони цьому типові допомагають устояти й жити. Кертиця «пристосована» до оточення під землею, риба «пристосована» до оточення в воді; але киньте кертицю в воду, або закопайте рибу в землю, — вони зараз же згинуть.

Аналогічне ж явище спостерігаємо ми в так званій «мертвій» природі; земля, скажім, не падає на сонце, а бігає навкруги нього, як говориться, «без зачіпу». Вся соняшна система має таке відношення до світу свого оточення, що може довго існувати і т. д. Тут говориться, звичайно, не про пристосованість, а про *рівновагу* між тілами, про рівновагу між системами цих тіл і т. д.

Нарешті, подібне ж явище спостерігаємо ми і в суспільстві. Суспільство, кепсько чи добре, живе в природі: воно так чи сяк «пристосовано» до неї, так чи сяк перебуває в рівновазі з нею. І ріжні частини суспільства все ж, раз суспільство живе, так пристосовано одну до одної, що їхнє одночасне існування є можливим: скільки років існував капіталізм з капіталістами й робітниками!

Зо всіх цих прикладів видко, що по суті справи мова йде про ту ж самісіньку річ — про *рівновагу*. Але коли це так, то до чого ж тут суперечності й боротьба? Здавалося б, боротьба саме й є *порушенням* рівноваги! На віщо ж було тоді розводитися про суперечності? А на те, що *рівновага, яку ми спостерігаємо в природі й суспільстві, це не абсолютна, не нерухома рівновага, а рівновага* **рухлива.** Що це значить? Це значить, що рівновага встановлюється і зараз же порушується, знов встановлюється на *новій основі* і знов порушується і т. д.

Більш-менш точне поняття рівноваги ось яке: «Про якусь систему говориться, що вона перебуває в стані рівноваги, як що ця система

сама собою (freiwillig), себ-то без зовні прикладеної до неї енергії, не може змінити свого стану». Коли, скажім, на якесь тіло давлять зрівноважені між собою сили, воно перебуває в стані рівноваги; коли одну з цих рівних сил збільшити або зменшити, то рівновага порушується.

Коли порушення рівноваги хутко кінчається і тіло вертається в *попередній* стан, тоді таку рівновагу звуть тревалою (stabil); коли ж цього не буває, рівновага зветься нетревалою (labil). В природничих науках знають механічну рівновагу, хемічну рівновагу, біологічну рівновагу (див. напр., „Chemisches Gleichgewicht", звідки ми взяли наведену вище цитату. Handwörterbuch der Naturwissenschaften, II. Band, S.S. 470—519).

Іншими словами це можна сказати так. На світі існують ріжнб активні, скеровані одна проти одної сили. Тільки в виключних випадках вони зрівноважують одна одну на де-який момент. Тоді ми маємо стан «спокою», себ-то їхня дійсна «боротьба» приховується. Але хай лишень одна з них зміниться, як зараз же «внутрішні суперечності» виявляються, рівновага порушується, і коли на момент встановиться нова, то встановиться на *новій* основі, себ-то в умовах *іншої* комбінації сил і т. д. Що ж звідси маємо? А *звідси й маємо те, що «боротьба», «суперечності», себ-то антагонізми ріжно скерованих сил саме й зумовлюють рух.*

З другого боку, тут же ми бачимо й *форму* цього процесу: це, по-перше, — стан рівноваги; по-друге, — порушення цієї рівноваги; по-третє, — відновлення її на *новій* основі. А далі нова рівновага стає вихідною точкою для нового її порушення, встановлюється ще новіша рівновага і так без кінця. В цілому ж ми маємо процес руху, основою якого є розвиток внутрішніх суперечностей.

Гегель спостеріг цей характер руху і сформулував його саме так: початковий стан рівноваги назвав він *тезою*, порушення рівноваги — *антитезою*, себ-то протипоставленням, відновлення рівноваги на новій основі — *синтезою* (станом, в якім суперечності замирюється). Цей характер руху всього сущого, який укладається в трьохчленову формулу (тріяду) він і назвав *діялектичним.*

Слово «діялектика» значило у стародавніх греків знання розмовляти, сперечатися. Як саме йде розмова, коли люде сперечаються між собою? Один говорить одне. Другий — протилежне (він «заперечує» те, що говорить перший); нарешті, «з суперечки народжується істина», що складається з частини правди і першого, і другого твердження («синтеза»). Так само йде й процес думки. Скільки у Гегеля, як

у ідеаліста, все було лишень саморозвиванням *духу*, то зрозуміло, що він і не думав ні про які порушення рівноваги. Властивості *думання*, як духовного, первісного, були в нього тому саме і властивостями буття. Сприводу цього *Маркс* писав: «Моя діялєктична метода не тільки в корінню ріжна з геґелівською, але й є її безпосередньою протилежностю. Для Геґеля процес думки, що його він під назвою ідеї обертає навіть у самостійного суб'єкта, є деміург (творець) дійсности, яка є лишень його зовнішнім виявленням. Для мене, навпаки, ідеальне є не чим іншим, як перекладеним і переробленим у людській голові матеріяльним». «У Геґеля діялєктика стоїть на голові. Треба її поставити на ноги, щоб виявити раціональну зернину під містичною (таємничою) оболонкою». (Маркс: «Капітал», т. I, передмова). У Маркса діялєктика, розвиток у суперечностях, є посамперед законом «буття», законом руху матерії, законом руху в природі і в суспільстві. Його *виявленням* є процес думання. Діялєктична метода, діялєктичний спосіб *думання* тому саме й є потрібним, що він може схоплювати діялєктику природи.

Ми визнаємо цілком можливим перекласти «містичну», як Маркс її називав, мову геґелівської діялєктики на мову сучасної механіки. Проти механічних термінів порівнююче недавно були протести з боку майже всіх марксистів. Це походило з того, що стара наука про атоми розглядала їх як відокремлені, не звязані з іншими, ізольовані частинки. Тепер, в звязку з теорією елєктронів, коли атоми стали цілими системами на зразок соняшної, боятися механічних термінів нема вже жадних підстав. Найпоступовіші течії наукової думки по всіх галузях її ставлять питання як раз так. У *Маркса* маємо яскраві натяки на таку постановку питання (теорія рівноваги окремих галузей у продукції, збудована на цьому теорія трудової цінности і т. д.).

Будь-яку річ — чи то камінь, чи щось живе, чи людське суспільство, чи ще щось інше — ми можемо розглядати як щось ціле, складене зо звязаних одна з одною частин (елєментів); іншими словами, ми можемо цю суцільність розглядати як *систему*. Кожна така річ (система) існує не в порожнечі, її оточують інші елєменти природи, що відносно неї звуться *оточенням*. Дереву в лісі оточенням будуть усі інші дерева, земля, струмочки, папороть, трава, кущі і ін. з усіма своїми властивостями. Для людини оточенням є посамперед людське суспільство, серед якого вона живе; для людського суспільства оточенням є зовнішня природа і т. д. Між оточенням і системою треває повсякчасний звязок; «оточення» впливає на «систему», «система» в свою чергу впливає на «оточення». Ми повинні поставити перед собою посамперед одне істотне питання: якими суть ці відношення між оточенням і системою,

як їх можна сформулювати, яким є їхнє значіння для цієї системи?

Тут ми одразу ж можемо встановити три істотних типи цих відносин.

1. *Стала рівновага.* Стала рівновага буває в тім випадкові, коли взаємодія між оточенням і системою виявляється в незмінним стані річей, або в такім порушенню попереднього стану, що відновлюється в попередній же формі. Наприклад: припустім, що якийсь тип звірів мешкає в степу. Оточення не одмінюється. Кількість їжі для харчування цього типу звірів не збільшується і не зменшується; кількість хижих звірів лишається без зміни; кількість мікробів ріжних хороб (бо й це ж «оточення»!) лишається в старих пропорціях. Що тоді буде? Загалом і в цілому кількість наших звірів лишається тою ж: одні з них будуть мерти од хороб чи гинути від хижаків, інші будуть плодитися, але цілий тип у *таких* умовах оточення лишається все таким, яким і був. Тут перед нами випадок застою. Чому? Тому, що тут треває незмінним *відношення* між системою (взятий тип звірів) і оточенням. Це — випадок сталої рівноваги. Стала рівновага не завжди буває цілком нерухомою. Рух може бути, але тут за порушенням рівноваги вона відновлюється на *старій* основі. В такому випадкові суперечність між оточенням і системою повсякчасно відновлюється в *тому ж самому числовому відношенні.*

Подібний же випадок ми будемо мати і з суспільством застойного типу (докладніше про це мова буде нижче). Коли *відношення* між суспільством і природою лишається без зміни, себ-то, коли суспільство висмоктує продукцією з природи стільки ж енергії, скільки й витрачає, тоді суперечність між суспільством і природою теж відновлюється в попередній формі: суспільство тупцює на місці і ми маємо випадок сталої рівноваги.

2. *Рухлива рівновага з позитивним знаком (розвиток системи).* Але в дійсності сталої рівноваги не буває. Це тільки уявлений, тільки вигаданий або, як кажуть, «ідеальний» випадок. Насправжки ж відношення між оточенням і системою ніколи не відновлюється в попередній пропорції. Іншими словами: порушення рівноваги призводить у дійсності не до відновлення рівноваги на тій самій основі як і раніш, а нова рівновага утворюється на новій основі. Припустім, напр., — беремо приклад з нашими звірми, за яких говорили вище, — що кількість хижаків, які їх їли, чомусь зменшилась,

а кількість їжі збільшилася. Тоді, безперечно, число звірів збільшиться. Наша «система» буде зростати; нова рівновага встановлюється на вищій основі. Іншими словами: суперечність між оточенням і системою числово стала іншою, і такою, що ми маємо *розвиток*.

Коли ми візьмемо замість звірів людське суспільство і припустимо, що відношення між ним і природою зміниться так, що суспільство продукцією висмоктуватиме з природи енергії більше, ніж витрачатиме (грунт став кращим, або з'явились нові знаряддя, або й те, й інше), — тоді це суспільство буде *зростати*, а не тупцювати на місці. Нова рівновага буде кожного разу дійсно новою. Суперечність між суспільством і природою відновлюватиметься кожного разу на новій, «вищій» основі, на такій, коли система збільшуватиметься, розвиватиметься. Тут ми маємо випадок рухливої рівноваги, сказати б, з позитивним знаком.

3. *Рухлива рівновага з негативним знаком* (*руйнування системи*). Але може бути й цілком інший випадок, а власне, коли нова рівновага встановлюється на «нижчій» основі. Припустім, наприклад, що зменшилася кількість їжі наших звірів, чи що зросла з якоїсь причини кількість хижаків. Тоді цей тип звірів буде «вимирати». Рівновага між оточенням і системою кожного разу встановлюватиметься за рахунок одмирання частини цієї системи. Суперечності відновлюватимуться на іншій основі, з негативним знаком. Або випадок із суспільством. Припустім, що відношення між природою і суспільством одмінюється в той бік, що суспільство змушено чим раз більше витрачати, а менше добувати (виснажується грунт, гіршає техніка і т. д.). Тоді нова рівновага встановлюватиметься кожного разу на нижчій основі, за рахунок загибелі частини суспільства. Тут буде рух з негативним знаком: суспільство буде суспільством роскладу й загибелі.

До цих трьох випадків можна звести всі можливі випадки. В основі руху, як ми бачили, дійсно лежить суперечність між оточенням і системою, суперечність, що повсякчасно відновлюється.

Але питання має й інший бік. Досі ми говорили тільки про суперечності між оточенням і системою, про *зовнішні* суперечності. Але існують суперечності і *внутрішні*, в осередкові самої системи. Кожну систему збудовано зо складових частин (елементів), сполучених між себе чи так, чи інакше. Людське суспільство — з людей, ліс — з дерев та кущів, купа

каменюк — з цих каменюк, овеча отара — з цих овець і т. д. І тут є ціла низка суперечностей, недоладностей, непрпасованостей. І тут нема абсолютної рівноваги. Коли не буває, властиво кажучи, абсолютної рівноваги між оточенням і системою, то не буває такої рівноваги і між елєментами (частинами) самої системи.

Найкраще спостерігати це з прикладу найскладнішої системи, з прикладу людського суспільства. Хиба не натрапляємо ми тут на безліч суперечностей? Боротьба кляс — найяскравіший вияв «суспільних суперечностей», а ми ж знаємо, що «боротьба кляс посуває історію». Суперечності між клясами, суперечності між групами, суперечність між тим, як люде працюють і тим, як вони росподіляють продукти праці, непрпасованості в продукції (капіталістична «анархія продукції») — нескінченна низка суперечностей. Все це — суперечності в осередку системи, що походять з суперечливости її *будови* («структурні суперечності»). Але як би не було, ці суперечності самі собою ще не нищать суспільства. Вони *можуть* його знищити (напр., коли в горожанській війні загинуть обидві ворожі кляси), але можуть і не знищити до якогось часу.

В останнім випадкові повинна мати місце рухлива рівновага між елєментами суспільства. В чім вона полягає — це предмет дальшого викладу. Зараз же для нас має вагу зрозуміти одне. Не можна ж так безглуздо розглядати суспільство, як це робить низка буржуазних учених, що не бачать суперечностей в осередкові суспільства. Навпаки, науковий розгляд суспільства вимагає, щоб ми розглядали його з точки погляду тих суперечностей, які в ньому закладено. *Історичний «розвиток» є розвитком суперечливим.*

Тут ми повинні звернути увагу ось іще на який факт, за який нам доведеться говорити в цій книзі ще не один раз. Ми бачили, що суперечності бувають двох сортів: між оточенням і системою та між елєментами самої системи. Чи є якийсь звязок між цими двома явищами?

Варто тільки хоч трошки поміркувати над цим питанням, щоб одповісти позитивно: так, звязок існує.

Бо ж цілком ясно, що внутрішня будова системи (внутрішня рівновага) мусить одмінюватися залежно від того відношення, що існує між системою й *оточенням*. Відношення між системою й оточенням вирішує справу. Бо ж увесь стан

системи, істотні форми її руху (занепад, розвиток, застій) зумовлюється саме цим відношенням.

Справді. Поставмо питання так: ми вище бачили, що характер рівноваги між суспільством і природою зумовлює собою істотну лінію руху суспільства. Чи ж може за таких умов внутрішня будова довгий час розвиватися в протилежному напрямкові? Звичайно, ні. Уявім, що маємо суспільство, яке розвивається. Чи може за таких умов внутрішня будова суспільства весь час гіршати? Звичайно, ні. *Як що* ж вона при *розвиткові* гіршає, себ-то її внутрішня неспасованість починає зростати, то це значить, що виявилася ще нова *суперечність*: суперечність між внутрішньою і зовнішньою рівновагою. Що ж далі? Тоді, щоб суспільству й далі розвиватися, воно повинно перебудуватися: себ-то, його внутрішня структура мусить пристосуватися до характеру зовнішньої рівноваги. Отже, *внутрішня (структурна) рівновага є величиною, залежною від рівноваги зовнішньої (є «функцією» цієї зовнішньої рівноваги).*

§ 24. **Теорія спопоподібних змін і теорія революційних змін у суспільних науках.** Нам лишається тепер розглянути останній бік діялєктичної методи, а саме — теорію скокоподібних змін. Відомо, що надзвичайно поширеною є думка, ніби природа не робить скоків („natura non facit saltus"). Цього мудрого прислів'я звичайно вживається для «солідного» доказу неможливости революції, хоч революції все ж відбуваються, без огляду на благонадійність панів професорів. Та насправжки, чи така то вже поміркована й акуратна природа, як вони це твердять?

З цього приводу *Ґеґель* писав у своїй «Науці Логіки» („Wissenschaft der Logik", Hegels Werke, 2. Aufl., Band III, S. 434); «Кажуть, що нема скоків у природі, — і звичайне уявлення гадає . . ., що, коли мова йде про повставання чи зникання, то справа стає зрозумілою, як що уявити собі це, як *повільне* поступання чи зникання. Але виявилося, що змінювання буття полягає взагалі не тільки в переході одної величини в другу, але також і в переході від *якосного до кількосного і навпаки*; в виникання *другого, іншого*; *в перерві повільности*, в якосно іншому, порівнюючи з минущим, попереднім буттям» (курсив наш, *Н. Б.*).

Що все це значить?

Ґеґель говорить про перехід *кількости в якість*. Пояснім

це найпростішим і найзвичайнішим прикладом. Припустім, що ми гріємо воду. Ввесь час, поки ми її гріємо до 100 градусів (Цельзія), вона не кипить і не перетворюється в пару. Частинки її метушаться чим раз хутчій і скаженіше, але не виплигують на поверхню. Ми спостерігаємо зміну лишень *кількости*: хутчій бігають частинки, вищою стає температура, а вода лишається водою, з усіма її водяними властивостями. Кількість одмінюється безперервно, а якість лишається тою самою. Але ось ви нагріли воду до 100°, довели її до «точки кипіння». І раптом вона починає клекотіти; немов би частинкам її, що скаженно метушилися кожна в своїм місці, урвався терпець і вони виплигнули на поверхню пухирчиками *пари*. *Вода* перестає бути *водою*: вона стає *парою*, газом. Це вже не попередня якість. Це щось інше, з іншими властивостями. Тут ми й бачимо дві істотних особливості в процесі змінювання.

По-перше, на певному ступіні руху кількосні зміни викликають зміни якосні (або, як кажуть коротко, «кількість переходить у якість»), *по-друге*, цей перехід кількости в якість відбувається *скоком*, коли повільність і безперервність раптом порушується. Вода зовсім не перетворювалася *ввесь час* з мудрою повільностю спочатку в «маленьку» пару, а потім у велику. До якогось часу вона не кипіла зовсім. Але вона *закипіла*, ледве тільки діло дійшло «до точки». А це ж і є не чим іншим, як *скоком*.

Перетворення кількости в якість є одним з основних законів руху матерії, і його можна простежити в природі на кожнім кроці. Почепіть на матузці вагу і потім збільшуйте її невеличкими додатками. До певної межі матузка «витримує». Але ж ледви ви цю межу перейдете, вона в *момент* («скоком») розривається. Піднимайте пару в паровім казані. До якогось часу все буде йти добре: тільки стрілка манометра буде вказувати кількосне змінювання давління на стінки казана. Але ось стрілка перейшла певну межу — і казан зо страшенною силою вибухає. Давління пари — можливо, що на дрібничку — стало більшим за опір стінок казана. Перед цим кількосні зміни не призводили до «скоку», до «прикметної» зміни. В цій же «точці» казан вибухнув. Кілька чоловіка не можуть зрушити каменя. Приходить ще один — теж не можуть. Підходить квола жінка — і всі вкупі піднимають каменя. Це тому, що тут потрібно було ще лишень трошечки сили, і як тільки вона з'явилася — каменя підняли. Або ще приклад з обсягу людських почувань. У Л. Толстого є оповідання: «Три калача и одна

баранка». Зміст цього оповідання ось який: людина була голодною і ніяк не могла наїстися: зїла одного хлібця — голодна; другого — голодна; зїла третього — так само голодна; нарешті зїла вона маленького бублика і одразу відчула, що вже наїлася. Тоді вона стала себе лаяти за те, що одразу не зїла бублика: не треба було б, мовляв, їсти хлібці. Але ясно, звичайно, що це був жарт. Тут також *якосна* зміна, перехід од почуття голоду до почуття ситости, виявилася «скоком» (після бублика). Але цю якосну зміну *підготовлено було кількосною зміною*: без хлібців бублик не допоміг би.

Таким чином бачимо, що цілком безглуздим є заперечувати «скоки» і говорити лишень про розумну повільність. Насправжки ж у природі скоки трапляються дуже часто, і фраза про те, що «природа не робить скоків», є виявленням страху перед «скоками» в *суспільстві*, себ-то виявленням страху перед *революціями*.

Характерно, що старі теорії буржуазії відносно питань світотвору були теоріями *катастроф*, хоч, правда, дуже наївними й *неслушними*. Такою є, напр., теорія *Кюв'є*. Згодом її заступила еволюційна теорія, що дала дуже багато нового, але однобічно одкидала скоки. В геології і т. д. такими суть праці *Лайєля* (*Lyell*: „Principles of Geology"). Однак уже на кінець минулого віку знов з'явилися теорії, що визнають важливу ролю скоків. Такою, напр., є теорія ботаніка *де-Фріза* (так звана мутаційна теорія: «мутація» — раптова зміна), який доводив, що від часу до часу відбуваються, на основі попередніх змін, раптові зміни форм, що згодом усталюються і стають новою вихідною точкою розвитку. Зо старими поглядами, що одкидають «скоки», в наші часи далеко не заїдеш. Ці погляди (у Ляйбніца напр., говориться: «все в природі розвивається повільно і ніщо скоком», „tout va par degrés dans la nature et rien par saut") одверто зросли на консервативному суспільному грунті.

Одкидання суперечливого характеру розвитку грунтується у буржуазних учених на страхові перед клясовою боротьбою і на замазуванню суспільних суперечностей. Так само й страх перед скоками грунтується на страхові перед революціями. Вся мудрість сходить на таке міркування: в природі нема скоків, і ніде нема й не може бути скоків; отже, не смійте, пролетарі, робити революцію!

Але тут лишень з надзвичайною яскравостю видко, як буржуазна наука вступає в суперечність з найпершими науковими вимогами. Справді, всі ж добре знають, що ціла низка революцій у суспільстві *була*. Спробуйте заперечити англійсь-

ку революцію? або Велику Французьку? або 1848 рік? або 1917—1921? А *коли* і в суспільстві ці скоки *були* й *бувають*, то діло науки не «одкидати» їх (себ-то ховатися від дійсности кудись у затишок ідилії), а *зрозуміти* ці скоки, *пояснити* їх.

Революції в суспільстві це те ж самісіньке, що й скоки в природі. Їх не витягнеш з кишені. Їх підготовлює довга хода попереднього розвитку так само, як кипіння води підготовлюється її попереднім нагріванням, або так само, як вибух казана підготовлюється чим раз більшим зростанням давління пари на його стінки. Революція в суспільстві є його перебудова, «структурна зміна системи». Вона неминуче буває наслідком суперечностей між цією будовою суспільства і вимогами його розвитку. Яким чином це відбувається, про те — нижче. Зараз же нам потрібно знати тільки одне: *в суспільстві, як і в природі, ці скоки підготовлюється попередньою ходою річей, іншими словами, в суспільстві, як і в природі, еволюція* (*повільний розвиток*) *призводить до революції* (*скоку*): «Скоки передбачають безперервне одмінювання, а безперервне одмінювання призводить до скоків. Це два необхідних моменти все одного ж процесу» (Плєханов: «Критика наших критиков», вид. 1906 р., стор. 104).

Питання про суперечливість розвитку і про скоки є найістотнішим питанням теорії. Ціла низка буржуазних шкіл і напрямків можуть бути проти телєології, за детермінізм і інше. Але на суперечливості й на скоках вони шкутильгають що-разу. Теорія Маркса є не еволюційною теорією, а *революційною*. Саме тому й не приймають її ідеологи буржуазії. І саме тому згодні вони «прийняти» з цієї теорії геть чисто все, за винятком *революційної* діялєктики. Цією ж лінією ходить звичайно і критика марксизму. Напр., німецький професор *Вернер Зомбарт* з пошаною схиляється перед Марксом, поки мова йде про еволюцію, і зараз же йде атакою на нього завжди, ледви лишень спостерігає теоретичні революційні елємснти марксизму. Тут створюються навіть цілі теорії: скільки, бачите, Маркс був *ученим*, стільки він був еволюціоністом; скільки ж він — і в теорії — був *революціонером*, стільки він уже не був ученим і, залишаючи науку, опинювався підо впливом революційного запалу. *Г. П. Струве*, колишній марксист, автор першого маніфесту руської соціяль-демократії, а згодом перевертень, обер-погромщик і чільний ідеолог контрреволюції, почав свою критику Маркса теж з критики скоків. З цього приводу *Плєханов*, тоді ще революціонер, писав: «Г. П. Струве завзявся довести нам, що природа скоків не робить, і що інтелєкт (розум) їх не терпить. Як же це так? Чи, може бути, він має на оці тільки свій власний інтелєкт, який справді *не терпить* скоків, з того немудрого приводу, що він, як говориться,

терпіти не може певної диктатури»? (курсив Плеханова. «Кр. наш. крит.», стор. 99). Так звана «органічна школа», «позитивісти», спенсеріянці, еволюціоністи і інші, — всі в першу чергу повстають проти скоків, бо всім їм дуже не до вподоби «певна диктатура».

Література до III розділу. Ті ж книжки, що й для перших двох розділів. Крім того: *Деборин*: «Введение в философию диалектического материализма». *Г. Плеханов* (Н. Бельтов): «Критика наших критиков». *К. Маркс*: „Einleitung zu einer Kritik der pol. Oekonomie". *Плеханов*: «Основные вопросы марксизма». *Я. Берман*: «Диалектика в свете современной теори познания» (не ортодоксальна, критична точка зору). *А. Богданов*: «Всеобщая организационная наука» (оригінальна спроба подолати філософію), т. I і II. *Л. Ортодокс*: «Философские очерки». *К. Каутський*: «Анти-Бернштайн». *Н. Бухарин*: «Политическая экономия рантье» (методологична частина).

Критична література проти діялектичного матеріялізму — величезна. З руських авторів доволі буде обізнатися з *Карєєвим* та *Туган-Барановським* («Теоретические основы марксизма»).

РОЗДІЛ IV.

Суспільство.

§ 25. Поняття сукупностей. Сукупності логічні й реальні. § 26. Суспільство, як реальна сукупність або система. § 27. Характер суспільного звязку. § 28. Суспільство й особа. Примат суспільства над особою. § 29. Суспільства в стані створення.

§ 25. **Поняття сукупностей. Сукупності логічні й реальні.** Ми зустрічаємося не тільки зо звичайними тілами, що одразу ж видаються нам якоюсь цілою одиницею (напр., акруш паперу, корова, Петро Петрович Петренко). Часто ми говоримо і про *складні* одиниці, про складні величини. Досліджуючи рух населення, ми говоримо: число немовлят чоловічого полу зменшилося за такий от протяг часу ось на скільки. І ми це «число немовлят чоловічого полу» уявляємо собі як якусь складну величину, що складається з окремих одиниць і береться під увагу як певна суцільність (або як «статистична *сукупність*»). Ми говоримо так само про ліс, про клясу, про людське суспільство і одразу почуваємо, що перед нами теж *складна* величина: ми беремо її як суцільність, але в той же час знаємо, що ця наша суцільність складається з до певної міри самостійних елементів: ліс — з дерев, кущів і т. д.; кляса з окремих людей, до неї належних, і т. д. Такі складні величини звуться *сукупностями*.

Вже з наведених прикладів ми бачимо, однак, що сукупності бувають ріжні: коли ми говоримо про немовлят чоловічого полу, що народилися року 1921, і коли ми говоримо про ліс під Дарницею, ми яскраво відчуваємо ріжницю. В чім же ця ріжниця полягає? Не тяжко й підгледіти її. Справді, коли ми говоримо про немовлят, то ці немовлята самі собою, в житю, в дійсності, — не об'єднані: одне в однім місці, друге — в зовсім іншому; одне на одного не впливає; одне — само собі, друге — теж само собі. Це *ми* їх об'єднуємо, коли підраховуємо. Су-

купність з них утворюємо ми: це уявлена, паперова сукупність, а не життєва, не реальна. Такі штучні сукупності звуться мисленними, *логічними* сукупностями.

Цілком щось інше маємо ми на думці, коли говоримо про суспільство, про ліс, про клясу; тут об'єднання складових елементів не є вже тільки мисленним (тільки логічним) об'єднанням. Справді: ось перед нами ліс із його деревами, кущами, травою і т. д. Хиба тут не маємо об'єднання *в житті*? Звичайно, маємо. Бо ж усі частинки лісу повсякчасно впливають одна на одну, або, як кажуть, перебувають у повсякчасній взаємодії. Вирубайте частину дерев, то може статися, що інша частина од цього зів'яне, бо стане менше води, а ще інша почне може й краще рости, бо тепер матиме більше сонця. Отже, тут має собі місце *взаємодія* частин, що складають собою «ліс», і до того ж взаємодія цілком реальна, відповідна дійсності, а не вигадана нами в тій чи іншій меті. Більше того: ця взаємодія є й довготревалою, дійсною ввесь час, поки існує ця сукупність. Такі сукупності звуться *реальними сукупностями*.

Але треба пам'ятати, що всі ці розріжнення дуже умовні. Бо, властиво кажучи, «одиниць» нема. Петро Петрович Петренко на ділі є цілою колонією клітинок, себ-то — теж дуже й дуже складне тіло. Атом, як ми знаємо, теж розкладається. А з огляду на те, що нема меж (принципіяльно) для подільности далі й далі, то кінець кінцем нема й «простоти». Та все ж наші розріжнення годяться в певних *межах*: окрема людина є простим тілом, а не сукупностю, *порівнюючи* з суспільством; вона є складовим тілом, є реальною сукупностю *порівнюючи* з клітинкою і т. д. Коли ми хочемо говорити не порівнюючи, ми вживаємо назви *система*. По суті, термін «система» і термін «реальна сукупність» у нас мають значіння однакове. Умовність усіх цих розріжнень виявляється і в іншім. А саме: властиво кажучи, весь світ є безмежною реальною сукупностю, де всі частинки перебувають у процесі повсякчасної й безперервної взаємодії. Таким чином, взаємодія існує між усіма речами й елементами світу. Але вона може бути і більше безпосередньою, і більше посередньою. На цьому грунтуються розріжнення в тексті. Ці розріжнення, повторюємо, годяться, як що їх розуміти *діялектично*, себ-то в певних межах, умовно, «залежно від обставин».

§ 26. **Суспільство, як реальна сукупність або система.** Погляньмо тепер з цієї точки зору на суспільство. Цілком ясно, що суспільство є *реальною* сукупностю, бо між його складовими частинами треває безперервний, повсячасний процес взаємодії. Пан N. N. пішов на базар, там торгувався, брав участь в утворенню ринкової ціни, що одбилася й на світовому

ринкові, вплинула як безмежно мала величина, та все ж вплинула й на світові ціни; ці в свою чергу вплинули на ринок країни, де живе N. N., і на той базар, куди він ходив; далі, він купив на базарі, скажім, оселедця; це одбилося на його бюджеті так от; тому решту грошей він мусить витрачати вже особливим чином і інше, і інше. Можна тут висвітлити ще тисячі й інших впливів.

Пан N. N. оженився. Для цього він заздалегоди купував подарунки і впливав по економічній лінії на інших людей; він, як вірний християнин, а не якийсь більшовик, кликав попа і тим зміцнював церковну організацію, а це маленькими хвильками одбивалося і на впливові церкви, і на всім стані почувань та настроїв суспільства; попові він платив гроші і тим підвищував попит на товари, яких уживають попи, і т. д. А жінка йому породжувала дітей, і це в свою чергу теж тягло тисячі наслідків. Поміркуйте, скількох людей малесенькими впливами торкнувся факт шлюбу пана N. N.! Пан N. N. вступив у ліберальну партію, щоб виконати свій «громадський обов'язок». Він почав ходити на збори і вкупі з сотнями своїх колег переживати одні й ті ж почування зненависти до клятого бидла, що лізе на стіну і підтримує отих чортячих більшовиків. І вплив його на зборах торкався й зачіпав, і просто й посередньо, безліч людей. Правда, цей вплив спостерегти тяжко було: такий він був малий, майже безмежно малий. Та все ж він був. І що б ви з учинків нашого п. N. N. ні взяли, скрізь ви побачите, як він впливав на інших людей, а ті на нього. Бо в суспільстві все звязано межи себе міліонами ниточок.

Ми навмисно почали з окремої людини, змалювали, як *вона* впливає на інших. А подивіться, як впливають на *неї* суспільні події. Ось надійшло промислове піднесення; підприємство, де пан N. N. сидів старшим бухгалтером, одержало додаткові бариші: п. N. N. одержав додаток до утримання. Почалася війна — пана N. N. було змобілізовано; він боронив батьківщину свого гаманця (був певний, що боронить цивілізацію), і на війні його вбито. Такою виявилася сила суспільних відносин.

Коли ми уявимо собі, яка безліч взаємодійних впливів має собі місце в людському суспільстві хоч би в наші часи, — перед нами розгорнеться грандіозна картина. Самі лишень стихійні, ніким і нічим не регульовані впливи людей — і ті мають безліч форм. Але й регульованих, організованих форм,

починаючи з державної влади і закунчуючи шахматним гуртком чи клюбом лисаків, теж маємо доволі. Коли ж візьмемо під увагу, що всі ці численні взаємодії перехрищуються одна з одною, то ми зміркуємо, яким насправжки велетенським вавилоном впливів і взаємодій є суспільне життя.

Ми знаємо, що там, де є взаємодія тревалого характеру, там є реальна сукупність, там є «система». Тут ми мусимо підкреслити ось що: для реальної сукупности чи системи зовсім не є потрібною ознака *свідомої організації* частин цієї системи. Це розуміння відноситься і до живого і до мертвого, і до «механізмів» і до «організмів». Де-хто намагається заперечувати існування самого суспільства тільки тому, що в цьому суспільстві живуть інші, частинні системи, системи в *осередку* суспільства (кляси, групи, партії, гуртки, товариства ріжного роду і інші їм подібні об'єднання). Але ж маємо й факт *взаємодії* цих внутрішних систем і груп (боротьба кляс і партій, моменти їхньої співпраці і т. д.); крім того ті ж самі люде, що входять у ці групи, можуть в *інших* комбінаціях цілком по-іншому впливати на решту людей (капіталіст і робітник, що купують в одного й того ж самого капіталіста товари для власного спожитку). Далі, самі групи — в їхній *межигруповій* взаємодії — не організовані; тут витворюється *стихійний* суспільний продукт, «суспільна результанта» (див. вище, розділ II, про детермінізм), витворюється неорганізовано, без ладу (до комуністичного суспільства це так і буде тягтися). Однак цей суспільний «продукт», ця результанта *все ж витворюється*. Вона — *факт*, факт незбитої дійсности. Світові ціни суть фактом таким самим, як і світова література, світові шляхи, або світова війна; вже самих цих фактів досить на доказ, що в сучасності людське суспільство переходить межі окремих держав.

Загалом кажучи, раз ми маємо ко́ло *тревалих взаємодій*, то тим самим ми маємо окрему систему, окрему *реальну сукупність*. *Найширша система взаємодій, що охоплює всі тревалі взаємодії між людьми, і є суспільством.*

Ми означуємо суспільство як реальну сукупність, чи систему взаємодій, категорично одкидаючи всі спроби так званої «органічної школи» підвести суспільство під один ранжир з організмом.

Службову мету «органічної» теорії одверто викладено вже в байці про Менені́я Агрипу, римського патриція, що заспокоював збунтованих плебеїв. Його аргументи були цілком «органічними»: не можна, щоб руки пішли проти голови, — тоді загине все тіло. Соціяльний зміст

органічної теорії як раз такий: панська кляса — голова; робітники або раби — руки й ноги; а як ніде ще в природі не бувало, щоб руки й ноги ставали замісць голови, то сидіть тихо, пригнічені!

Завдяки такому смиренству органічної теорії, вона мала, тай досі має, величезний успіх серед буржуазії. «Творець» соціології *Огюст Конт*, уважав суспільство за «колєктивний організм» (organisme collectif); найсолідніший буржуазний соціолог, *Г. Спенсер*, гадав, що суспільство є щось надорганічне, що воно, хоч і не має свідомости, але має органи, тканину і т. д. В згоді з *Вормсом*, у суспільства є навіть свідомість, як у окремої людини, а *Лілієнфельд* заявляє, що суспільство — такий самий організм, як крокодил або й сам автор цієї теорії. Звичайно, суспільство таки має де-що спільного з організмом. Але воно має де-що спільного і з механізмом. Та ці ознаки суть ознаками всякої реальної сукупности, всякої *системи*. Та раз нам цілком непотрібним є гратися в ляльки і вишукувати, що в суспільстві відповідає печінці, сліпій кишці, або ж яке суспільне явище відповідає чирякові, то ми повинні заздалегоди одкинути всі подібні спроби. Це тим більше потрібно, що панове прибічники органічної теорії ладні вскочити в справжній містицизм та уявляти суспільство і справді за величезну істоту на зразок кита в «Коньке-Горбунке».

Так от, суспільство існує як реальна сукупність, як система елєментів у взаємодії — людей. Ми бачили вище, яка безліч цих взаємодій має собі місце. Однак, з того, що суспільство існує, виходить, що всі ці перехресні впливи, вся ця безліч сил, великих і дрібнесеньких, скерованих всіма можливими напрямами, все ж не творить танцю божевільних, а проходить, сказати б, певними каналами, підлягає внутрішній закономірності. Справді, коли б тут був цілковитий хаос на зразок «не розбери господи», то не могло б бути жадної, хоча б рухливої рівноваги в осередку суспільства, себ-то не було б самого суспільства. Вище ми обмірковували питання про закономірність людських учинків з точки погляду окремої особи (див. розділ II цієї книжки). Тепер ми підходимо до питання, сказати б, з другого кінця, з точки погляду вже суспільства і умов його рівноваги. Але й тут ми приходимо до того ж результату: до визнання *закономірности* суспільного процесу. Цю закономірність суспільного процесу легше всього висвітлити, розглянувши умови суспільної рівноваги. Та перше ніж перейти до цієї теми, треба значно детальніше спинитися на питанню про те, що таке суспільство. Бо ж замало сказати, що це — система людей у взаємодії. Замало сказати, що ці взаємодії — довготревалі. Треба ще висвітлити їхній характер, те, що *відріжняє* їх од інших систем, те, що творить їхню *життєву основу*, те, що є тут *найнеобхіднішою умовою рівноваги*.

§ 27. **Характер суспільного звязку.** Взаємодії між людьми, що витворюють суспільні явища, як ми бачили вище, надзвичайно ріжноманітні. Але ми повинні тепер спитати себе: що ж є *умовою* тревалости цих звязків? Або іншими словами, де істотна умова рівноваги всієї системи *серед* усіх цих взаємодій? Де *основний* тип суспільного звязку, без якого були б неможливими всі інші?

На це питання ми одповідаємо: це — *трудовий звязок* людей, що найперше виявляється в *суспільній праці*, себ-то в свідомій чи несвідомій *роботі людей одне на одного.* Чому так? Щоб вияснити це, уявім собі протилежне. Припустім на хвилину, що трудовий звязок у людей знищено, що продукти чи товари не течуть з одного місця в друге, що люде перестають робити одне на одного, що суспільна праця втратила свій суспільний характер. Що б тоді вийшло? А те, що суспільство зникло б, розлізлося б на шматочки. Або наведім другий приклад: християнські місіонери їдуть у теплі краї проповідувати бога й чорта. Вони встановлюють таким чином так звані «вищі духовні» звязки. Спитаймо тепер себе: чи можуть ці звязки між країною, звідки припхалися наші попи, і «дикунами» бути міцними, коли пароплави не їздять часто, коли нема *регулярної* (а не випадкової) *міни*, себ-то, коли не заведено тревалих звязків праці між «цивілізованою» країною і батьківщиною «дикунів»? Звичайно, ні. Отже, всі чисто звязки, загалом беручи, можуть бути міцними лишень у тій мірі, в якій існує *трудовий* звязок. Трудовий звязок є істотною умовою можливости внутрішньої рівноваги тієї системи, назвисько якій — людське суспільство.

Можна підійти до цього питання і з іншого боку. Ми вже знаємо, що всяка земна система (і людське суспільство так само) існує не в безповітряним просторі і навіть не висне в повітрю: вона перебуває в «оточенню», і від того, в якому відношенні є вона з цим «оточенням», залежить уся решта. Як що людське суспільство до оточення не пристосовано, — не жити йому на цьому світі: вся його культура неминуче зів'яне і все загине. *Цього* факта нікому не спростувати: він — незбитий. Що б хто не казав, як би не мудрували ідеалістичні професори, ніхто з них не зможе навести й *тіни* доказу проти нашого твердження: *все* життя суспільства, навіть саме питання про можливість життя й смерти для нього, залежить і зумовлюється тим відношенням, у якім суспільство перебуває зо своїм оточенням, себ-то з природою. Про це ми вже говорили

раніше, і тут нема чого розводитися на цю тему далі. А тепер запитаймо себе: *а який же суспільний звязок між людьми найближче й безпосередніше висловлює це відношення до природи*? Ясно, що як раз *трудовий*. Праця є процесом взаємодії між суспільством і природою. Через працю перетікає з природи в суспільство енергія, за рахунок якої суспільство живе й розвивається (як що воно розвивається). Праця й являє собою активне пристосування суспільства до природи. Іншими словами, процес продукції є основним життєвим процесом суспільства. А таким чином *трудовий звязок є основним суспільним звязком*. Або, як казав Маркс, «анатомію суспільства треба шукати в його економії», себ-то — будова суспільства є його *трудовою* будовою (його «економічною структурою»). Отже, наше означення суспільства буде таким: це — *найширша система взаємодійних людей, що охоплює всі тревалі їхні взаємодії і спирається на їхній трудовий звязок*.

Ми дійшли таким чином до цілком *матеріялістичного* погляду на суспільство. Грунтом його будови є *трудовий звязок*, так само як грунтом самого життя є *матеріяльний процес продукції*.

Проти цього можуть, однак, зауважити нам — і дуже часто зауважають — саме так: «Добре, хай буде по-вашому; але як встановлюються трудові звязки? Хиба в процесі праці люде не розмовляють, не думають? І хиба трудовий звязок не є психічним, духовним звязком? Де ж тут матеріялізм? І чи не час уже зректися всіх оцих матеріялістичних дурниць? Бо чим же є ваша праця і ваші трудові звязки, як не чимсь психічним?»

Розгляньмо це питання детальніше. Воно заслуговує на це, бо інакше виникло б і справді чимало непорозумінь. Для ясности візьмім спочатку легкий приклад. Припустім, що перед нами фабрика в роботі. На фабриці працюють і чорноробітники, і ріжного сорту кваліфіковані робітники; одні працюють на одних машинах, інші — на інших; одні — в одних цехах, інші — в інших; далі маємо майстрів, інженерів і т. д. Ось як пише про це Маркс (Капітал, т. I, збірка творів, т. IV, стор. 415 вид. 1920 р.): «Істотну ріжницю спостерігається між робітниками, що працюють дійсно при робочих машинах (сюди ж належать і робітники, що доглядають за моторною машиною чи її годуванням), і між звичайними чорноробітниками, чи помішниками (майже виключно діти) цих машинних робітників. До чорноробітників же більше чи менше належать і всі

feeders (що просто підкладають під машини матеріял праці). Поруч цих великих кляс маємо й незначний числом персонал, що доглядає за всіма машинами, та за полагоджуванням їх, — напр., інженери, механіки, столярі і т. д.» От вам трудові відносини між людьми *на фабриці*. В чім вони виявляються посамперед? В тім, що кожний робить «своє діло», але це діло є лишень частиною *спільного*. Це значить, що кожний робітник стоїть на *певному* місці, робить *певні* рухи, *матеріяльно* дотикається до предметів і інших робітників, витрачає певну кількість матеріяльної енергії. Це все *матеріяльні*, фізичні відносини. Звичайно, всі ці фізичні, матеріяльні відносини відбуваються в супроводі свого «духовного» боку: люде думають, міняються думками, розмовляють і т. д. Але це зумовлюється тим, як їх *розставлено* в фабричному будинкові біля *яких машин* вони стоять і ін. Іншими словами, їх розставлено на фабриці, як певні *фізичні* тіла; тому вони перебувають у *певних фізичних матеріяльних відносинах у часі й просторі*. Це й є *матеріяльна трудова організація робітників фабрики*, яку Маркс називає «збірним» або «колєктивним робітником»; перед нами матеріяльна людська трудова система. Коли ця трудова система в роботі, то одбувається процес матеріяльної праці: люде витрачають енергію, витворюють матеріяльний продукт. Це теж *матеріяльний процес*, що теж має свій «духовний» бік.

Те, що маємо в нашому прикладі, себ-то на фабриці, одбувається в значно складнішому й недомірно більшому масштабі і в усім *суспільстві*. Бо й усе суспільство являє собою своєрідний *людський трудовий апарат*, де величезна більшість людей і окремі групи з них стоять на певних місцях у трудовому процесі. Візьмім сучасне суспільство, що охоплює все так зване «культурне людство», та навіть іще ширше коло. Ми бачимо, що пшеницю роблять в одних країнах, какао — в других, металічні вироби — в третіх і т. д. А в осередку цих країн так само: одні фабрики виробляють один продукт, другі — другий. Робітники, селяне, колоніяльні наймити, а також інженери, доглядачі, майстрі, організатори і інші, що їх роскидано по ріжних кутках світу, по ріжних країнах, — всі ж вони *фактично*, хоч самі того, може, й не спостерігаючи, працюють одне на одного. І коли товарові маси перетікають з країни в країну, з фабрик на ринок, з ринку через купців до споживача, — то що це доводить? Та той же *матеріяльний звязок між усіми цими людьми*. Це й значить, що вони складають

матеріяльний *кістяк*, *трудовий апарат* **єдиного** суспільного життя. Коли оповідають, скажім, про життя бджіл, то не вважають ані трохи дивним починати з того, які бувають бджоли, які роботи вони виконують, у яких відношеннях вони стоять одна до одної в часі і просторі, словом, — малювати матеріяльно-трудовий апарат «бджолячого царства». І тут нікому не спадає на думку писати про бджіл в уліку, як про *психічну* сукупність, або «духовне співжиття», хоч і говориться про інстинкти й психічне життя бджіл, про їхні «звичаї» і інше. Так то ж бджоли, а «богостотну» людину рівняти до них — як то можна?

Само собою розуміється, що психічні взаємодії всіх можливих властивостей у людського суспільства незрівняно багатші, ніж у табуна найрозумніших малп. «Дух» людського суспільства, себ-то всі ці психічні взаємодії, стільки ж вище «духа» малп'ячого табуна, скільки «дух» окремої людини вище «духа» окремої малпи. Але без кінця ріжноманітні, складні, надзвичайно багаті, всіх фарб веселки духовні визерунки тих психічних взаємодій, які складають «дух» сучасного суспільства, *мають і своє «тіло», без якого вони не можуть існувати* так само, як не може існувати «дух» окремої людини без його грішної й тлінної плоти. І цим «тілом» є трудовий кістяк, система матеріяльних відносин між людьми в процесі праці, або, як їх називає Маркс, *продукційних відносин.*

Придуркувати панянкам з міщаночок видається дуже «прикрим», коли, скажім, «богостотні» пахощі нарциза пояснювати роздратованням такої прозаїчної речи, як слизява оболонка носа. А на рівні таких панянок стоїть нині більшість буржуазних учених. З органічної теорії вони ще іноді кепкують. Наприклад, італійський професор *А. Лоріа*, що обікрав, але не як слід перетравив Маркса, пише: (А. Лоріа: «Соціологія», СПБ., вид. Общая Польза, 1903 р., стор. 45) «Німецький учений Шефлє дійшов навіть до смішного, перераховуючи соціяльні нутрини, органи, сегменти, рушійні центри, нерви й нервні вузли. Але й решта соціологів цієї школи — не більш помірковані: вони знаходять соціяльне стегно, соціяльний чільний симпатичний нерв, соціяльні легені; жилова система суспільства втілюється, на їхню думку, в ощадних касах; один сорбонський професор назвав духовенство опасистою... тканиною... другий соціолог порівнює нервні волокна з телєграфними дротами... Третій пішов так далеко, що відріжняє держави чоловічі й жіночі: чоловічими... суть держави, що підкорили собі інших війною, в той же час завойовані держави... суть жіночі». Все це дуже влучно. Але подивіться, якими соромливими стають буржуазні вчені, навіть найкращі, коли вони підходять до самої

межі матеріялізму в соціології! Проф. *Е. Дюркен*, у своїй книжці «Про поділ праці», давши поняття «моральної густоти» (тут він розуміє частоту й інтенсивність психічних взаємодій між людьми), пише: «Моральна густота не може зростати без того, щоб у той же час не зростала матеріяльна густота». („La densité morale ne peut donc s'accroître sans que la densité matérielle s'accroisse en même temps...“). Що це значить? Це значить, що «духовний обіг» між людьми має своїм

Придуркуватим панянкам з міщаночок видається дуже «прикрим», коли, скажім, «богостотні» пахощі нарциза пояснювати роздратованням грунтом їхній «матеріяльний обіг», себ-то, що густота й частота матеріяльних, фізичних взаємодій є *умовою* для відповідної густоти й частоти їхніх духовних взаємодій. Це цілком слушно. Але п. Дюркен, висловивши цю матеріялістичну думку, зараз же лякається й шугає в кущі: «Проте, зайва річ (!!) досліджувати, котре з обох явищ зумовлює собою друге: досить констатувати, що їх не повинно відокремлювати» (*E. Durkheim:* „De la division du travail social“, Paris, 1893, p. 283). Це ж чому саме «зайва річ»? Та тому, що «сором» бути в порядному буржуазному суспільстві матеріялістом!

Величезна більшість сучасних буржуазних соціологів приймає суспільство, як певну *психічну* систему, як «психічний організм», або щось подібне. Це цілком відповідає *ідеалістичному* світоглядові. Істотна хиба цих теорій приховується в тім, що вони «дух» відокремлюють від «матерії» і тому роблять цей «дух» незрозумілим, себ-то обожнюють його. Справді. Припустім, що в однім суспільстві психічні взаємодії — одні, а в другому — другі. Напр., в Росії доби Миколи I панував «дух» поліцайщини, гнуття спини перед владою царя, шанування старовини і т. д., а в Радянській Росії панує цілком інший «дух», психічні взаємодії цілком змінилися. Чому саме? На це питання психологічні теорії суспільства зрозумілої відповіди дати не можуть. Їхню вбогість можна бачити хоча б з того, що її яскраво відчував навіть відомий ідеалістичний філософ *В. Вундт*: «... залежність розвитку психіки від природи, що оточує все, робить нездалою фікцією (уявленою величиною, *Н. Б.*) припущення психологічних законів, котрі попереджали б будь-яке відношення до фізичної організації і обертали б останню хиба лишень у засіб осягнення своїх мет». («Проблемы психологии народов», в-во Космос, 1912, стор. 20). Єдино науковим поглядом і тут буде погляд *матеріялістичний* (Маркс говорив про «*продукційний* організм», див. Капитал, т. III, ч. I, стор. 313).

§ 28. **Суспільство й особа. Примат (першенство) суспільства над особою.** Не підлягає жадному сумнівові, що суспільство складається з окремих людей. Як би не було окремих людей, не було б і суспільства, — це розуміємо й без дальших балачок. Але треба твердо затямити, що *суспільство зовсім не є звичайною купою людей чи сумою їх*: порахував окремих Іванів та Олен — і маю суспільство. Ми вже бачили, що

суспільство є реальною сукупністю, «системою»; ми бачили, що тут є ціла складна сітка *взаємодій* між окремими людьми, надзвичайно ріжноманітних. А що це значить? Це значить, що суспільство, як суцільність, більше суми своїх частин. Його ніяк не можна звести до цієї суми. Так само повсячас буває й з усіма системами, однаково — з живими організмами, чи мертвими механізмами. Візьмім, напр., якусь машину або хоч звичайного годинника. Роскладім ці речі на їхні складові частини і скйдаймо їх в одну купу. Це буде їхня сума. Але вона не буде машиною, не буде годинником. Чому? Тому, що тут нема певного *звязку*, тієї певної *взаємодії* частин, яка власне й робить з них певний механізм. Що робить їх частиною *суцільности*? Їхнє *певне розміщення*. Так же само і з суспільством. Суспільство складається з людей. Але коли б ці люде в процесі праці не стояли б певного часу на певнім місці, коли б вони не були *звязані трудовим звязком перш за все*, не було б тоді й жадного суспільства.

Тут треба зазначити ще одне явище, яке ми спостерігаємо в суспільстві. А саме: суспільство складається не тільки з окремих взаємодійних осіб, що просто й безпосередньо впливають одне на одного: воно являє собою і взаємодійні *групи* людей, що впливають одна на одну, інші «реальні сукупності», які стоять, сказати б, *між* суспільством і особою. Сучасне суспільство — величезне. Воно охоплює майже все людство, бо люде найдальших країн вже звязані між собою і звязуються ще чим раз дужче трудовим звязком; існує й розвивається *світове господарство*. Але це суспільство, що налічує майже півтора міліярди взаємодійних людей, звязаних *основним* (трудовим) і безліччю інших звязків, має в собі внутрішні системи так чи інакше об'єднаних людей: кляси, держави, церковні організації, партії і т. д. В інших місцях книжки нам доведеться говорити про це докладніше. Зараз же має для нас вагу зазначити ось що: в суспільстві існує чимало людських груп; в свою чергу ці групи, звичайно, складаються з окремих людей; взаємодії між цими людьми, звичайно, йдуть частіше, швидче «в своїм гуртку», ніж взаємодії між людьми взагалі (німецький філософ і соціолог *Г. Зіммель* слушно зауважує, що чим вужчим є коло людей, тим, взагалі кажучи, тісніші звязки між ними); але ці групи стикаються і *між* собою. Таким чином у суспільстві окремі люде часто впливають одне на одного не безпосередньо, *а через групи, через окремі системи в осередку однієї загальної системи*, ім'я

котрій — людське суспільство. Справді. Уявім собі окремого робітника в капіталістичнім суспільстві. З ким він найчастіше зустрічається, розмовляє, обмірковує ріжні питиння і т. д.? Звичайно, найчастіше доводиться йому балакати з робітниками, і зовсім не так часто з ремісниками, селянами або буржуа. Тут видко клясову з'єднаність, клясовий звязок. І з другими клясами цей робітник часто стикається не звичайним способом, як окрема особа, «індивід», а як член кляси, а іноді — і як член свідомо збудованої організації — партії, професійної спілки і т. д. Так же само буває й з іншими угрупованнями, не лиш клясовими: вчені найчастіше зустрічаються з ученими, журналісти з журналістами, попи з попами і т. д.

З боку *матеріяльного* ми знаємо, що суспільство не є звичайною купою людей, що воно — більше за просту суму, що об'єднання людей і їхній певний, як казав Маркс, «розподіл» у трудовім процесі дає щось *нове* й *більше*, ніж «сума» й «купа». Але так же само діло стоїть і в межах психічного («духовного») життя, що відограє надзвичайно поважну ролю. Ми наводили кілька разів приклад, як із ціновань окремих осіб витворюється *ціна*. Ціна є суспільним явищем, суспільною «результантою», витвором взаємодії людей; чи є ціна середнім цінованням? Ні. Чи є ціна чимсь подібним до окремого цінування? Теж не зовсім. Бо ж окреме цінування — це справа особиста, це торкається однієї людини, воно «живе в її душі» і тільки *в її душі*; а ціна є чимсь таким, що гнітить *кожного*; це щось незалежне, з чим треба рахуватися, щось *об'єктивне*, хоч і не матеріяльне (див. розд. II цієї книжки); ціна, одне слово, є чимсь *новим*, що живе своїм власним, суспільним життям, і навіть незалежно від окремих людей, хоч воно й «робиться» людьми. Те ж одбувається й з іншими виявленнями психічного («духовного») життя. І мова, і політичний лад, і наука, і мистецтво, і релігія, і філософія, і ціла низка дрібніших явищ і подробиць, от як моди, звичаї, «правила ввічливости» і т. д., і т. п., — все це продукти *суспільного* життя, результат взаємодії людей, їхніх безперервних зносин одного з одним.

Так само, як суспільство не є звичайною сумою людей, так само й духовне життя суспільства не є звичайною сумою ідей і почувань окремих людей, а продуктом їхнього співжиття; чимсь до певної міри *особливим*, новим, чого не можна звести до арихметичних складників; новим, що виникає як раз із *взаємодії* людей.

Цим власне й пояснюється потрібність окремих суспільних наук. *Вундт* цілком слушно зауважає, що «сукупне життя багатьох однакових з організації індивідів і спричинювані цим життям взаємодії їх між собою повинні, як побічна нова умова, породжувати й нові явища зо своєрідними законами («Пробл. псих. народов», стор. 14).

Окрему людину не можна уявити *по-за* суспільством, *без* суспільства, *незалежно* від нього. Ні в якому разі не можна собі уявляти суспільство на такий зразок, що існують окремі люде в їхній, сказати б, «натурі», і що згодом ці ізольовані окремі люде сходяться, об'єднуються і створюють суспільство. Це уявлення колись було доволі поширеним. Але воно ні з якого боку не є правдивим. Коли ми простежимо, як ішов розвиток людського суспільства, то побачимо, що воно утворилося з *табуна*, а зовсім не з окремих людиноподібних істот, що мешкали по ріжних місцях, а потім одної чудової днини ніби раптом зрозуміли, що їм *корисніше* (які розумні дикуни!) жити вкупі і, добре переконуючи одне одного на мітінгах, почали об'єднуватися в суспільство. «Вихідним пунктом (науки, *Н. Б.*) — писав К. Маркс — суть ті індивіди (окремі особи), що працюють у суспільстві, а звідси — суспільно зумовлена продукція індивідів. Окремий і ізольований мислівець і рибалка ... належать до позбавлених фантазії вигадок XVIII віку ... *Продукція ізольованих окремих осіб по-за суспільством ... є такою ж нісенітницею* (Unding), *як розвиток мови без того, щоб люде жили вкупі і говорили одне з одним*». (К. Маркс: „Einleitung zu einer Kritik der polit. Oekonomie", S. XIII).

Найяскравіше наука про окрему людину, що об'єднується з іншими людьми, виявилася в творі *Ж. Ж. Русо* «Суспільна угода» („Contrat social", вийшов р. 1762): людина народжується вільною, в «натуральному» стані. Щоб гарантувати свою свободу, вона зав'язує зносини з іншими людьми, і на підставі «соціяльної угоди» утворюється суспільство-держава (Русо не відріжняє держави від суспільства). Суспільна угода, — пише Русо (кн. II, розд. 5), — має за мету підтримувати тих, хто її закладає». По суті справи, Русо досліджує не дійсне походження суспільства чи держави, а те, як *треба* будувати порядне суспільство з точки погляду «розуму». Хто порушив «угоду», той підлягає карі. Коли королі зловживають силою, їх треба скидати, — таким був висновок. Ось чому, не дивлячись на абсолютну хибність поглядів Русо, його теорія відограла вельми революційну ролю під час Великої Французької Революції.

Суспільні властивості людини могли розвиватися тільки в суспільстві. Смішно припускати, що людина (та ще й дикун) зрозуміла зиск од суспільства, ніколи ще того суспільства не

бачивши. Це, справді, те ж самісіньке, що й розвиток мови у людей, які не розмовляють між собою і сидять по ріжних кутках землі. На ділі людина завжди була, як казав Аристотель, «суспільною твариною», себ-то твариною, що живе в суспільстві і ніколи по-за суспільством. Не можна уявляти собі справу таким чином, ніби людське суспільство колись «заклалося» (так справу міг би уявляти собі хиба якийсь купець, що закладав був товариства на шерах). В дійсності воно існувало ввесь час, як існувала людина, і людини *не було* по-за суспільством. Людина — суспільна істота *«з природи»*; її «природа» *є суспільною* природою і змінюється разом з суспільством; саме «од природи», а не з угоди чи умови, люде живуть суспільством.

Раз людина повсякчас жила в суспільстві, себ-то раз вона повсякчасно була суспільною людиною, то це значить, що окрема особа раз-у-раз мала своїм «оточенням» суспільство. А раз суспільство завжди було оточенням для окремої особи, то не тяжко зрозуміти, що це оточення зумовлювало собою людську особу: одне суспільство, одне оточення — і особи бувають одні, інше суспільство, інше оточення — і особа розвивається інакше: «як люде, так і ми».

Тут повстає перед нами питання, з якого виникали й виникають без кінця суперечки, а саме — питання *про ролю особи в історії.*

Але це питання зовсім не таке складне, як кому здається. Чи грає особа якусь ролю чи вона нічого не важить у ході подій? Чи є вона абсолютний нуль, чи вона де-що й «може»? Зрозуміло, що коли суспільство складається з осіб, то вчинки будь-якої особи впливають на суспільні події. Отже, особа грає «ролю»; отже вчинки, почуття, бажання *будь-якої людини входять, як складова частина, в суспільне явище.* «Люде роблять історію». А як «люде» складаються з *окремих* людей, то й окрема людина не нуль, а де-яка сила. З перехрищування, зо взаємодії таких сил повстає, як ми знаємо, суспільне явище.

Далі. Коли окрема людина впливає на суспільство, то чи не можна довідатись, чим саме зумовлюються впливи цієї окремої людини? Можна. Ми добре знаємо, що воля людини не є вільною, що вона залежить од зовнішніх умов. А як зовнішні умови для окремої людини — це *суспільні* умови (умови життя родини, групи, фаху, кляси, стану, всього суспільства в цей момент), то й виходить, що його волю зумовлюється *суспільними* умовами, з яких вона бере мотиви своєї діяльности. Напр.,

салдат руської армії за доби Керенського бачив, що його селянське господарство руйнується, що життя гіршає, що війні й краю не видко, що капіталісти багатшають, що землі селянам не дають. Звідси в нього повставали *мотиви* діяльности: скінчити війну, забрати землю, а для цього скинути уряд. Таким чином, суспільні обставини зумовлюють *мотиви* діяльности.

Ці ж обставини встановлюють і межі, в яких є можливим осягнення тієї чи іншої мети, до якої прагне окрема людина. Мілюков хотів року 1917 зміцнити вплив буржуазії і спертися на союзників, але йому не пощастило; обставини склалися так, що в Мілюкова нічого не вийшло і не могло вийти.

Далі, коли ми розглядаємо окрему особу в її розвитку, то ми бачимо, що, по суті, її, як кишку ковбаси, набито впливами оточення. Людина «виховується» в родині, на вулиці, в школі. Говорить мовою, яка є продуктом суспільного розвитку, думає поняттями, які виробила низка попередніх поколінь, бачить навколо себе інших людей з усім їхнім побутом; перед очима у неї вся будова життя, що кожної хвилини на неї впливає. Як губка всмоктує вона в себе нові й нові враження. На цьому вона й «створюється», як особа. Отже, по суті справи, в *кожну особу вкладено суспільний зміст. Сама окрема особа є ніби згусликою суспільних виливів, звязаних у невеличкий вузлик.*

Нарешті, треба підкреслити ще одну річ. Часто роля особи буває доволі великою з огляду на *особливе місце та на особливу роботу*, яку вона виконує. Візьмім, напр., армію й її генеральний штаб. Генеральний штаб складається всього з кількох осіб, тоді як армія нараховує тисячі, а іноді й міліони людей. І все ж кожному видко, що значіння кількох осіб (генерального штабу) на багато раз переважує значіння такого ж числа осіб з армії (салдат чи офіцерів). Коли ворогові щастить захопити в полон генеральний штаб, то це в де-яких умовах стає рівнозначним поразці всієї армії. Таким чином, значіння цих осіб досить велике. Але пригляньмось ближче до справи. Чого вартий був би генеральний штаб без телєфонного звязку, без рапортів, без мап, без можливости давати накази, без військової дисципліни і т. д.? Нічого не був би вартий. Люде з генерального штабу були б майже такими ж, як і решта. В чім же їхня сила, їхнє значіння? Що цю силу й значіння утворює? Їх утворює той особливий *суспільний звязок*, та *організація*, серед якої ці люде працюють. Звичайно, вони повинні бути здатними виконувати свої

функції (мати певну освіту чи природні здібності, що розвинулися на роботі, як це було з багатьма генералами Наполеона чи командирами нашої Червоної армії). Але *поза* цим особливим звязком вони силу свою втрачають. Що ж доводить нам наш приклад? Те, що можливість великого впливу на армію з боку генерального штабу *створюється самою армією, її будовою, всією низкою взаємовідносин, які тут складаються.*

Майже те саме спостерігаємо ми і в суспільстві. Візьмім хоча б політичних ватажків. Роля їхня, звичайно, не рівняючи більша за ролю середньої людини даної кляси і даної партії. Зрозуміло, щоб бути політичним ватажком, треба мати відповідні здібності, розум, досвід і інше. Але ясно, що без відповідних організацій (партій, спілок, їхнього своєрідного підходу до мас і т. д.) «ватажки» не могли б грати своєї ролі. Сила *соціяльних звязків* дає силу й окремим видатним особам. Не інакше стоїть справа і в інших випадках, коли мова йде про винахідців, учених і т. д. Вони можуть «розгорнутися» лише в певних умовах. Припустім, що талановитий зроду винахідець-технік не зміг «вибитися»: не вчився, не читав, мусив був робити іншу роботу, скажім — гандлювати ганчірками. Його «талант» заглух: ніхто про нього навіть *не довідався.* Як командира не можна уявляти без армії, так і винахідця-техніка не можна уявляти без оточення з машин, апаратів і відповідних людей. І навпаки, коли б нашому ганчірщикові пощастило «вибитися в люде», себ-то стати на певне місце в системі соціяльних звязків, він, можливо, зробився б Едісоном № 2. Таких прикладів можна було б навести безліч. Само собою розуміється, що в усіх цих випадках суспільство впливає ще й так, що «розгорнутися» можна лише на тім, у чім відчувається суспільна (клясова, групова, загальна) потреба.

Отже, *суспільні звязки самі дають силу окремій особі,* — ось висновок з поданих вище прикладів.

Ця точка погляду не зразу пробила собі путь. Причину цьому добре вияснено тов. *М. Н. Покровським* («Очерк истории русской культуры» частина I, вид. т-ва «Мир», стор. 3). «Історик зо свого особистого стану — людина праці, інтелігент — це по-перше; а потім, коли переходити до ознак більш конкретних, він — людина праці письменної, літератор. Що могло б бути найпростішим для нього, як не те, щоб визнати розумову працю за найповажніше в історії, а твори письменности, від віршів і романів до філософських трактатів і наукових досліджень — за основні культурні факти? ... Але цього не досить: людей розумової праці — і це теж було річчю натуральною — опанували ті ж

самісінькі гордощі, що колись диктували й фараонам їхні самохвальні написи. Їм почало здаватися, що це саме вони роблять історію». Сюди треба додати ще, що така професійна точка погляду цілком відповідала клясовій точці погляду панських кляс, тої меншости, що командує валичезною більшостю. Не тяжко бачити, що це вилучування й вихвалювання керовників — посамперед царів, князів і т. д., а потім так званих геніїв — є ріднею релігійній точці погляду; бо ж тут не помічають соціяльної, *суспільної сили*, яку суспільство вливає в особу, а замісць цієї соціяльної сили вигадують нічим не пояснену, себ-то, по суті справи, «богостотну» силу самої особи. Це дуже дотепно висловлено руським філософом *В. С. Соловйовом* («Оправдание добра», розд. IV, цит. за *Хвостовом*: «Теория исторического процеса», 1919 стор. 291—292): «Провіденціяльні люде, що прилучили нас до вищої релігії і людської освіти не були на початку творцями цих благ. Те, що вони нам дали, вони самі добули від попередніх всесвітньо-історичних геніїв, героїв і подвижників, на яких і ми повинні поширити наші вдячні спогади. Ми повинні з найбільшою повнотою відновити цілу низку і духовних своїх предків, людей, через яких *Божий Провид* вів людство на шляху до вдосконалення ... В цих *«избранних сосудах» шанується й те, що Він (батько Небесний) уклав у них; в цих зримих образах незримого Бога пізнається й славиться Він сам»*. Сперечатися проти цих дурниць не доводиться. Вони самі говорять за себе.

Зо сказаного вище виходить, що «особа» завжди чинить щось як *суспільна* особа, як член, складова частина групи, кляси, суспільства. «Особу» завжди сповнено суспільним змістом, а тому, щоб зрозуміти розвиток суспільства, треба починати з розгляду суспільних умов і вже від них переходити, коли це потрібно, до особи, а не навпаки. З суспільних відносин — з розгляду умов усього суспільного життя, життя кляси, професійної групи, родини, школи і т. д. — ми сяк так пояснити розвиток особи можемо, а з розвитку «особи» пояснити розвиток суспільства не можемо ніяк. Бо ж кожна окрема особа, яка лишень де-що робить, посамперед рахується з тим, що вже склалося в суспільстві. Напр., покупець іде на ринок купити чоботи або хліб. Як він їх оцінює? Та він заздалегідь приміряє, пристосовує особисте цінування до тієї ціни, яка вже *є*, або *була* на ринку. Винахідець вигадує якусь нову машину. Тоді він заздалегоди виходить з того, що вже є; з сучасної собі техніки, з науки, з тих питань, які поставлено цією наукою, з тих вимог, які висуваються практичною роботою, і так далі. Словом, коли ми будемо силкуватися, як це роблять де-які буржуазні вчені, пояснити *суспільні* явища явищами *особистими* (індивідуально-психологічними), тоді у нас буде не пояснення, а суточки: суспільне явище (скажім, ціну) ми

будемо силкуватися пояснити особистим (скажім, тим ціно-ванням, що дає його товарові Сидір Карпович або Петро Петрович), а це ціновання нам доведеться пояснити тією ціною, до якої пристосовувалися Сидір Карпович і Петро Петрович. Що ж вийде з такого пояснення? «Земля на китах. А кити на воді. А вода на землі». І це обов'язково траплятиметься що-разу, коли ми захочемо з осіб і їхньої поведінки поясняти суспільство. Отже, треба починати з суспільства. Це зрозуміло. Бо ж як ми бачили, з суспільного оточення бере особа свої мотиви, в суспільнім оточенню й умовах його розвитку вона має межі своєї діяльности, від суспільних умов залежить її роля і т. д. *Суспільство першенствує над особою.* Або, як кажуть по-вченому, *існує примат* (першенство) *суспільства над особою.*

§ 29. **Суспільства в стані створення.** З того, що людина, скільки вона є людиною, повсякчас існувала в суспільстві, зовсім не походить, що не могли створюватися *нові* суспільства або *зростати старі.*

Припустім, що в певні часи на земній кулі кублами сидять по ріжних міцях ріжні людські сполучення. Припустім далі, що ці людські сполучення не зав'язують між собою ніяких зносин: їх відокремлено горами, річками й морями, вони не досягли ще такого ступіня «культурного розвитку», щоб ці перешкоди перебороти. Коли й трапляється їм іноді стикатися одне з одним, то це буває врядигоди, нерегулярно: про тревалий звязок говорити не доводиться.

Чи маємо ми в цьому разі єдине велике суспільство, що охоплює всі, які лишень є, сполучення людей? Ні, не маємо. Тут є не одне суспільство, а стільки їх, скільки існує сполучень. Чому? Тому, що основою суспільства, найістотнішою його ознакою є тревалий *трудовий звязок*, «продукційні відносини», що суть кістяком усього суспільного тіла. В нашім прикладі цього звязку *між* сполученнями *нема*: отже, нема й єдиного суспільства, а суть *ріжні* суспільства, з яких кожне має свою власну історію.

Коли *тут* говорять про «людей», то їх можна об'єднувати не в єдине суспільство, а лишень як *людей*, відріжняючи від інших тварин; іншими словами, — їх можна розглядати як щось єдине («люде») з *біологічної* точки погляду, себ-то, *як один і той же біологічний тип* (не блохи, не жирафи, не слони, а *один* рід: люде); з точки ж погляду суспільної науки, з точки

погляду *соціології*, тут суцільности, єдиного *суспільства* не буде. Один тваринний *рід*, але кілька *суспільств*. Для біологічної єдности треба, щоб певні тварини мали однакову будову, однакові органи і ін. Для соціологічної ж єдности треба, щоб ці тварини-люде так чи інакше *вкупі працювали*. Не паралельно, не просто одночасно, а *вкупі*.

Що правда, де-хто з учених заперечує факт колишньої замкнутости суспільств. Напр., проф. Віппер пише («Новые горизонты в исторической науке», «Совр. Мир». 1906 р., листопад): «Цілковитої замкнутости, чистого натурального господарства, можливо, що ніколи й не було, навіть з перших кроків культури. Споконвіку були торговельні зносини, колонізації і рух з місця на місце, пропаганда. Безперечно, на місцях ішла й самостійна робота, багато чого досягнуто одночасно в ріжних географічних рямках і умовах самотужки, але, може бути, ще частіше дальший ступінь розвитку брався скоком, як передчасна наука, поверхово й не гаразд засвоєна, але все ж узята з чужого голосу і потім вивчена». Але хоч би навіть ніколи й не було *абсолютної* («повної») замкнутости, то все ж не підлягає жадному сумнівові, що міновий звязок між ріжними людськими суспільствами був дуже вузенький. Ну який же тревалий звязок був, скажім, у европейських народів з Америкою до Колумбівської експедиції? Та й між европейськими народами, скажім — у середні віки, звязок теж був дуже вузький. Отже *не можна* в ціх випадках говорити про єдине людське суспільство; людство було тоді не чимсь іншим, як *біологічною* єдностю, не більше.

Припустім тепер, що між нашими суспільствами починаються спочатку військові сутички, а потім торговельні зносини. Ці торговельні зносини чим раз міцнішають і нарешті надходить такий час, коли одне суспільство не може жити без другого; одне виробляє, здебільшого, щось одне, друге — друге; своїми продуктами вони міняються та таким чином працюють одне на одного, і ця робота має не випадковий, а регулярний, необхідний для існування обох «суспільств» характер. Що ж тоді? Тоді ми маємо вже *єдине суспільство*, більшого розміру. Воно утворилося зо сполучення раніш окремих суспільств.

Може бути, однак, і обернений процес. За певних умов суспільство може роскластися на де-кілька суспільств (це буває в умовах занепаду).

Що звідси походить? Звідси походить те, що й суспільство не є чимсь сталим, споконвіку непорушним. Ми можемо спосте-

рігати і процес *створення* суспільства. Такий процес, напр., ми спостерігали протягом другої половини XIX-го і на початку XX віку. Ріжними шляхами (через колоніяльні війни, зростання міни, довозу й вивозу капіталу; через рух населення з країни в країну і через тому подібне) між країнами встановлювалася чим раз тісніша взаємозалежність. Всі країни сполучувалися міцним (не випадковим) *господарським звязком*, себ-то, кінець кінцем, звязком *трудовим*. Зростало світове господарство, зростав *світовий* капіталізм, всі частинки якого впливали одна на одну. А разом з міжнароднім транспортом річей і людей, товарів, капіталу, робітників, купців, інженерів, комівояжерів і т. д. полинула з країни в країну ціла повідь ідей — наукових, художніх, філософських, релігійних, політичних — які кому до вподоби. Світовий *матеріяльний* обіг потяг за собою і світовий *духовний* обіг. Почало народжуватись єдине людське *суспільство*, що має єдину історію.

Література до IV розділу: *К. Маркс*: «До критики політичної економії». *Він же*: „Einleitung zu einer Kritik der pol. Oekonomie". *Він же*: «Капітал», т. I. *Ф. Енґельс*: «Анти-Дюрінґ». *Він же*: «Людвіґ Фоєрбах». *Г. Кунов*: «Соціологія, етнологія і матеріялістичне розуміння історії». Вид. 1906 р. *Він же*: „Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie". Grundzüge der Marxschen Soziologie, Band I, 1920, Berlin. *Плеханов*: «За 20 лет.» *Н. Бухарин*: «Политическая экономия рантье».

З противників матеріялістичного розуміння історії досить прочитати *Каревва*: «Старые и новые этюды об экономическом материализме».

Про *встановлення* продукційних відносин див. *нашу* працю: «Мировое хозяйство и империализм».

РОЗДІЛ V.

Рівновага між суспільством і природою.

§ 30. Природа, як оточення для суспільства. § 31. Взаємовідносини між суспільством і природою; процес продукції і відпродукції. § 32. Продукційні сили. Продукційні сили, як покажчик взаємовідносин між природою і суспільством. § 33. Рівновага між природою і суспільством, її порушення й відновлення. § 34. Продукційні сили, як вихідний пункт соціологічної аналізи.

§ 30. **Природа, як оточення для суспільства.** Коли ми розглядаємо суспільство як систему, то *оточенням* для неї буде «зовнішня природа», себ-то, в першу чергу, наша земна планета з усіма її натуральними (природніми) властивостями. По-за цим оточенням — людського суспільства не можна уявляти. Природа є й *харчовим* оточенням для людського суспільства. В цім і полягає її життєве значіння. Але, розуміється, було б безглуздям розглядати природу телєологічно: людина, мовляв, — цар природи, природу зроблено для неї і все пристосовано для людських потреб. Насправжки, природа часто насідає на людину так, що від «царя природи» й сліду не лишається. І тільки в процесі довгої й суворої боротьби з природою людина починає накладати на неї свою залізну руку.

Однак, людина, як тваринний тип і як людське суспільство — сама є продуктом природи, частиною цього величезного, безмежного цілого. Людина ніколи не матиме змоги виплигнути з природи. І навіть тоді, коли людина підпорядковує собі природу, вона не робить нічого більшого, як лишень використовує закони *природи ж* для свого зиску. Тому зрозуміло, який вплив повинна мати природа на весь розвиток людського суспільства. Перше ніж підступити до вивчення тих *відносин*, що складаються між людиною й природою, а також і тих *форм*, у яких природа впливає на людське суспільство, ми мусимо

поглянути, якими боками природа, так би сказати, зачіпає людину найбільше. Варто тільки поглянути навкруги, щоб побачити залежність суспільства від природи: «Земля (з економічної точки погляду до неї належить і вода), що споконвіку постачає людину харчем, готовими засобами існування, існує собі без жадної допомоги з боку людини, лишень як універсальний предмет людської праці. Всі речі, які доводиться видирати з їхнього безпосереднього звязку з землею, суть дані природою предмети праці. Напр., риба, яку ловлять ... дерево, яке рубають у первісному лісі, руда, яку виламують з жили ... Бувши початковою коморою харчу людини, земля є також і первопочатковим арсеналом її засобів праці. Вона постачає людину, напр., каменем, який використовується для того, щоб кидати, терти, давити, різати і т. д.» (*К. Маркс*: «Капітал», т. І. стор. 155, популярне видання. М. 1920.) Природа є *безпосередньо* предметом праці в добутковій промисловості (гірництво, полювання, почасти хліборобство і т. д. Іншими словами, вона постачає сировину, добувану для дальшого перероблювання в низку засобів існування. Поруч того людина, як ми вже сказали, використовує закони природи на боротьбу з природою. «Вона користується механічними, фізичними, хемічними властивостями тіл, щоб відповідно до своєї мети змусити їх, як сили, впливати на інші тіла». Людина використовує силу пари, електрики і т. д.; тяжіння тіл до землі (закони падання тіл) і ін., і ін. Коли так, то зрозуміло, що *стан природи* в певному місці і за певного часу не може не впливати на людське суспільство. Клімат (кількість вільгости, вітри, температура і т. д.); будова поверхні (гори, долини, розподіл води, характер річок, присутність металів, мінералів, ріжних гірських порід); характер берега (коли місцевість надморська); розподіл суходолу й води; присутність таких і таких звірів і рослин і т. д., і т. д. — ось істотні прикмети природи, що впливають на людське суспільство. На суходолі не можна ловити китів та риб. У горах не заведеш путнього хліборобства, а в пустелях — лісового господарства; в холодних країнах не можна жити зимою в шатрах; в теплих — нема чого огрівати житла; де нема металів у землі, вони не впадуть зо стелі, їх не виссеш з пучки, і т. д.

Досліджуючи вплив природи ближче, ми приходимо до таких висновків:

Розподіл суходолу й моря. Загалом кажучи, людина — істота суходільна. Море впливає двобічно: по-перше, воно *відокремлює*. Тому

дуже часто море було природнім кордоном; з другого боку, на певному ступіні розвитку море, навпаки, стає найзручнішим шляхом. *Береги* впливають найбільше залежно від того, на скільки вони зручні чи незручні для портів. Навіть більшість сучасних портів збудовано відповідно до природніх зручностей берега, за дуже нечисленними винятками (напр., Шербурґ). *Поверхня землі*, впливаючи через світ тварин і рослин, впливає й безпосередньо, хоч і ріжно, залежно від міри культурного розвитку, найбільше — своїм відношенням до шляхів (стежок, доріг, залізниць, тунелів і. т. д.). *Кам'янисті породи і мінерали.* Од них залежать людські будинки; в гірських місцевостях трапляються переважно тверді породи (граніт, порфір, базальт, шифер і т. д.); в долинах — м'якший грунт. Що ж до мінералів і металів, то їхнє значіння зросло власне останніми часами (залізо, вугіль). Де-які з мінералів були значнішою причиною переселень та колонізацій (цина тягла фінікійців на північ, золотом вабила їх до себе Південна Африка й Ост-Індія; золото й срібло затягли еспанців до Америки і т. д.). В залежності від покладів вугілля й заліза розміщується тепер важка індустрія. Од *властивостей грунту* залежить у першу чергу рослинний світ разом з кліматом. *Суходільні води.* Перш за все, вода має значіння, як *питво* (пор. її «коштовність» у пустелі); далі йде її значіння для *сільського господарства* (залежно від її кількости грунт доводиться або висушувати або зрошувати); відомо, яке значіння мали для сільського господарства повіді великих річок (Нила, Ґанґа і інш.) і як впливало це на культуру еґіптян та індусів; далі, вода має велике значіння як механічна моторна сила (водяні млини — один з найдавніших винаходів; звідси — народження міст біля таких місцевостей, а за нових часів яскравим прикладом може бути використовування води для електрифікації, так званий «білий вугіль», що дуже широко вживається в Америці, Німеччині, Швайцарії, Норвеґії, Швеції й Італії); нарешті, слід зазначити значіння водяної системи для шляхів сполучення (дехто з учених надає цьому фактові велетенське значіння). *Клімат* впливає на людей найбільше через свій вплив на продукцію. В сільському господарстві від клімату залежить вибір того чи іншого ґатунку рослин; клімат зумовлює також і довжину сільського сезону (напр., у Росії цей сезон дуже короткий, в той час, як по де-яких місцевостях на півдні він тягнеться майже цілий рік); тим самим клімат впливає і на промисловість, звільнюючи робочі руки і інше. Для траспорту клімат теж має велике значіння (сани зимою; замерзання чи незамерзання портів, річок і т. д.). Холодний клімат вимагає більшої праці на добування харчу, одежі, на будування жител, огрівання і ін.; на півночі більше часу люде сидять по хатах, на півдні — під вільним небом. *Рослинний світ* впливає ріжно. На нижчих ступінях культури від характеру лісів залежали шляхи («непрохідні ліси»); од лісу залежав характер будівель, палива і ін., від властивостей рослинности (ліс або степ) залежать мисливство, хліборобство, або ж той чи інший ґатунок хліборобства; так же само і зо скотарством. *Тваринний світ* первісних

народів був великою ворожою силою, взагалі ж був джерелом їжі, а тому предметом полювання й рибальства; пізніше людина викохала свійських звірів, — звідси вплив і на продукцію та на транспорт (тяглова худоба). *Море* грало й грає велику ролю в транспорті. Зносини й транспорт вантаги значно дешевші морем; море дає крім того можливість існування цілій низці продукцій (рибальства, китоловства, полювання на морських собак, то-що. Див. *A. Hettner:* „Die geographischen Bedingungen der menschlichen Wirtschaft" у Grundriß der Sozialökonomie von Gottl-Herkner etc., Tübingen, 1914). Вплив *кліматичних умов* виявлюється саме так: досліджуючи мапу середніх річних температур (так званих ізотермічних ліній), «можна зауважити, що найбільші в світі скупчення населення містяться між двома ізотермічними лініями + 16° і + 4°. Ізотерма в 10° досить точно дає центральну вісь цього кліматичного й культурного поясу: на ній лежать найбагатші й найбільші міста світу: Шікаґо, Нью-Йорк, Філаделфія, Лондон, Відень, Одеса, Пекін. (На ізотермі + 16° містяться: Сан-Луї, Лісабон, Рим, Константинополь, Охозако, Кіото, Токіо. На ізотермі + 4°: Кіюбек, Крістіянія, Стокгольм, Петербург, Москва). На південь од ізотерми + 16°, винятком, скупчено кілька міст з населенням більше 100.000 (Мехіко, Новий Орлеан, Каїр, Александрія, Тегеран, Калькута, Бомбай, Мадрас, Кантон). Північна межа од ізотерми + 4° має більш абсолютний характер; на північ од неї нема видатних місць, крім Вінніпеґа (Канада) та адміністративних центрів Сибіру»... (Л. Н. Мечников: «Цивилизация и великие исторические реки». Географічна теорія розвитку сучасних суспільств. Перек. М. Д. Городецького, СПБ. 1898, стор. 38—39).

§ 31. **Взаємовідносини між суспільством і природою. Процес продукції і відпродукції.** Ми вже знаємо, що коли говориться про систему, то причини змін цієї системи треба шукати у *взаємовідносинах її з оточенням.* Так само ж ми знаємо, що навіть основні лінії розвитку (прогрес, застій, руїна системи) залежать як раз від того, в яких відносинах перебуває система зо своїм оточенням. У зміні цих відносин і треба, отже, шукати причину, що викликає зміну самої системи. Де ж повинно шукати повсякчасних змін взаємовідносин між суспільством і природою?

Ми вже бачили раніш, що ці мінливі взаємовідносини перебувають у сфері *суспільної праці.* Справді, в чім виявляється процес пристосовування людського суспільства до природи? Або, іншими словами, в чім полягає стан рухливої рівноваги між суспільством і природою?

Людське суспільство, скільки воно існує, мусить випомповувати матеріяльну енергію з зовнішньої природи. Без цього воно не може існувати. Воно пристосовується до при-

роди тим краще, чим більше воно добуває (і засвоює) енергії з цієї природи; тільки тоді, коли ця кількість зростає, ми маємо розвиток суспільства. Припустім, напр., що одного прикрого дня спиняться всі підприємства, завмруть усі роботи по фабриках, заводах, шахтах, залізницях, в лісах і на полі, на суходолі й на воді. Суспільство не могло б утриматися ні одного тижня, бо ж навіть для того, щоб існувати на старі запаси, потрібно їх перевозити, розвантажувати, розподіляти. «Кожна дитина знає, що всяка нація загинула б з голоду, коли б вона припинила роботу, не кажемо вже на рік, а хоча б на кілька тижнів» (К. Маркс: «Письма к Кугельману», СПБ. 1907, стор. 43). Люде обробляють землю, збирають пшеницю, жито, маїс (пшинку), вони викохують і пасуть худобу; вони культивують бавовну, коноплі й льон; вони рубають ліси, ламають камінь і таким чином задовольняють свої потреби відносно їжі, одежі, житла. Вони викопують з глибини землі вугіль та залізну руду і будують стальні машини, за допомогою яких в'їдаються в природу в ріжних напрямках, обертаючи всю землю в велетенську робітню, де стукають молотками, працюють за станками, колупаються під землею, доглядають за рівною ходою надзвичайних велетенських машин, сверлують гори тунелями, перетинають величезними пароплавами океани, перевозять вантагу повітрям, обплутують землю сіткою залізниць, прокладають кабелі дном моря і скрізь та всюди, починаючи з гамірливих міст-спрутів і закінчуючи навіть ведмежими закутками земної кулі, метушаться як комашня, добуваючи собі «хліб насушний», пристосовуючись до природи і пристосовуючи цю природу до себе. Одна частина природи — оточення, те, що ми називаємо тут зовнішньою природою, протистоїть другій частині — людському суспільству. І формою зіткнення цих двох частин єдиного цілого є *процес людської праці*. «Праця є перш за все процес, що відбувається між людиною й природою, процес, у якому людина своєю власною діяльностю зумовлює, регулює й контролює *міну матерій між собою й природою*. Матерії природи вона сама протистоїть як сила природи» («Капітал», т. I, стор. 153). Безпосереднє зіткнення суспільства з природою, себ-то видобування енергії з природи, *є матеріяльним процесом*: «Для того, щоб засвоїти матерію природи в певній формі, придатній для власного життя, вона (людина, *Н. Б.*) приводить у рух належні її тілу природні сили, руки й ноги, голову й пучки» (там само). Цей матеріяльний процес «міни матерій» між суспільством і природою і є основ-

ним взаємовідношенням між оточенням і системою, між «зовнішніми умовами» і людським суспільством.

Для того, щоб суспільство існувало й далі, треба, щоб процес продукції повсякчасно відновлювався. Припустім, що до такого ось часу вироблено було стільки ось пшениці, чобіт, сорочок і т. д., і що за цей же період усе це з'їжено, зношено, спожито. Ясно, що продукція повинна своєчасно почати нове коло руху. Вона повинна *повсякчас повторюватись*, друге коло повинно чіплятися й іти за першим. Процес продукції, коли розглядати його з точки погляду повторення цих кол (або, як кажуть, продукційних циклів), зветься *процесом відпродукції*. Щоб процес відпродукції одбувався, треба, щоб продукувалися всі матеріяльні його умови. Наприклад: для продукції тканин потрібні тепер ткальські станки, для ткальських станків потрібна сталь, для сталі потрібні залізна руда й вугіль, для перевозу останніх потрібні залізниці, отже — рельси, паровики й інше, а також пароплави і т. д.; потрібні комори, фабричні будинки і ін. Одне слово, — потрібна ціла довга низка *матеріяльних продуктів найріжноманітніших властивостей*. Не тяжко бачити, що ці матеріяльні продукти — одні швидко, другі не так швидко — зникають у процесі продукції: харч з'їдається; ткальські станки спрацьовуються; комори старіють і вимагають ремонту; паровики починають хорувати; шпали й рельси псуються. Отже, неодмінною умовою відпродукції є постійна заміна (шляхом *продукції*) зношених, спожитих, зниклих річей в усій їхній ріжноманітності. Кожної хвилини людське суспільство потрібує для продовження процесу відпродукції певної кількости харчу, будинків, продуктів обробіткової промисловости, складових частин транспорту і т. д. Як що суспільство не хоче знижувати рівня свого життя, то воно всі ці речі виробляти повинно, починаючи з пшениці й жита, вугілля й стали і кінчаючи мікроскопами та крейдою для шкіл, книжними палятурками, або газетним папером. Бо всі ці речі входять *у матеріяльний обіг суспільства*, суть *матеріяльними* складовими частинами загального процесу відпродукції.

Таким чином «міну матерій» між суспільством і природою ми розглядаємо як *матеріяльний* процес. Вона є матеріяльним процесом, бо має діло з матеріяльними речами (предмет праці, засоби праці і продукт, що витворюється в кінці, — все це *матеріяльні речі*); з другого боку, сам процес праці є витратою фізіологічної енергії (нервів, м'язів і т. д.), що матеріяльно виявляється в фізичних рухах працівників. «Як

що розглядати весь процес з точки погляду його наслідку, продукту, то засоби праці і предмет праці, те й інше, суть засобами продукції, а сама праця — *продуктивною працею*» (Капитал, т. I., стор 157).

Матеріяльний характер продуктивної праці сором'язливо визнають і буржуазні професори, коли їм доводиться працювати «по фахові». Напр., проф. *Геркнер* пише (*H. Herkner:* „Arbeit und Arbeitsteilung" в цитов. Grundriß, стор. 170 II тому): «Як що бажано вияснити суть праці, то повинно взяти під увагу дві низки явищ... По-перше, фізична (körperliche) праця виявляється в певних зовнішніх рухах. Напр., лівиця коваля бере щипцями роспечений шматок заліза і кладе його на ковадло, в той час як правиця формує предмет праці ударами молота... Тут можна встановити число, вигляд і величину трудових наслідків... Тут можна описати весь трудовий процес...» і т. д. Це Геркнер зве працею «*в об'єктивнім розумінню*». З другого боку, можна розглядати той же процес з точки погляду тих думок і почувань, що їх переживає працівник. Це буде розглядом «праці в суб'єктивнім розумінню». Тому що ми шукаємо відносин між суспільством і природою і тому що ці відносини виявляються як раз в *об'єктивній* (матеріяльній) праці, то тут ми можемо залишити «суб'єктивний» бік цього процесу без жадної уваги. Отже, тут має для нас вагу розглянути *матеріяльну продукцію* всіх потрібних для процеса відпродукції *матеріяльних* елєментів (складових частин, річей).

Однак, з того, що, напр., міряльні струменти суть матеріяльні речі, і їхня продукція належить до матеріяльної продукції, необхідної для процесу відпродукції, зовсім не походить, як це має місце у *Каутського* („Neue Zeit", 15. Jahrgang, I. B., S. 233; по-руському в збірникові «Исторический материализм») і в *Кунова* („Produktionsweise und Produktionsverhältnisse nach Marxscher Auffassung, N. Z., Jahrg. 39, Band I, S. 408) що *математика і математичні роботи* теж належать до продукції на тій підставі, що вони потрібні для цієї продукції. Припустім, що всі люде поніміли, а інших засобів зносин, крім зниклої мови, одразу не знайшлося б; ясно, що продукція спинилася б. Таким чином і мова «необхідна» для відпродукції, як дуже багато й іще де-чого в усякому суспільстві. Але пхати й мову в продукцію було б смішно. Нас також ніяк не повинно цікавити й друге, ніби «тяжко болізне» питання: що раніше — курка чи яйце, суспільство чи продукція? Це питання — *безглузде*. Суспільства не уявити без продукції, а продукцію нема як уявити без суспільства. Має вагу ось що: правда чи ні, що зміна системи зумовлюється зміною відносин межи нею і зовнішнім оточенням? Коли так, то далі питання таке: в *чім* треба шукати цієї зміни, коли мова йде про суспільство? Відповідь: в *матеріяльній* праці. Коли так ставити питання, то відпадає більшість «високорозумних» закидів історичному матеріялізмові і стає зрозумілим, що «причини всіх причин» у суспільнім розвиткові треба шукати саме тут. Про це мова йтиме ще й нижче.

«Міна матерій» між людиною й природою полягає, як ми бачили, в *перепомповуванню* матеріяльної енергії з зовнішньої природи в суспільство; *витрата* людської енергії (продукція) є *добуванням* енергії з природи, енергії, яка мусить бути *постаченою* суспільству (росподіл продуктів серед членів суспільства) і *засвоєною* суспільством (споживання); це засвоєння є основою для дальшої витрати і т. д.; так меле млин відпродукції. Процес відпродукції в його цілому містить у собі, таким чином, ріжні боки, що вкупі утворюють одну суцільність, основою якої є все ж таки процес *продукції*. Бо ж кожному зрозуміло, що безпосередньо й найближче до зовнішньої природи дюдське суспільство дотикається все в тім же процесі продукції: воно «треться» об природу саме цим боком; тому в осередку процесу відпродукції продукційний бік зумовлює собою і росподільчий, і споживчий боки.

Процес суспільної продукції є пристосованням людського суспільства до зовнішньої природи. Але він є *активним* процесом. Коли якийсь тваринний тип пристосовується до природи, то, по суті справи, він, як матеріял, підлягає повсякчасному впливові оточення. Коли ж пристосовується людське суспільство, то воно пристосовується до оточення, *пристосовуючи останне до себе*. Воно підлягає впливові природи як матеріял. Але в той же час воно *само* обертає природу в матеріял *для себе*. Напр., коли у де-яких типів комах або птахів барви стають подібними до їхнього оточення, то це трапляється зовсім не наслідком якихсь зусиль з боку цих організмів і зовсім не наслідком їхнього впливу на зовнішню природу. Тут цей результат повстає ціною загибелі безлічи окремих одиниць на протязі багатьох тисячоліть, коли лишаються жити і повсякчасно вдосконалюються перехрищуванням найбільш пристосовані. Цілком інакше стоїть справа з людським супільством. Воно *змагається* з природою. Воно поре плугом лоно землі, прорубує шляхи крізь непрохідні ліси, скручує сили природи, використовуючи їх для своїх мет, *змінює саме обличчя землі*. Це — не пасивне, а *активне* пристосування. В цім одна з найістотніших ріжниць між людським суспільством і тваринним світом.

Це добре бачили ще фізіократи (французькі економісти XVIII віку). Напр., *Н. Водо (Nicolas Baudeau*: „Première introduction à la philosophie économique ou analyse des états policés", 1767. Collection des Economistes et des Réformateurs sociaux de la France, publié par Dubois, Paris, 1910, p. 2) каже: «Всі звірі щоденно працюють, щоб здобути про-

дукти, витворені природою, соб-то їжу, якою постачає їх сама земля. Де-які типи... збирають і зберігають ці добра... Одна лишень людина, призначена на те (думку висловлено в телеологічній формі, *Н. Б.*), щоб досліджувати таємниці природи й її плодючости..., (може здобувати) своєю працею більше поживних продуктів, ніж знаходить на поверхні дикої й необробленої (inculte) землі. Ця діяльність (cet art) є, може бути, одною з найкращих і найхарактерніших прикмет людини на землі».

«...Людина, — пише географ *Л. Мечніков* (l. c., стор. 44), — поділяючи з усіма організмами дорогоцінну здатність пристосовуватися до оточення, панує над усіма ними завдяки тільки їй одній властивій здатності, найкоштовнішій за все інше, пристосовувати оточення до своїх потреб».

По суті кажучи, зародки активного (трудового) пристосування мають і де-які типи так званих суспільних тварин (бобри, що будують гатки; комашня, що виводить величезні будівлі, використовує трав'яних вошей, сіє й плекає собі городи з грибів; бджоли і т. д.); з другого ж боку й первісні форми людської праці теж були, як і в тварин, інстинктовними формами праці.

§ 32. **Продукційні сили. Продукційні сили, як покажчик взаємовідносин між природою і суспільством.** Так от, процес міни матерій між суспільством і природою є процесом суспільної відпродукції. В цім процесі суспільство витрачає свою трудову, людську енергію і здобуває певну кількість засвоюваної природної енергії («матерії природи», як висловлювався Маркс). Цілком зрозуміло, що для розвитку всього суспільства резолютивне значіння має *балянс* цього процесу. Чи добування перевищує витрату? Як що перевищує, то наскільки? Ясно, що від ступіня цього перевищення залежатиме дуже багато де-чого.

Припустім, що якесь суспільство мусить витрачати на покриття своїх найпекучіших потреб увесь свій робочий час. Це значить, що в міру спожиття добутих продуктів їх виробляється знову як раз стільки, скільки й було, не більше. Суспільству в такім випадкові бракує часу, щоб виробити більшу скількість продуктів, поширити свої потреби, виробити якісь *нові* продукти: воно ледви-ледви животіє з дня в день; скільки виробив, стільки й з'їв; їдять стільки, щоб мати можливість працювати; ввесь час витрачається на вироблення однієї й тієї ж кількости продуктів. Суспільство тупцює все на тім же злиденнім рівні існування. Ніякому зростові потреб тут нема місця. Нема розвитку, панує застій.

Припустім тепер, що силою якихсь причин та ж сама

кількість найпотрібніших продуктів здобувається з витратою не всього робочого часу, а тільки половини його (напр., первісна орда переселилася в місцевість, де в два рази більше дичини, або де в два рази більше родить земля; змінилися засоби обробітку землі, або з'явилися нові знаряддя і т. д., і т. п.).

Тоді суспільству *звільнюється* ціла половина його попереднього робочого часу. Цей час воно може витрачати на нові галузі продукції: на вироблення нових знарядь, на здобуття нової сировини і т. д., а далі і на де-які ґатунки *духовної* праці. Тут стає вже можливим зростання нових потреб, тут у перше дається можливість і для зародження та розвитку так званої «духовної культури». Раз вільний час ужито на те, щоб хоч трохи вдосконалити попередні ґатунки праці, то тим самим у будуччині на задовольнення попередніх потреб витрачатиметься вже *не половина* всього колишнього робочого часу, а трохи *менше* (дозволяють це нові вдосконалення в процесі праці); в новому колі (циклі) відпродукції — ще менше і т. д.; новий вільний час витрачатиметься все в більшій мірі на вироблення нових і нових знарядь, струментів, машин, — з одного боку, та на нові галузі продукції, що задовольняють нові потреби — з другого, як також і на «духовну культуру», посамперед на ті боки її, які так чи інакше звязано з процесом продукції — з третього.

Припустім тепер далі, що кількість необхідних потреб, на задовольнення якої раніш витрачався весь робочий час, вимагає тепер не в два рази *меншого*, а в два рази *більшого* часу (напр., виснажився грунт); тоді зрозуміло, що коли нема переходу до других способів праці або нема куди переселитися, суспільство мусить іти назад, частина його мусить за таких умов вимерти. Припустім знову, що вже висикорозвинене суспільство, з багатою «духовною культурою», з надзвичайно ріжноманітними потребами, з безліччю ріжних галузей продукції, з росквітом «науки й мистецтва» — зустрічає перепкоду покриттю своїх потреб: скажім, воно не має змоги, силою якихсь причин, підтримувати свій технічний апарат (наприклад — точиться невпинна клясова війна, в якій жадна кляса не може перемогти, і процес продукції з високою технікою завмирає); тоді відбувається поворот до старих способів праці, тоді для задовольнення попередніх потреб треба було б витрачати безліч часу, про що не може бути й мови; продукція скорочується, вертається до старіших форм; скорочуються потреби, життєвий рівень нижчає; квітка «наук

і мистецтв» в'яне; духовне життя бідніє; суспільство, коли це зниження залежить не від тимчасових причин, «варваризується», йде назад.

Що є в усіх цих наведених випадках найцікавішого? Те, що розвиток суспільства зумовлюється видатністю, інакше — *продуктивностю суспільної праці*. Під продуктивностю праці ми розуміємо *відношення між кількостю виробленого продукту і кількостю витраченої праці*; або, іншими словами, продуктивність праці є *кількість продукту на якусь одиницю робочого часу*, напр., кількість продукту, виробленого за день, за годину, або й за рік. Коли кількість продукту, виробленого за годину роботи, зростає в два рази, то кажуть, що продуктивність праці в два рази збільшилася; коли вона зменшується в два рази, то кажуть, що продуктивність суспільної праці в два рази понижчала.

Легко збагнути, що *продуктивність суспільної праці* цілком точно являє собою увесь «балянс» між суспільством і природою. Продуктивність суспільної праці і є тим *покажчиком взаємовідносин* між оточенням і системою, який зумовлює стан цієї системи в оточенню і зміни якого вказують на неминучі зміни в усьому внутрішньому житті суспільства.

Коли розглядається питання про продуктивність суспільної праці, то треба зараховувати в витрати і ту витрату людської праці, яка йде на вироблення відповідних знарядь праці. Коли, наприклад, якийсь продукт вироблювано було руками, майже без знарядь, а потім його почали виробляти дуже складними машинами, і коли через ужиток цих машин продукту почало вироблятися в два рази більше, то це ще не значить, що для *всього суспільства* продуктивність праці збільшилася в два рази: ми тут не зарахували витрати людської праці на вироблення машин (краще сказати, тієї частини цієї праці, що перекладається на продукт, коли машина спрацьовується). Таким чином збільшення продуктивности праці виявиться тут *меншим* за подвійне.

Коли дуже чіплятися, то можна поставитись і проти самого поняття продуктивности суспільної праці в його застосованню до *всього* суспільства, як це робить, напр., *П. Маслов* (див. його «Капіталізм»). А саме, можна сказати, що поняття продуктивности праці годиться лишень у застосованню до окремих галузей продукції: в цьому році вироблено за стільки от робочих годин стільки от пар чобіт; в другому — за ту ж кількість часу — в два рази більше. Але як порівнювати та складати продуктивність праці в галузі продукції свиней і в галузі про-

дукції померанців? Чи не буде це подібним до порівнювання музики, вексельного курсу і цукрових буряків, з чого так кепкував Маркс? Проти цього можна, однак, виставити два аргументи: по-перше — всі пожиточні й засвоювані суспільством продукти суть домірні величини з боку енергії; рахуємо ж ми жито, пшеницю, буряк, картоплю в калоріях; коли ми нині ще не дійшли до того, щоб на практиці так міряти й інші речі, то це ще нічого не доводить: для нас має вагу знати, що це *можна* зробити. По-друге, хоч і посередніми та складними способами, ми все ж можемо порівнювати купи (комплекси) різноманітних предметів. Як це робиться — тут нема змоги пояснити. Наведемо лишень найпростіший випадок. Коли, напр., в одному році за певну кількість робочих годин вироблено 1000 п. чобіт + 2.000 пак цигарок + 20 машин, а в другому році за той же час — 1.000 пар чобіт + 1.999 пак цигарок + 21 машину + 100 плетених курток, то ми можемо сказати без помилки, що продуктивність праці загалом збільшилася. Можна закинути ще, що витворюються не тільки продукти споживання, а й засоби продукції. Практично тут і справді стає з рахунками дуже скрутно. Але ми знов таки досить складними методами можемо збити й цей закид.

Так от, відношення між природою і суспільством виявляється відношенням між кількостю здобуваної пожиточної енергії — з одного боку, і витратою суспільної праці — з другого, себ-то продуктивностю суспільної праці. Але *витрата* суспільної праці, як ми вже бачили вище, сама складається з двох частин: з праці, вкладеної в засоби продукції, і з праці «живої», себ-то з витрати живої робочої сили. Як що величину продуктивности праці розглядати з точки погляду її складових *матеріяльних частин*, то тоді ми одержимо три величини: по-перше, масу вироблених продуктів; по-друге, масу засобів продукції; по-третє, масу робочих сил, себ-то живих робітників. Всі ці величини залежать одна від одної. Справді, цілком ясно, що раз ми знаємо, які засоби продукції і які робітники, то знатимем і те, скільки вони вироблять за певний час; ці дві величини зумовлюють і третю — вироблений продукт. Ці дві величини, вкупі взяті, і являють собою те, що ми звемо *матеріяльними продукційними силами суспільства*. Коли ми знаємо про якесь суспільство, які воно посідає засоби продукції, скільки їх, які в нього робітники і скільки цих робітників, то тим самим ми знаємо, якою є продуктивність суспільної праці, яким є ступінь влади цього суспільства над природою, в якій мірі це суспільство підпорядковує собі природу і т. д. Іншими словами, в засобах продукції і робочих силах ми маємо точний покажчик рівня суспільного розвитку.

Але ми можемо зазирнути в діло і трохи глибше. Ми можемо сказати, що засоби продукції зумовлюють собою й робочі сили. Коли, скажім, в систему суспільної праці входить складацька машина (лінотип), то з'являються і відповідні їй робітники-складачі. Елементи-чинники трудового процесу — теж не *купа* річей і людей, а *система*, де кожну річ і кожну людину поставлено, так би сказати, на своє місце: одне пристосовано до другого. Отже, коли нам дано засоби продукції, то тим самим, розуміється, дано й відповідних робітників. Далі, серед самих засобів продукції можна відріжняти дві великі групи: сировину й *знаряддя праці*. Легко зауважити, що саме знаряддя праці суть активною частиною. Людина ними працює *над* сировиною. Але коли нам говорять, що в певному суспільстві є ось такі та такі знаряддя, то тим самим говориться, що тут є й відповідна сировина (ми обговорюємо випадок нормальної ходи відпродукції). Таким чином ми можемо цілком упевнено сказати: *точним матеріяльним покажчиком взаємовідношення між суспільством і природою є система суспільних знарядь праці, себ-то техніка суспільства. В цій техніці знаходять собі виявлення матеріяльні продукційні сили суспільства і продуктивність суспільної праці.* «Таку ж вагу, як будова останків кісток для студіювання організації зниклих тваринних типів, мають і останки засобів праці для студіювання зниклих суспільно-економічних формацій (себ-то суспільств ріжного типу, *Н. Б.*).

«Економічні доби відріжняються не тим, що виробляється, а тим, як воно виробляється, *якими засобами праці* (К. Маркс, «Капітал», т. I, стор. 156, популярне видання).

Можна підійти до розвязання цього питання і з другого боку. Ми знаємо, що тварини «пристосовуються» до природи. В чім виявляється це пристосовування в першу чергу? В зміні ріжних *органів*, цих тварин; ніг, щелепів, кіхтів і т. д.

Це — пасивне *біологічне* пристосування. Людське ж суспільство пристосовується активно і не біологічно, а *технічно*. «Знаряддя праці суть предметом або комплєксом предметів, які робітник містить між собою й предметом праці і які служать для нього провідником його впливу на цей предмет ... Отже, предмет, що його дано самою природою, став органом його діяльности, *органом, який він приєднує до органів свого тіла, подовжуючи, таким чином, наперекір біблії, природні розміри останнього*». («Капітал», т. I, 155). Таким чином людське суспільство в своїй *техніці* створює собі штучну

систему органів, що й являють собою безпосереднє активне пристосування суспільства до природи (в дужках зауважимо, що тим самим робиться зайвим безпосереднє пристосування людського тіла до природи: вже поруч горіли людина — слабенька істота, але це їй не шкодить, бо в боротьбі з природою вона виставляє вперед не щелепи, а систему машин). Розглядаючи питання з цієї точки погляду, ми приходимо до *того ж* таки висновку: точним матеріяльним покажчиком відношення між суспільством і природою є технічна система суспільства.

В іншому місці «Капітала» *Маркс* говорить: «Дарвін розбуркав інтерес до історії природничої технології, себ-то до історії розвитку органів рослин і звірів, органів, що грають ролю знарядь продукції для підтримки їхнього існування. Невже історія розвитку продукційних органів суспільної людини, цих матеріяльних баз кожної взятої суспільної організації, не заслуговує на таку ж увагу?... Технологія розгортає активне відношення людини до природи, той безпосередній процес продукції, яким людина підтримує своє існування, а вкупі з тим також і спосіб формування її суспільних відносин і сполучених з ними, відповідних їм розумових уявлень...» Вживання і витворювання засобів праці, хоч і властиві в зародковій формі деяким породам тварин, являють собою специфічно характерну рису людського процесу праці, чому, напр., Франклін зве людину, „a tool making animal", «твариною, що робить знаряддя» (Кап. 1, 156). Цікаво те, що первопочаткові знаряддя справді було створено «на зразок і подобу» органів людського тіла. «Коли використовується безпосередньо готові предмети, то первопочаткові знаряддя дають уяву вдовження, зміцнення й загострення органів тіла» *(Ernst Kapp*: Grundlinien einer Philosophie der Technik, Braunschweig, 1877, S. 42). «Як тупизна (в знаряддях) має своїм зразком кулак, то гострота їх — нігти й зуби. Молот з гострим кантом перетворюється в сокиру; указовий палець з гострим нігтем перетворюється в своїм технічнім одбитті в свердел, звичайні щелепи — в напильник і пилку; рука — в кліщі, пара щелепів — у лещата. Молот, сокира, ніж, долото, свердел, пилка, кліщі — суть первісні знаряддя»... (Там само, стор. 43—44). «Зігнутий палець стає гаком, жменя — чашкою; в мечі, списі, стерні, лопаті, граблях, вилах ми маємо де-які тенденції руки, кисти руки, її пучок»... і т. д. (Там само, стор. 45.) Як від простих знарядь діло йде до складніших, теж легко бачити на первісних знаряддях: «Ціпок розвивається ріжними способами (mehrfältig) далі: щоб тяжко нападати на ворога (für das derbe Zuschlagen gegen den Feind) — у дрюк; щоб колупати землю, обробляючи її (für das pflegliche Stochern in der Erde), — у кий для колупання, щоб бити дичину — у списа, і т. д. *Gottl Ottlilienfeld:* „Wirtschaft und Technik" у Grundriß der National-ökonomie, II. Abt., S. 228).

Звязок між *технікою* й так званим «багацтвом культури» плигає

в вічі. Варто тільки порівняти, напр. сучасні Хину й Японію. В Хині — через цілу низку умов — продуктівність суспільної праці і суспільна техніка розвиваються надто повільно, і Хина має поки що порівнююче застойну культуру. Революційний же вплив тут чинять паростки нової, капіталістичної техніки. В Японії ж за останні десятиліття було зроблено величезного крока вперед у царині технічного розвитку, а відповідно до цього хутко шугнула вперед і культура Японії: досить лишень згадати японську науку.

За першу половину середніх віків, що в загальнокультурнім відношенню стояли багато нижче так званого «античного світу», — «техніка ... одкотилася далеко назад, і багато метод та механічних винаходів античного світу цілком призабулися ..., винятком були лишень військова техніка та сполучена з нею металургія заліза (*В. К. Агафонов.* «Современная техника», Итоги науки, т. III, стор. 16). Цілком ясно, що на такій технічній основі було неможливим і «духовне багацтво»: занадто мало життєвих соків мало суспільство, щоб жити «багатим життям». Шпаркий розвиток Европи збігається не з чим іншим, як зо зростом капіталістичної *машинної техніки* (між 1750 і 1850 р. р. одбулася революція в техніці: парова машина, паровий транспорт, вугіль, механізація обробітку заліза і т. д.). А потім іде застосовання електрики, турбінна техніка, моторн Дізеля, автомобіль, повітреплавання. Технічна основа суспільства і його продукційні сили підносяться на нечувану височінь. Не дивно, що за таких умов людське суспільство виявилося здатним розвинути надзвичайно складне й ріжноманітне «духовне життя». Бо, навіть, коли ми візьмемо росквіт старих культур з відносно складним духовним життям, то одразу побачимо всю відсталість навіть *цієї* техніки, як що рівняти з капіталістичною технікою Нової Европи та Америки. Складніші знаряддя уживано було лишень у будівельному ділі, для водопостачання та в гірництві. Навіть найбільша продукція базувалася не на вдосконаленню знарядь, а на вжиткові неймовірно великого числа живих робочих сил. «Геродот оповідає про те, як сто тисяч чоловіка на протязі трьох місяців тягли камені для Хеопсової піраміди (2800 р. до Р. Х.), та як витрачено було десять років на підготовчі земляні роботи, щоб прокласти шлях від місця видобування каменів до Нилу». (Агафонов, l. c. 5). До якої міри *порівнююче* була бідною техніка, видно з означення, даного «машині» інженером старого Риму *Вітрувієм*: «Машина є деревляним пристосованням, надзвичайно корисним для піднимання вантаги (idem, 3). Ці деревляні «машини» обслуговували, здебільшого, як раз «піднимання вантаги», та й то вимагали значної кількости людської чи тваринної сили

§ 33. **Рівновага між природою й суспільством, її порушення й відновлення.** Коли ми оглянемо тепер весь процес у його суцільності, то побачимо, що процес відпродукції є про-

цесом повсякчасного порушення й відновлення рівноваги між суспільством і природою.

Маркс розріжняє *звичайну* відпродукцію і відпродукцію *розширену*.

Коли маємо ми звичайну відпродукцію?

В процесі продукції, як ми знаємо, витрачаються *засоби продукції* (перероблюється сировина, споживаються ріжні допомічні матерії на зразок машинної олії, ганчірок і т. д.; зношуються машини, будинки, де йде робота, ріжні струменти та їхні частини); з другого боку — витрачається й *робоча сила* (коли люде працюють, вони теж зношуються, їхня робоча сила споживається; потрібні певні витрати, щоб цю робочу силу було відновлено). Щоб процес продукції тревав далі, треба, щоб у ньому самому і через нього вироблювалося те, що в ньому зникає. Напр., в текстильній продукції споживається, як сировина, бавовна, зношуються ткальські станки. Щоб продукція тревала й далі, треба, щоб одночасно піклувалися про бавовну і виробляли нові станки. В однім місці бавовна зникає й обертається в тканину. В другому місці зникає тканина (її зношують робітники) і з'являється бавовна. В однім місці зникають станки, в другому вони з'являються. Іншими словами, необхідні елєменти продукції, спожиті в однім місці, мусять вироблятися в другому; мусить одбуватися повсячасне *заміщення* всього потрібного для продукції. Коли це заміщення відбувається тим же темпом, як і зникання, тоді це й буде *звичайною відпродукцією*. Цей випадок відповідає тому, що продуктивність суспільної праці лишається все тою ж, продуктивні сили не рухаються з місця ані взад, ані вперед. Це, як не тяжко бачити, буде випадком *сталої рівноваги між суспільством і природою*. Тут повсякчас стається порушення рівноваги (вироблені продукти зникають) і повсякчас же стається й її відновлення (вони з'являються знову); але це відновлення стається *на тій же самій основі*: скільки спожито, точнісінько стільки ж і вироблено; знов спожито стільки ж і знов вироблено те ж саме, і т. д. Відпродукція весь час танцює однієї.

Інакше стоїть справа при *зрості продукційних сил*. Тоді, як ми бачили вище, частина суспільної праці звільнюється і повертається на *розширення* суспільної продукції (інші, нові галузі, розширення старих). Це значить, що не тільки заміщено ті елєменти продукції, які були раніше, але що в нове коло

продукції вводяться ще нові елєменти. Продукція не повторює тут того ж самого шляху, не робить того ж самого кола, а захоплює ширше. Це є *розширена відпродукція*. Легко бачити, що тут рівновага відновлюється по-іншому: спожито стільки ж, вироблено більше; спожито більше, вироблено *ще* більше. Рівновага кожного разу встановлюється на новій, ширшій основі. Це *рухлива рівновага з позитивним знаком.*

Нарешті, третій випадок буде при *підупаді* продукційних сил. В цьому випадкові процес відпродукції йде назад; виробляється все менш і менш. Спожито стільки, — вироблено менше; спожито менше, — вироблено ще менше і т. д. Тут відпродукція не повторює того ж самого кола. Вона кожного разу захоплює не ширше коло, а навпаки, чим раз вужче. Життєва основа суспільства чим раз звужується. Рівновага між суспільством і природою відновлюється на новій основі, але ця основа що разу меншає.

Поруч того суспільство пристосовується до цієї чим раз вужчої життєвої основи лишень ціною часткової своєї руїни. Це *рухлива рівновага з негативним знаком*. Відпродукцію в цьому випадкові можна назвати *негативною* розширеною відпродукцією, або розширеною *недопродукцією*.

Ми, сказати б, обсмоктували питання з ріжних боків. І що разу приходили до того ж самого місця. Отже, діло полягає в характері рівноваги між суспільством і природою. А з огляду на те, що продукційні сили суть точним виявленням рівноваги, то од них ми можемо висновувати і про цей характер. Поруч того ясно, що те ж самісіньке можна сказати і про техніку суспільства.

§ 34. **Продукційні сили, як вихідний пункт соціологічної аналізи**. З усього викладеного вище з неминучостю випливає таке наукове правило: *при розгляді суспільства, умов його розвитку, його форм, його змісту і ін., треба починати цей розгляд з аналізи продукційних сил, або з технічної основи суспільства.*

Справді. Розгляньмо де-які з можливих та зроблених уже закидів проти такого погляду.

Посамперед — де-які закиди з боку вчених, що матеріялістичну точку погляду загалом визнають. Так, *Г. Кунов* каже („Neue Zeit", 39. Jahrg., II. B., S. 350), що техніку «звязано в надзвичайній мірі умовами природи. Присутність сировини певних властивостей (das Vorkommen bestimmter Roh-

materialien) вирішує, напр., чи зможуть певні галузі техніки створитися взагалі і в якому напрямкові вони будуть розвиватися. Де, напр., нема певних ґатунків каменю або дерева, або руди, або волокон, або мушлів, — там, звичайно, і тубільці не зможуть самостійно навчитися перероблювати ці матеріяли природи та робити з них знаряддя й зброю». Ми самі подавали на початку цього розділу вказівки про вплив природніх умов. Чому ж не починати з них? Чому методологічний вихідний пункт не повинен міститися як раз у природі? Вона, безперечно, впливає на техніку приблизно в тім розумінню, як каже Кунов. З другого боку, кожному ясно, що природа була раніше суспільства. То чи ж не грішимо ми самі проти «справжнього» матеріялізму, коли беремо за основу аналізи річевий матеріяльний апарат людського суспільства?

Однак, варто лишень уважніше придивитися до питання, щоб побачити, до якої міри неслушні ці кунівські аргументи. Без покладів вуглю, звичайно, його з землі не видереш. Але його, на жаль, не дуже багато наколупаєш і пучкою. Особливо ж важко його добувати, коли люде навіть не знають, на що б він здався. «Сировина» зовсім не міститься, як це каже Кунов, у природі. «Сировина», в згоді з Марксом, — це продукти *праці*, і вони так само мало можуть «міститися» в недрах природи, як і малюнок Рафаеля, чи жилєтка п. Кунова (Кунов плутає тут «сировину» з можливим «предметом праці»*). Кунов цілком забуває, що перше ніж дерево, руда, волокно і т. д. змогли б грати ролю сировини, потрібна *відповідна техніка*. Вугіль *стає* сировиною *лишень тоді*, коли техніка, розвинувшись, здобуває змогу видирати його з темних недр землі на світло денне. Вплив природи, що до постачання матеріялів і іншого, є *сам* продуктом розвитку техніки. Бо поки техніка не опанувала вуглю, цей вугіль не міг «впливати» ані тропічки. Поки техніка не підлізла своїми кіхтями до залізної руди, ця залізна руда могла спати мертвим сном і її вплив на людину міг бути тільки нулем.

Людське суспільство працює в природі і над природою, як предметом праці. Це не підлягає жадному сумнівові. Але ж елєменти природи існують у ній більш-менш постійно. Тому

---

*) «... *Коли сам предмет праці вже було, так би сказати, профільтровано попередньою працею*, то ми звемо його сировиною. Всяка сировина є предметом праці, але не всякий предмет праці є сировиною. («Капіт.», I., 155).

вони *не можуть пояснити змін.* Міняється суспільна *техніка*, яка, звичайно, пристосовується до того, що є в природі (до порожнього місця не пристосуєшся і з дірки гармати не зробиш). Раз *мінливою* величиною є техніка, і саме рух цієї техніки й викликає зміну відносин між суспільством і природою, то ясно, що тут і мусить лежати вихідний пункт аналізи суспільних змін. *)

В безлуздій формі *Л. Мечников* висловлює це так: «Я не дуже охочий приєднуватись до теорії географічного фаталізму, якій частогусто закидають проповідь принципу всевладного впливу оточення (себ-то природи, *И. Б.*) в історії. На мою думку... змін треба шукати не в самім оточенню, а в тих відносинах, що виникають між оточенням і природніми здібностями її мешканців до участи в кооперації і солідарній суспільній *праці* (мій курсив, *И. Б.*). Таким чином, історична цінність того чи іншого географічного оточення, припускаючи навіть, що в фізичному відношенні вона за всіх умов лишається без змін, може й повинна одмінюватися залежно від ступіня здібностей мешканців до добровільної солідарної *праці*» (І. с., стор 27—28). Проте, це не шкодить самому Мечникову інколи й переціновати «географію» (див. рецензію *Плеханова* в збірнику «Критика наших критикок»). *Пасивний* характер впливу природи визнає тепер майже кожний географ, хоч ця порода буржуазних учених, звичайно, про історичний матеріялізм нічого не знає. Напр., *Макферлен (John McFarlane;* „Economic geography". London, Isaak Pitman and sons) пише про «природні умови економічної діяльности» (розд. I.): «Ці фізичні фактори... *не зумовлюють абсолютно* (цілком, absolutely) *характера господарського життя*, але мають вплив на нього, більш помітний у ранішній стадії історії людства, але не менш реальний і в поступових цивілізаціях, коли людина навчилася вже пристосовуватися до свого оточення (environment) і добувати з нього чим раз більше всякого добра (an increased benefit)». Відомо, яку ролю грає вугіль, і на скільки залежить од нього вся індустрія. Але з поліпшенням техніки здобування й переробки *торфу* значіння вугію може значно підупасти, а це спричиниться до певного перегрупования промислових центрів. З електрифікацією набуває особливого значіння алюміній, що попереду грав дуже непомітну ролю. Вода, як джерело сили, колись мала велике значіння (водяний млин), потім згубила його, а тепер знову повертає (турбіни, «білий вугіль»). Відносини *простору* в природі лишаються без змін, а техніка сполучень *скорочує* їх для людини; з розвитком повітреплавання картина одміниться ще дужче.

Цей вплив транспорту (величини аж надто мінливої в залежності від техніки) має рішуче значіння навіть для *географічного розподілу*

*) Помилки п. Кунова не шкодить йому робити низку слушних закидів Гортерові, П. Бартові і іншим, які спосіб продукції плутають з технікою. Про це мова ще буде нижче.

індустрії (з цього приводу дуже цікаві міркування є в теорії *А. Вебера* про «місце осілости промисловости»; див. *A. Weber:* „Industrielle Standortslehre" в Grundriß, стор. 58—59 і далі VI відділ; також книжку: „Ueber den Standort der Industrien", 1. Teil, Reine Theorie des Standortes, 1909).

Поетичним висловом зросту влади людини над природою, її *активної* сили, може служити «Прометей» Ґете:

Bedecke Deinen Himmel, Zeus,
Mit Wolkendunst
Und übe, dem Knaben gleich,
Der Disteln köpft,
An Eichen Dich und Bergeshöhn;
Mußt mir meine Erde
Doch lassen stehn
Und meine Hütte, die Du nicht gebaut,
Und meinen Herd,
Um dessen Glut
Du mich beneidest."*)

Таким чином ясно, що властивості природніх умов можуть пояснити ріжницю в розвиткові *ріжних* народів, але не можуть пояснити самого розвитку якогось *одного* суспільства. Природні ріжниці стають потім, після об'єднання цих народів в одно суспільство, базою для суспільного поділу праці. «Не абсолютна плодючість, а її діференціювання, ріжноманітність її природніх витворів, суть природньою основою суспільного поділу праці і змушують людину, з огляду на ріжноматітність природніх умов свого оточення, ріжноманітнити свої потреби, здібності. засоби й знаряддя продукції (*Маркс*, «Капітал», т. I).

Другою групою закидів проти викладеного розуміння суспільного розвитку суть ті, що приписують основне значіння *зростові населення*. Адже нахилу до множення з людської природи не винищиш. Його вкладено туди ще *до* людської історії. Це — природній, звірячий, біологічний процес, що існував ще до суспільного господарства. Чи ж не лежить в основі всього розвитку саме цей процес? Чи ж не зумовлює густота населення, що чим раз зростає, ходи суспільного розвитку?

Але не тяжко побачити, що закономірність тут є закономірностю протилежного порядку, а саме: *від ступіня розвитку продукційних сил, або, однаково, від ступіня розвитку тех-*

*) Покрий своє небо, Зевсе, хмарами і вправляйся собі над дубами та вершками гір, як той хлопець, що збиває головки будякам; мою ж землю і мою хату, якої ти не будував, і моє огнище, теплу якого ти заздриш, — мусиш лишити мені.

ніки залежить навіть сама можливість числового приросту населення. Збільшення числа людей (більш або менш тривале збільшення) є ж бо не чим іншим, як поширенням і зростом суспільної системи. А цей зріст є можливим лишень тоді, коли змінюється в сприятливий бік відношення між суспільством і природою. Більша кількість людей не може жити без розширення життєвої бази суспільства. Навпаки, звуження цього життєвого грунту мусить неминуче одбитися і на зменшенню кількости людей. А як цей процес одбуватиметься, чи зменшенням народжень, чи штучним регулюванням цих народжень, чи вимиранням, збільшенням відсотку смертности від хороб, чи передчасним зношуванням організмів і скороченням середнього віку життя — все одно: це основне взаємовідношення між життєвою основою суспільства і величиною цього суспільства здійсниться в житті чи так, чи інакше.

Понад те, цілком неслушна річ — уявляти собі зріст населення, як чисто біологічний, «природній» процес множення. Цей процес залежить од усієї безлічи соціяльних умов: від поділу на кляси, становища цих кляс і, таким чином, також від форми суспільного господарства. Форма ж суспільства, його будова, як ми доведемо нижче, залежать од рівня розвитку продукційних сил. Тут кожному видко, що звязок між розвитком техніки й рухом населення, себ-то зміною його чисельности, зовсім не така немудра річ, як кому здається. Тільки наївні люде можуть думати, що тепер діло з росплоджуванням у людей стоїть так само примітивно й просто, як у тварин. Напр., у суспільстві, щоб зросло населення, завжди потрібно, щоб зросли й продукційні сили. Інакше, як ми вже зазначали, додатковому населенню не буде чого їсти. Але, з другого боку, не завжди і не в кожної кляси зріст матеріяльного добробуту спричинює більше множення: в той час, як пролєтарська родина може штучно скорочувати число дітей через скрутні умови життя, великопанська дама зрікається материнства, щоб не зіпсути собі талії, а французький селянин не хоче мати більше двох дітей, щоб не ділити спадщину. Таким чином, в залежності від низки суспільних умов, в залежності від форми суспільства і становища в ньому окремих верств і кляс перебуває також і рух населення.

Отже, відносно населення ми можемо сказати от що: безперечно, що *збільшення народонаселення цілком залежить од розвитку продукційних сил суспільства*, це по-перше; по-друге, *кожна доба, кожна форма суспільства, ріжноманітне*

становище кляс — зумовлюють особливі закони руху народонаселення. «Абстрактний (загальний, незалежний од форми, *Н. Б.*) закон населення має силу тільки для рослин і тварин, доки в цю галузь історично не втручується людина» .... «Кожному особливому історичному засобові продукції властиві свої особливі історичного значіння закони населення» (*К. Маркс*: Капітал, I, 679). А *історичний спосіб продукції*, себ-то форма суспільства, зумовлюється розвитком продукційних сил, себ-то *розвитком техніки.* Таким чином і виявляється, що не закономірність руху населення є резолютивною величиною, а розвиток продукційних сил і закономірність цього розвитку (або занепаду) зумовлює собою рух населення.

Буржуазія не раз силкувалася поставити на місце суспільних законів «закони» такого сорту, що доводили б неминучість богом приписаних масам злиднів і незалежність такого стану від суспільного ладу. На цьому в теорії про оточення збудовано перецінювання «географії» і ін., коли за чуба притягаються явища природи, щоб пояснити історичні події (напр., *Ернст Міллар* «доводив» залежність ходи історії від земного магнетизму, *Джевонс* «пояснював» промислові кризи плямами на сонці і т. д.). Сюди ж належить і славнозвісна спроба англійського попа й економіста *Роберта Мальтуса*, який усі лиха робітничої кляси виводив з грішного бажання людей плодитися. Його «абстрактний закон народонаселення» полягав у тім, що населення зростає хутчій, ніж засоби існування (засоби існування — в аритметичний прогресії, себ-то як 1 : 2 : 3 : 4 : 5 і т. д., в той час як населення — в геометричній, себ-то, як 1 : 2 : 4 : 8 : 16 і т. д.). В новітній науці погляди буржуазних учених починають круто мінятися і теорією Мальтуса нехтують: це тому, що по де-яких країнах (Франція, а за нею й інші) зріст населення так затримується, що буржуазії починає бракувати салдат, гарматного м'яса, і вона за всяку ціну намагається заохотити робітничу класу й селянство плодити дітей більше, ніж досі.

Залежність зросту населення від продукційних сил розуміли ще фізіократи. Напр., у Мерсіє-де-ля Рівьєр *(Le Mercier de la Rivière.* „L'ordre naturel et essentiel de sociétés politiques", 1767, pp. 5—6) ми читаємо: «Коли б люде живилися лишень тими продуктами, що їх дає їм земля сама собою ..., без жадної попередньої праці, то потрібні були б надзвичайно великі простори землі для прожиття дуже невеликої кількости людей; але ми знаємо зо власного досвіду, що через нашу природню вдачу (l'ordre physique de notre constitution) ми маємо тенденцію до дуже численного множення. Ця природня властивість була б суперечностю, неладом у природі ..., *коли б природній лад відпродукції засобів існування не дозволяв їм зростати в тій мірі, в якій множимося ми самі*» (мій курсив, *Н. Б.*). І далі: «Я ані трохи не лякаюся того, що будуть шукати аргументів, вказуючи на де-які народи Амери-

ки, аби довести мені, ніби природній лад народжень не робить потрібною культуру. Я знаю, що існують такі народи, які майже, а то й зовсім не господарюють (ne cultivent point ou presque point); але, хоч їхній грунт та клімат в однаковій мірі сприяють їм, як і іншим, вони все ж знищують дітей, забивають старих, уживають ріжного зілля, щоб перешкодити природньому ладові народження». *Е. Гросе (Grosse.* „Formen der Familie und Formen der menschlichen Wirtschaft", 1896, S. 36) каже між іншими: «Бушмени й австралійці мають звичку носити «пояс голоду», з вельми поважних причин. Мешканці Вогняної Землі терплять од злиднів повсякчасно. І в оповіданнях ескимосів голод грає дуже поважну ролю. Населення, обмежене такою недосконалою продукцією, звичайно, ніколи не може вирости в численний народ... Через те примітивні мислівці самі піклуються про те, щоб їхнє число стояло в точній пропорції до засобів харчу. А саме: в Австралії дуже часто вбивають для того дітей. Велика дитяча смертність ще допомагає». «Про племена полінезійських островів ми знаємо, що в них в приписи, в згоді з якими кожній родині дозволяється мати тільки найменше число дітей; за перевищення норми повинно платити штрафа». *Момберт (P. Mombert:* „Wirtschaft und Bevölkerung" у Grundriß d. Soc.-Oek., Abt. II, S. 62) подає такі факти. Після опису господарського зросту за доби Каролінгів (перехід до трипілля і т. д.) він пише: «Наслідком (слідом. im Gefolge) цього потужного поширення продукції харчів ми спостерігаємо в цей час надзвичайно великий приріст населення в Німеччині». (64). В XIX віці Европа виявляє величезний прогрес у сільсько-господарській продукції. «І одночасно населення Европи починає зростати в такій мірі, що лишає позаду всякий найбільший зріст у минулому» (там само). Потім починається доба, коли на цьому грунті зріст населення починає переганяти зріст засобів існування. Що ж відбувається тоді? *Переселення* в Америку. В *Росії* істотна закономірність та ж самісінька (див. у цій справі праці тов. *М. Н. Покровського*).

Нарешті, слід занотувати ще одну групу закидів проти теорії історичного матеріялізму, а саме — теорії, знані під назвою «расових теорій». Суть їхня ось у чім. Суспільство складається з людей. Але в історію люде вступили не однаковими, а ріжними: з ріжними черепами, з ріжним мозком, з ріжною шкірою й волоссям, з ріжною фізичною будовою, а таким чином і з ріжними здібностями. А звідси легко зрозуміти, що на свято історії приходить багато кликаних, та мало вибраних. Одні народи стають «історичними», бо така вже їхня природа: їхнє ім'я лунає по всім світі, їх досліджують професори всіх університетів; інші, «нижчі раси», од природи не можуть та й не могли зробити нічого видатного і, по суті, являють собою щось на зразок історичного нуля; ці народи не заслуговують на назву «історичних народів»: вони, в кращому випадкові,

— кизяк для історії, як колоніяльні народи і ріжні «дикуни», що лишень угноюють собою грунт для европейської буржуазної цивілізації. В цій неоднаковості рас і приховано причину ріжного розвитку суспільства. *Раса*, — ось з чого треба виходити, досліджуючи цей розвиток. Такою є в загальних рисах *расова теорія*.

Сприводу цієї теорії *Г. В. Плеханов* писав цілком слушно так: «Коли повстає питання про причину того чи іншого історичного явища, то часто буває, що серйозні й не дурні зроду люде задовольняються такими відповідями, що не розвязують питання ані як, являючи собою лишень його повторення в нових словах. Припустім, що ви ставите такому «вченому» одне з наведених вище питань. Ви питаєте, — чому одні народи розвиваються так повільно, а інші линуть шляхом цивілізації так хутко? «Вчений» в одну мить відповідає вам, що це залежить од властивостей раси. Чи розумієте ви глузд такої відповіди? Де-які з народів розвиваються повільно тому, що така вже властивість їхньої раси, щоб вони розвивалися повільно; другі ж цивілізуються дуже хутко, бо найперша властивість їхньої раси полягає в тім, що вони можуть розвиватися хутко» («Критика наших критиков». СПБ. 1906, стор. 283).

Расова теорія перш за все перечить фактам. «Нижчою расою», ніби то нездатною з самої своєї природи до жадного розвитку, визнається чорну расу. А в той же час доведено, що стародавні представники цієї раси, так звані *кушити*, створили були надзвичайно високу цивілізацію в Індії (до «індусів») і в Египті; щовта раса, що теж не є в фаворі, в особі хинців збудувала була таку культуру, яка була без міри вищою за культуру тодішніх білих: білі були тоді хлоп'ятами порівнюючи з жовтими. Тепер ми дуже добре знаємо, як багато взяли античні греки від асиро-вавилонців та египтян. Вже цих небагатьох фактів досить, щоб сказати, що «расове» пояснення — безглуздя. Але можуть зауважити: ви може й маєте рацію, але чи ж наважитеся ви сказати, що середній негр своїми здібностями стоїть на рівні европейця, теж середнього? На це питання ні в якому разі не можна відповідати лицемірним викрутом, як іноді це робить де-хто з ліберальних професорів: всі, мовляв, люде рівні; в згоді з Кантом — людська особа — самомета; Христос навчав, що нема ні елліна, ні іудея і т. д. (дивись, напр., у *Хвостова*: «Дуже можливо, що ... правда на боці оборонців рівности людей» . . . «Теория исторического процесса», стор. 247). Бо ж змагатися за рівність людей — це не

те саме, що визнавати однаковість їхніх властивостей. Та й змагаються ж як раз за те, чого, власне, нема. Інакше це звалося б проламувати розчинені двері. Нас зараз зовсім не цікавить питання, за що треба змагатися. Нас цікавить питання: чи є ріжниця між культурним і всяким іншим рівнем білих та чорних загалом, у великому масштабі? *Є* безперечно. Тепер «білі» стоять вище. Але про що це свідчить? Про те, що *тепер* так звані раси *замінялися місцями.*

А це ж спростування расової теорії! Справді, адже ж вона все зводить до властивостей рас, до одвічної їхньої «природи». Коли б це було так, то ця «природа» виявляла б себе однаково у *всі* доби історії. А що ж звідси? А звідси те, що ця «природа» повсякчасно сама одмінюється, залежно від умов існування «раси». Ці ж умови і походять не з чого іншого, як зо взаємовідношення суспільства з природою, себ-то зумовлюються станом продукційних сил. Таким чином расова теорія ані трохи не пояснює умов суспільного розвитку. Виявляється й тут, що аналізу треба починати з *руху продукційних сил.*

Про саме поняття раси й расового поділу панує серед учених широченна ріжноманітність поглядів. Напр., *Топінар* (цит. з Мечникова, 54) цілком резонно зауважає: «Термін «раса» використовують для цілком побічних мет. Говорять, напр., про індогерманську, латинську, німецьку, слав'янську, англійську расу, хоч усі ці терміни означають лише випадкові агрегати (утворення) з найріжноманітніших антропологічних елєментів. В Азії народи було стільки раз і так радикально перемішано, що найхарактерніша для неї раса міститься тепер хиба десь за Тихим океаном або за полярним колом. В Африці той же процес теж відбувався де-кілька раз. В Америці, де щось подібне відбувалося вже за історичних часів, не знайдете первісних рас, а тільки наслідки безлічи змішувань і перехрищувань». Вельми слушно зауважає *Е. Мавр*: «Що ж до раси, то, звичайно, річ можлива, що людський рід з самого початку виступив на сцену в ріжних варіяціях або дуже рано на них розклався; на це питання я не маю обгрунтованого погляду (steht mir kein Urteil zu). Навпаки, цілком доведено, що всі людські раси повсякчасно змішувалися ..., що чітко розмежити їх нікому не пощастило, тай і взагалі досягнути того абсолютно ніяк, — типовий приклад являють собою племена долини Нила, — і що так званий чистий расовий тип є тільки там, де племена були силою зовнішніх умов у штучній ізоляції, напр., у Новій Ґвінеї і в Австралії. Але зовсім ніщо не виправдує припущення, що тут ми маємо природній, первісний і початковий стан людського роду; навпаки, значно більш можливо, що ця однорідність є наслідком ізоляції» ... (l. c., 73). Професор *Р. Міхельс (R. Michels:* „Wirtschaft und Rasse" у Grundriss, SS. 98ff.) подає низку цікавих прикладів, що викадують усю мінливість так званих расових

властивостей у царині праці. Напр., «вельми великою є витревалість хинських робітників, що робить їх здатними носити важкі вантаги. Звідси широкий ужиток хинських кулі». Ясно, однак, що цю «носійську» здатність зумовлено ще й напівколоніяльним рабством. Негрів визнають за кепських робітників. Однак, зберіглася французька приказка: «Я працював, як негр» (j'ai travaillé comme un nègre). Негри рідко коли ставали хазяїнами. Але ж їх бойкотували білі і т. д. Ще цікавіші приклади з царини «національних ознак». «Коли в Німеччині прокладувано було перші залізниці, то один німецький автор застерігаючи казав, що залізниці не мають жадної цінности для німецького народнього характеру, бо, богові дякувати, цей характер збудовано на festina lente («поспішай поволі» — латинська приказка, *Н. Б.*); для використовування залізниць потрібні, мовляв, інший народ, інше життя, інший спосіб думання. Кант дорікав італійцям за їхні вузько практичні поривання і за добрий стан банків. Тепер першенство цього явища треба шукати десь у іншому місці» і т. д. Міхельс приходить до такого абсолютно слушного висновку: «ступінь господарської здібности народа відповідає ступіневі технічної й морально-інтелектуальної (розумової й моральної) цивілізації, ступіневі, досягнутому на той момент, коли про нього висловлюють свою думку» (101).

Найбільше налатякали дурниць прибічники расової теорії під час війни, силкуючись і її пояснити боротьбою рас, хоч цілковите безглуздя цього пояснення було видко кожному, хто лишень не з'їхав був з глузду (серби воювали з болгарами, маючи спільниками японців і. т. д.; англійці з руськими проти німців і ін.). Найбільш талановитим представником расової теорії в соціології визнають *Гумпловича*.

Література до V розділу: Крім зазначених у попередніх розділах: *Л. Мечников*: «Цивилизация и великие исторические реки» СПБ, 1898. *П. Маслов*: «Теорія развития народного хозяйства». *Він же*: «Аграрний вопрос», т. I. *Він же*: «Капитализм». *Н. Бухарин*: «Економіка переходової доби», розділ VI. H. Kunow: „Die Stellung der Technik in der Marxschen Wirtschaftsauffassung", „Neue Zeit", 39. Jahrgang, 2. Band, Nr. 15. *Роза Люксембург*: «Нагромадження капіталу» (про процес відпродукції). *Каутський*: «Розвиток і розмноження в природі і в суспільстві». *Він же*: «Жидівство й раса» (Rasse und Judentum).

РОЗДІЛ VI.

Рівновага між елементами суспільства.

§ 35. Звязок ріжних суспільних явищ. Постановка питання. § 36. Речі, люде, ідеї. § 37. Суспільна техніка і економічна структура суспільства § 38. Надбудови і їхня структура. § 39. Суспільна психологія і суспільна ідеологія. § 40. Ідеологічні процеси, як віддиференційована праця. § 41. Значіння надбудов. § 42. Формувальні принципи суспільного життя. § 43. Типи економічних структур і типи ріжних суспільств. § 44. Суперечливий характер розвитку; зовнішня і внутрішня рівновага суспільства.

§ 35. **Звязок ріжних суспільних явищ. Постановка питання.** Вище ми розглянули питання про рівновагу між суспільством і природою. Ми бачили, що ця рівновага повсякчасно порушується і повсякчасно відновлюється, що тут є суперечність, яка повсякчасно усувається, і що в цьому полягає істотна причина чи суспільного розвитку, чи суспільного занепаду. Нам треба тепер подивитись на, так би сказати, «внутрішнє життя» суспільства.

Коли питають про ступінь суспільного розвитку, то часто чути такі відповіді: «Височінь культурного розвитку означується кількостю споживаного мила»; другі міряють цю височінь поширенням письменности, треті — кількостю газет, четверті — технікою, п'яті — розвитком науки і т. д. Один німецький професор (*G. Schultze-Gävernitz*: „Volkswirtschaftliche Studien aus Russland", Leipzig, 1899) висунув навіть таке твердження, що ступінь культурности міряється характером будови клозетів. Таким чином, від цих останніх і до найнатхненніших творів людського духу, — все висовувалося як той градусник, що їм можна міряти височінь суспільного розвитку.

Хто ж тут має рацію? Чий градусник є дійсно градусником? І звідки така безліч ріжних відповідей на одне й те саме питання?

Коли придивитися до наведених вище відповідей, то легко можна переконатися, що кожна з них до певної міри слушна. Хиба ж не зростає і справді споживання мила разом зо зростом «культури й цивілізації»? І хиба не зростає число газет? Або суспільна техніка? Або наука? Звичайно, зростає. Який же висновок можна звідси зробити? Той, що кожного часу суспільні явища *звязано* одне з одним. *Як* — це питання інше, і ми будемо його незабаром розглядати. Але звязаність їхня не підлягає жадному сумнівові. І саме тому кожна з відповідей, за які ми говорили, була слушною. Все одно, як вік людини можна приблизно встановити зо складу й моци кісток, або з виду (з його барви, зморшків, волосся і т. д.), або з характеру думок чи й мови — так само і про ступінь розвитку суспільства можна висновувати на підставі ріжних ознак, бо одну з них звязано з другою, третьою і т. д. Коли б нам показали чудові твори мистецтва або складні наукові системи, ми могли б сказати, що й те й друге могло виникнути лише в розвиненому суспільстві. Те саме ми сказали б, коли б знайшли багату й складну техніку.

Ця *звязаність*, *взаємна зумовленість* найріжноманітніших суспільних явищ плигає в вічі. Варто лишень поставити собі низку питань, щоб переконатися цього. Чи можливо, наприклад, щоб сто років тому назад була поезія футуристів? Звичайно, ні. Або, щоб ескимоси у своїх кригах винайшли бездротовий телєграф? Або, щоб сучасна наука віщувала по зорях долю? Або, щоб у середні віки з'явився марксизм? Всього цього, звичайно, не могло бути. Футуризм не міг з'явитися сто років тому назад, бо тоді життя йшло тихше й лагідніше. А футуризм зріс на бруках міст, з гуркотіння, шуму, галасу, серед мілітаристичної ляскотні і роскладу буржуазної культури. Це — поезія всесвітньої тарарабумбії, що не могла б вирости сто років тому назад, як не міг би вирости реп'ях на що-йно пофарбованім дахові. Ескимоси в кригах не могли б винайти бездротового телєграфу, бо вони не тямлять орудувати і звичайним телєграфом. Сучасна наука не почне робити таких дурниць, як ворожити по зорях, бо рівень науки тепер одкидає ці речі. В середні віки не міг з'явитися марксизм, бо й пролєтаріята тоді не було; не було звідки народитися марксистській теорії. А от, висока техніка, пролєтаріят, безліч газет, надзвичайних розмірів реклама, трести, футуризм, аеропляни, теорія елєктронів, дивіденди Рокфелєра, страйки шахтарів, комуністичні партії, ліга націй, Третій Ін-

тернаціонал, електрифікація, міліонові армії, Ллойд-Джордж, Ленін і т. д., — все це явища одного часу, однієї доби. Так само, як явищами одного й того часу (середніх віків) суть, скажім, влада римського папи, вбога, порівнююче, техніка, панщина для селян, попівська наука (схоластика), шукання філософського каменя (яким можна з ка'зна чого робити золото і ін.), інквізиція, кепські шляхи, неписьменність навіть королів, сільська громада, «відьми», цехи ремісників, кепська латинська мова (нею писали й розмовляли вчені), лицарські бешкети і ін. Не можна пересадити Леніна, Ллойд-Джорджа, Крупа в середні віки. І навпаки, на Червонім майдані в Москві тепер не можна побачити турніра лицарів, що б'ються на смерть за ради дамської усмішки. «Інші часи — інші птахи. Інші птахи — інші пісні».

Так от, не підлягає жадному сумнівові звязаність суспільних явищ, «пристосованість» одних суспільних явищ до других, — іншими словами, певна рівновага в осередку суспільства між його елементами, між його складовими частинами, між ріжними гатунками суспільних явищ.

Вже *О. Конт* зауважив, що ріжні боки суспільного життя кожного часу пристосовано один до одного (так званий consensus). Гостро підкреслює це *Müller-Lyer* („Die Phasen der Kultur", S. 344). «За масштаб височини культури можна взяти, по суті, будь-яку соціологічну функцію, будь-яке культурне явище: напр., мистецтво, науку, мораль, господарство, свободу індивіда, філософію, соціяльне становище жінок і т. д., аж до споживання мила і т. под. І було б навіть однаково, який масштаб брати, коли б усі культурні явища розвивалися паралельно та з абсолютною пропорціональностю одне відносно до одного». Один з новіших письменників приголомшеної подіями німецької буржуазії *О. Шпенглер (O. Spengler:* „Der Untergang des Abendlandes", I. Band, S. 8) пише: «Хто знає, що між диференціяльним рахуванням (окрема галузь математики, *Н. Б.*) і династичним державним принципом часів Люї XIV, між античною державною формою поліса («поліс» — держава-місто в старій Греції, *Н. Б.*) і евклідовою геометрією, між перспективою та західно-европейським малярством олійними фарбами і подоланням просторів залізницями, телефоном та далекострільними гарматами, між контрапунктальною музикою і господарською кредитовою системою — існує глибокий звязок форми?» Проти такого співставлення, яке робить Шпенглер, можна сперечатися. Але не можна сперечатися проти самої думки про те, що найріжноманітніші суспільні явища все ж звязано між собою.

§ 36. **Речі, люде, ідеї.** Вище ми означували суспільство як сукупність людей. Але в ширшому розумінню в суспільство

входять також і речі. Візьмім, напр., сучасне суспільство: всі ці кам'яниці міст, величезні будівлі, залізниці, порти, машини, хати і інше й інше, — адже це матеріально-технічні «органи» *суспільства*. Всяка машина по-за людським суспільством втрачає своє значіння машини: вона обертається просто в шматок зовнішньої природи, в комбінацію частин стали, дерева і т. д., — більш нічого. Уявім собі, що потопився велетенський океанський пароплав, це живе страховище з могутньою машиною, од якої тремтіло все величезне стальне тіло плавучого будинку, з тисячею ріжноманітних пристосовань, починаючи з кухняних ганчірок і кінчаючи радіостанцією. Коли він лежить мертвою вагою на морському дні, вся його складна контрукція втрачає всяке *суспільне* значіння. На корпус почнуть налипати мушлі, деревляні частини поростуть баговінням, по каютах оселяться краби і т. д.; але пароплав перестає бути пароплавом, бо він згубив своє *суспільне* буття, він виплигнув з суспільства, перестав бути його складовою частиною, виконувати свої суспільні обов'язки, з *суспільної* речи обернувся в звичайну річ, як і всяка частина зовнішньої природи, що не має безпосереднього діла з людським суспільством. Техніка — це не просто шматок зовнішньої природи — це подовжені органи суспільства, це *суспільна* техніка. Тому ми можемо говорити про суспільство в ширшому розумінню, ніж говорили раніш. Тоді в нього війдуть і речі в їхньому «суспільному буттю», себ-то, в першу чергу, технічна система суспільства. Це матеріально-річева частина суспільства, його *річевий* трудовий апарат. Властиво кажучи, речі зовсім не суть тільки засобами продукції і навіть можуть мати до продукції надто далеке відношення (коли не рахувати того, що вони самі іноді бувають витворами матеріяльної продукції): сюди належать, напр., книжки, мапи, діяграми, музеї, мистецькі галереї, бібліотеки, астрономічні обсерваторії, метеорологічні станції (скрізь мова йде про матеріально-річеву частину), лабораторії, міряльні прибори, всякі ріжні телєскопи й мікроскопи, колби, реторти і так далі, і тому подібне. Всі ці речі не належать безпосередньо до процесу матеріяльної продукції і, таким чином, не входять у суспільну техніку, не належать до складу матеріяльних продукційних сил. Але ж усяке розуміє їхню ролю; вони теж не звичайні шматки зовнішньої природи; вони теж мають «суспільне буття»; отже, вони теж входять у поняття суспільства в тім його ширшім значінню, за яке ми говорили вище.

З IV розділу ми знаємо, що суспільство є системою об'єднаних *людей*. Тепер ми бачимо, що сюди входять також і речі. Але в вужчому розумінню слова суспільство все ж розуміють як людей, та до того ж не як звичайну їхню купу, а як звязану систему. Ми розглядали цих людей в першу чергу як матеріяльні тіла, що працюють. Таким чином, ми вияснили, що суспільство є посамперед трудовою організацію, трудовою системою, *людським* трудовим апаратом. Але ми добре знаємо, що люде — не тільки фізичні тіла: вони міркують, почувають, бажають, ставлять собі ме́ти, повсякчасно міняються своїми думками й бажаннями. Відносини між людьми це *не тільки* матеріяльно-трудові відносини; це й відносини психічні, «духовні», бо ж суспільство виробляє не тільки матеріяльні речі; воно витворює й так звані «духовні цінності»: науку, мистецтво й інше; воно, іншими словами, витворює не тільки речі, а й *ідеї*. А раз уже ці ідеї витворено, вони складаються в цілі *системи ідей*.

Таким чином ми знаходимо трьох гатунків елєменти в суспільстві: речі, людей, ідеї. Безглуздям було б думати, звичайно, що це якісь цілком самостійні елєменти: кожне зрозуміє, що не було б людей — не було б ідей, що ідеї містяться тільки в людях, а не плавають у просторі, як олія у воді. Але це не значить, що ми не можемо їх розріжняти. І так само ясно, що між усіма цими елєментами мусить бути певна *рівновага*. Загалом, коротко кажучи: *суспільство не могло б існувати, коли б лад річей, лад людей і лад ідей не відповідали б одне одному*. Але це, звичайно, треба довести значно детальніше. Тоді ми зрозуміємо й той звязок явищ, який кожному плигає в вічі, і за який ми говорили в попередньому параграфі.

§ 37. **Суспільна техніка і економічна структура суспільства**. Ми вже довели вище, що при розгляді суспільних явищ треба виходити з суспільних матеріяльних продукційних сил, з суспільної *техніки*, з системи знарядь праці. Нам треба тепер зробити доповнення до того, що було вже сказано вище. Коли ми говоримо про суспільну техніку, то тут треба брати під увагу не одне якесь знаряддя і не купу ріжних, а *систему* цих знарядь, їхню сукупність у цілому суспільстві. Треба уявити собі, що в суспільстві по ріжних місцях, але в *певному порядкові*, розміщено станки й мотори, струменти й апарати, звичайні й складні знаряддя. По одних місцях вони сидять величезними кублами (напр., по центрах великої промисло-

вости), по других місцях *інші* знаряддя *роскидано*. Але кожного моменту, раз людей звязано трудовим звязком, раз у нас є суспільство, то, по суті справи, звязано між собою і всі знаряддя праці, маленькі й великі, звичайні й складні, ручні й механічні, словом — усі, що існують у певнім суспільстві за певного часу. (Звичайно, завжди панує певний *тип* знаряддя: нині машини й апарати — попереду ручні знаряддя; згодом значіння апаратів і автоматичних машин зросте ще більше). Іншими словами: ми можемо розглядати суспільну техніку як щось ціле, де кожна з частин у даний момент суспільно-необхідна. В чім виявляється цей факт? Через віщо ми, справді, можемо розглядати суспільну техніку, як ціле? В чім виявляється ця *з'єднаність* усіх частин технічної системи суспільства?

Щоб по змозі ясніше уявити собі це, припустім, що одного чудового ранку, ну хоч у сучасній Німеччині, дивом узято на небо всі машини для здобуття кам'яного вуглю. Що б тоді сталося? Всяке зрозуміє: спинилася б майже вся промисловість. Не було б чим крутити фабрики й заводи; всі машини й апарати на цих фабриках стали б, випали б з продукційного процесу. Техніка в одній галузі вплинула б таким чином на техніку майже в *усіх інших галузях*. А це й значить, що на ділі, не тільки в нашім міркуванню, а об'єктивно, всі «техніки» окремих продукційних галузей утворюють щось ціле, *єдину суспільну техніку*. Суспільна техніка, як ми вже казали, це не купа окремих знарядь праці, а їхня *об'єднана система*. Це значить, що від кожної частини цієї системи залежить і все інше. Це значить також, що кожного моменту ріжні частини цієї техніки звязано певною пропорцією, певним відношенням. Коли на окремій фабриці на стільки от станків треба стільки от веретен, стільки от робітників і т. д., то в цілому суспільстві за більше-менше нормальної ходи суспільної відпродукції на певне число домен припадає певна кількість машин і механічних знарядь; так само — певна кількість засобів продукції і в металургічній, і в текстильній, і в хемічній, і в усякій інший індустрії. Правда, тут нема такої *точної означености*, як на окремій фабриці, але все ж між «технічними системами» окремих галузей продукції існує певне співвідношення, що в неорганізованому суспільстві встановлюється стихійно, в організованому — свідомо, але все ж існує. Не можна уявити, напр., щоб на фабриці було в десять раз більше веретен, ніж потрібно. Але так само ж не можна уявити, щоб і продукція вуглю була в десять раз більшою потрібної, а машин і причандалля для

здобування вуглю — в десять раз більше, ніж потрібно для обслуговування інших галузей продукції. Так само, як між галузями продукції існує певний звязок і певна пропорціональність, так і в суспільній техніці між її частинами теж є певний звязок і певна пропорціональність цих частин. Це й робить зо звичайної *суми* знарядь, машин, струментів і ін. *систему* суспільної техніки.

Коли це так, тоді зрозуміло й таке: *кожна взята система суспільної техніки зумовлює собою й систему трудових відносин між людьми.*

Справді, чи ж може бути так, що технічна система суспільства, лад її знарядь — одне, а лад людських відносин — щось зовсім інше? Чи може бути, напр., так, що технічна система суспільства, є *машинною* технікою, а продукційні трудові відносини — відносинами ремісників, що працюють руками? Ясно, що цього бути не може. Раз суспільство існує, то мусить бути і певна рівновага між його технікою й його економікою, себ-то між сукупностю його знарядь праці і його трудовою організацією, між його продукційним *річевим* апаратом і його продукційним *людським* апаратом.

Наведім для пояснення приклад. Візьмім і порівняймо так зване «античне суспільство» з сучасним капіталістичним. Почнім з *техніки. А. Нойбургер* (*Albert Neuburger*: „Die Technik des Altertums", Voigtländers Verl., Leipzig, 1919), охочий швидче переціновати, ніж недоцінювати значіння античної техніки, пише: «*Аристотель* у своїх «Проблємах механіки» дає нам реєстр уживаних античними народами (технічних) допомічних знарядь. Він називає: журавля біля колодязя, терези (gleicharmige Wage) безмін, кліщі, сокиру, «катеринку», вал, колесо воза, ролик, блок, шкив, пращу, стерно, а також крутильні колеса з міди або заліза з ріжним напрямком руху, певно — наші трибки» (стор. 206).

Це — елємептарні технічні елємепти, інакше звані «звичайними машинами» (підойма, похила площа, клин, ролик). Ясно, що на цім далеко не заїдеш. Це знаходить собі виявлення і в переробці *металів*. Цілком зрозуміло, що лишень металічний кістяк продукційних сил створює вперше твердий грунт для їхнього розвитку. Але з металів тут перероблюється в першу чергу *золото*; більша частина металів взагалі йде на виготовлення річей непродукційного споживання. Винятком є лишень *ковальське* діло, де вироблялися досить примітивні знаряддя з допомогою молота, ковадла, щипців, кліщів, на-

пильника і іншого немудрого струменту (виготовлювано було переважно сокири, молотки, копаниці, підкови, цвяхи, ланцюжки, вила, заступи, ложки і ін.); лиття йшло здебільшого для статуй і інших непродукційних виробів. Не дурно ж, як ми знаємо, *Вітрувій* означав «машину», як «деревляне пристосування».

«Цілі віки техніка клякла на однім рівні», каже *Сальвіолі* (*Salvioli*: „Der Kapitalismus im Altertum", S. 101), розуміючи тут, звичайно, не абсолютний застій, а відносно повільний розвиток античної техніки.

Така техніка зумовлювала собою і *тип робітника*, його трудову кваліфікацію, рівно ж і трудові відносини, *продукційні відносини*.

Тип робітника на грунті такої техніки міг бути лишень один: тип ручного робітника, ремісника. Ковалі, теслярі, камінярі, ткалі, золотих діл майстрі, копальники, стельмахи, лимарі-сідельщики, токарі, сріблярі, фарбовальщики, чинбарі, шклярі, слюсарі і т. д., і т. п., — ось тип продукційного робітника (див. *Gustave Glotz*: „Le travail dans la Gréce ancienne", Paris, 1920, p.p. 265—276; *Paul Louis*: „Le travail dans le mond romain", Paris, 1912, p.p. 234—244). Таким чином суспільна техніка зумовлювала *якість* живої робочої машини, себ-то тип робітника, його «трудову кваліфікацію». Але ця ж техніка зумовлювала й *відносини* між працівниками. Справді, вже з того, що ми бачимо тут певні гатунки робітників, видко, що перед нами є поділ продукції на низку галузей, з яких у кожній робиться тільки один сорт роботи. Це — *поділ праці*.

Що викликало цей поділ праці? Ясно: *існування відповідних засобів праці*. Але й форма цього поділу праці теж була певною: «Поділ праці не дозволяє тут довести до тих самих наслідків, як у сучасних суспільствах, бо тут він не є функцією *машинізму*. Він знаменує тут не режим величезних фабрик (de grandes usines), а дрібну й середню промисловість» .... (Glotz, l. c. 275). «Античному світові чужою була велика продукція, вона ніколи не виходила за межі ремества» (Salvioli, l. c., 131). От вам і інша форма трудових продукційних відносин, що теж, як бачимо, спирається на техніку. Навіть коли мова йде про колосальну будівлю, то часто її будується ремісничим способом. Так, для будування одного з водогонів у Римі уряд закладав умову з трьома тисячами (!) майстрів-камінярів; вони працювали там зо своїми рабами (ibidem, 139). Там, де продукція була порівнююче великих розмірів, вона

могла б існувати з такою технікою лишень вживанням позаекономічної сили: так було з рабською працею, коли цілі армії рабів ввозилися після переможних війн, продавалися й заповнювали собою маєтки та кріпацькі робітні (ergastula). За *іншої* техніки рабська праця була б неможливою: раби псують складні машини, і рабська праця не виправдує себе. Отже, навіть таке явище, як праця ввезених рабів, пояснюється, в узятих історичних умовах, характером знарядь суспільної праці. Або візьмім ще приклад. Відомо, що, по-при досить значний розвиток *торговельно*-капіталістичних відносин, господарство античного світу загалом було натуральним господарством. Люде не стояли в *тіснім* економічнім звязкові: міна була значно менше розвиненою, ніж за наших часів; чимало ріжного добра вироблялося по великих маєтках (латифундіях) і в їхніх каторжних робітнях для власного спожитку. Бо ж це теж певний лад праці, теж певний тип продукційних відносин. І знов же зрозуміло, чим він пояснюється: він пояснюється кволизною розвитку продукційних сил, кволизною *техніки*. Продукція за такої техніки не могла витворювати багато зайвини. Словом, ми бачимо, що відносини між людьми в трудовому процесі зумовлюється височінню технічного розвитку: античну економіку, так сказати, *припасовано* до античної техніки.

Порівняймо тепер з цим капіталістичне суспільство. Посамперед — його техніку. Щоб кинути на неї загальний погляд, досить проглянути список де-котрих галузей продукції. Ми беремо тільки дві групи: будування машин, струменту й апаратів — раз; електротехнічну індустрію — два. Маємо таку картину:

I. Продукція машин, струменту й апаратів.

a) Силові машини:
   1. Локомотиви,
   2. Локомобілі,
   3. Інші силові машини.

b) Робочі машини взагалі:
   1. Машини для обробітку металу, дерева, каменю і інших матеріялів,
   2. Помпи,
   3. Крани і транспортові машини,
   4. Інші машини.

c) Робочі машини в окремих галузях:
   1. Текстильні машини,
   2. Сільсько-господарські машини,
   3. Спеціяльні машини для добування сировини,
   4. Спеціяльні машини для збройної й муніційної індустрії,

5. Спеціяльні машини для вироблення файних фабрикатів,
6. Продукція машин ріжного сорту.

d) Робітні для ремонту машин.

e) Казани, апарати і інвентар:
1. Парові казани,
2. Казани, апарати й інвентар для спеціяльних галузей (за винятком робочих машин).

f) Струменти для машин і машинні частини:
1. Струмент для машин,
2. Машинні частини.

g) Будування млинів.

h) Кораблебудування й будування корабельних машин.

i) Будування повітряних кораблів, летючих апаратів і їхніх частин.

k) Газові запобіжники.

l) Продукція засобів транспорту:
1. Колещатки й їхні частини,
2. Автомобілі,
3. Залізничі вагони,
4. Вози й екіпажі,
5. Інші засоби руху, крім водяних і повітряних.

m) Продукція годинників і їхніх частин.

n) Продукція музичного струменту.

o) Оптичні й файні механічні вироби, а також виготовлення зоологічних і мікроскопічних препаратів:
1. Вироблення оптичних і файних струментів, а також фотографічних апаратів,
2. Вироблення хірургічного струменту й апаратів,
3. Вироблення зоологічних і мікроскопічних препаратів.

p) Вироблення ковпаків і лямп (крім тих, що належать до електротехніки).

II. Електротехнічна індустрія.

a) Продукція динамомашин і електромоторів.

b) Продукція акумуляторів і елементів.

c) Продукція кабелів і ізольованого дроту.

d) Продукція електричних міряльних приладів, рахівників і годинників.

e) Продукція електричних апаратів і монтажного інвентарю.

f) Продукція лямп і прожекторів.

g) Продукція медичного приладдя.

h) Продукція апаратів низької течії.

i) Продукція електричного ізоляційного причандалля.

k) Продукція електричних виробів великими фірмами.

l) Ремонтні робітні для електротехнічних виробів ріжного гатунку *(Rudolf Meerwarth:* Einleitung in die Wirtschaftsstatistik, Jena, Gustav Fischer, 1920, S. 43—44).

Варто тільки порівняти цей список з «машинами», за які говорять Аристотель та Вітрувій, щоб зрозуміти величезну

ріжницю між технікою античного суспільства і технікою суспільства капіталістичного. Але так само, як антична техніка зумовлювала собою античну економіку, так само й капіталістична техніка зумовлює собою капіталістичну *сучасну* економіку. Коли б можна було підрахувати все населення, скажім, старого Риму й сучасного Берліну чи Лондона, і поділити це населення на фахи, то яскраво виявилася б величезна прірва, що розділює нас од «старовини». Тепер ми знайдемо (в залежності від *машинної техніки*) робітників, яких там зовсім не було. Замісць ремісників (якихсь там fabri ferrarii) *) ми знайдемо в себе електротехніків, монтерів, механіків, казанщиків, токарів, фрезувальщиків, оптиків, складачів, літографів, залізничників, машиністів, шоферів, молотобивців біля парового молота, робітників на жатках, косилках, снопов'язках, парових плугах, інженерів-електротехніків, хеміків, спеціялістів на парових казанах, складачів на машині і ін., і ін. Таких робітників *зовсім* не було навіть з назви, бо не було відповідних галузей продукції і *відповідних знарядь праці.* Але коли ми візьмемо навіть таких робітників, що були й раніше та звалися так само, як і тепер, то й тоді у нас буде те, та не те. Справді, що є спільного між сучасним ткалем, що працює на великій текстильній фабриці і ремісником або рабом античної Греції чи Риму? То була цілком інша людина, що так само зручно почувала б себе на сучасній ткальській фабриці, як Юлій Цезар у вагоні нью-йоркської підземної залізниці. У нас інші робочі сили — *іншої* трудової кваліфікації. Наші робочі сили — це продукти іншої техніки, до якої вони й пристосовані.

Вище ми зауважили, що тепер є безліч галузей продукції, яких попереду не було. Це посамперед значить, що в капіталістичнім суспільстві існує зовсім інший поділ суспільної праці. А поділ суспільної праці є одним з істотних продукційних відношень. На чім збудовано *сучасний* поділ праці? Не тяжко бачити, що його зумовлено *сучасними* знаряддями праці, характерним типом, комбінацією машин і знарядь, себ-то технічною системою капіталістичного суспільства. Подивімось на форму сучасного підприємства. Це — *велика фабрика.* Це не дрібна продукційна одиниця, не господарство ремісника, навіть не хатнє господарство власника латифундії. Це — величезна організація на кілька тисяч людей, розміщених у певнім

*) Ремісники-робітники заліза.

ладі на певних місцях, щоб вони виконували точно встановлену кожному роботу. Коли ми візьмемо зразок капіталістичного підприємства, хоча б автомобільну фабрику Форда в Дітройті (півн. Америка), то нам одразу кинеться в вічі її специфічно сучасний вигляд. Точний поділ праці; машинний її характер; автоматичний характер машин і контроля над ними з боку робітників; витримана почережність операцій і т. д. На рухливих платформах лежать частини продукта. Стоять біля своїх машин і знарядь робітники ріжних гатунків і ріжної кваліфікації; вони своєчасно роблять свою операцію над напівфабрикатом, що «проїздить» на платформі. Всю ходу роботи розраховано на секунди. Взято під увагу кожне переміщення робітника, кожний рух його руки й ноги, кожний похил його тіла. «Персонал» доглядає за загальною ходою роботи. Все влаштовано за годинником, за хронометром. Це поділ праці й його «наукова організація» в згоді з системою Тайлора. Така фабрика теж, як що ми беремо під увагу її *людський* лад, себ-то відносини між людьми, є *продукційним відношенням*. І знов таки, чим зумовлено розміщення людей? Чим зумовлено їхні відносини одне до одного? *Технікою*, системою машин, *організацією матеріяльного апарату фабрики*.

«*Найпотужнішим фактором організації праці треба визнати сучасний розвиток техніки.* Машин на заводі чимало. Їх поділено на групи. Їх звязано спорідненням або почережностю операцій. Перехід роботи зо станка на станок, заводський транспорт... стоять перед технічними керовниками як величина, підлегла оціненню й звуженню. Плян цехів, розміщення станків і всіх місць роботи, генеральний і щоденний транспорт так само регляментується, автоматизується, нормалізується... і поволі витворюється детально розрахована машина керування підприємством. В загальній *системі цього руху річей переміщення людини і її вплив на інших людей* теж стають... часто лишень оазом впливу... Повстала система наукового адміністрування» (*А. Гастев.* Наши задачи. «Организация труда», Ежемесячник Института Труда, № I, М. 1921 г. стр. 12—13). Щоб скласти собі уяву про цехи великих металічних заводів, перерахуймо цехи руських заводів: механічний, електричний, ковальський, казановий, гамарний, сталегамарний, чавуногамарний, залізосталепрокотний, термічного обробітку металів, мартенівські й Сіменсові печі, домни, тигельний, лафетний, хемічний, деревообробіточний, будівельний, допомічний. На Путилівськім заводі в 1914—1916 р. були такі категорії робітників: слюсарі, токарі, фрезувальщики, стругальщики, довбальщики, сверлувальщики, клепальщики, карбувальщики, зборщики, ковалі, молотобивці, пресовщики, шишельники, кочегари, старші на печах, вальцовщики, машиністи, обрубщики, пічники, формовщики, вагранщики, обивщики, столярі, теслярі, малярі,

мідники, бляхарі, кабельщики, чорноробітники чоловіки, чорноробітники жінки (див. «Вестник Металлиста», СПБ., 1917, стор. 13). Вже багато назв свідчить, що певний сорт роботи звязано з певним знаряддям, машиною, струментом. Од *певного роспологу цих знарядь праці, їхнього розміщення в підприемствах, залежить і певне розміщення людей. Друге зумовляється першим.*

Таким чином продукційні відносини *великої продукції* зумовлено технікою. І точнісінько так само, як з техніки античної Греції й Риму повставали продукційні відносини, властиві дрібній і середній продукції, так само з сучасної техніки повстали відносини великої продукції. Між суспільною технікою й суспільною економікою існує тут і там відносна рівновага.

Нарешті, ми бачили, що кволизна техніки античного світу призводила до кволизни міни, до того, що господарство мало переважно *натуральний* характер; звязки між господарствами були занадто тендітні. Це теж певні продукційні відносини. Навпаки, сучасна капіталістична техніка дозволяє витворювати величезні маси продуктів. Тай поділ праці призводить до того, що всю продукцію розраховується на ринок: не носить же на собі всі міліони своїх підтяжок пан фарбикант! Отже, і продукційні відносини *товарового* господарства теж висвітлюються як наслідок відповідної техніки.

Ми підходили до питання з ріжних боків: по-перше, які маємо робочі сили; по-друге, який поділ праці між ними; потретє, який розмір продукції, себ-то, в яких мірах, в яких масштабах організовано людей по окремих господарствах; по-четверте, які відносини існують між цими окремими господарствами. І скрізь, на прикладі двох ріжних суспільств (античного й сучасного) ми прийшли до висновку, що *групування знарядь праці, суспільна техніка, зумовлює собою групування й відносини людей, себ-то суспільну економіку*. Однак, усе це є лишень одним боком, одною частиною продукційних відносин. Тепер нам треба спинитися на другому надзвичайно значному й вельми істотному питанні, а саме — на питанні про *суспільні кляси*. Докладно доведеться нам говорити про нього нижче. Тут же треба розглянути його з точки погляду продукційних відносин.

Коли ми досліджуємо відносини людей у продукційному процесі, то майже скрізь (за винятком так званого первісного комунізму) бачимо, що люде групуються так, що одна група стоїть не поруч, а *над* другою. Візьмім відносини за кріпацтва.

Поміщики, під ним управителі, бурмистри, прикащики, під ними, в свою чергу — селяне. Візьмім капіталістичні відносини продукції. І тут ми бачимо, що люде в процесі праці поділяються не лише на гамарників, монтерів, залізничників, тютюнників, то-що, які, по-при всю ріжноманітність своїх робот, все ж працюють на один кшталт, стоять на «одній нозі» в продукції. Ми побачимо тут теж, що одна група людей стоїть у процесі праці *над* другою: над робітниками — службовці (середній технічний персонал: майстрі, інженери, техніки, агрономи і т. д.); над службовцями — вищі службовці (управителі, директори); над ними — так звані власники підприємств, капіталісти, вищі командири, хазяїни долі продукційного процесу. Візьмім нарешті латифундію римського поміщика-багатія; тут так само цілі сходи людей; на нижчому щаблі раби («знаряддя, що розмовляє», instrumenta vocalia, як їх звали римляне, відріжняючи від «знарядь, які напів говорять», себто худоби, котра мукає, і від «знаряддя німого», себ-то річей); за рабами йдуть погоничі рабів, дозорці, і т. п.; далі — управителі; кінець кінцем — сам власник латифундії і його шановна родина (жінка звичайно стояла на чолі де-яких хатніх робот). І сліпий побачить, що тут маємо *ріжні* типи відносин між трудящими людьми. Всі перераховані особи так чи інакше беруть участь у процесі праці і тому перебувають у певних відносинах одне до одного. До того ж усіх їх треба поділити на ріжного порядку групи: можна поділити їх на фахи, можна поділити їх і на *кляси*. Коли ми ділимо їх на фахи чи професії, то маємо ковалів, слюсарів, токарів і інших; далі, скажім, інженерів-хеміків, інженерів-механіків, інженерів-фахівців на парових казанах, чи в обробіткові волокняних річей, чи в локомотивах, чи в іншому. Але ясно видно, що слюсар, токар, машиніст, вантажник — це щось одне; інженір, агроном і т. д. — щось уже друге; а капіталіст, що всім цим порядкує — це все щось *зовсім* друге. Під один ранжир усіх цих людей не поставиш. Кожне помітить, що по-при всю ріжницю в роботі слюсаря, токаря, складача — всі вони ставляться один до одного в процесі спільної праці по-одному; слюсар і інженір — уже по-другому, а слюсар і капіталіст — зовсім і абсолютно по-другому. Більше того, ясно спостерігається й ось іще що: слюсар, токар, складач, всі вкупі й нарізно, стоять в однакових відносинах до всіх інженерів і в однакових, ще дальших відносинах до всіх чільних керовників, командирів продукції, «капітанів промисловости», капіталістів. Тут наочно бачимо най-

більші ріжниці в продукційній ролі, в продукційнім значінню, в типові, в характері відносин між людьми: капіталіст на фабриці переміщує й розставляє робітників так само, як і речі — знаряддя; робітники не то що не «розставляють» капіталістів (поки що тут мова йде про капіталістичний лад, звичайно) вони «розставляються» цими капіталістами. Тут — відношення «панування — покори» (Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis, казав Маркс), «команда капіталу» (Kommando des Kapitals). Ця от цілком ріжна роля в процесі продукції і є причиною поділу людей на ріжні *суспільні кляси*.

Тут ми мусимо звернути увагу ще на один поважного значіння факт. Ми вже знаємо з попереднього, що в процес суспільної відпродукції входить і процес *росподілу*. Процес росподілу є, так би сказати, другим боком процесу суспільної продукції. Що ж таке процес росподілу, коли досліджувати його докладніше? І як саме звязано його з процесом продукції?

Маркс пише про це так (Einleitung zu einer Kritik der politischen Oekonomie): «Росподіл (Distribution) в вульгарному (простацькому) розумінні уявляється як росподіл продуктів; більше того, як щось окреме від продукції і ніби самостійне відносно неї. Але раніше, ніж росподіл стає росподілом *продуктів*, він є, по-перше, росподілом *знарядь продукції* (der Produktionsinstrumente) і, по-друге, що є дальшим означенням того ж таки відношення, — *росподілом членів суспільства* між ріжними гатунками продукції (співпідпорядкування індивідів певним продукційним відносинам). Росподіл продуктів є, наочно, наслідком цього росподілу, що сам є включений у процес продукції (die innerhalb des Produktionsprozesses selbst einbegriffen ist) і зумовлює собою розокремлення цієї продукції. Розглядати продукцію без уваги на цей включений у неї росподіл — порожня абстракція; навпаки, вкупі з цим росподілом, що є моментом (в розумінню «елемента», *Н. Б.*) продукції, росподіл *продуктів* дано само собою» (курсив скрізь наш, *Н. Б.*). Ці твердження Маркса треба розглянути ближче.

Посамперед ми бачимо, що *процес витворювання продуктів зумовлює собою процес росподілу продуктів*. Коли, напр., продукцію ведеться в незалежних окремих господарствах (в окремих капіталістичних підприємствах або й окремими ремісниками) і понад те в кожному господарстві вже виробляється не все, що є йому потрібним, а якийсь спеціяльний продукт (в одних господарствах — годинники, в других

хліб, в третіх залізні замки, молотки, щипці і т. ін.), то тоді ясно, що росподіл продукта буде відбуватися способом *міни*. Люде, що роблять замки, не можуть одягатися в ці замки, або варити їх на обід. А люде, що роблять хліб, не можуть замкнути хлібом свою комору з борошном, їм потрібні замки й ключі. Отже, вони неминуче будуть міняти, гандлювати. Отже, тут росподіл вироблених у суспільстві продуктів відбуватиметься способом *міни*. З того, як *виробляють*, повстає й те, як *росподіляють* продукта. Росподіл продукту зовсім не є чимсь незалежним від продукції його. Навпаки: він нею зумовлюється і вкупі з нею складає частину *матеріяльної суспільної відпродукції*.

Однак, сама продукція має в собі ще два інших «росподіли»: по-перше, росподіл людей, їхнє розміщення в процесі продукції в звязку з їхньою неоднаковою ролею в продукційному процесі (про це ми як раз найбільше й говорили в цьому параграфі); по-друге, росподіл *знарядь продукції між цими людьми*. Ці два «росподіли» входять у число складових частин самої продукції, або, як казав Маркс, їх «включено» в нього. Справді, візьмім наші попередні приклади, хоча б приклад з капіталістичним суспільством. Ми бачимо в ньому «росподіл людей». Ці «росподілені», себ-то певним чином розставлені в продукції люде поділяються, як ми бачили, на кляси, при чому грунтом для цього поділу є їхня ріжна роля в продукції. Але подивіться! Вкупі з цим ріжним «росподілом людей», вкупі з цією ріжною ролею їх у продукції звязано й *росподіл засобів праці*: капіталіст, власник латифундії, поміщик — мають ці засоби праці у своїм порядкуванню (фабрику й машини, маєток і каторжні робітні, землю й будинки), а в той же час робітник не має жадних засобів продукції, крім своєї робочої сили, раб не має права навіть на своє власне тіло, а кріпак-селянин теж не дуже далеко від цього був. Ми бачимо таким чином, що ріжна роля кляс у продукції залежить од *росподілу між ними засобів продукції*. В лондонській газеті «Народ» (від 6 і 20 серпня 1859 р.) Енґельс, подаючи рецензію на книжку Маркса «До критики політичної економії», писав: «Політична економія має на увазі не речі, а відносини *між класами*; ці ж відносини *завжди сполучено з речами*, і вони й здаються речами». Що це значить? Пояснім знов таки прикладом. Візьмім найзвичайніші відносини кляс капіталістичного суспільства, відносини між капіталістами й робітниками. З якою «річчю» їх звязано? Та з тим, що існує в руках капіта-

лістів, з тими засобами продукції, які є в порядкуванню капіталістів і яких абсолютно нема у робітників. Ці засоби продукції служать капіталістам засобом висмоктування прибутку, засобом експлоатації робітничої кляси. Це не звичайні речі, а речі в *особливім* суспільнім значінню. У якім? У тім, що їх використовується не тільки як засіб продукції, але й як засіб експлоатації найманого робітника. Іншими словами, в цих «речах» виявляються відносини між клясами, або, як каже Енґельс, ці відносини між клясами прив'язано до річей. В нашому прикладі — це капітал.

Так от, особливий тип продукційних відносин, що полягає в відносинах *між клясами*, зумовлюється ріжною ролею цих груп людей у продукційному процесі і росподілом між ними засобів продукції. Росподіл *продуктів* цим уже цілком дано.

Чому саме капіталіст одержує зиск? Тому, що він посідає засоби продукції; тому, що він — капіталіст.

Клясові продукційні відносини, себ-то відносини, звязані з ріжними росподілами засобів продукції, *мають особливо поважне значіння в суспільстві. Це як раз вони зумовлюють собою в першу чергу тип цього суспільства, його будову, або, як казав Маркс, його економічну структуру.*

Продукційні відносини, як видко тепер усякому, надзвичайно ріжноманітні й складні. Коли пригадати ще, що росподіл продуктів ми повинні розглядати, як частину відпродукції, то тоді стане через те ж саме зрозумілим, що в продукційні відносини входять і відносини між людьми в процесі росподілу. Цих відносин у складнім суспільстві теж сила-силенна. Відносини між купцями, банкірами, прикащиками, міняйлами,дрібними крамарями, робітниками, фабрикантами, пароплавовласниками, матросами, інженерами, майстрами і т. д., і т. д., — все це продукційні відносини. Їх у дійснім життю всі переплутано між собою в найріжноманітніших комбінаціях, дивовижними взорами. Але між цими взорами особливе значіння має основний визерунок: відносини між великими групами людей, ім'я яким (групам) — *суспільні кляси*. Від того, які в суспільстві існують кляси, як ці кляси розставлено одну відносно одної, яку ролю вони грають у процесі продукції, як росподілено знаряддя праці — від цього всього і залежить, яке саме суспільство ми маємо перед очима: вгорі — капіталіст, під сподом найманий робітник, — це капіталістичне суспільство; вгорі хазяїн маєтку, що порядкує всіма речами і всіма

людьми зо шкірою й волосям, — це рабський лад; вгорі робітники, що всім порядкують, — це лад пролєтарської диктатури, і т. д. Звичайно, коли кляс зовсім нема, то це не значить, що суспільство зникло. Це значить, що нема *клясового* суспільства. Таким було, напр., первісно-комуністичне суспільство, таким буде й комуністичне суспільство будуччини.

Тепер перед нами повстає таке питання. Вище ми бачили, що продукційні відносини міняються вкупі з суспільною технікою. Чи годиться це твердження для тих продукційних відносин, що суть у той же час відносинами між клясами? Варто тільки глянути на дійсну ходу розвитку будь-якого суспільства, щоб зараз же переконатися, що твердження це має рацію і тут. На очах теперішнього покоління, напр., відбулися величезні зміни серед кляс. За кілька лишень десятків років була ще досить значною кляса самостійних ремісників. І стала вона швидко танути. Чому? Росла машинна техніка, вкупі з нею велика продукція, фабрична система. А поруч того ріс у свою чергу пролєтаріят, росла промислова велика буржуазія і зникало ремество. Клясове групування ставало іншим. Інакше, звичайно, і бути не могло. Бо ж коли міняється техніка, то міняється і поділ праці в суспільстві, зникають чи стають менш важливими одні функції в продукції, з'являються нові і т. д. Вкупі з тим міняється й групування кляс. Коли продукційні сили суспільства мало розвинені, то в такому суспільстві зовсім мало розвинена промисловість і суспільне господарство має аграрний, сільсько-господарський, селянський характер. Не дивно, що в такому суспільстві переважують сільські кляси, і на чолі всього суспільства стоїть кляса великих землевласників — поміщиків. Навпаки, коли в суспільстві продукційні сили — вже високорозвинена величина, тоді бачимо й могутню промисловість, міста, фабричні оселі і т. д. Але тим самим величезний вплив здобувають як раз міські кляси. Поміщик одходить назад перед промисловою буржуазією, чи іншими частинами буржуазії. Стає потужною силою пролєтаріят. Само собою розуміється, що повсякчасне перегруповування кляс може цілком змінити форму суспільства. Це трапляється тоді, коли кляса, що була під сподом, стає вгорі. Як це відбувається — про це мова буде в дальшому розділі. Зараз нам досить того, що й клясові відносини, найповажніша частина продукційних відносин, так само міняються в *звязку зо зміною продукційних сил*. «В залежності від характеру засобів продукції міняються й суспільні відносини

продуцентів одне до одного, міняються відносини їхньої спільної діяльности і їхньої участи в усій ході продукції. З винаходом нового військового знаряддя, вогнепальної зброї, відповідним чином змінилася вся внутрішня організація армії, а також і всі взаємовідносини осіб, які входять у склад армії і завдяки яким вона являє собою організоване ціле; нарешті, змінилися також і взаємовідносини цілих армій. *Суспільні відносини продуцентів, суспільні відносини продукції міняються, отже, зо зміною, й розвитком матеріяльних засобів продукції, себ-то продукційних сил».* (*К. Маркс*: «Найману працю і капітал», „Lohnarbeit und Kapital"). Іншими словами: «організацію будь-якого взятого суспільства зумовлює стан його продукційних сил. Зо зміною цього стану неминуче мусить, раніше чи пізніше, змінитися й суспільна організація. Отже, *вона перебуває в хисткій рівновазі**) скрізь, де зростають (чи занепадають, *Н. Б.*) продукційні суспільні сили» (*Г. Плеханов*: «О материалистическом понимании истории. Критика наших критиков», 324).

Сукупність продукційних відносин і *є економічною структурою* суспільства, інакше — *способом продукції*. Це — *людський трудовий апарат суспільства, його «реальна база».*

Досліджуючи продукційні відносини, ми зводимо їх до розміщення людей у просторі. В чім виявляється *відношення*? В тім, що кожна людина, як ми вже писали, має *своє місце*, так само, як якась шрубка в механізмі годинника. Як раз ця означеність місця у просторі, «на трудовому полі», і робить з цього «розміщення», «росподілу» — *суспільно-трудове відношення*. Кожна річ, звичайно, міститься в просторі і рухається в ньому. Але тут людей *звязано* саме *зумовленостю* своїх, так би сказати, трудових позицій. Це — *матеріяльне* відношення, таке ж самісіньке, як і відношення частин годинникового механізму. Треба мати під увагою, що критики історичного матеріялізму повсякчас плутають поняття, користуючись тим, що слово «матеріяльний» має декілька значінь. Напр., «зводять» історичний процес до матеріяльних «потреб» чи «інтересів», а потім святкують дешеву перемогу над матеріялізмом, справедливо доводячи, що «інтерес» — це зовсім не щось матеріяльне з філософського боку, а наочно психічне. Та лихо в тім, що й де-хто з «прибічників» історичного матеріялізму (що здебільшого сполучують Маркса з кимсь із буржуазних філософів і не згоджуються з філософським матеріялізмом) теж не від того. Напр., *Макс Адлер*, що сполучує Маркса з Кантом, бачить у суспільстві сукупність психічних взаємодій: у нього — все психічне (так само було й з *А. А. Богда-*

*) Звертаємо увагу тих читачів, яким буде не до смаку «теорія рівноваг», на цю термінологію.

новом. Див. «Из психологии общества»). Ось зразок подібних міркувань: «Але ж *відношення* ніяк не є матерією в розумінню філософського матеріялізму, що рівняє її до неживого матеріялу. Взагалі, тяжко поставити «економічну структуру», «матеріяльну базу» історичного матеріялізму в якесь відношення до «матерії» філософського матеріялізму, хоч як її ні розуміти ... І це стосується не тільки до того, що здійснює чин, але й до того, що створюється цим чином. Засоби продукції ... швидче суть продуктами людського духу ...» (*Макс Цетербаум*: «К материалистическому пониманию истории». Збірник «Исторический материализм». Вид. Моск. Сов., 1919, стор. 218). М. Цетербаума непокоїть, що машини роблять не бездушні люде. А як самих людей роблять теж не небіжчики, то значить, усе в суспільстві є продуктом духа, безтілесного, себ-то вельми чеснотного духа. Отже — машина є чимсь психічним. Отже, у суспільстві нема жадної «матерії». Однак наочно видко, що це не зовсім так. Бо ж навіть і безгрішний дух не збудував би ані людей, ані машини без грішної плоти. Більш того: не маючи цієї плоти, він не запалився б і охотою робити це діло. Але як же бути з відношенням?» Пояснимо п. Цетербаумові ще раз. Сподіваємось, що п. Цетербаум не почне протестувати, коли ми будемо говорити про соняшну систему, як про матеріяльну систему. Але що ж воно таке — ця система і чому вона є системою? Та як раз тому, що її складові частини (сонце, земля, всякі інші плянети) перебувають у певних *відносинах* одне до одного, бо кожного моменту перебувають на певнім місці у просторі. Так само, як сукупність плянет, звязаних певними відносинами, утворює соняшну систему, так і сукупність людей, звязаних продукційними відносинами, утворює економічну структуру суспільства, його *матеріяльну базу*, його людський апарат. У *Каутського*, який іноді безбожно плутає техніку з економікою, бувають теж дуже сумнівні місця (напр., на стор. 104, зазначеного збірника). Цим твердженням ми можемо протиставити таке місце з архібуржуазного *В. Зомбарта*. Ось що каже цей доволі нематеріялістично настроєний професор: «Коли говорити образно, то можна говорити про господарське життя, як про організм, і виставити твердження, що цей останній складається з тіла й душі. *Тілом* суть зовнішні форми, в яких одбувається господарське життя: *господарські й продукційні форми* (die Wirtschafts- und Betriebsformen), *організації ріжноманітного типу, в колі яких і з допомогою яких люде господарюють*» і т. д. Ясно, що під рубрику господарської форми і організації можна й повинно підвести, в першу чергу, всю економічну структуру суспільства. Вона й є, «образно висловлюючись», тілом цього суспільства. (Див. *Werner Sombart:* „Der Bourgeois". Verl. Duncker und Humblot, München und Leipzig, 1913, SS. 1—2).

§ 38. **Надбудови і їхня структура**. Нам треба тепер почати розгляд інших боків суспільного життя. Тут перед нами повстають такі низки суспільних явищ: соціяльно-політичний лад суспільства (будова його державної влади, організація

кляс, партій і т. д.); звичаї, право й мораль (суспільні норми, себ-то правила поведінки людей); наука й філософія; релігія, мистецтво і, нарешті, — мова, засіб зносин між людьми. Звичайно всі ці явища, за винятком соціяльно-політичного ладу суспільства, звуться «духовною культурою».

Слово «культура» по-латинському значить «оброблення». Під культурою, отже, розуміють усе те, що є «ділом рук людських» в усій широті цього слова, себ-то все, що так чи інак вироблено суспільною людиною. «Духовна культура» є так само продуктом суспільного життя, так само входить у загальний життєвий процес суспільства. Тому, щоб зрозуміти її, треба уявити її саме як частину цього загального життєвого процесу. Тим часом де-хто з буржуазних учених, хоч ти тут що, хочуть *одірвати* цю «духовну культуру» від життєвого процесу суспільства, себ-то по суті справи, *збогостотити* її, зробити з неї окрему субстанцію незалежного від тіла і безгрішного духу. Напр., *Альфред Вебер (Alfred Weber:* „Der soziologische Kulturbegriff". Verhandlungen des II. Deutschen Soziologentages, Tübingen, Verlag Mohr, 1913), називаючи зріст суспільного життя, його складности й багацтва, процесом зовнішньої *цивілізації*, пише: «Але ми тепер відчуваємо (!), що культура стоїть *над* цим усім, що під культурним розвитком ми розуміємо щось іншого. Тільки тоді, коли... життя стає чимсь таким, що стоїть над своїми потребами й користями, *тільки тоді маємо культуру*» (S.S. 10—11, курсив автора). Іншими словами, культура є частиною життя, але не зумовлюється «потребами й користями життя», себ-то виплигує з суспільства, не залежачи від нього. Ясно, що така точка погляду веде до зречення науки, до заміни її вірою. Не дурно ж найповажнішим аргументом *Вебера* є посилання на те, що ми «відчуваємо».

Щоб перейти до цієї «духовної культури», нам зручніше заздалегоди розглянути в найзагальніших рисах *соціяльно-політичну будову суспільства*, бо вона безпосередньо зумовлюється, як ми це зараз побачимо, його *економічною будовою*.

Найбільш яскравим виявом соціяльно-політичної будови суспільства є державна влада. Щоб відповісти на це питання, треба перше спитати себе: як може існувати клясове суспільство? Бо ж ясно, що коли суспільство складається з ріжних кляс, то ці кляси мають ріжні *інтереси*. Одні посідають усе, другі — майже нічого. Одні наказують, порядкують, привлащують собі продукти чужої праці, другі слухаються, виконують чужі накази, віддають вироблене власними руками. Становище кляс у продукції й росподілі, себ-то умови їхнього існування, їхня роля в суспільстві, їхнє «суспільне буття» витворює і певну свідомість. Бо ми ж добре знаємо, що все на світі детерміновано, що нічого не трапляється без причини. Не

дивно ж, що ріжне становище кляс зумовлює ріжниці в їхніх інтересах, в їхніх бажаннях, їхню боротьбу, іноді не на життя, а на смерть. Як же за таких умов досягається рівноваги в *будові* клясового суспільства? Чому воно не розвалюється що-хвилини? Як навіть існувати може таке суспільство, де, як казав один англійський політик, в недрах одної нації існує на ділі *дві* нації (себ-то дві кляси)?

Ми знаємо, однак, що клясові суспільства існують. Значить, повинна бути *додаткова* умова рівноваги. Мусить бути щось, що відограє ролю обруча, який стискує кляси, не дає суспільству роскластися, роз'їхатися, остаточно розвалитися. Таким обручем є *держава.* Це — організація, яка безліччю ниток обплутує все суспільство і тримає його в своїй сітці. Звідки вона береться? Зрозуміло, що з неба скотитись вона не може. Не може вона бути й неклясовою, через дуже звичайну причину: неклясових людей у клясовому суспільстві *нема.* Нема, отже, матеріялу для того, щоб збудувати позаклясову або надклясову організацію, хоч і як співають про це солов'ї-розбійники з табору буржуазних учених. Державна організація з гори й до низу є *організацією «командної кляси».*

Тепер поставмо собі таке питання: як ж кляса командує, «панує»? Організацією *якої* суспільної кляси є державна влада, що тримає в покорі інші кляси своєю могутностю, своїм насильством, своїми ідейними духовними путами, своїм величезним апаратом? І знов таки на це питання не тяжко одповісти, коли тільки пам'ятати про все, що ми говорили вище. Справді, уявім собі капіталістичне суспільство. В *продукції* тут панує кляса капіталістів. Чи може бути, щоб за таких умов довготревало в *державі* панував, скажім, пролєтаріят? Ясно, що ні. Бо тоді не було б одної з істотних умов рівноваги і мусило б трапитися одне з двох: або пролєтаріят захопив би в свої руки також і керування продукцією, або буржуазія захопила б у свої руки і державну владу. Отже, раз тільки суспільство з певною економічною структурою існує, то й його державна організація мусить бути *пристосованою* до його економічної організації, іншими словами, *економічна* структура суспільства зумовлює собою і його *державно-політичну* структуру.

Звернім нашу увагу ще ось на що. Держава — велетенська організація, що охоплює цілу країну, панує над багатьма міліонами людей. Вона вимагає сама цілої армії службовців, урядовців, салдат, офіцерів, законодавців, юристів,

міністрів, судей, військових командирів і ін. Вона також у самій собі містить цілі верстви людей, що лежать одна над одною. І в цій своїй будові вона, як у люстрі, одбиває те, що існує в продукції. В капіталістичному суспільстві, напр., в продукції чільним командиром є буржуазія, в державі — теж; безпосередньо за фабрикантом стоїть директор фабрики, часто й сам теж капіталіст; так само буває з міністрами в капіталістичній державі, найвищими гешефтярами буржуазної держави; з цього ж кола в армії генерали; в продукції на середньому місці стоїть інженір і технік, технічна інтелігенція; ця ж інтелігенція сидить середнім урядовцем у державному апараті і з неї ж вербується й офіцерство. А робітничій клясі відповідають нижчі службовці, салдати і ін. Звичайно, є й де-які ріжниці. Але загалом будова державної влади відповідає будові суспільства. Бо припустім на хвилину, що нижчі службовці стали б вищими за вищих. Це значило б, що урядова кляса випустила зо своїх рук державну владу. А це може бути лишень у тім випадкові, коли *все* суспільство втрачає рівновагу, себ-то коли відбувається революція. Але цієї революції знов же не може бути без того, щоб у *продукції* не відбулися відповідні зміни. Таким чином, тут ми бачимо, що будова самого апарату державної влади одбиває на собі економічну структуру, себ-то, *що відповідні кляси стоять на відповідних же місцях.*

Наведім кілька прикладів з ріжних епох і галузей. В *стародавньому Египті*, напр., керування продукцією майже сполучалося з керуванням державою, при чому на чолі і продукції і держави стояли великі землевласники. Величезна частина продукції була продукцією великоземлевласницької держави. Роля суспільних верств у продукції відповідала їхньому станові, як вищих, середніх чи нижчих урядовців цієї держави і її рабів *(O. Neurath:* „Antike Wirtschaftsgeschichte, Verl. Teubner, 1909, S. 8). «Родини вельможних (der „Großen") суть, правда, землевласницькими родинами, але в той же час і в першу чергу вони суть *служилою* шляхтою *(Dienst*adel) *Max Weber:* „Agrargeschichte". Handwörterbuch der Staatswissenschaften). Іноді звязок державної влади і командної влади в продукції досягав надзвичайно яскравого виявлення. В XV віці в італійській торговельно-капіталістичній республіці Флоренції панував банкірський дом Медічі; «медічейський банок і флорентійська скарбниця цілком злиплися, і банкрот торговельного дому Медічі стався одночасно й руїною Флорентійської республіки» (*М. Покровский*: «Экономический материализм». Москва 1906, стор. 27). В другій половині XVIII віку в Росії панували в продукції поміщики, що сиділи на кріпакові; тому в державі теж панували поміщики, навіть

спеціяльно організовані в привілейований «благородний» дворянський стан. І коли «мужики» зняли так званий «пугачівський» бунт, дворянська імператриця Катерина Друга виявила саму істоту тодішньої державної влади, взявши участь у формуванню кінного полку для втихомирення «бидла» як «казанська поміщиця», щó викликало у казанських поміщиків цілий вибух вірнопідданчого почуття. Жваві відносини з французькими волелюбними філософами не завадили Катерині встановити, напр., панщину на Україні. *А. Толстой* не зле змалював звязок цих обставин:

Великому народу,
Которому вы — мать,
Должны вы дать свободу,
Должны свободу дать.
Она им говорила:
„Messieurs, vous me comblez" *)
И тотчас прикрепила
Украинцев к земле.

В сучасній Америці (Спол. Штатах) в продукції всім командує фінансовий капітал, зграя банкірів і організаторів трестів. Державна влада належить їм же, та ще й так, що ухвали парляменту заздалегоди вирішуються значно грунтовніше за лаштунками об'єднаного капіталу.

Соціяльно політична будова суспільства зовсім не обмежується одною лишень державною владою. І гнобительська кляса і кляса гноблена мають чимало ріжноманітних форм об'єднань. Кожна кляса звичайно має свій авангард, найбільш «свідомих» своїх членів, які утворюють політичні *партії*, що змагаються за панування в суспільстві. У гнобительської кляси є звичайно своя партія, у пригніченої — своя, у «середніх кляс» — теж своя. А як у клясовім осередку бувають і внутрішні розріжнення, то не дивно, що в однієї кляси буває й по де-кілька партій, хоч найбільш тревалі інтереси, найміцніші й найістотніші, обороняє тільки якась одна партія. Крім формальних партій буває й низка інших організацій: сучасні американські капіталісти мають і бойові спілки проти робітників, і спеціяльні організації для виборчих шахрайств (так званий Tammany Hall — «тамані-гол»), і організацію вербування страйкбрекерів, і організацію шпиків-провокаторів (приватні бюра Пінкертона); існують ще й заховані від усього світу, пильно законспіровані групи найвпливовіших капіталістичних фірм і найвпливовіших політичних діячів, групи, ухвали яких згодом переводяться через офіціяльні державні органи. В Росії допомічною організацією поміщицької держави

*) Ах, панове, ви переповнюєте мене вдячностю!

була, напр., карно-злочинна «чорна сотня», звязана навіть з царським домом Романових; в Італії таку ролю в 1921 р. відогравали «фашисти», в Німеччині так званий «орґеш». Пригнічені кляси теж крім партій мають ріжноманітні «економічні» спілки (напр., професійні), бойові організації, клюби; сюди ж належать такі явища, як «банди» Степана Разіна або Пугачова. Словом, усі організації, що ведуть клясову боротьбу, починаючи з «золотої молоди», німецьких студентських «корпорацій» і закінчуючи державою — з одного боку, починаючи з партії і закінчуючи клюбом — з другого, всі вони входять у соціяльно-політичну будову суспільства. Не треба надто напружувати мозок, щоб зрозуміти, чим зумовлено їхнє існування. Це — відсвіт і виявлення *кляс*. Отже, і тут «*економіка*» *зумовлює політику*.

Але ми в своїм розгляді цієї «політичної надбудови» суспільства можемо й повинні звернути увагу на ось який факт. Вже з наведених прикладів бачимо, що ця політична надбудова не обмежується одним *людським* апаратом. Вона, як і все суспільство, складається в свою чергу з комбінацій, зо сполучень річей, людей і ідей. Візьмім хоча б державний апарат. Тут ми маємо свою річеву частину, свою ієрархію (сходами збудовану організацію людей), свої систематизовані ідеї (норми: закони, накази і т. д.) і т. ін. Або армія. Це *частина* держави. Але вона має і свою «техніку» (гармати, гвинтовки, кулемети, господарську частину), і свій лад людей, на певний зразок розміщених, і свої «ідеї», накидувані всім членам армії (ідеї слухняности, дисципліни, то-що) з допомогою складної військової муштри і спеціяльного обробітку людей. Коли ми з цього боку підступимо до розгляду армії, то без мороки прийдемо до таких от висновків. *Техніка* армії зумовлюється загальною технікою продукційної праці в даному суспільстві: гармати не зробиш, коли не тямлять лити сталь, або коли нема відповідних засобів продукції. *Розміщення людей*, будова армії залежить од військової техніки і в той же час од клясового росподілу суспільства. Від того, якою є зброя і для чого вона, залежить поділ армії на артилєрію, піхоту, саперів, кінноту, інженерні корпуси і т. ін.; від цього залежить, які бувають салдати, начальники, люде з особливими функціями (телєфоністи, напр.). З другого боку, від клясового складу суспільства залежить, з *якої верстви* організується, напр., офіцерський корпус, представники *якої кляси* керують усіма вчинками армії і т. д. Нарешті, *спеціяльні ідеї*, якими перейнято армію,

зумовлюються з одного боку ладом армії (втовкмачування статутів, почуття дисципліни і ін.), а з другого боку — клясовою будовою суспільства (в царській армії казали: корися цареві, борони «віру, царя і батьківщину»; в Червоній армії говорять: виконуй дисципліну, щоб оборонити трудящих од імперіялістів). Цих прикладів буде досить, щоб побачити ось що: *соціяльно-політична надбудова є річ складна, складена з ріжних звязаних між собою елементів. Загалом, вона зумовлюється клясовою будовою суспільства, яка в свою чергу залежить од продукційних сил, себ-то від суспільної техніки. Де-які ж її елементи залежать безпосередньо від техніки* («*військова техніка*»), *інші ж — як від клясового характеру суспільства* (*його економіки*), *так і від «техніки самої надбудови»* (*«будова армії»*). *Таким чином, всі її елементи, посередньо чи безпосередньо, залежать від розвитку суспільних продукційних сил.*

На особливім місці серед людських організацій стоїть організація *родини*, себ-то сукупности чоловіків, жінок і дітей. Ця полова організація, повсякчасно одмінюючись, мала своєю основою певні *економічні* відносини. «І родина є не тільки соціяльним, але також (і в першу чергу) господарським утворенням, збудованим на поділі праці між чоловіком і жінкою, на «половій диференціяції»... Примітивний шлюб є не чимсь іншим, як виявленням цього економічного сполучення». *Muller-Lyer*: l. c., S. 150; пор. *Маркс*. Капітал, I, стор 342, популярного руського видання: «В межах родини ... природній поділ праці виникає наслідком ріжниць полу і віку»...) При цьому сама родина, як щось тревале, повстає наслідком змін господарського *племінного* побуту з його первісно-комуністичним характером (первісними формами полових відносин були форми так званого «невпорядкованого полового сполучення», себ-то вільних і нефіксованих полових зносин чоловіків і жінок). Ось як характеризує *М. Н. Покровский* такого зразку первісну родину славян («велику родину», «дворище», «печище», сербську «задругу», «велику купу»): «Члени такої родини, то працівники в одному господарстві, салдати одного загону, нарешті, прибічники одних і тих же богів — спільники одного культу» (Русская история, т. I. Видання «Мир», стор. 17—18). Економічний грунт такої родини ще ясніше одзначується таким фактом: «Ми б дуже помилилися, — каже *М. Н. Покровский*, — коли б надали цьому кревному звязкові першорядне значіння: він є звичайним, але ніяк не обов'язковим. Подібне ж колєктивне господарство на півночі часто влаштовували зовсім чужі одне одному люде, об'єднуючись контрактами «складства»: вони утворювали таке саме «печище», але не на завжди, а на певний термін, напр., на 10 років... Отже й тут звязок економічний іде перед кревним, «родинним» у нашому розумінні» (там само, стор. 16). Зміну форм родиних відносин залежно від економічних умов можна спостерігати і в нові часи: варто лишень по-

рівняти родини селянина, робітника, сучасного буржуа. *Родина селянина* — це міцне об'єднання, бо має під собою безпосередній продукційний грунт. «Як же без баби? Без баби не можна». Треба доїти коров, годувати свиней, піклуватися про обід, варити, мити, прати, доглядати дітей і ін. Господарське значіння родини стільки велике, що й сам шлюб спричинюється своєрідними господарськими розрахунками. «Потрібна господиня в хаті». Членів родини береться під увагу теж з економічної точки погляду, як «робітників» і як «їдців». Маючи під собою таку «базу» і до того ж базу відносно нерухому, селянська родина сама відзначалася патріярхальною витревалостю, поки її не зачепив і не захитав «роспусливий» вплив міста. Інакше стоїть родина у *робітника*. У нього, властиво кажучи, свого господарства нема. Його «хатнє господарство» — цілком споживче, що лишень витрачає його заробітну плату. З другого боку, місто з його їдальнями, шинками, пральнями і ін. робить хатнє господарство взагалі не так уже неминуче потрібним. Нарешті, велика промисловість роскладає родину, змушує жінку-пролетарку працювати на фабриці. Всі ці умови формують інші, менш тревалі і більш рухливі форми родинних відносин. *У великої буржуазії* приватна власність підтримує існування родини, але чим раз хутчіший зріст паразитизму буржуазії і створення в її осередкові цілих верств, що стрижуть купони (рантьє), перетворює жінку в річ, у файну, але майже безмозку ляльку, знаряддя насолоди, будуарну приналежність. Ріжні форми шлюбу (одношлюбство — моногамія, многоженство — полігінія, многомужство — поліандрія і ін.) теж стоять у звязкові з умовами господарського розвитку. Не треба випускати з ока, що полові зносини в масовому масштабі майже ніколи не покривалися зносинами в межах родини. Такі явища, як проституція — ми бачимо ще в сивій старовині. Форми ж проституції і її розмір залежать знов же від економіки суспільства: варто пригадати лишень ролю проституції за капіталістичного режиму. Є підстави припускати, що в комуністичному суспільстві, поруч остаточної загибелі приватної власности й пригнічення жінки, зникнуть і проституція, і родина.

Перейдім тепер до розгляду інших «надбудов». З того, що люде і в суспільстві, як у суцільності, і в окремих його частинах перебувають у стані або безпосередньої боротьби, або непевної єдности, повстає суспільна необхідність *соціяльних норм* (правил поведінки). Сюди належать звичаї, мораль, право і ціла низка інших ріжноманітних норм («правила ввічливости», «етикет», «церемонії» і інше; з другого боку — статути ріжних суспільств, організацій, корпорацій, то-що). Що є причиною їхнього зросту? Та не що інше, як зріст життєвих суперечностей у зрослому і до надзвичайности ускладненому суспільстві. Найяскравіша суперечність — це, як ми бачили, суперечність міжклясова. Тому вона й «вимагає» найпотуж-

нішого регулятора, що до певного часу приглушує цю суперечність; таким регулятором є, як знаємо, державна влада, і до послуг їй так звані норми *права*. Але є ще низка суперечностей і між клясами, і в осередку кляс, і в осередку професій, груп, об'єднань та ріжноманітних верств люду взагалі. Кожна людина, по-за залежностю від її клясового стану, стикається з ріжними людьми, підлягає чинові безлічи впливів, потрапляє в ріжноманітні становища, що хутко міняються, чергуються одне з одним, зникають і знов виникають. Суперечності тут на кожному кроці. А суспільство все ж існує, і в ньому існують ріжні групи, що все ж мають більш або менш тревалий характер. Капіталісти, власники підприємств, крамарі, купці виступають на ринкові як конкуренти, а проте вони в своїй державі не лізуть з ножем один на одного і їхня кляса не роскладається від того, що її члени борються між собою як конкуренти. Покупці й продавці зацікавлені цілком протилежно, але діло між ними зовсім не що разу доходить до бійки. Серед робітників є й безробітні, котрих під час страйку капіталісти охоче підкупляють. Але не кожного щастить підкупити і клясова єдність серед робітників перемагає.

Яким же чином усе це стає можливим? Ця можливість полегшується саме існуванням ріжних додаткових *норм*, крім права. Ці додаткові норми (правила поведінки) втовкмачуються в самі голови людей, являються чинниками, так би сказати, з середини, здаються людині священними самою своєю природою і виконуються ними, як говориться, «по совісті», а не «страху ради юдейського». Такими суть, напр., правила морали, що в нормальному суспільстві здаються вічними, непорушними й священними, що світяться якимсь внутрішнім світлом і неодмінно обов'язкові для кожної порядної людини. Таким є звичай, «заповіти предків». Такими суть «правила пристойности», «ввічливости» і ін.

Проте, по-при всю «понадземність» цих «священних» правил, не тяжко пролапати їхні земні корінці, не зважаючи на богобоязний вереск їхніх короткозорих прихильників. Отже, в розгляді їх ми в першу чергу натрапляємо на два істотних факти: по-перше, — на мінливість цих правил; по-друге, — на їхній звязок з клясою, групою, фахом чи чимсь подібним. А виявивши ці факти, ми, заглибившись іще трошки, побачимо, що вони теж, кінець-кінцем, залежать од розвитку продукційних сил. Загалом можна сказати, що ці правила накреслюють лінію поведінки, додержанням якої зберігається *дане*

суспільство, кляса, група, де хвилинні інтереси окремої людини підпорядковано інтересами групи. Ці норми суть, таким чином, *умовами рівноваги*, що стримують внутрішні суперечності людських систем. Зрозуміло, що вони неминуче мусять бути сяк чи так пристосованими до економічної будови суспільства. Поставмо лишень таке питання: коли суспільство існує, то чи може бути так, щоб система його *командних* звичаїв і морали довгий час суперечила його основі, себ-то економічній структурі? Відповідь — не мудра: звичайно, цей стан, як стан довготревалий, — неможливий. Коли б усі командні в суспільстві звичаї й мораль гостро суперечили його економічній структурі, тоді бракувало б одної з істотних умов суспільної рівноваги. На ділі і право, і мораль, і звичаї, що панують у даному суспільстві, завжди пристосовуються до економічних відносин, на їхньому грунті зростають, вкупі з ними змінюються й зникають. Уявім собі такий приклад. В капіталістичному суспільстві, як відомо, панує над речами (засобами продукції) капіталіст. В законах капіталістичної держави це виявляється так званим правом приватної власности, оборонюваним усім апаратом державної влади. *Продукційні* відносини капіталістичного суспільства звуться в мові права («в юридичній мові») *майновими* відносинами, і ці от майнові відносини і обороняється безліччю законів. А чи могло б бути так, щоб у капіталістичному суспільстві правні норми (закони) не обороняли майнових інтересів цього суспільства, а руйнували б їх? Звичайно, таке припущення — безглуздя. Але теж самісіньке треба сказати і відносно морали. «Моральна свідомість» капіталістичного суспільства одбиває й виявляє матеріяльне буття. Візьмім хоча б той же самий приклад з приватною власностю. Мораль каже, що красти не добре, що треба бути порядною людиною і чужого ні за яку ціну не брати. Воно й зрозуміло. Коли б цієї моральної узди та не було втовкмачено в голови людей, то капіталістичне суспільство в одну мить розвалилося б.

На це можна закинути так: гаразд, нехай і так. Але, ось, напр., комуністи не визнають приватної власности за щось святе, а все ж таки не насмілюються заявити, що крадіжка — добра річ. Отже, існує щось святого для всіх людей, чого земними причинами не поясниш. Але цей закид не слушний, хоч на початку ніби й переконує. Справа полягає ось у чім. По-перше, комуністи ані трохи не за повну непорушність власности. Націоналізація підприємств, це — експропріяція бур-

жуазії. У неї беруть «дурно». Робітнича кляса бере тут «чуже», *порушує* право приватної власности, «деспотично втручається в майнові відносини» (*Маркс*). По-друге, комуністи проти крадіжки. Чому? Та тому, що коли б робітники *по-одинці* брали для своєї користи у капіталістів, то вони не могли б боротися *вкупі*, лишень оберталися б у міщан. Конокради й хатні злодії, хоча б вони походили з найчистішого пролетаріяту, ніколи не будуть борцями за *клясу*. Коли б чимало з членів кляси взялися за крадіжку, кляса розіклалася б і стала б безсилою. Ось чому у комуністів правило: не крадь, бо будеш паскудою. Це норма не охорони приватної власности, а засіб підтримати цілою свою клясу, забезпечити її від деморалізації, застерігти її від шкідливих шляхів, засіб повести людей з пролетаріяту зовсім іншою колією. Це — *клясова* норма поведінки пролетаріяту. Не потрібно після всього цього ще розводитися, що ці правила поведінки зумовлюються економічними умовами суспільства.

Звичайно, пролетарські норми поведінки *суперечать* економічним умовам капіталістичного суспільства. Але ми говорили про *командні* норми. Коли командними стають *пролетарські* правила поведінки, тоді смерть капіталізмові (про це в дальшому розділі).

Щоб ще пояснити сказане в тексті, наведімо низку прикладів. В полових звичаях на першому ступіні розвитку, коли рід тримався і на кревнім звязкові, а люде іншого роду (себ-то, по суті справи, іншого суспільства) були ворогами, не був забороненим шлюб між близькими родичами, особливо ж почесним визнавався шлюб *з матір'ю і дочкою* (напр., у старо-іранській релігії).

Коли продукційні сили були мало розвинені і для економіки суспільства важко було нести зайвий тягар, звичай і мораль визнавали потрібним *забивати старих* (про це оповідають стародавні історики Геродот, Страбон і ін.). Тими ж причинами зумовлено було звичай (про нього оповідає Страбон), в згоді з яким старі добровільно труїли себе. Навпаки, в тих випадках, коли ці старі відогравали ролю в продукції або в керуванню нею, звичай наказував шанувати їх (див. *E. Meyer:* „Elemente der Anthropologie", S. 31—33 ff.). З'єднаність *роду*, його солідарність у боротьбі з нещадними ворогами, виявлялася в формі кривавої помсти, в котрій брали участь і жінки. Ось як говориться про це в «Казці про Нібелюнгів» (Neudeutsch von *Karl Simrock*, Tempel-Verlag, Leipzig, II. Band, S. 375):

„Da rächte sich entsetzlich König Etzels Weib:
Dem ausgewählten Recken nahm sie Leben und Leib.
Sie ließ sie gesondert ins Gefängnis legen,
Daß sich nie im Leben wiedersahn die Degen,

Bis sie ihres Bruders Haupt hin vor Hagen trug.
Krimhildens Rache war dann beiden grimm genug."*)

Е. Маєр цілком слушно пише: «Своїм змістом твердження морали, звичаїв і права залежать од соціяльного ладу, який існує в дані часи. і від поглядів, що живуть у данім суспільстві (Gemeinschaft). Тому вони в ріжних суспільствах (Gesellschaften) і в ріжні часи можуть мати цілком протилежний характер» (43). *В стародавній Хині* величезне значіння мала своєрідно збудована феодальна державна влада з безліччю урядовців ріжних ступінів. Панування цієї землевласницько-бюрократичної верстви ідеологічно спиралося на науку Конфуція, що складалася з систематизованих правил поведінки. Одним з поважних пунктів цієї моральної науки був обов'язок поштивости й поваги до вищих (hiao): «повинно йти на те, щоб терпіти наклеп, та навіть іти під його давлінням на смерть, коли це на зиск для чести царевої; можна (і повинно), взагалі, *вірною* службою виправити всі помилки царя, і в цім полягає гіао (поштивість)». (*Max Weber:* „Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie". Tübingen, Verl. Mohr, 1920, B. I, S. 419.) Порушення цього «гіао» є єдиним гріхом. Варвар той, хто цього не розуміє, хто тому не розуміє «*пристойности*» (основне поняття в науці Конфуція). «Піетет (гіао) у відношенню до ленного володаря згадується поруч гіао в відношенню до батьків, учителів, начальників у бюрократичній ієрархії і до осіб, які мають казенну посаду» (ibid., стор. 446). Дисципліна вкупі з поштивостю — теж одна з найперших чеснот. «Непослух гірше підлого способу думок» (447). Загальна ідея — ідея даного *ладу*: «Краще жити як собаці, але мирно, ніж бути людиною, але в стані анархії — говорить Чен-Ки-Тонг». (457). «Як кожна бюрократична мораль, так і мораль конфуціонізму відхиляла, звичайно, участь урядовців у набувальницькій праці..., як у справі сумнівній з етичного боку і невідповідній цьому станові». (447). Друзів собі треба вибірати тільки з рівних собі соціяльним становищем; багаті кращі за бідних, бо можуть виконувати всі церемонії; народ є «дурним народом» (yun min) в протилежність «джентельменові» (буквально: людині князеві). Характерно, що вся ця величезна система норм, що підтримували феодально-дворянський лад, звалася «hung fan», гунґ-фан, себто «великий плян» (454), Звязок цієї науки з будовою суспільства видко як на долоні. І всі численні «хинські церемонії» стояли на ділі у звязкові з командними класовими течіями думок та були складною шовковою сіткою, що обплутувала суспільство та підтримувала відповідний лад.

---

*) «Так люто помстилася короля Етцеля жінка. Найкращому лицареві (Ґунтерові, свому братові, *прим. перекл.*) взяла вона життя й тіло. Вона посадила була їх (Ґунтера і Ґаґена, *прим. пер.*) нарізно у в'язницю, так, що рубаки ці не побачилися більше в життю, доки вона не принесла голову свого брата Ґаґенові. Пімста Крімгільди випала їм обидвом відповідно люто».

Або візьмім *середньовічних північно-французьких лицарів* XII і XIII вв. Вони виспівували «файних дам» і билися «за них» на турнірах. Але їхні ідеальні міркування про «честь і любов» мали форму *«станової* чести» (der Standesehre. Див. „Weltgeschichte" von *H. Helmolt,* hg. von Armin Tille, V. Band, Leipzig und Wien, 1919, S. 496). Першорядною ролею лицарства в суспільстві були війна й войовничі вчинки. Тому не дивно, що «норми» сприяли виробленню військового типу людей, замкнених в особливу клясу: «лицаря, який... виявив себе в спірці *боягузом*, вигонили, його прилюдно ганьбував герольд, кляла церква; кат трощив його герб і зброю, щит крив'язували до кінського хвоста»... і т. д. «*Для вправ у військовім ділі*... служили... турніри...» (ibidem, 496).

В міру того, як наростали капіталістичні відносини, одмінювалися звичаї, мораль і ін. На місце марнотратства стає пристрасть до назбирування і інші відповідні чесноти. Не поведінка феодального сеньйора здобуває пошану порядній людині, а те, що вона добре порядкує своїм господарством». (*W. Sombart:* „Der Bourgois", S. 140). «Треба жити «коректно»...: треба уникати всяких зайвин, показуватися лише в порядним суспільстві; не можна бути п'яницею, картярем, бабієм; треба ходити на літургію і на недільну проповідь; коротко кажучи, треба в відношенню до зовнішнього світу бути добрим «громадянином» — з інтересів діла. Бо таке моральне життя *підвищує кредит»* (ibidem, S. 162—163). Звичайно, ця протестансько-святобожна мораль поступилася своїм місцем перед іншою, коли змінилося становище буржуазії і коли справи фірми вже перестали залежати від поведінки її власника.

Показати мінливість *права* в залежності від економічного ладу — ще легше, бо клясовий характер законів видко скрізь і всюди. Але навіть і такі летючі норми як *мода*, це можна довести, стоять у залежності від суспільних умов. У буржуа визнається «непорядним» бути не добре одягненому: в цьому його клясова ознака; з одежі він пізнав «порядних людей». Але і в революційнім осередкові є також чимало подібного. Напр., в часи революції 1905 р. була просто *партійна* мода: соціяль-демократи ходили в чорних сорочках (ознака пролетаріяту); ес-ери воліли носити краще червоні (революційне селянство); ледви чи знайшлася б дюжина інтелігентів у великому місті, що брали участь у революції та не носили б тієї чи другої мовчазно визнаної партійної форми.

Окрім клясової морали існують ще й звужені її виявлення, от як професійна мораль — лікарів, юристів і т. д. Подібними ж умовами створено й мораль злодіїв (*свого* не видавай), якої вони суворо додержують.

Таким чином, усі розглянуті вище явища норми являють собою закріпи, що підтримують єдність суспільства, кляси, професійної групи і т. д.

Нам треба перейти тепер від норм поведінки до другого гатунку суспільних явищ, а саме — до *науки* й *філософії*.

Філософія, як побачимо, спирається на всі наукові знання. Сама ж наука являє собою надзвичайно складну величину, як що говорити про хоч трохи розвинену науку. Посамперед, тут діло не вичерпується одними лишень системами ідей. В науках є своя *техніка*, свій річевий апарат (струменти, приладдя, мапи, книжки, лабораторії, музеї і т. д.; варто лишень узяти за приклад якусь величезну лабораторію, або хоч наукову експедицію кудись на Північний полюс чи в Центральну Африку); тут є також і свій *людський* апарат, іноді організованний у великому масштабі (напр., наукові з'їзди, конференції, наукові товариства і інші організації зо своїми журналами та ріжними виданнями). Тут є, нарешті, і *система ідей*. упорядкованих думок, які й складають науку у власнім розумінню слова.

Перш за все треба встановити таке твердження: *всяка наука народжується з практики, з умов і потреб життевої боротьби суспільної людини з природою і ріжних суспільних верств з суспільною стихією або з іншими суспільними групами.* «Дикун має вельми ріжноманітний досвід. Він пізнає рослини їстивні й отрутні, знаходить звірів, на яких він полює по їхнім слідам, і тямить захистити себе од хижаків і отрутних гадюк. Він тямить використовувати для своїх потреб огонь і воду, вишукувати камінь і дерево для своєї зброї, навчається топити й обробляти метали. Він навчається рахувати на пучках, міряти просторінь за допомогою рук і ніг. Він дивиться як дитина на небесне склепіння, спостерігає його рух і переміщення на ньому сонця й плянет. Але всі свої спостереження, або більшу їхню частину, він робить чи випадково, чи з *метою використання їх для себе.* Цей же примітивний досвід і стає зародком ріжних наук. Але наука могла виникнути лишень тоді, коли матеріяльна забезпеченість дала досить свободи й часу, а з другого боку, інтелект (розум людини, *Н. Б.*) од повсякчасних вправ настільки зміцнів, що виріс відповідний інтерес до *спостережування, як такого . . .*» (*Мах*, «Познание и заблуждение». Вид. Скирмунта. М. 1909, стор 92. Курсив автора). Отже, наука виникає лишень тоді, коли зріст продукційних сил вже звільнив *час* для наукових спостережувань. З другого боку, матеріял, що аж з початку був у науки, це матеріял з обсягу продукції. Цілком натурально, що безпосереднє підтримування життя продукцією, себ-то інтереси продукції, як раз і підштовхували науку до розвитку. *Практика* породила *теорію* і штовхала її вперед.

Астрономія, напр., виникла з потреби орієнтуватися в степу по зорях, з потреби вияснити значіння частин року для хліборобського господарства, з потреби в точнім поділі часу (годинник, напр., перевіряється астрономічно) і т. д. *Фізика* стояла в безпосереднім звязкові з технікою матеріяльної продукції і військової справи. *Хемія* зростала на грунті зросту промислової продукції, особливо гірничої справи (початки хемії ми бачимо ще в Египті й у Хині в звязку з продукцією фарб, шкла, малюванням, емалюванням, металургією і т. д.; саме слово «хемія» походить від слова „chemi" (хемі — чорний) і вказує на своє египетське походження). Так звана алхемія зародилася ще в египтян і повстала з бажання знайти закон перетворювання металів у золото; в XV віці хемію підштовхнула також *медицина*. *Мінералогія* (наука про мінерали) мала своїм корінням продукційне вживання мінералів і вивчення властивостей цих мінералів для продукційних потреб. *Ботаніка* (наука про рослини) спочатку спиралася на відомості про зілля для ліків, потім про корисні рослини взагалі, а потім і про всі рослини. *Зоологія*, себ-то наука про тварини, розвинулася з потреби знати корисні й шкідливі їхні властивості. *Анатомія*, *фізіологія*, *патологія* зросли на грунті практичної медицини (першими «вченими» в цих галузях були египетські, грецькі й римські лікарі, напр., грек Гіпократ, римлянин Клавдій Ґалєнус і ін.). *Географія й етнографія* розвинулися на грунті торгу й колоніяльних війн. Найбільш торговельні народи давніх часів напр., фінікійці, картаґенці й ін.) були й найкращими географами. В середні віки географія завмерла. Її величезний зріст починається вже в нові часи, в XV віці, в добу торговельно-капіталістичних колоніяльних війн і великих, звязаних з цим напів-торговельних, напів-грабіжницьких, напів-наукових мандрівок. На чолі цих мандрівок стояли торговельно-піратські держави — Португалія, Еспанія Англія, Голандія. *Етнографія* розвинулася теж у звязку з колоніяльною політикою (практичне питання тут: як пристосувати дикунів до роботи на «культурну» буржуазію). *Математика*, здавалося б — одна з найдальших од практики наук, все ж цілком виросла з практики. Її початковими *знаряддями* були, як і в галузі матеріяльної продукції, *пучки рук і ніг* (лічили по пучках; п'ятична, десятична, двадцятична система рахунку; початкові означення кутів і т. д. по тому, як згинається коліно; одиниці міри простору — лікоть, фут і ін. (Див. *M. Cantor:* „Vorlesungen über die Geschichte der Mathematik, Leipzig, 1907). Її *матеріялом* були *потреби продукції*: вимірювання нив (геометрія значить — землемірство), будинків, вимірювання місткости посуду, кораблебудівництво, ще раніше — рахування худоби, в торговельні епохи — калькуляція, підведення балянсу і т. д. Египетські й грецькі геометри, римські землеміри (agrimensores) александрійські інженери (на зразок Герона Александрійського, що винайшов щось подібне до зародку парової машини) — були й першими математиками. (Див. *Rudolf Eisler:* „Geschichte der Wissenschaften", Leipzig, 1906).

Не інакше стояла справа й з науками суспільними (ми вже го-

ворили про це у «Вступі»). *Історія* виникла з потреб розібратися в «долі народів» з метою практичної підготовки. Наука *права* почалася зо збирання і впорядкування (з так званої «кодифікації») законів знов таки з практичною метою. *Політична економія* народилася вкупі з капіталізмом, спочатку як наука купців, що служила потребам їхньої загальноклясової політики. *Філологічні науки* спочатку складалися як «граматики» ріжних мов і зростали на базі торговельних зносин та потреб обігу. *Статистика* почалася з купецьких «таблиць», присвячених ріжним країнам (почасти й початки політичної економії: у батька політичної економії, *Вільяма Петті*, один з творів зветься «Політична арихметика») і т. д., і т. д. На очах у нас виростають з продукції нові науки: напр., з технічного досвіду од вживання системи Тайлора повстає так звана «психотехніка», психофізіологія праці, наука про організацію продукції і т. д.

Розвиваючись, науки розростаються в свому обсязі і зріжничковуються (спеціялізуються). Але завжди можна довести їхню безпосередню й посередню залежність від стану продукційних сил.

Як у безпосередній матеріяльно-продукційній діяльності суспільство «подовжує» свої природні людські органи і цими подовженими «на перекір біблії» органами, своєю технікою, може захоплювати без міри більше матеріялу для перероблювання, — так само й у *науці* людське суспільство витворює собі «подовжену» свідомість, що підвищує його розумову «далекозорість», дозволяє охопити, «збагнути» більшу кількість явищ, краще в них зорієнтуватися, а через це й краще щось *робити*.

Цікаво, що дуже багато буржуазних учених, коли конкретно говорять про науку, то мимоволі стають на цю *матеріялістичну* точку погляду. Але боже їх борони звести кінець з кінцем! Ось як говорить про «зміст науки» один з видатніших руських учених, проф. А. Чупров (син): «Поки життя не складне, людство у всій своїй буденщині задовольняється «життєвим досвідом» — цим випадковим способом назбирування уривків знання й навичок, що спадщиною переходить від батька до сина. Але ж з поширенням кола інтересів ці безформні знання вже не задовольняють, і з'являється потреба в систематичній роботі, яка свідомо й пляномірно простує до мети — усвідомлення світового оточення — до науки. Починаючи розуміти, що scientia et potentia humana in idem coincidunt [1]), і що quod in contemplatione instar causae est, id in operatione instar regulae est [2]), люде переймаються думкою, що ignoratio causae destituit effectum [3]) і привчаються ціну-

[1]) Знаття й сили людини збігаються в однім.

[2]) Що в спостеріганню виглядає причиною, — в роботі є правилом.

[3]) Незнання причини руйнує результат.

вати ... знання, як основу практичної роботи». (Очерки по теории статистики». СПБ., 1909, стор. 21—22).

Звязок між станом науки і продукційними силами суспільства — *дуже складний*. Щоб висвітлити його в повній мірі, треба розглядати питання з ріжних боків. Ми знаємо, що наука має свою техніку, свою організацію наукової праці, свій зміст, свою методу і т. д. Всі ці складові частини, звичайно, впливають і одна на одну і на цілий стан даної науки за даного часу. Тому й зрозуміло, що треба розглянути питання про кожен з цих окремих елєментів і виявити його посередній чи безпосередній звязок з економікою та — в останньому рахункові — з технікою суспільства.

Перш за все ясно, що для того, аби *наука існувала взагалі*, треба, щоб продукційні сили досягли певного рівня свого розвитку. Там, де нема додаткової праці, або де її розміри обмежено і вони не збільшуються, там не може бути наукового розвитку.

«Це змагання (до науки, *Н. Б.*) може виявитися тільки тоді, коли людина задовольнила вже свої інші потреби (appétits)... Де-які (з наукових) даних прийшли до нас із Хини, Індії, Єгіпта, але — цікава річ! — вони досягли по цих країнах тільки дуже невисокого розвитку» (*A. Bordeaux:* „Histoire de sciences physiques, chimiques et géologiques au XIX siècle". Paris et Liège, 1920, p. 11).

Зміст науки зумовлюється, кінець кінцем, технічним і економічним станом суспільства («практичні корінці», за які говорилося вище). Саме тому часто й трапляється, що одне якесь наукове відкриття, винахід, постановка й розвязання якоїсь проблєми відбувається одночасно в ріжних місцях, і до того зовсім «незалежно» одне од одного. Відповідні «ідеї» «літають у повітрі». Це значить, що вони виростають з життєвого становища, виросло на всій сумі продукційних сил.

А. Бордо перераховує в своїй «Історії» відкриття, викликані, як він висловлюється, «існуванням ідей у повітрі і умовами життя» (par l'existance des idées dans l'air et par les circonstances de la vie): відкриття відношення між теплом і механічною роботою, індукція, індукційна бобіна, кільце Ґрама, рахування безмежно-малих величин (крім Ляйбніца й Ньютона він згадує їхніх попередників: Fermat, Cavalieri і т. д. аж до Архимеда). Загальний його висновок: «Що до науки..., то вона виявляє... труднощі довідатися, хто ж і справді (себ-то яка *особа, Н. Б.*) зробив відкриття» (l. c., p. 8). Треба зауважити, що практичний характер науки зовсім не вимагає, щоб *кожне* й *усяке* наукове твердження *безпосередньо* впливало на практику. Припустім, що для практики має вагу твердження A. Але, щоб довести це твердження, потрібні ще твердження B, C, D. Самі з себе ці B, C, D.

не мають *безпосереднього* практичного значіння (вони, як говориться, мають цілком теоретичний інтерес), але ж, як кільця єдиного наукового ланцюга, вони все ж мають хоч посереднє практичне значіння. Непожиточної наукової системи нема, як нема й безглуздих, ні на що не придатних механічних знарядь.

Коли постановка завдань іде, здебільшого, з галузей техніки і економіки, то, з другого боку, їхнє *розвязання* в низці наук залежить од змін у *науковій техніці*. Струменти наукового досліду надзвичайно розсовують горизонти. В першій половині XVII віку було, напр., винайдено мікроскопа. Само собою розуміється, що він вчинив величезний вплив на розвиток науки. Він підштовхнув вперед ботаніку (вивчення будови рослин), анатомію тварин, людини, створив цілу нову галузь знання — бактеріологію (науку про бактерій) і т. д. Зрозумілою є також роля астрономічної техніки (влаштовування обсерваторій, поліпшування телєскопів, апаратів для фотографування зірок і ін.). Зо свого боку, наукова техніка залежить від матеріяльної продукції взагалі (вона — продукт матеріяльної праці). В науковій праці є, звичайно, і відповідна *організація цієї праці*, яка так само зумовлює собою стан наукового знання. Поділ наукової праці (спеціялізація в науці), організація наукових великих одиниць (лябораторій, напр.,), організація наукових спілок і наукова міна, науковий обіг, — мають надзвичайно велике значіння. А кінець кінцем, усі ці явища зумовлюються знов таки економічними й технічними умовами напр., сучасні хемічні лябораторії залежать од зросту великої продукції; науковий обіг тим ширший, чим частіші економічні звязки, і т. д.). Технічні й економічні умови зумовлюють науку і в *інших відносинах*. Від шпаркого розвитку техніки хутко міняються й економічні відносини, а вкупі з ними і весь життєвий лад. За такого стану річей наука не тільки хутко розвивається, але й сама починає керуватися думкою про мінливість (вона приймає для себе динамічну *методу* — див. розд. III). Навпаки, коли техніка консервативна, коли хода її повільна, — повільно розвивається й економічне життя, а вся психологія людей скрізь добачає тревалість. Тоді й наука тупцює на місці, керуючись принципом тревалости. Вкупі з тим і *клясові ознаки* теж виглядають із науки в ріжних формах: чи як відсвіт *способу міркування*, властивого певній клясі, чи як відсвіт *інтересу* цієї кляси. А спосіб міркувати, «інтерес» і т. д. зумовлюється в свою чергу економічною структурою суспільства.

Ось де-які приклади ріжних залежностей. Відомо, що в античному світі мало розвинулася техніка. Тому мало розвинулися і технічі знання. «Це нехтування технікою має ріжні причини. Перш за все античний світ... занадто аристократичний. Навіть найвидатніших майстрів, от як Фідія, уважано було за ремісників, і вони нездатні були провалити залізний мур, що відокремлював аристократичне коло... од ремісників і селян... Друга причина млявого розвитку технічних відкрить (Entdeckungen) полягала в античному рабському господарстві... Бракувало спонук заводити машини, що заміняли б ручну роботу... Наука... була мертвою, і інтерес до технічних проблєм (за винятком де-яких іграшок, на зразок водяного годинника або водяного орґáну) завмер» (*Hermann Diels:* „Wissenschaft und Technik bei den Hellenen" in „Antike Technik". Verlag Teubner, Leipzig und Berlin, 1920, S. 31—33). Звідси ж походив і характер тодішньої науки: «Природничі науки могли розвиватися з реместв, як побічний продукт. Але античний світ гордував з ремества і взагалі фізичної праці, існувала прірва між *рабами*, що фізично працювали та потроху спостерігали природу, і *панами*, що на дозвіллю міркували про високі матерії, а про природу тільки де-що хиба чували. Цим в значній мірі пояснюється *наївне*, *туманне* й *фантастичне* в античному природознавстві». (*Мах*: «Познание и заблуждение», стор. 94, увага, курсив автора). В середні віки ми мали мляву, кепсько розвинену техніку і феодально-кріпаковласницькі відносини в економічнім життю, де було збудовано цілу гору влад, закінчуючи найбільшим поміщиком і одночасно ж монархом. Не дивно ж, що й панська думка була занадто туга, противилася всьому новому (за єресі палили й четвертували), не досліджувала природи, а лишень колупалася в богословських питаннях, обмірковуючи, напр., проблєми:

Якого зросту був Адам
Та чи чорнявий, чи рудий,

скільки анголів можна посадити на вістрю голки і т. п. Цей закоцюблий, консервативний, богословський, порожній (формальний, «схоластичний»), скерований проти досвіду характер тодішньої науки пояснюється умовами суспільного життя, кінець кінцем — технічними й економічними умовами, що лежать в основі суспільного розвитку. Цілком інакше повернулася справа, коли почався зріст *капіталістичних* відносин. Тут була вже не закоцюбла, а жвавого зросту техніка; тут повсякчасно створювалися нові галузі продукції, тут потрібні були механіки, техніки, інженери, а не богослови і не лицарі; військова справа теж вимагала знання природничих наук і математики. Зрозуміло, що такий переворот у технічних та економічних умовах мусив викликати поворот і в науці: від схоластики, латинської мови, богослов'я і т. д. до емпіричного досліджування природи, до природничих наук, до «реальної школи». Ми маємо тут приклад загального повороту в змісті науки. Цей поворот, коли б дослідити його детально, виявися б і в способах досліджування, і в знаряддях наукової думки, і в цілій низці інших боків науки.

Прикладом відсвіту клясової психології, а тому й клясової будови

суспільства, може бути вже згадана нами раніше «органічна теорія» в соціології. Ось що казав з цього приводу проф. *Р. Ю. Віппер*: «Порівнання суспільства з організмом, термін «органічний звязок особи з суспільством», уживаний у протилежність поняттю про механічні звязки, — всі ці порівнання, формули й антитези було витворено реакційною публіцистикою початку XIX віку. Протиставляючи організм механізмові, ця публіцистика мала на оці прикро одмежити свої змагання від просвітних і революційних принципів віку. «Держава — механізм» — значило в їхній термінології: рівні права осіб, що в своїй сукупності створюють верховний народ; «держава — організм» значило: розподіл людей відповідно до старої соціяльної ієрархії, підпорядкування особи її «природній» групі, себ-то підпорядкування кожного свому старому соціяльному авторитетові. Органічні звязки в перекладі на конкретну мову значили: кріпацьке право, цехова регляментація, підпорядкування робітників патронові, охорона дворянської чести та дворянських привілеїв і т. д.» (*Р. Віппер*: «Несколько замечаний о теории исторического познания». Зб. «Две интеллигенции». М. 1912, стор. 47—48).

Ми наведемо ще де-які загальні відомості з історії *математики*, бо ж звичайно визнається, що саме математика, як чисте споглядання, не має жадного відношення до практичного життя. Ми використовуємо тут капітальну працю *М. Kantor*'а („Vorlesungen über die Geschichte der Mathematik". Leipzig, Verlag Teubner, 1907, I. B., 3. Aufl.). У *вавилонців* математичні знання виникали й розвивалися з потреб землемірства, міряння місткости посуду, лічби, точного поділу часу (календар), себ-то поділу його на роки, доби, години і т. д. Математичними «струментами» спочатку були пучки, потім рахи; в геометрії — матузка з колочками (її звали сумерійським словом tim), потім струмент, що нагадував астролябію. Математичні знання тісно спліталися з релігією, числа означували також богів, їхній небесний чин і т. д. У *стародавніх єгіптян* математика досягла значного розвитку. В дуже давньому математичному «порадникові Амеса», званому так од імени переписувача (точна назва порадника: «Інструкція для здобуття знання всіх загадкових річей, всіх таємниць, що містяться в речах» і т. д.), маємо такі відділи: «правила, як міряти круглий склеп для садовини»; «правила, як міряти ниви»; «правила, як робити оздоби» і ін. (l. c., S. 59). Арихметичні і почасти алгебричні дійства вияснюється на завданнях, зміст яких дозволяє відгадувати практику. Це — розподіл збіжжя, вираховування зисків і т. д. (стор. 77 і далі). Кінець цього математичного порадника вказує також на звязок з хліборобським господарством. Там пишеться до читача: «Знищуй шкідливих комах, миші, бур'ян свіжий, павуків багато. Благай Ра (єгіпетський бог, *Н. Б.*) про тепло, вітер, високу воду» (85). Струментами рахування були спочатку, очевидно, пучки, а згодом щось подібне до рахів (матузочки з камінчиками, як у перуанців). Основою геометрії було землемірство; поруч завдань міряння земельних дільниць Амес наводить і завдання міряння обсягу (обсягів і місткости склепів для садовини, склепів взагалі і т. д.). Грецький

історик *Діодор* писав про єгіптян: «Жерці вчать своїх синів писати двома способами: так званим священним і тим, що зветься звичайним. Вони запопадливо вчаться геометрії й арихметики. Бо раз річка (себ-то Нил) що-року кілька раз міняє поверхню грунту, то тим вона викликає безліч сварок між сусідами; ці ж сварки не можна легко розвязати, доки землемір (геометр) не відновить дійсного відношення безпосереднім перемірюванням. Арихметика служить їм (єгіптянам, *Н. Б.*) в їхніх *хатньогосподарських справах*» (стор. 103, курсив наш, *Н. Б.*). Астрономічні, геометричні, алгебричні правила були в той же час сполучені з релігійними обходами; це були священні таємниці, приступні лишень висвяченим. Так звані «гарпедонапти» («ті, хто натягає матузку») знали професійну таємницю, як натягати матузку, як ставити колочки, в якому відношенню до меридіяна і т. д. (взагалі, кути пірамід, їхні боки, розміщення їхніх частин — все це мало і священний науково-астрономічний зміст, і з цього, мабуть, вчилися «сини жерців»). У *римлян* геометрія росла відповідно до потреб земельної власности, яка була так священною, що й боги її мали. Найбільшого росквіту («виключний випадок» за Кантором) математика досягає за Юлія Цезаря. Цей росквіт стався наслідком двох практичних завдань: складання календаря (так званого юліянського календаря; сам Цезар написав книжку «Про зорі», „De astris“) і переміряння земель, що належали Римові. Останнє завдання було розвязано за Августа, при чому до роботи було закликано, здається, грецького інженера і математика, відомого Герона Александрійського; вперше складено було мапу імперії. Згодом у *Колумели* (Columella) ми знаходимо розгляд математики в звязку з сільським господарством, у *Секста Юлія Фронтина* вирахування важливого для математики відношення довжини кола до діяметру (π) в звязку з розрахунком водогонних рур; в так званому арцеріянському кодексі (юридично-статистичний порадник для урядовця VII—VI віку до Н. Х.) — ріжні статті відносно землемірства, в звязку з завданнями оподатковування (стор. 554). Що до арихметики, то її розвиток зумовлено було найбільше розвитком торгу. Вираховування процентів, що, за Горацієм, було звичайною щоденною справою (561), вираховування частини спадкоємців у звязку зо складним римським законодавством відносно цього, купецькі рахунки (563) — такими були рушійні причини розвитку цієї математичної галузки. У стародавніх *індусів* особливо були розвинені астрономія, алгебра і початки тригонометрії. У них багато чого подібного з математикою інших давніх народів. В математичних розділах одного вченого збірника (Аріабхати) назви і зміст завдань виявляють життєвий грунт індуської математики. Ось, напр., вірш, що передає один математичний спосіб: «множення стає діленням, ділення множенням: що було *прибутком*, стає *втратою*, що було втратою, стає прибутком» (стор. 617); в іншому місці завдання: «16-літня рабиня коштує 32 нішки, скільки коштуватиме 20-літня» (618); далі йдуть завдання на *проценти* (при чому місяшне рівне 5!), потім завдання на вираховування можливих торговельних операцій (стор. 619) і т. д. Те, що в нашій алгебрі озна-

чається літерами *X*, *У* і т. д. («невідомі»), у індусів означалося словом «монета» (rûpakà); позитивні числа звалися словом «майно» („dhan" або „sva"), негативні — «боргами» („rina" або „kshaya") (стор. 621). Архітектура та її математичні правила і тут укривалися таємницею і мали особливий астрономічно-богостотний зміст. Міряння землі, будування палаців і храмів, розрахунки обсягів спонукали до розвитку індуську геометрію. У стародавніх *Хинців* розвиток математики йшов, приблизно, таким же шляхом. Тільки ще яскравіше висовувався клясовий характер науки, монопольність її (напр., було навіть три способи писання цифр: державно-урядовницький, науковий, гороянсько-купецький). В однім зо збірників законів (Tscheou-ly, «Чеоу-Лі») ми знаходимо такі математичні посади: нащадний чин придворного астронома (фонґ-сіанґ-ші) і придворного астролога (пао-чанґ-ші); чільного начальника міряльних робіт (ліанґ-джін), що накреслював пляни мурів як палаців, так і міст; був там і окремий урядовець (ту-фанґ-ші), який робив ріжні розраховування за допомогою особливого струменту, що одкидав тінь (куен) і т. д. (676).

З цих прикладів легко бачити: 1. що зміст науки походив з техніки й економіки; 2. що розвиток її, між іншим, зумовлювався знаряддями наукового пізнавання; 3. що ріжні суспільні умови або гальмували, або прискорювали «прогрес»; 4. що спосіб наукового думання зумовлювався економічною структурою суспільства (релігійний, богостотно-таємничий характер стародавньої математики, коли іноді навіть *число* являло собою якогось бога, є відсвітом рабсько-феодального ладу, з неприступним володарем, жерцями-урядовцями і т. д.); 5. що клясова структура суспільства накладала на математику свою *клясову печатку* (почасти в вигляді просто способу думання, почасти ж і в вигляді інтереса, який не пускав до священної таємниці «звичайних смертних»).

За новітніх часів маємо однакові ж залежності, тільки що вони складніші і мають, зрозуміло, іншу форму: інша тепер техніка, інші й економічні відносини.

Тепер ми переходимо до дальших «надбудов» над економікою суспільства, а саме — до *релігії* й *філософії*.

Річ цілком зрозуміла, що ріжні думки і ріжні здобутки досвіду, що назбирувалися у людського суспільства, викликали потребу об'єднання й систематизації їх. Ми бачили, що з такої ж потреби зросла наука. Але наука досить рано почала дробитися на ріжні галузі. *В осередку* цих спеціяльних наук ішло «пристосування думок до думок», себ-то їхня систематизація. А *між* ними? Де той звязок усіх «знань» і «помилок»? Де та *умова рівноваги* між ними? Цей от об'єднавчий принцип і мусили дати релігія й філософія. Вони мусили дати відповідь на найзагальніші (найабстрактніші) питання: що є причиною всього сущого? що таке світ? чи такий він,

як нам здається, чи якийсь інший? що таке дух і тіло? як ми можемо пізнавати світ? що таке істина? від чого залежить усе на світі? чи існують межі нашому пізнанню і де вони лежать? і на цілу низку інших такого ж порядку. Зрозуміло, що від відповіди на *ці* питання залежить, як ми повинні розглядати всі явища вужчого порядку. Напр., коли слушно, що все залежить від волі божої, а вона керує світом у згоді зо своїм божим пляном, то ми повинні всі наші знання вишикувати в *телеологічну* або *теологічну* шеренгу (відповідно до цього наука й справді іноді прибирала такої форми). Тоді ми в усіх явищах повинні шукати богостотної мети, так званої «пучки божої». Коли ж є слушним, що боги ні до чого, і що суть усього — це причиновий звязок явищ, ми будемо розглядати всі явища світу зовсім інакше. Іншими словами, філософія й релігія — окуляри, крізь які розглядається всі факти на певному ступіневі розвитку. Чим же зумовлено *будову* цих «окулярів»?

Почнім з релігії. Ми вже знаємо, що «суть» релігії полягає в «вірі» в надприродні сили, в дивовижних духів (одного чи багатьох, грубих чи невловних і етерних — однаково). Це поняття «духу», «душі» і т. д. виникло як відсвіт особливої економічної структури суспільства, коли вилучився «старший роду», або пізніше патріярх (за патріярхату; теж, по суті, — і за матріархату), коли, іншими словами, поділ праці призвів до вилучення організаторської праці, праці керування і т. д. В продукції старший роду, як ощадця всього набутого досвіду, організує, керує, дає плян робот, є діяльним, «творчим» елєментом, в той час як інші слухаються, виконують накази, підпорядковуються з гори встановленому плянові, роблять чужу волю. Це продукційне відношення і відограло ролю моделі для розгляду всього сущого і самої людини в першу чергу. Людина розіклалася на душу й тіло. «Душа» це те, що керує «тілом». Душа стільки ж вища за тіло, скільки організатор і управитель вищий за звичайного виконавця (у Аристотеля є десь порівнання душі з паном, а тіла з рабом). З такої ж точки погляду почали розглядати й увесь інший світ: почали думати, що за кожною річчю сидить «дух» цієї речи; вся природа виявилася одуховленою (цей погляд зветься в науці «анімізмом» від латинського слова «аніма» — душа, або «анімус» — дух). Раз виникло таке уявлення, то воно неминуче призвело й до *релігії*, що почалася з шанування (культу) *предків*, старших роду, керовників, організаторів. Їхні «душі» чи «духів», натурально,

уважали за найрозумніших, найдосвідченіших, наймогутніших духів, які можуть допомогти, від яких залежить усе, що відбувається на світі. Це вже й є релігія. Отже, саме походження релігії свідчить, що вона виникла як відсвіт *продукційних відносин* (саме тих із них, де є панування-покора) і відповідного їм *політичного ладу*. Релігія пояснювала весь світ на той зразок, як пояснювано було життя в суспільстві. І вся дальша історія релігії свідчить, що зо зміною продукційних і соціяльно-політичних відносин мінялася й форма релігії: коли суспільство складалося з кількох не міцно звязаних між себе племін, кожне з яких мало своїх старшин і князів, то релігія прибирала форму многобожства; а коли, напр., одбувався процес об'єднання, коли утворювалась централізована монархія, то паралєльно те ж самісіньке одбувалося й на небі, де сідав царювати один бог, так само лютий, як і землевласницький цар; а от якась рабовласницька торговельна республіка (на зразок Атен V віку), — і боги влаштовуються майже по-республіканському, хоч з багатьох богів визначається богиня міста-переможця — Атена Палада. І так же само, як у всякій «пристойній» державі існує ціла ієрархія начальників, так само й на небі святі, анголи й інші розміщуються залежно від своєї вельможности, добувають не однакові чини й ордени. Більше того, між богами, як і між начальством на землі, встановлюється поділ праці: один — по військовій лінії (у римлян — Марс, у «православних християн» — Ґеорґій Переможець, або архістратиг, себ-то фельдмаршал, Михайло), другий — по торговельній (Меркурій), третій — по хліборобській справі і т. д. Діло доходить навіть до курйозів: напр., у Росії серед святих існують навіть «специ» поліпшення кінської породи (Фрол та Лавр). І скрізь, де є відносини панування-покори, там є й релігія, що одбиває саме ці відносини. Треба ще зауважити, що подібно до того, як у дійснім життю трапляється війна, повстання, так само, у згоді з релігійними теоріями, відбувається діло і в небесних сферах: чорти, демони, «князі темряви» — не що інше, як відсвіт ворожих ватажків, що на землі намагаються зруйнувати державу, а на небі скинути імператорську владу всемогутнього бога і зруйнувати весь небесний «сучасний лад».

Викладена вище теорія *походження* релігії, яку ми визнаємо абсолютно вірною, належить *А. Богданову* і вперше була ним формулована в збірнику «Из психологии общества». Пізніші спеціяльні досліди цілком ствердили її. Близько до неї підходить *Г. Кунов* у своїй

книжці: «Походження релігії і віри в бога» (*H. Cunow*: „Ursprung der Religion und des Gottesglaubens", Berlin, 1920). Критикуючи той погляд, ніби релігія виникла з ріжних вражінь од зовнішньої природи, *Кунов* цілком слушно пише: «Звичайно, наслідком того, що всякий образ нашої уяви зумовлюється в основі сприняттям (субстратом), то в певнім розумінню можна сказати, що як оточення природне, так і соціяльне оточення (суспільне життя) зумовлюють собою релігійну ідеологію; але не згадуючи вже про те, що погляди на природу в великій мірі залежать од того, скільки людина встигла технічно використати сили природи в продукції свого матеріяльного життя, *) — образи, що їх людина здобуває спостереженням природи, дають *тільки матеріял для зовнішньої оздоби*, хотілося б сказати: майже тільки *надають зовнішнього колориту* будуванню релігійного думання» (стор. 20, курсив автора, *Н. Б.*). Але *Кунов* не доводить до кінця цієї точки погляду і тому наївництвує цілком неприпустимо. Так, на стор. 24 ми читаємо, що «дикі й напівкультурні народи цілком природньо (!) дуалісти». Це на зразок того, як у Адама Сміта «міна» — «цілком природня властивість» людини, або ж на зразок пояснення того, як виникла наука: люде мають природній нахил до «причинового пояснювання» (це зветься у німецьких учених «„Kausalitätsbetrieb"). В згоді з *Куновом* росклад людини на душу й тіло *зміцнюється* привіддями сну і випадками нестями (коли щось ніби виходить із тіла, а згодом вертається). Але «зміцнюватись» може лише те, що *вже існує*. Можливо, що *смерть* створює уяву про «душу», окрему від «тіла»? Але сам *Кунов* (стор. 22, 23) наводить приклади, коли дикуни не розуміють необхідности природньої смерти. Більше того, саму смерть де-які племена (*Джон Фрезер* росповідає це про австралійців у Новому Південному Велсі) приписують звичайно «таємній злості якогось духа» (стор. 23). Отже й це зовсім нічого не поясняє. (До речи сказати, тов. *М. Н. Покровский* пояснює релігію жахом перед смертю, перед небіжчиками і т. д. Але як же бути, коли нема навіть розуміння про те, що «люде всі смертні»? Ясно, що історичну категорію, яка має свій історичний початок, тов. Покровский узяв як майже «природню»). У *Кунова* релігія розвивається так: зародки культу духів, *потім* культ тотема (так звуться звірі, птахи, або й рослини, які були ознаками-гербами племін) і предків. Але у всіх майже прикладах, наведених Куновом, його «найперші» духи — саме духи предків. В розділі «Зародки культу духів» Кунов пише: «Доброзичливими визнаються тільки духи ближчих родичів або хоча б члени своєї власної орди, та й то не завжди: навпаки, духи мерців з іншої орди чи племені всі визнаються ворожими» (стор. 39—40). На 40 сторінці згадано дух батька й матері, на 41 — дух діда й «прабатька», на тій же — дух зветься «батьком» і т. д. У *Кунова*, таким чином, не зведено кінців з кінцями. На стор. 6 він пристає на формулу, що релігійні уяви повстають із «вражінь *суспільного* життя» (наш курсив, *Н. Б.*), а на стор. 17 говорить

*) Це не шкодило б пам'ятати Кунову при обмірковуванню питання про продукційні сили.

уже не про *суспільну* природу, а про «власну природу», про «виникання» і «*насамперед про смерть*» (курсив автора). Але навдаку чи зважиться *Кунов* назвати смерть і народження специфічно *суспільними* явищами! На ділі те, що належить до зовнішньої природи, — належить і до біологічної природи людини: враження від усіх цих явищ (смерть, сон, нестяма, так само як і громовиця, буря, землетрус, болотяні вогні, сонце і т. д.) дають помічний матеріял для того, щоб цей матеріял було росташовано й підібрано під кутом зору дуалізму (науки про дві істоти — духовну й тілесну), що зовсім не є природженим, а тільки повстає з істотних умов *суспільного* життя.

Ми так довго обговорювали *Кунова* тому, що його загалом дуже цінна книжка є майже єдиною марксистською книжкою історії релігії. *E. Meyer* (l. c., S. 85) уважає за істотну причину походження релігії «безпосередньо дане» змагання до причинового пояснювання і (теж «безпосередньо даний») дуалізм: людина спостерігає «з одного боку психічні процеси почування, уявлювання, волі, з другого — викликані цим тілесні рухи, своєвільні вчинки. *Дуалізм тіла і душі є тому первісним досвідом* (ursprüngliche Erfahrung), *а зовсім не продуктом дальшого, хоч би й примітивного міркування*». Ця дивовижна теорія, «з одного боку» суперечить фактам, а «з другого», як видко всякому, анічогісінько не пояснює: вона лишень обмежується описом того, що треба пояснити. До слушної постановки питання підходить проф. *Ахеліс* (Prof. *Th. Achelis*: „Soziologie", Göschensche Verlagshandlung. Lzp., 1899, S. 85 ff.), для кого релігійні уявлення, це — «тільки відсвіт соціяльно-політичних уявлень і установ» (91). Навіть смерть могла звернути увагу дикуна лише в суспільстві (97). Тут Ахеліс ближчий до істини, ніж Кунов. «Кожна диференціяція в царині політичної влади і те значіння, яке виявляють окремі конкретні організаційні форми, знаходять тут (в релігії, *Н. Б.*) свій вірний відсвіт; чим стають для людей ватажки або королі, тим же стають великі боги серед менш значних духів; так сама собою, цілком на земну подобу, з безлічи ріжноманітних богів викристалізовується імпозантна фігура одного більш або менш взагалі визнаваного володаря» (96). Чудовий (бо марксистський) розділ про релігію не шкодить Ахелісу згодом безбожно перебріхувати Маркса, замовчувати його і вкінці . . . вклонитися перед релігією! Суперечність між розвитком науки і інтересами буржуазії видно тут як на долоні.

Наведім тепер приклади, які стверджують слушність марксистської точки погляду. У *старих вавилонців* (2—3 тисячоліття до Н. Х.) «небо — прототип землі, все суще на землі створено на зразок небесного, між ними — нерозривний звязок» (проф. *Б. А. Тураєв* «История древнего Востока». Част. I, стор. 124). Боги —це опікуни (духи) окремих людей («бог — охоронець», «мій бог», як у християн так званий «ангол-охоронець»), вулиць, міст, місцевостей і т. д. «Богостота долею своєю нерозривно звязана з долею свого міста; . . . її значіння зростало з поширенням меж міської території; коли її народ приєднував інші міста,

то богостоти повойованих ставали в стан підпорядкованих їй; навпаки, вивіз образу богостоти з міста і зруйнування її храму рівнозначило політичному знищенню міста» (124). Поруч великих богів (Ану, Енліль, Еа, Сін, Шамаш і т. д.) є ще низка дрібних духів, небесних («ігіги») і підземних («анунаки»). Паралельно створенню Вавилонської монархії зацарювала і небесна монархія: «Звеличення Вавилону спричинило собою де-які зміни і в пантеоні. Бог Вавилона повинен був здобути першенство. Таким богом був *Мардук*, що теж мав сумерійське ім'я. Це була богостота весіннього сонця. Династія Хамурабі (Хамурабі — вавилонський цар, за якого було складено збірку законів, знайдену роскопинами на місці старого Вавилону, *Н. Б.*) і справді висвятила його в найстаршого бога» (127). А інші старші боги мусили були пережити таку «еволюцію»: Енліль, цар неба і землі, передав Мардукові... владу над чотирма країнами світу і своє ім'я володаря країн». Що ж до Еа, то «Мардука оголосили його першородним сином, перед яким батько милостиво поступився своїми правами і своєю силою, своєю ролею в світотворі» (127). А коли Вавилонська імперія стала на ноги, то «поволеньки витворилася уява про єдину богостотну силу, що виявляла себе в багатьох зримих формах і відповідно до цього мала безліч ріжних імен». Жерці почали говорити, що інші вищі боги — це лишень *виявлення* Мардука: «Ніниб — Мардук сили; Нерґал — Мардук бою; Енліль — Мардук влади й царювання» (129). Ось уривок з одної молитви-гимна богові Сінові, що дуже яскраво малює монархічну владу на небі: «*Господи, владико богів*, єдиний великий на землі і на небі... *Батьку богів і людей*, що створив землю, збудував храми і поназивав їх... *Могутній керманичу, чиєї таємничої глибини не дослідив жаден бог*... батьку, причино всього буття. *Владико долі неба* й землі, чиї *накази* неодмінні, хто держить холод і спеку, *керує* живими істотами, — який бог до тебе подібний? Хто великий на небі? Ти один! А на землі хто великий? Коли на небі лунає твоє слово, *ниць падають Ігіги*, коли його чути на землі — цілують порох Анунаки . . . *Владико*! *В пануванню* на небі й на землі нема тобі суперника серед богів, твоїх братів» і т. д. ((цит. за *Тураевим*, І. с. 144). Сіна змальовано тут просто як небесного імператора, перед яким роблять усі відповідні церемонії (падають ниць, цілують землю і т. д.). Розуміється, офіціяльна релігія висловлювала й висловлює ідеї *командної* кляси перш за все. Це одбивається і на дрібницях: напр., за феодальної доби, коли військові чесноти ціновано було вище за все, і командною клясою були посамперед військові землевласники, на «тім світі» найкраще почували себе тільки вбиті в боях, а найгірше ті, про чиї «заупокойні дари не було кому піклуватися» (себ-то бідні).

Про давніх *індусів* безліч цікавих відомостей подав у своїх найцінніших дослідах про господарську мораль світових релігій *Макс Вебер (Max Weber:* І. с., B. II., „Hinduismus und Buddhismus"). Тут економічно-клясовий і професійний росподіл суспільства безпосередньо устався в релігійну форму *каст*. В згоді зо старовинним збірником законів Ману 4 індуських касти — це: *брамани* (жерці, вчені, літератори-шляхта),

кшатрії (шлята-лицарі, вояки), *вайсія* (vaisia; хлібороби, а потім лихварі і купці), *судра* (раби, ремісники і т. д.). Таким чином каста «повсякчасно і самою своєю суттю є цілком соціяльним або ж професійним окремим об'єднанням в осередку суспільного союзу» (34). Брамани й кшатрії порядкували всім і вся. Вайсія визнається чистою кастою, гідною того, щоб брамани брали від належних до неї воду або їжу. Судра поділяються на «чистих» і «нечистих»; у останніх шляхта не візьме води, цилюрник не буде ім стригти нігті на ногах і т. д. До нечистих судра приєднуються і інші «нечисті»; одні з них не можуть являтися в храм, інші визнаються «паскудними» до тої міри, що бруднить сам їхній дотик; іноді навіть наблизитися на 60 футів до такої людини для шляхтича або чистого взагалі значить «спаскудитися»; паскудить погляд «нечистого» на їжу і т. д. (46); навпаки, навіть екскременти брамана визнаються священними (62). Тисячі правил і релігійних церемоній охоронюють цей порядок. Королі й царі походять з кшатріїв; державно-дворянський лад поширюється й на економічне життя (таксація цін, натуральні податки, державні крамниці) під неймовірним бюрократичном апаратом (69). Істотними релігійними ідеями, що зросли на такому соціяльному грунті, *М. Вебер* визнає дві (стор. 117—121): *ідею переселення душ* (Samsara) і звязану з нею *теорію відплати* (Karman). Кожний вчинок людини занотовується; людина має щось подібне до біжучого рахунку, з балансом своїх добрих і лихих учинків; коли вона умирає, то неодмінно мусить одродитися в тій формі, якої заслужила, яка повстає з балансу її вчинків протягом життя. Вона може відродитися королем, браманом, а може стати й «глистом у собачій кишці». Чим же зумовлено найістотніші чесноти? Виконанням *кастового ладу*. Коли ти раб і «паскуда», то знай своє місце. Як що ніколи з нього не зійдеш, як що завжди згадуватимеш своє «паскудство», то після смерти в новім життю може потрапиш і в шляхту. На землі ж кастовий лад — непорушний, думати про його зміну — безглуздя. Нема «випадковости народження»: кожний родиться в тій касті, якої він заслужив своїм попереднім життям, перед останнім народженням (120). Відсвіт суспільного ладу і інтересів гнобительських кляс тут видно ясніше, ніж на долоні. Ще раніше ми теж знаходимо цей відсвіт. Напр., боги Вед (збірник найдавніших священних гимнів) «суть функціональні і героїчні боги, на подобу гомерівських, чисто так само, як герої ведійського часу, що сидять у замках, як королі зо шляхтою, що б'ються на колесницях, з... більш або менш скотарським селянством побіч себе (29). Характерні: «Індра, бог громовиці і, як такий (подібно до Єгови), палкий вояка й герой,... і Варуна, мудрий, всевидющий бог ладу, в першу чергу правного ладу» (29). Цікаво, що небо спочатку призначене було лишень для браманів і кшатріїв — див. стор. 119). Поруч з офіціяльною релігією панських кляс існувала й мужича релігія, звязана, між іншим, часто з половими маніпуляціями. Веди просто називають один з таких культів «ганебним звичаєм *підпорядкованих*». Значить, тут маємо кілька *клясових* релігій. Ось, напр., оповідання про релігійний роскол у Південній Індії (до речи сказати,

він трохи нагадує російський релігійний роскол): «Частина *нижчих каст* і зайшлі королівські *ремісники* вчинили опір владі браманів, і таким чином виникла, тай зараз іще існує секта «валан-ґаї» і «ідан-ґаї», касти «правиці» й «лівиці» (324).

У давніх *греків* так само феодальний, а потім рабський лад теж мав свій відсвіт на небі, при чому на чолі богів стояв Зевс, Деметра була богинею хліборобства, Гермес — торгу й шляхів, Геліос — «вільних професій» (мистецтва).

І знов таки і по цій лінії точилася клясова боротьба. В Атенах V віку (епоха найвищого росквіту та початок занепаду) в командної кляси купецької «демократії» релігія — це найперша зброя: «на переконання Софокла (найбільший поет того часу з «правовірних», *Н. Б.*), весь світ зруйнується в тріски, коли зникне віра; бо кожний моральний і державний лад збудовано, на його думку, на волі богів» *(E. Meyer:* „Geschichte des Alterlums". 4. Band, 3. Buch: Athen vom Frieden von 446 bis zur Capitulation Athens im Jahre 404 v. Chr., S. 140). Шляхетська опозиція і деклясовані верстви використовують критику релігії, як критику сучасного ладу. Купецька ж демократія *карає на горло* за висловлення сумніву що до існування богів.

У *стародавніх слав'ян* — так само. Культ предків, родових богів, хатніх богів, професійних богів був і тут. Найстаршим державним богом був бог торговців і вояк-шляхти, а одночасно бог громовиці — Перун. Рай був для душ померлих князів і їхніх дружинників, а для звичайного смертного там місця не було (пор. *Н. М. Никольский*: «Первобытные религиозные верования и появление христианства» в «Русской истории» *Покровского*, т. І. Сам Н. М. Никольский виводить релігію зо страху перед небіжчиками і т. д.). Нарешті, візьмім сучасні форми християнської релігії. Руське «православіє» було й є досконалим відсвітом візантійсько-московсько-петербурзького самодержав'я. Бог — імператор; мати божа — імператриця; Микола-чудотворець і інші улюблені святі — міністри. Далі цілий штат чиновників (анголи, архангели, престоли, влади, херувими, серафими і т. д.). Між цими небесними придворними — поділ праці. Архістратиг Михайло — це фельдмаршал («архістратиг» по-грецькому і є «найвищий командир»), богородиця — найстарша дама-патронеса («заступниця»), Микола, найбільше, — бог плодючости грунту, Пантелеймон — щось подібне до медика, Юрко-Переможець — богостотний «ударник» і вояка, і ін. Більш вельможним — більша пошана: кращі «вінчики», ризи, жертви і т. д. *Клясова боротьба* не раз і в нас прибиралася в релігійні форми (роскол, штунда, хлисти, молокане і ін.). Але розводитись про це далі — нема місця. Зауважимо лишень в кінці, що руські означення богостоти як найкраще свідчать про походження цієї любої ідеї бога: «господь» — значить пан («а ми раби твої»), «бог» — того ж кореня, що й «багатий»; «владика», «цар небесний», «суддя», «отець» («отче наш») і т. д., — все це назвиська для небесного феодально-шляхетського монарха, що уважає народ тільки за рабів. Не дурно ж самодержав'ю так подобалося «православ'я».

Релігія — це така надбудова, що складається не тільки з систематизованих та припасованих одна до одної *ідей*; вона має і відповідну організацію *людей* (*церковну організацію*, кажучи нашою звичайною мовою) і систему особливих способів та правил шанування богостоти (напр., «служби»: літургія, вечірня, всеношна з ріжними обходами, заклинаннями, з вимовлюванням магічних формул та з ріжними незрозумілими чарівничими дійствами), так званий *культ*.

Тут ми теж так само бачимо, що й цей бік релігійної надбудови тісно звязано з ходою суспільного життя. «... *Церква в кожну добу відтворювала в своїм осередкові сучасне їй суспільство в його економічних і культурних рисах*. Церковний лад був магнатським і феодально-кріпаковласницьким за доби сенйорату; в ньому зросли й набрали значіння демократичні елєменти і форми грошевого господарства в добу міського розвитку і т. д.» (*Віппер*: «Несколько замечаний о теории исторического познания», стор. 46 збірника «Две интеллигенции»). Початковою формою духовенства, як професії, були ворожбити, знахурі, ясновидці, пророки, віщуни і т. д., які, за Е. Маєром, і були першим з відомих нам суспільних станів. Взагалі кажучи, керовнича верства жерців є *частиною гнобительської кляси*, що ділить у своїм осередку працю: одні стають військовими ватажками, другі жерцями, треті — законодавцями і ін. Тому не дивно, що церква «відтворює й повторює сучасне їй суспільство.

Командна церква являє собою і господарську організацію, економічні відносини якої складають частину економічних відносин всього суспільства. Напр., зо збірки законів вавилонського царя Хамурабі ми знаємо, що храм бога Шамаша «провадив грошеві операції, беручи здебільшого 20 %; процент на позику збіжжям підвищувався до 33⅓ і навіть де-коли до 40 (Тураєв, l. c., 112). Римсько-католицька церква була в середні віки справжнім феодальним королівством, з величезним господарством, фінансовими поборами й податками (т. з. «десятина») та з адміністративним апаратом. Так само відомо всякому, яку ролю в Росії відогравали манастирі та «лаври», що накопичили величезні багацтва (характерно, що грандіозний будинок московської біржі належав Тройце-Сергіївській лаврі). Виконуючи свою ролю заспокоювательки мас, утримуючи їх від замахів на сучасний лад, церква була й є частиною експлоататорської машини, збудованої в згоді з тими ж архітектурними правилами, що й експлоататорське суспільство загалом.

Ми знаємо, однак, що суспільство, за винятком лишень початкової доби свого розвитку, завжди було суспільством *клясовим*. Його продукційні відносини були відносинами панування — з одного боку, покори — з другого. Його політичний лад одбивав і виявляв ці відносини. Його релігія виправдувала їх і замиряла з ними маси (іноді надзвичайно спритно; пор., напр., індуську науку про відплату, за яку ми писали вище). Однак, підтримувати цей мир щастило не завжди. Тоді проти офіціяльної релігії пригнічені кляси, що теж не могли виплигнути з релігійних тенет, виробляли *свою* релігію: проти ортодоксальної церковної науки виростали так звані «єресі», проти офіціяльної церкви — своя, народня релігійна громада, що іноді прибирала форм конспіративної, нелєгальної організації, зо своїми попами чи пророками, котрі в той же час були й політичними ватажками.

Ще зовсім недавно така точка погляду на релігію й церкву здавалася цілком неможливою, просто блюзнірством. Тепер же навіть буржуазні дослідники, коли спеціяльно працюють над предметом, то, хочуть не хочуть, приходять як раз до неї. Ось до якого загального висновку відносно азіятських релігій підводить нас кращий новітній дослідник релігії *Макс Вебер*: «Загалом, ми спостерігаємо таке ж одночасне існування культів, шкіл, сект, орденів ріжного гатунку, яке було властивим і західному античному світові. Поруч того ці конкурентні напрямки ніяким чином не були рівноцінними в очах тодішньої більшости панських верств, а часто також політичної влади. Були правовірні й єретичні (orthodoxe und heterodoxe), а серед правовірних — *більше чи менше* клясичні школи, ордени й секти. Перш за все — і це для нас має особливу вагу — вони ріжнилися одна від одної і соціяльно. З одного боку... відповідно до верств, де вони містилися (in denen sie heimisch waren). З другого... відповідно до гатунку «обітниць», оголошуваних ними ріжним верствам своїх прибічників. Перше явище мало місце почасти в такій формі, що панській соціяльній верстві, яка гостро заперечувала будь-яку релігійну віру в «викуплення» (Erlösungsreligiosität), в масах протистояли простонародні сотеріології» *) (*Max Weber*,

*) Сотер — по-грецькому значить «рятівник». М. Вебер говорить про ті випадки коли серед гноблених витворювалася ціла релігійно-політична система ідей про «визволення світу», про «рятунок», про звільнення від усякого соціяльного лиха, про царство боже на землі. Ці надії й сподівання гноблених кляс і прибирали характеру «сотеріології», себ-то *науки про порятунок і про «обітовану землю»*.

l. c., B. II, Abschn. III: „Die asiatische Sekten- und Heillandsreligiosität", S. 364). Прикладом класової боротьби під релігійним прапором може бути так звана реформація, перша навала низки кляс на феодальне панування та на його виявлення в З. Європі — «римсько-католицьку церкву». Тут вельможні князі йшли вкупі з папою, дрібні поміщики й буржуазія—з поміркованими, з Лютером у Німеччині на чолі; ремісники, напівпролетарі, почасти селяне — йшли за скрайніми сектами (на зразок «перехрещенців», анабаптистів, часто з комуністичними змаганнями). Релігійна боротьба, гасла, блоки прибічників того й другого напрямків як найкраще відповідали боротьбі, змаганням і блокам суспільно-політичного характеру.

Так от, ми бачимо, що й релігійна надбудова є наслідком матеріяльних умов існування людей. Її *віссю* є відсвіт соціяльно-політичного і економічного ладу суспільства. Навколо цієї оси скупчуються інші ідеї, але їхня вісь — це суспільна структура, перенесена в незримий світ і розглядувана з точки погляду тієї чи іншої кляси. «Дух» і тут виявляється функцією суспільної «матерії».

Проти цього розуміння можна було б виставити один закид, що торкався б як раз капіталістичного ладу. Бо в капіталістичнім суспільстві релігія існує й далі, і до того — скрізь по Європі має характер *однобожства*. Тим часом, капіталістичне суспільство має ріжні форми буржуазного панування в політиці (монархія, республіка), а продукційні відносини хоч і збудовано на кшталт панування-покори, проте ж монархічного характеру не мають: правда, капіталіст на *своїй* фабриці — монарх, але в суспільстві кляса капіталістів господарює звичайно не через одну особу. Як же пояснити таку «суперечність»? Чи на капіталістичній релігії не порушується, бува, і вся наша марксистська теорія? Ані трохи! Навпаки. Тільки з марксистської точки погляду і можна зрозуміти релігійні форми сучасности.

Що «керує» економічними відносинами капіталізму? В феодальному суспільстві, як знаємо, напів натуральним господарством керували монархи та їм підпорядковані князі й урядовці. За капіталізму ж з'являється новий, могутній, але стихійний, *неособовий* регулятор. Це ринок, з його незрозумілими примхами, ринок, що підносить одних, розбиває життя другим, що грається з людьми, як сліпа («іраціональна»), незрозуміла, невблаганна сила. «Що є життя? То гра. Сьогодні ти, а завтра — я. То ж хай невдаха плаче, на *долю* наріка

свою». Саме цього характеру *долі* і набула собі богостота (вже у римлян і греків, як знаємо, були «парки» і «мойра», «ананке — «необхідність», «примусова сила», доля, що стояла навіть над богами; ця уява повстала зо зросту мінових відносин і залежних від того торговельних війн, що ставили на карту існування Греції). Раніш боги (і єдний бог) були зовсім не безтілесними духами. Вони любили і поїсти, і випити, вчащали до жінок, хоча б у вигляді голуба, як це робить так званий «святий дух» (у Греції, де поширилося було неприроднє однополе кохання, Зевс у подобі орла чинив те ж саме з хлопчиком Ганімедом). Економічний розвиток, що призвів до мінового господарства і зруйнував феодальний політичний лад, висмикав у бога не тільки орлине й голубине пір'я, а й бороду, вуса і всякі інші приналежності попередніх його образів. Тепер побожний буржуа вірить у бога як у невідому, незрозумілу богостотну силу, од якої все залежить, але яка виглядом своїм з людиною не має нічого спільного: це — богостотний *дух*, а не якийсь мугирний ідол дикунів. В економіці капіталізму є, з одного боку, відношення панування-покори, з другого — відношення неорганізованого звязку через міну. Перше пояснює, чому релігія *зберігається*, друге — чому бог прибирає такої пісної й безтілесної форми.

Ми повинні ввесь час пам'ятати, що тут говорилося лишень про *основні* ідеї релігії. Дрібні, другорядні ідеї повинно кожного разу пояснятн аналізою відповідних умов розвитку.

В кінці розгляду релігії ми мусимо сказати, що з такого погляду на неї повстає для пролетаріяту необхідність *активної боротьби з нею*. *Г. Ґортер* у своїй книжці «Історичний матеріялізм» одходить не тільки від філософського матеріялізму, а чисто по-міщанському, опортуністично розуміє твердження — «релігія — приватна справа». Це, на його думку, значить, що нам на релігію не варто звертати уваги: зникне, мовляв, сама. Тим часом, «само» в суспільстві не робиться ніщо, і *Маркс* в одній зо своїх блискучих і в'їдливих праць («Критика Ґотської програми») прикро глузував з «ґортерівського» розуміння «релігії, як приватної справи». В згоді з Марксом, це гасло формулює лишень *вимогу робітників до буржуазної держави*, щоб вона не совала свого поліційного носа куди не слід, а зовсім не вимогу до самого себе бути «толєрантним» до всякої спадщини підлих відносин і до всякої реакційної сили. Ґортерівська точка погляду в цьому пункті ніяким чином не може бути названою революційно-комуністичною. Це справжня *соціяль-демократична* точка погляду.

Тепер кілька слів повинні ми сказати про *філософію*. Філософія повстає з міркувань про найзагальніші питання як

узагальнення всього знання, як «наука наук». Спочатку, коли науки ще не розвинулися, ще не відокремилися одна від одної, філософія вкупі з релігією, од якої вона теж іще не відокремилася, включала в себе і цілком наукові питання; вона охоплювала всі уривки знання про природу й людину, які взагалі існували в той час. Згодом науки спеціялізуються, зріжничковуються, стають самостійними. Але те спільне, що є в усіх науках, а в першу чергу — питання про наше власне пізнання, про його відношення до світу і т. д. — це лишається предметом філософії. Вона повинна об'єднувати науку, роспорошену на безліч спеціяльностей. Вона намагається зводити «кінці з кінцями», бути закріпою всього знаного, бути фундаментом загального погляду на світ (так званого «світогляду»). От, напр., на початку цієї книжки ми розглядали питання про причиновість і телєологію. Це питання не торкається *спеціяльно* фізики, чи політичної економії, чи науки про мову (філології), чи статистики. Але воно торкається всіх цих наук, воно є загальним питанням, отже — питанням філософським. Так само й питання про «дух» і «матерію», чи, інакше, про відношення «думки» до «буття». В *спеціяльних* науках цим питанням не дуже цікавляться, а тим часом воно належить до всіх наук. Або, напр., такі питання: чи вірно наші почуття приймають світ? чи існує цей світ сам собою? що таке істина? чи є межі нашому знанню, чи ні? Всі ці питання знов же торкаються *кожної* науки, а тому їх відносять до філософії. Іншими словами: як окрема людина перевіряє, систематизує, доводить до ладу думки, що стосуються якоїсь одної спеціяльної галузи знання, так само філософія намагалася й намагається довести до ладу, до *системи*, всю сукупність знань, об'єднати їх єдиною точкою погляду, звязати їх у стрункy суцільність. Тому філософія міститься, можна сказати, на самім «вершечку» людського духу, і одкрити її земне й тілесне походження тяжче, ніж у інших галузях. Проте ми й тут знаходимо ту ж істотну закономірність: залежність «*в останнім рахункові*» від технічного розвитку суспільства, від рівня продукційних сил. Тут, однак, ми зустрічаємо дуже *складний* тип залежности. Це значить, що філософія не просто й безпосередньо залежить від техніки, а що між ними є ціла низка посередніх кілець. Наведім для пояснення цієї думки де-кілька ілюстрацій. Філософія, як ми вже знаємо, систематизує окремі відомості, узагальнює результати окремих наук. Отже, вона залежить безпосередньо від рівня розвитку цих наук. Коли чомусь розвиваються суспільні

науки, то й філософія набуває відповідного забарвлення, коли, навпаки, розвиваються природничі науки, то й забарвлення філософії стає іншим. Чим же це зумовлюється? Настроєм думок, суспільною психологією, а власне — її змістом у певний час і в певнім місці. А це в свою чергу зумовлюється розміщенням кляс, умовами їхнього існування взагалі; ці ж «умови існування взагалі» спричинюються місцем цих кляс в економіці суспільства, що залежить від стану продукційних сил. Таким чином між продукційними силами (технікою) і філософією вмостилося доволі значне число кілець. Наведім ще кілька прикладів. Припустім, що філософську теорію скомпоновано в чорних тонах (так звана «песимістична філософія»): вона або заявляє, що ніяке пізнання не є можливим, або — що взагалі ніщо не має змісту, що все — «суєта суєт і всяческая суєта». Тоді ми повинні звернутися просто до психології, себ-то до досліду почувань, настроїв, буденних думок, що викликають таку філософію. Пошпортавшись, ми виявимо, що ці чорні думки повстали не з божого дива, а що якась верства, чи кляса суспільства, а то навіть і всі кляси суспільства опинилися в піковому стані, не бачать з нього виходу, втратили смак до життя і цей свій настрій висловили в відповідній філософії, забарвили її в відповідну чорну фарбу. Або ж уявім собі, що в суспільстві точиться запекла боротьба кляс і їхніх партій. Чи може це не одбитися на їхній філософії? Звичайно, ні. Бо ж у житті людина не подвоюється: та ж сама людина або кляса робить політику і міркує про «причину всіх причин». Легко зрозуміти, що суспільна боротьба накладає печатку на *все* її думання і одбивається навіть на «найвищих» його побудовах. Припустім далі, що темп суспільного життя потужно загальмовано: життя тече зо дня в день, монотонно, одноманітно, сьогодні так само, як і вчора, вчора, як позавчора і т. д.; все робиться по-старовинному, по традиції, рутинним способом; нема змін ані в техніці, ані в суспільнім житті, ані в науці; одні люде мруть, а на місце їх народжуються теж такі, що думають так само, як думали їхні попередники і т. д. В такім *нерухомім* суспільстві і філософія його загалом збудована буде на ідеї нерухомого, раз на завжди встановленого, незмінного. Ланцюжок причин буде таким: нерухома філософія, нерухома наука, нерухома суспільна психологія, нерухома економіка, нерухома техніка.

Можна було б навести ще чимало таких же прикладів, але й цього досить, щоб бачити неодмінну залежність філософії

«в останнім рахункові» від економіки й техніки суспільства.

Викладене вище стверджується всією ходою розвитку філософської думки.

В *стародавній Греції*, що звичайно визнається класичною країною філософії, найперші філософські системи повстали в *йонійських торговельних містах*. Ці міста лежали на великих морських шляхах між Малою Азією і Європою; сюди ж ішли й економічні нитки з Єгипту. Тут більше, ніж де-будь в античному світі того часу (VI—V віки до Н. Х.), були розвинені торг, ремество і рабська промисловість, посамперед торг. Поруч з економічним звязком з іншими країнами мала собі місце і міна ідеями (вплив Вавилону, Єгипту і т. д.); «культурне» життя тут клекотіло. Розвивалися початки природничих наук: астрономії, геометрії, арихметики, медицини і ін. На цьому грунті й зросли перші філософські системи: це була так звана *натурфілософія*, себ-то філософія, сполучена з природничими науками: її завданням було знайти природню першооснову всього сущого. *Йонійська школа* (*Талес Анаксимандр, Анаксимен* і їхні учні) шукала єдности матерії то в воді, то в повітрю, то в «безконечнім» і т. д. Поруч з міркуваннями про «суть річей» у цих філософів було й багато цілком наукових спостережень, а Анаксимандр, напр., склав був мапу землі, що не виходила зо вжитку дуже довгий час. У йонійської школи філософська думка ще не одірвалася від наукових спостережень, що були звязані з *практикою*. Далі ми бачимо зріст багацтв, їхнє накопичування, зріст рабської праці, зріст паразитизму вищих кляс суспільства; поруч того гордування працею, трудовим життям, продукцією, безпосередньою (не через службовців) торговельною роботою спинило зріст технічно-наукової думки і перетворило філософію в цілком одірване від життя мудрування (філософія набула, як кажуть, цілком «спекулятивного» характеру). Але це не значить, що вона розвивалася «сама з себе». Її формувало й зумовлювало *суспільне життя*. Подивімось, напр., на філософію одного з найвидатніших філософів Греції, *Геракліта Ефеського*. Його батьківщина — Ефес — була багатим торговельним містом, що переживало безліч турбот (війн, горожанських війн і т. д.); «жадне місто в Йонії не зазнало таких пертурбацій, як Ефес». Купецька демократія пустила тут глибоке коріння і політично панувала над землевласницькою аристократією. *Геракліт* же походив зо старовинно-шляхетської родини, де збереглися феодально-королівські традиції; отже, «коли він не був партійною людиною аристократів, то був фанатичним ворогом демократії, панування сліпої маси» (*E. Meyer* l. c., IV. B., III. Buch, S. 217). Самому йому, як контр-революціонерові, було боязно втручатися в політику, і він навіть свою філософію викладав нарочито темною, напівконспіративною мовою. «Один єдиний — писав він — варт десятків тисяч, коли він кращий». «Що за розум мають вони? (теперішні володарі, *Н. Б.*). Вони слухаються співаків, вони дозволяють, щоб їх учило *бидло*, бо ж вони не розуміють, що більшість — щось кепське, і що гарних є тільки дуже небагато. Ці кращі, замість усього іншого, обирають собі одне: вічну славу серед смертних. *Юрба* ж

лишень наживається, як *худоба*» (ib. 218). З цього становища панової вельможної аристократії, з бурхливих переворотів і струсів, і повстала на світ філософія *Геракліта*. Суспільство є повним протилежностей і заколотів, нелюдської боротьби, а все ж воно існує як цілість. Так і все на світі. Суть усього сущого саме в тім, що воно «ціле й неціле, змагається до суцільности і розвалюється на частини, співзвуччя й дисонанс; зо всього одно єдине і з одного все». «Як раз у цих протилежностях і є суцільність, суть річей». Безглуздя — проповідувати спокій, якого ніде нема, і не можна заспокоюватись, коли панує твій ворог. Звідси: «*війна* є батько й *цар* (!!) усіх річей; одних вона зробила богами, других — людьми, цих — рабами, тих — вільними». «Гомер, який намагався усунути ворожнечу й суперечки (ἔρις) між людьми й богами, не помічав, що цим самим він проклинав й засуджує всяке виникання». І хиба, дійсно, не безглуздя навіть говорити про спокій, коли все клекотить і одмінюється? Навпаки, нема нічого нерухомого й закляклого. «Ми не можемо ступити в одну річку двічі, бо кожної хвилини тече в ній інша вода». Скрізь кажуть, що сучасний лад — добрий. Але ж істина — річ відносна: «Море — одночасно найчистіша і найбрудніша вода: для риб вона — питво й здоров'я, для людей — отрута.» Що купці й демократичні пройдисвіти нині керують містом — це не шкодить. Повинно дивитися не на поверхню явищ, а глибше. «Чуття дурять; так само й око, хоч воно все ж є кращим свідком, ніж ухо». В житті виспівають зміни і все сучасне неминуче загине: «Огонь живе, бо умирає земля, повітря живе смертю вогню, вода живе смертю повітря, земля — смертю води». Не тільки кляси заступають одна одну, але й суспільні речі повсякчас міняються місцями: «*Все міняється на огонь і огонь на все, як річ на золото і золото на річ*» (l. c., стор. 221). В чім суть суспільства? Вона як раз у цій золотій субстанції, за яку можна отримати все, в силі грошей, що скрізь існують і всюди прохоплюються. Тому огонь, втілення цієї сили, і є суттю річей, животворчою силою, з якої все повстає. «Так само й життєвий дух, душа, є огонь і тепло». Ринок, конкуренція, війна — стихійні; це доля, примусова і всевладна. Тому й бог — не парубок кучерявий, а безтілесний, невблаганний закон, «передумовлена примусова сила долі (εἱμαρμένη ἀνάγκη), що всім річам дає свої одвічні правила і встановлює свою міру, чого не можна переступити без того, щоб не потрапити в руки ериній, помішниць справедливости». Але богостота, розум, Λογος, доля, що керує світом, кінець кінцем відновить зневажену справедливість: прийде день страшного суду; «через усе пройде огонь, полум'я його охопить усе і буде судити»: «справедливість (Δική) вчинить кару брехунам і кривосвідкам».

Таким чином у філософії Геракліта яскраво відбиваються примхливо переплутані моменти сучасного йому суспільного життя: суть господарства, що розвивається під ознакою грошей, клясова боротьба, опозиційний стан аристократії, сподіванки на кращу будуччину, заклики до мужности, віра в перемогу, підпора цієї віри в загальній змінливості річей, визнання неособової долі і таємничого Розуму, що керує світом, відсвіт законів світу торгу, конкуренції й війни, одрив од продуктивної

праці, зненависть вельможного аристократа до «бидла», традиції шляхти й феодальної войовничости і т. д., і т. д. — ось суспільні корінці його філософської побудови.

Характерно, що в той час, коли опозиційно настроєний *Геракліт*, представник аристократії, не зацікавлений збереженням тодішнього ладу, боронив принцип змінливости, суперечностей, боротьби, *динаміки*, — філософи іншої, офіціяльної, школи не менш ретельно боронили принцип незмінности й тревалости. Найбільшим з них був *Парменід*. *Анаксагор*, прибічник ватажка купецької атенської демократії V віку, Перикла, так би сказати, урядовий державний філософ Атен, надзвичайно дотепно силкувався пересунути центр ваги загальної філософської суперечки. «Греки — писав він — неслушно балакають про виникання й зникання, бо з річей, які існують, все витворюється змішуванням і розмежовуванням». Анаксагор ставав на точку погляду повільного розвитку, що цілком відповідала суспільному становищу кляси, до якої він належав (Анаксагор, між іншим, утворив грунт для приходу атомістичної теорії).

Ми не можемо тут спинятися на грецькій філософії в подробицях. Цілком ясно, що вона не мала змоги знайти вихід на грунті висмоктування пучки та невсвідомлених вражінь од суспільного життя. Воно ж тим часом чим раз дужче заплутувалося. Надзвичайно складна боротьба і без міри трівожний стан по чільних містах спричинювались до безлічи тертя, суперечок і критики: суспільні звязки, норми, звичаї старого типу — почали гнити. Люде «запаморочилися». І поруч того в усій філософії відбулося гостре зрушення в бік так званої *практичної філософії*, себ-то в бік міркувань про природу людини, мораль і т. д. Замісць досліджувати суть світу, почали говорити про суть *людини*, про норми поведінки, про обов'язкове, про «добро», «зло» (з одного боку *софісти*, з другого — *Сократ*). Про найвидатнішого рабовласницького філософа-чорносотенця античного світу, *Платона*, з його викінченою системою філософського ідеалізму, що обіймала в собі чистий розум і добро одночасно з києм для рабів, ми згадували на початку цієї книжки. Наведемо ще приклад з часів *занепаду Римської імперії*, який був і занепадом всієї середземної, античної культури. Велетенський зріст міст, накопичення багатств з грабіжки колоній і експлоатації рабів, цілковитий паразитизм паньских кляс, паразитизм розбещеної державними датками гулящої юрби вільних люмпен-пролетарів, безпросвітна тероризованість рабів — ось коротка характеристика «внутрішнього стану». А ось як багатій-філософ *стоїчної* школи *Сенека* навчав свого приятеля *Люцілія* життєвої філософії: «Хиба ж у тебе є щось такого, що може утримувати тебе від смерти? Ти ж скуштував уже всіх утіх, що могли б змусити тебе баритися. Жадна з них не є новиною для тебе, ти всього вже мав до схочу. Ти знаєш смак вина і смак меду, то чи ж не все тобі одно, сто чи тисяча пляшок перелляться через твоє горло? Так само ти наласувався скойок і раків. Через твоє багатство на майбутні роки не лишилося для тебе нічого неспробуваного. І від цього ти не можеш одірватись? Чого ж тобі ще може бути шкода?

Друзів або батьківщини? Але хіба ж ти їх цінуєш хоч би стільки, щоб за ради їх пізніше повечеряти? О, коли б тільки твоя сила, ти загасив би навіть сонце, бо ж ти нічого не зробив гідного світла. Признайся, що ти зволікаєш зо смертю не тому, що тобі шкода курії, форума чи навіть природи. Тобі шкода кинути м'ясний ринок, на якому ти, однак, уже все перекуштував» (*Сенека*: «Листи до Люцілія», цит. *Н. Васильев'ом*: «Вопрос о падении Западной Римской империи». Извест. Общ. Археол., Истории и Этнографии при Казанском унив., том XXXI вип. 2—3). Філософія повного індивідуалізму спорохнявілих осіб, песимізм, проповідь смерти, безплідна критика всіх суспільних установ, культ абстрактного розуму, що на все плює — ось філософія цього часу. Хіба тут не видко відсвіту психології ситої, занепалої паразитичної кляси, що втратила всякий смак до життя? А ця ж її психологія поставала з суспільно-економічних умов, що в той час існували.

Лад, що склався в Західній Європі в середні віки, був ладом феодальним з величезною ієрархією підпорядкування; на такий же зразок було збудовано й церкву. Норми права, звичаї, мораль, релігія, — всі ці надбудови одбивали в собі феодальний лад і зміцнювали його. Зрозуміло, яку величезну ролю повинна була грати тут релігія. Бо ж основою релігії саме й є відношення панування-покори. Отже, як раз на міцному грунті феодалізму неодмінно мусило було буйно розвинутися й релігійне духовне кріпаковласництво. Тому й *філософія* мала яскраво виявлене релігійне забарвлення. Вона була «наймичкою богослов'я» (ancilla theologiae).

Найбільш характерний ортодоксальний філософ середньовіччя, *Хома Аквинський* (1225—1274 р. р., найб. твір „Summa theologiae" — «Богословська енциклопедія»), належно яскраво виявив у своїй філософії феодальні відносини. Світ містить у собі дві частини: звичайний зримий світ і «форми», які в ньому живуть. Найвища й найчистіша «форма» — це бог. Крім нього існують окремі, особливі, специфічні «форми» („formae separatae"), поділені на певні ступіні гідности: анголи, душі людей і т. д. Всю цю філософську систему перейнято ідеєю тревалости, традиції, авторитету. «Але зо зростом буржуазії крок за кроком розвинулася також з надзвичайною силою і наука. Знов почали працювати в астрономії, механіці, фізиці, анатомії, фізіології. Для розвитку своєї промислової продукції буржуазія потрібувала науки, що досліджувала б властивості тіл і діяльність сил природи. До цього часу наука була відносно церкви слухняною... Тепер наука оголосила церкві бунта, а буржуазія, потрібуючи науки, прилучилася до цього бунту» (Фридрих Енґельс: «Про історичний матеріялізм». Зб. «Ист. мат.» стор. 174—175). Ці потреби розвитку одбивалися навіть там, де стерно урядування держала землевласницька аристократія. Напр., в *Англії* першим провісником великого перевороту в усім світогляді, а отже — і в філософії, був *Френсіс Бекон* (1561—1626). На його думку, природу треба досліджувати, щоб її *підпорядкувати*. Для цього потрібним є посамперед «мистецтво винаходу» „ars inveniendi"); старі схоластичні дурниці, і навіть Аристотеля, треба закинути. Тепер «старовина відступилася,

розум переміг» („vetustas cessit, ratio vicit"). *Маркс* визнавав Бекона за батька англійського матеріялізму: «Природознавство він (себ-то Бекон, *Н. Б.*) уважає за дійсне знання, а емпіричну фізику — за найповажнішу частину природознавства. На його думку, почуття не дурять і суть джерелом усякого знання. Наука є емпіричним знанням і полягає в прикладанню раціональної методи до здобутого почуттям. Індукція, аналіза, порівнювання, спостерігання, експеримент — от істотні умови раціональної методи. Серед одвічних властивостей матерії першою й основною є рух». Поруч того *Маркс* знаходить у Бекона і безліч «теологічних (богословських) неконсеквентностей». (K. Marx und *Fr. Engels*: „Die heilige Familie", 1845, SS. 201 ff., цит. також у *Енгельса* в «Ист. мат.»). Інакше, звичайно, і бути не могло, коли взяти на увагу час і клясовий стан самого Бекона.

Французький *матеріялізм XVIII віку* оголосив у філософії нещадну війну феодальному світоглядові так само, як у політиці й економіці буржуазія оголосила таку ж війну феодально-поміщицькому суспільству. Він надзвичайно енергійно підтримав і розвинув теорію англійського філософа *Локка* про те, що в людини «нема природжених ідей», що все психічне в людині є лише «відмінюванням відчувань» (цей бік теорії зветься *сенсуалізмом*), що відчування є *властивостю матерії*. Поруч того панувала віра у всемогутність людського розуму і просвітної ідеї («раціоналізм»). Все це було перейнято індивідуалізмом, що знайшов собі відсвіт і в галузі «практичної філософії» («права» особи, свобода «особи» і ін.). Ця в найвищій мірі революційна для того часу філософія повставала з революційної позиції тодішньої буржуазії, що руйнувала феодальний світ, його авторитет, його традицію, його церкву й релігію, його теологічну й консервативну філософію. Революційний же настрій буржуазії можна легко зрозуміти з економіки суспільства XVIII віку і з стану продукційних сил, що в дворянсько-поміщицькому ладі вперлися були на перешкоду своєму розвиткові і мусили руками буржуазії, дрібної буржуазії, ремісників і напівпролетарів цю перешкоду знищити.

Щоб ще більше підкреслити цю залежність філософії від ходи суспільного життя, наведім, як останній приклад, філософію *буржуазії часів її занепаду* (після імперіялістичної війни 1914—1918 р. р.). Велетенська військова криза, криза економічна, криза соціяльна, яка на наших очах обертається в крах капіталізму і до землі росхитує всю його культурну будову, викликає серед командних кляс психологію одчаю, глибокого скептицизму й песимізму, зневіри до своїх сил, до сили інтелекту; породжує поворот до містики, спрагу таємничого, потяг до таємних культів і старовинних релігій, поруч з захопленням сучасною формою модерного чаклування — спіритизмом. Багатьма своїми рисами ця філософія нагадує філософію панських кляс часів занепаду Римської імперії. Ось зразки цієї філософії, що означує собою крах капіталізму.

Paul Ernst (*Паулъ Ернст*): „Der Zusammenbruch des deutschen Idealismus" («Крах німецького ідеалізму»). Автор дає тут критику капіталістичної організації, що призвела до війни. Ця організація була

сліпою, гнобила особу. «Звідки може прийти зміна? Є лишень один шлях: людство повинно отямитись і сказати собі, що найбільше завдання, покладене Богом (!) на людину, полягає в тім, щоб ставити собі й своїй діяльності певні мéти». Ідеалу мудрости треба шукати... в Хині (!). «Ми повинні зрозуміти, що причиною страждань людства суть не установи, а погляди, що породжують ці установи». «Чому в Хині не розвився капіталізм? А тому, що хинець шанує хліборобську працю завжди може здобути (?!) собі потрібний йому клаптик землі і виробляти на ньому все, що задовольняє його невеличкі вимоги»... «Не реформ і революцій ми потрібуємо, а повороту до дійсної морали...» «...Першоджерелом всіх мет... суть люде вищого порядку». «Вищі досягнення метафізичної думки ми завдячуємо людям, що жили в гаях Індії голими і харчувалися зернятами рижу, випрохуваного для них, бога ради, їхніми учнями». Отже: вищі форми і методи пізнання — у людей, що виколупували богостотну предмудрість зо свого пупа; вищі форми життя — у хинського селянина з його чеснотною дружиною. Втеча від загнаної в суточки цивілізації, — от гасло біжучого філософського моменту.

Hermann Keyserling: „Reisetagebuch eines Philosophen", (*Герман Кайзерлінґ*: «Подорожній щоденник філософа»). «Кожна істина кінець кінцем, являє собою лишень символ;... сонце влучніше виявляє характер богостотного, ніж найкраща логічна побудова». «Всі сонцепоклонники... чисті перед Господом» (це все пишеться не «на жарт», а серйозно! *Н. Б.*). «Богостотне пізнається людиною завжди в рямках її інтимних забобонів». Індуські факіри — ідеал віри й пізнання, бо «нема більш мугирного забобону, як вірити в непереможність природньої зумовлености». «Людина в найглибшій суті своїй є духом, і чим більше вона собі це виясняє, тим більше ланцюгів спадає з неї. Можливо, отже, що в згоді з індуським мітом, досконале пізнання перемагає навіть смерть». «Людина викінченої ерудиції, спіритуаліст, використовує віру як хоче, ніби той струмент. На такій височині стояли найбільші з індусів. Вони знали, що кожна релігійна будова — людського походження, але поруч того з вірою в серці складали жертви то тому, то іншому богові»... і т. д., і т. д.

Oswald Spengler: „Der Untergang des Abendlandes" (*О. Шпенґлер*: «Занепад Заходу»): «Систематична філософія нам тепер надзвичайно далека, етичну ж — викінчено. Лишається ще третя можливість в рямках світу ідей Заходу, відповідна *елінському скептицизмові*». Це — скептична *історія* філософії. Переглядаючи всю історію людства, Шпенґлер замінює ідею причиновости ідеєю *долі*. Кожному суспільству судилося пройти своє коло від молодости до старости, що неминуче закінчується смертю. Европейське «культурне коло» вичерпало свої творчі сили і котиться з гори. Передбачити косогір і пристосуватися до неминучости — ось у чім завдання.

Буржуазні філософи, як колишні переласувані римські обер-бюрократи і розслаблені вельможного походження мудрії мандрують по далеких країнах і шукають голих людей, щоб прилучитися до «великої

таємниці». Шпенглер пророкав Європі долю Римської імперії. Але рахунок зроблено без хазяїна. Вперши очі в Індію і Хину, прогавили у себе вдома пролетаріят. Коли «в старовину» нижчі кляси були здатними тільки на те, щоб виробити «філософію» християнства, то тепер є марксистський комунізм, що лишень гартується в хаосі розвалу «Заходу». Він має *свою* філософію, що є філософією дії й боротьби, наукового пізнання і революційної практики.

Таким чином ми приходимо ще раз до висновку, що й філософія не є чимсь незалежним од суспільного життя, що й вона є величиною, яка одмінюється залежно від змін ріжних боків суспільства, себ-то, кінець кінцем, залежно від його економіки й техніки.

Тепер переходимо до іншої низки суспільних явищ, саме — до *мистецтва*. Мистецтво є таким же *продуктом* суспільного життя, як і наука чи будь-який інший витвір матеріяльної продукції; коли ми говоримо про *предмети* мистецтва, то це кожному видко одразу. Але воно є продуктом суспільного життя ще й як особливий гатунок «духовної» діяльности. Так само, як і наука, воно може розвиватися лишень на певнім рівні продуктивности праці. Інакше воно наминуче слабне й гине. Та справа й цим не обмежується. Ми зараз перейдемо до розгляду того, як мистецтво зумовлюється ходою суспільного життя. Але нам спочатку треба вияснити собі, що ж таке мистецтво і в чім полягає його істотна суспільна роля.

Ми бачили, що наука систематизує *думки* людей, упорядковує їх, чистить, звільнює від суперечностей, і з *уривків* знання, з клаптиків — шиє ціле укривало наукових теорій і систем. Але суспільна людина не тільки міркує, вона також *почуває*, страждає, втішується, бажає, радіє, горює, зазнає одчаю і т. д.; її почуття можуть бути без кінця складними, її душевні переживання можуть настроюватись і на один, і на другий камертон. Мистецтво як раз *систематизує* ці почуття, виявляючи їх у художніх образах, або словах, або звуках, або рухах (напр., танці), або якимись іншими засобами (іноді «дуже» матеріяльними, напр., в архітектурі). Можна сказати те саме і трохи інакше, — що мистецтво є засобом «усуспільнення почуття», або, як цілком слушно писав *Л. Толстой* («Что такое искусство?»), засобом емоціонального *) «затроєння». Коли ви слухаєте, напр., музичний твір певного душевного настрою, то і ви, і всі інші слухачі переймаються цим настроєм, «затроюються» ним; що було настроєм одного, стало настроєм багатьох, передалося їм. «вплинуло» на них,

*) Емоціональний — від слова «емоція», що означує душевний «рух».

«затроїло» їх цим настроєм; душевний стан, почуття — тут «усуспільнилися». Але так же само буває і з усяким іншим мистецтвом: малярством, архітектурою, поезією, скульптурою і т. д.

Тепер ми розуміємо, що таке мистецтво: це — систематизація почувань в образах. Розуміємо й безпосередню ролю мистецтва, як засоба усуспільнення цих почувань, їхньої передачі й поширення в суспільстві.

Чим же зумовлюється мистецтво в своїм розвиткові? Які маємо тут форми залежности від ходи суспільного розвитку? Щоб відповісти на це питання, візьмім якийсь гатунок мистецтва, хоча б ту ж музику, та роскладім її на складові частини. Тоді ми знайдемо, загалом, такі її елєменти:

1. *річево-матеріяльну* частину, в першу чергу музичну техніку; сюди ми рахуємо музичні струменти, а також системи музичних струментів (напр., оркестр, квартет і т. д.; тут маємо певне сполучення струментів, подібне до сполучення машин і струментів у підприємстві); сюди належать також такі річеві символи й ознаки, як папр., ноти, збірники нот і ін.; 2. *організацію людей*; до неї ми зараховуємо всі способи сполучення людей у процесі музичної діяльности (розміщення людей в оркестрі, в хорі, в процесі музичної творчости; з другого боку, ріжноманітні музичні гуртки, громади і ін.); 3. «*формальні елементи*» в музиці; сюди входять такі речі, як ритм, гармонія (в образотворчім мистецтві — симетрія) і т. д.; 4. далі йде спосіб сполучення ріжних форм, «принцип будування», те, що звуть *стилем* у мистецтві; в ширшім розумінню можна говорити про тип художньої *форми*; 5. потім іде «зміст» художнього твору або, коли ми беремо цілу течію чи напрямок, то зміст художніх творів: тут мова йде, найбільше, не про те, *як* малюють, а про те, *що* малюють, отже про вибір предмету (або, як кажуть, «сюжета») малюнка; 6. нарешті, до музики ж можна долучити, як «надбудову в надбудові», і теорію *музичної техніки* (напр., науку про контрапункт і ін.).

Простежім тепер ріжні залежності між розвитком музики і суспільним розвитком взагалі, що спирається на *економічний* і *технічний* розвиток суспільства.

По-перше. Ми вже казали, що для скільки-будь ширшого розвитку мистецтва потрібним є певний рівень продукційних сил. Це зрозуміло й без дальших пояснень.

По-друге. Потрібною є особлива «атмосфера» в суспільстві, щоб з усіх численних надбудов розвивалося як раз

мистецтво або в ньому саме музика. Розглядаючи питання про техніку й науку, ми бачили, напр., що у греків V—IV віків технічні науки і взагалі природничі науки не розвивалися, а філософське висмоктування з пучки розвинулося надзвичайно. «Надбудови» взагалі розвиваються тим хутчій, чим швидче розвивається суспільна техніка. Тут сперечатися нема чого. Але так само нема чого сперечатися й над тим, що з цього зовсім не походить, ніби надбудови розвиваються (або, як на умови, занепадають) *рівним кроком*. Цього не буває і в *матеріяльній* продукції. Зовсім не є обовязковим, щоб продукція ковбаси з розвитком продукційних сил поступала таким самим кроком, як і будівництво паровиків чи продукція касторки. Навпаки, звичайно буває так, що одні продукції розвиваються хутчій, другі повільніше, а може бути й так, що де-які гатунки продукції з якихсь причин і зовсім зникають. Так же само буває і з «надбудовами». В Атенах V віку кепсько було з технікою і добре зо спекулятивною філософією. В Америці XX віку дуже добре з технікою і дуже зле з філософією. Або ж приклад з царини музики. Колись у великій пошані були *церковні співи*. А тепер довелося б довго шпортатись, щоб знайти якусь пару допотопних богобоязливих баб та дідів, так званих «аматорів церковного співу». Вищі надбудови — це духовні «паростки» суспільства (Енґельс); зрозуміло, що саме той «паросток» випинається, який чомусь має більше «соку» для свого росту. В Атенах визнавалося ділом «неблагородним», майже брудним, гідним лишень туполобих «ремісників», працювати над спробунковим досліджуванням природи у звязкові з практикою. Звідси зрозумілою була нехіть до природничих наук. Це було в звязкові з розміщенням кляс, економікою суспільства, що в свою чергу зумовлювалася його технікою. Так само й тут. «Церковні співи» могли грати велику ролю в музиці тоді, коли вся музика стояла під знаком релігії і так само була її «наймичкою», як і філософія. А розвиненому капіталістичному суспільству така музика пасує ні трохи не більше ніж Феодосієві Чернигівському штани генерала Людендорфа. Отже *ступінь тої ролі*, яку музика грає, залежить від стану суспільства, від того, на який тон його настроєно в цілому, які в нього потреби, погляди, почуття і ін. А це пояснюється розміщенням кляс, їхньою психологією, що́ в свою чергу пояснюється економікою суспільства і умовами її розвитку.

По-третє. «Техніка» музики залежить, у першу чергу, від техніки матеріяльної продукції. Дикуни не зуміють зробити

рояля, а без рояля не можна ні грати на ньому, ні творити річей, скомпонованих для гри на цьому струменті. Варто тільки порівняти первісні музичні струменти (крім природнього, себ-то голосу), саме — ріг і свисток, що повстали з потреб полювання (*Kothe Procházka*: „Abriss der allgemeinen Musikgeschichte", Lpg., 1919, S. 4), з дуже складною конструкцією сучасного роялю, щоб зрозуміти все значіння струментів. «Ми бачимо, що вона (музика), як самостійне мистецтво, стала вперше можливою лишень з витворенням і розвитком відповідних засобів — струментів». (*Lu Märten*: „Historisch-materialistisches über Wesen und Veränderung der Künste", S. 18). «Шкалю відчувань вона може висловити лишень у шкалі тих струментів, які має» (ibidem). Ми знаємо вже, що продукція таких річей, як телєскоп, і таких, як рояль, входить у суспільно-матеріяльну продукцію. Зрозуміло, чому музична «техніка» (що до струментів) залежить од *техніки* цієї матеріяльної продукції.

По-четверте. Організація людей так само безпосередньо чи посередньо залежить од основ суспільного розвитку. Справді. Чим, напр., зумовлюється розміщення людей, з яких складається оркестр? Воно — так само як на фабриці — зумовлюється струментами і сполученням цих струментів. Іншими словами, розміщення, організація людей зумовлюється тут музичною технікою (в нашому умовному розумінню), і *через неї* звязується з самим грунтом суспільного розвитку, з технікою матеріяльної продукції. Візьмім питання про організацію людей з другого боку, скажім, музичні гуртки. Цілком ясно, що їхнє число, розмах їхньої діяльности, характер цієї діяльности, склад цих гуртків і ін., — все буде залежати від низки умов суспільного життя, в першу чергу — від розмірів схильности до музики (це зумовлюється суспільною психологією, про що ми вже писали), від можливости для ріжних кляс цю схильність задовольняти і т. д. (це в свою чергу зумовлюється кількостю вільного часу у ріжних кляс, себ-то клясовим станом і ступінем продуктивности суспільної праці). Але візьмім питання про розміщення людей в самім творчім процесі. Ми маємо тут теж ріжні форми. Напр., найдавнішою визнається неособова (без імен окремих осіб), так звана «народня творчість». Тут продукти мистецтва витворюються стихійно, тисячами безіменних авторів. Зовсім інакше, коли окремий мистець працює «на замовлення», з наказу якогось князя, короля, багатія. Ще інакше виглядає це тоді, коли мистець працює як ремісник на ринок і залежить од його примх, од смаку поку-

пецької публіки. Може бути такий гатунок мистецької праці, коли вона набуває фурми суспільної служби і т. д. Не тяжко бачити, що ці форми відносин між людьми *безпосередньо залежать од господарського ладу* (бували в рабському господарстві і раби-музиканти; ще недавнечко були кріпаки-музиканти, що грали й творили не на ринок, а з наказу пана). Всі ці умови, зрозуміло, теж одбиваються на мистецтві.

По-п'яте. «Формальні елєменти» (ритм, гармонія і ін.) теж стоять у звязкові з суспільним життям. Справа в тім, що де-які з цих елєментів існують також і передісторично: їх можна спостерігати і в звірів. Напр., *Карл Бюхер* говорить про чуття ритму у *коней*: «Ритм повстає з органічної істоти людини. Мабуть що, як регулятивний апарат найобережнішого витрачання сил, він керує всіма природніми виявами діяльности тваринного тіла. Коняка і навантажений верблюд рухаються так само ритмічно, як людина на човні чи коваль за роботою. Ритм викликає приємне почуття, тому він не тільки полегшує роботу, але й є одним з джерел естетичного завдовольнення та тим елєментом мистецтва, чуття якого природжено всім людям, на якім би ступіню освіти вони не були». (*Карл Бюхер*: «Работа и ритм». Перекл. Карабчевського, СПБ., стор. 88). Все це справедливо. Але в той же час ритм *розвивався*, як про це свідчить згаданий твір Бюхера, під впливом суспільних умов і спочатку під безпосереднім впливом матеріяльної праці (на цім грунті зросла й «трудова пісня», напр., руська «Дубинушка»; ритм тут був засобом *організації* праці). Отже, хоч «формальні елєменти» (на зразок ритму) можуть *з'явитися* й до історії, себ-то ще до того часу, як людина стала людиною, — вони далі *розвиваються* не самі з себе, а під впливом *розвитку суспільства*.

Цікавим є тут іще ось що. Люде низького ступіня розвитку відчувають лишень нескладний ритм («монотонний, як спів людожера»); вони *не чують* складного ритму, який чують люде *вищого* ступіня розвитку. В одній своїй праці відносно мистецтва т. *А. В. Луначарський* каже таке: «Зо всього наведеного вище (себ-то з істотної ролі економіки, *Н. Б.*) зовсім не походить, щоб... форми творчости не могли мати своїх іманентних (внутрішньо їм властивих, *Н. Б.*) психо-фізичних законів; вони їх мають і зумовлюються ними *цілком* (курсив наш, *Н. Б.*) в своїй специфічній *формі* (курсив артора), в той час як *зміст* (авт.) свій беруть із соціяльного оточення». Далі йде, щó тут автор має на оці: «Іманентний психологічний закон розвитку мистецтва... є законом ускладнення. Рівні силою й складністю враження, багато разів повторені, починають впливати на психіку як менша сила і менша

складність, наслідком чого повстає почуття монотонности, нудоти, — «обридає». Звідси природнє змагання всякої мистецької школи ускладняти й побільшувати ефект своїх витворів». (*А. В. Луначарский*: «Еще о театре и социализме». Збірн. «Вершини», стор. 196 і 197). Таким чином тут «психофізіологія» *протиставляється* «економіці»: економіці дається в певне володіння «зміст», психофізіології — «форма». Нам цей погляд здається принаймні не досить повним, щоб не сказати просто хибним. Справді, коли ми придивимося до розвитку тих елєментів, які ми звемо формальними, то побачимо, що цей розвиток одбувався ніяк не однаковим темпом. Музика дикуна, число гармонійних згуків дикуна, було дуже малим; але й сам суспільний розвиток не позначався хуткістю: очевидно, цього запасу вистачало на довгий час, він довго не «набридав». «Старі народи не знали нашої сучасної гармонії і вживали унісона; лише згодом дійшли вони поволі до октави . . . Є підстави гадати, що ще недавно кварту не визнавали за консонанс» (співзвуччя, *Л. Оболенский*: «Научные основы красоты искусства», стор. 97). Таким чином, ускладнення формальних елєментів іде в парі *з ускладненням життя, бо ж ускладнення життя перетворює психофізіологічну «природу» людини.* «Грубота» слуху дикуна є такою ж функцією суспільного розвитку, як і «тонкота» слуху мешканця велетенських капіталістичних міст, з його надзвичайно чутливою нервною організацією. «Іманентні закони», таким чином, суть другим боком *суспільного розвитку.* А наслідком того, що суспільний розвиток зумовлюється розвитком продукційних сил, то й ці закони суть так само в «кінцевім рахункові» функцією тих продукційних сил. Бо людина змінює *свою* природу, *впливаючи на зовнішній світ.*

По-шосте. І тип форми, і *стиль* так само зумовлюються ходою суспільного життя. Він — втілення керовничої психології і ідеології, він — виявлення тих почувань і думок, того настрою й тієї релігії, тих вражінь і тих великих і малих ідей, які «виснуть у повітрю». Стиль це не тільки зовнішня форма, але й певний «зміст з усіма сюди належними наочними символами». В історії стилів втілюється «історія життєвих систем» („der Lebenssysteme"; *Fritz Burger*: „Weltanschauungsprobleme und Lebenssysteme in der Kunst der Vergangenheit". Delphin - Verlag, München, S. 23). «Стиль форми (Formenstyl) — це відсвіт, рефлекс життєвої системи суспільства» (der sozialen Vitalität; *Wilhelm Hausenstein*: „Die Kunst und die Gesellschaft". Verlag Piper, S. 32). Релігійна музика старовинно-індуських гимнів (Веди) має не той «стиль», збудована зовсім не так, як, скажім, кафе-шантанна французька шансонетка чи бойова пісня революції — Марсельєза. Ці речі зросли в цілком ріжних обставинах, на зовсім одмінних суспільних грунтах, і тому навіть їхня форма ріжна: релігійний гімн, бойовий марш, шинкова пісня — не

можуть бути скомпоновані однаковими методами, не можуть бути однаково збудовані. Вони виявляють і в своїй *формі* ріжні почуття, думки й погляди. А ця ріжниця походить з ріжниці в стані відповідних суспільств і їхніх кляс, — ріжниці, що пояснюється умовами економічного розвитку і, таким чином, станом продукційних сил. Треба зауважити ще, що на стиль впливають в великій мірі і матеріяльні умови мистецької продукції (напр., у музиці — музичні струменти), і спосіб мистецької творчости (див. вище про організацію людей у музиці), і т. д. Але всі ці умови так само залежать від істотної закономірности суспільного розвитку.

По-съоме. Зміст художнього твору (його «сюжет»), що його не відокремити од форми, наочно зумовлюється суспільним оточенням; це можна легко простежити на історії розвитку мистецтв. Зрозуміло, що в мистецьких образах виявляється як раз те, що в цю хвилину і в цей час так чи інакше хвилює душі людей. На що не зважають, те не будить творчої думки. Навпаки, що стоїть у центрі уваги суспільства чи його окремих кляс, те обробляється і в особливій галузі «духовної праці» — в мистецтві. «В дійсності є певна *моральна* температура, яка полягає в загальному стані звичаїв і духовного життя» (des esprits. *H. Taine*: „Philosophie de l'art". Paris, 1909, tome I, p. 55). «... Гурт мистців (тут *Тен* має на оці певний мистецький напрямок, течію, «школу»), сам перебуває в ширшім цілім, у світі, що його оточує і смаком своїм пасує до (est conforme) його смаку. Бо ж стан звичаїв і духовного життя є однаковим і для публіки, і для мистців, вони — не ізольовані люде» (ibidem, p. 4). Наведені міркування *Тена* цілком слушні, але він не здатний довести їх до кінця, бо тоді довелося б прийти до безбожних матеріялістичних поглядів. Справді, чим же зумовлюється ця «моральна температура», це «оточення», про яке говорить Тен? З таким питанням, тільки в інший словесній оболонці, нам доводилося зустрічатися уже не раз. Ми знаємо, що і «звичаї», і інше «духовне життя», і почуття, і настрої не розвиваються з самих себе; ми знаємо, що ця «суспільна *свідомість*» зумовлюється суспільним *буттям*, себ-то умовами існування суспільства та його окремих частин (кляс і груп). З цих умов існування повстають і відповідні «смаки». Отже виявляється, що й *зміст* мистецтва зумовлюється в останнім рахункові істотною закономірностю суспільного розвитку: він (цей зміст) є функцією суспільної економіки і вкупі з нею — функцією продукційних сил.

По-восьме. Теорія музики наочно залежить безпосередньо від усіх попереду розглянутих умов і, значить, так само вкупі з ними «підпорядковується» рухові продукційних сил суспільства.

Ми намалювали тут *основний визерунок* тих залежностей, що існують у музиці. Не треба думати, що цим вичерпано все: по-перше, навдаку чи вичерпали ми *всі* залежності; по-друге, всі наведені вище елєменти впливають один на одного. Ці переплутані взаємовідносини створюють складніший і заплутаніший визерунок, але ж його частини розміщено й згруповано біля основного малюнка, накресленого нами вище. Далі треба пам'ятати ще одне: ми взяли музику як *приклад.* З цього зовсім не походить, що в інших галузях мистецтва справа стоїть так само. Кожне мистецтво має де-які характерні властивості: в співах, напр., матеріяльно-річеві елєменти грають найменшу ролю (тут є ноти, але «музичний струмент» один: голос); в архітектурі роля матеріяла, знарядь, службового значіння будинків (храм, житло, палац чи музей і т. д.) — величезна. Обов'язок дослідувача — пам'ятати про це. Але в усіх випадках, коли предмета розглядати докладно, ми знайдемо те ж таки: *на ріжні способи, просто чи посередньо, через безліч посередкових кілець, мистецтво зумовлюється — до того ж з ріжних боків — економічним ладом і рівнем суспільної техніки.*

Зрозуміло, що на перших ступінях свого розвитку, коли людське суспільство що-йно починало тільки витворювати додатковий продукт, мистецтво *безпосередньо* в'язалося з *практично-матеріяльним* життям. Найдавнішим мистецтвом були *танці й музика*, почасти поєзія, сполучені разом. Єдність настрою, підготовка до якогось чину (щось на зразок вправи або репетиції до справжньої практики) — ось їхній початковий зміст. Такі, напр., у де-яких племен «дикунів» «танці ради», «погрозливі військові танці» і т. д. в супроводі співів, биття в долоні, а потім і вживання примітивних струментів. *Ритм* розвивається вкупі з роботою, як її організаційний принцип, на що так влучно вказав *К. Бюхер.* Прикладом «репетиції» може бути «викликовий танець новозеландців в супроводі погрозливих гримас, що повинні були б налякати супротивника» (*Ю. Ліперт*: Истор. культ., стор. 114), потім танці й співи, що малювали полювання, рибні лови і т. д.. Особливо велику ролю грає так звана *трудова пісня*, що будується на ритмі роботи, а своїми словами походить з тих трудових згуків, які мимоволі вихоплювалися в час роботи. Співи пастухів, співи бедуїнів, якими вони «регулюють ходу верблюдів» у пустелі і т. д. — все це ще *безпосередньо* звязується з трудовим життям. З розвитком суспільства і народженням інших ідеологій, зо зростом «культури» і т. д., мистецтво,

розуміється, втягає в себе ці елементи і таким чином уже втрачає цілком *безпосередній* звязок з матеріяльно-продукційним життям. З розвитком релігії, напр., музика, танець і т. д. починають у високій мірі обслуговувати потреби *культа*. В Египті гнобительські кляси з музики робили теж щось подібне до таємниці. Жерці були вченими музикантами; релігійна музика у них — основа; з другого боку, гноблені розвивали музику «дома і в полі» (*Kothe*, l. c., S. 11); так же само було і *в індусів*, де музиканти складали привілейовану касту (особливі родини музикантів і співаків); у *асиро-вавилонців*, яким доводилося більше ніж кому іншому воювати, музика має, найбільше, військовий і військово-релігійний характер (це видно зо струментів — літаври, барабани і т. д.). Найдавнішими (з відомих нам) музичними творами *греків* були трудові, пастуші, потім військові співи (так звані «пісні перемоги»), потім пісні суспільно-родинного характеру (похоронні, весільні і ін.). У *римлян*, найбільше — чередничо-хліборобські (струментом була пастуша дуда — „fistula") і *військові* (римляне перші виробили голосні кличні музичні струменти з металу: металічну трубу — tuba, кривий ріжок — lituus, щось подібне до тромбону — buccina і ін.). Так само й інші гатунки мистецтв мають практичний корінь. Початкове малярство, *орнаментика*, повстала, напр., з ганчарної продукції. «Орнаменти й надалі нагадують старий звязок горщика з плетеним кошиком» (Р. Эйслер: «Всеобщая история культуры», стор. 39); з другого боку, початок малярства є в той же час і початком *письма*: «першим кроком на шляху розвитку письма були малюнки, роблені на спогад. Не тільки індійці, але навіть бушмени намагаються малювати на камінню ріжні відомі їм речі» (Ліперт). Ієрогліфічне письмо египтян, мехіканські знаки — це перш за все малюнки річей. Близько своїм значінням стоїть розмальовування тіла, татуовка і т. д. «Письмо розвинулося з більш примітивних форм. На початку ми зустрічаємося з фігурними малюнками на людському тілі (татуовка), що мають своєю метою, крім релігійного чину (проти духів і т. д.), означити плем'я, звання, вік і ін. самого татуованого» (*Р. Эйслер*, l. c., стор. 36). Сюди ж належать і грізні військові розмальовування й оздоби. «Тому, що всі ці оздоби мали метою здивувати й приголомшити, то їх уживано було переважно на війні» (*Ліперт*, l. c., 113). Такою, напр., була «бойова машкара» одного германського племени, що її, як переказує *Тацит*, використовувано було на війні (тут уже й зародок *скульптури*). Найбільш «технічний» характер має, зо зрозумілих причин, *архітектура*. Спочатку це було просто будування корисних у матеріяльному розумінню будівель. «Грецькі храми й готичне склепіння були тільки тревалішими, міцнішими копіями корисних дерев'яних будівель». (*Джон Рескин*: «Лекции об искусстве», пер. Когана, М. 1900, стор. 46—47). «Всі ці привабливі форми розвинулися на світських і приватних будівлях, і вже тільки після того їх почали вживати в велетенському масштабі з релігійною метою» (ibidem 133—134). Зрозуміло, що тут *безпосередній* вплив умов продукції виявився особливо гостро. В Египті, напр., «збереженню типа будинків з похилими мурами сприяли повіді Нила. Такі мури краще опиралися

давлінню води» (*Рерберг*: «Краткий курс истории искусств»); колони ж з'явилися як підпорки, бо склепінь ще не знали; «наоси» грецьких храмів повстали з того, що «греки не знали склепіння і могли покривати стелю тільки перекладаючи горизонтально деревляні сволоки з одної стіни, з одної колони — на другу» (ibid., стор. 42).

Щоб висвітлити залежність *форми* і, таким чином, *стилю* від суспільного оточення, подаємо низку прикладів з цієї галузи, спираючись, найбільше, на цікаві досліди *Вільгельма Гаузенштайна*. В первісній образотворчім мистецтві ми знаємо дві доби: цілковитого натуралізму (себ-то малювання річей такими, як вони виглядають) — з одного боку, і стилізованого орнаменту, символічних малюнків, дуже мало подібних до дійсности — з другого. В першому випадкові ми маємо малюнки бізонів, коней, мамонтів, оленів, сцен з мисливського життя і т. д. на стінах печер, на конячих кістках, на їклах мамонта, на рогах оленів і т. д. По-друге, здебільшого, — ідолів, фігурки людей і звірів і ін. в стилізованім вигляді. *Макс Ферворн* пояснює цю ріжницю таким чином: «Палеолітичний мисливець найдавніших часів, скільки нам відомо, не мав і гадки про ідею душі... Він нічого не шукав по-за речами (себ-то не був анімістом, *Н. Б.*). Він не знав жадної метафізики. Він просто брав під увагу те, що він безпосередньо відчував (wahrnahm). Всім цим він був подібним до бушмена...» Навпаки, «всі народи, у яких уява душі й релігійні ідеї заповнили все життя (überwuchert haben), напр., негри, індійці, мешканці австралійських островів подають нам цілком ідеоплястичне (себ-то символічне, не «натуральне», або, як висловлюється Ферворн, не «фізіоплястичне», *Н. Б.*) мистецтво». (*Max Verworn:* „Zur Psychologie der primitiven Kunst". Naturwissenschaftliche Wochenschrift, neue Folge, Band VI, Jena 1907; цитовано також у Hausenstein'a, l. c., 38). *Гаузенштайн*, бачучи, що *Ферворн* не доводить діла до кінця, сам добачає корінь річей у тім, що мисливець — більш індивідуаліст, хлібороб більш колективіст. На ділі ж «корінь» тут у тім, що «ідеоплястичне» мистецтво, як і релігія, повстає з утворенням особливого продукційного відношення, а саме — відношення *панування-покори*. За *феодальної* доби це відношення в продукції й політиці набуває величезних розмірів; дистанція між рабом і деспотом — ось його мірка. Звідси й особливий стиль усіх феодальних віків, надзвичайно гарно проаналізований Гаузенштайном. Міць і панування богостотних деспотів, могутніх феодальних царів, фараонів; недосяжна їхня високість, мужність, відвага і ін. в протилежність звичайним смертним — ось істотне, що виявляється в феодальних стилях у єгіптян, асиро-вавилонців, японців, мехіканців, індусів і в романськім та раннім готичнім мистецтві Західної Европи (*Hausenstein:* „Versuch einer Soziologie der bildenden Kunst". Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Mai-Heft, 1913, SS. 778—779). Справді, пригадаймо *літературні* пам'ятники цієї доби. Ось, напр., кінець збірки законів вавилонського царя Хамурабі, про якого ми вже говорили: «Я — Хамурабі, цар незрівняний... з могутньою зброєю, даною мені Замамою й Інаною, з премудростю, дарованою мені Еа, з розумом від Мар-

дука, я винищив ворогів на півночі (вгорі) і на півдні (внизу), спинив розбрат, дав країні добробут... Великі боги поставили мене: я доброчинний пастир... Я — Хамурабі, цар правди, кому Шамаш дав правосуддя. Мої слова значні, мої вчинки незрівняні, величні... вони — зразок для мудрого, щоб досягти слави» (цит. за *Тураєвом*, l. c., т. I, стор. 114—115). А ось славослов'я цареві на одній єгипетській домовині: «Славте царя в тілах ваших, носіть його в серцях ваших. Він — бог премудрости, що живе в серцях... Він — сонце світозарне, що осявав обидві землі ще краще, ніж соняшний диск; він зеленить більше великого Нила; він сповнює обидві землі сили; він життя, що дає дихання... Харч є цар, множення — уста його, він — творець сущого, він — Хнум, батько людей... Борітеся за ім'я його» і т. д. (ibidem 253). Навпаки, в так званому «статечнім суспільстві» з нижчих людей кепкували. В однім єгипетськім батьківськім наказі батько бажає зробити з свого сина придворного писаря і про нижчі професії говорить так: «Я не бачив коваля чи ювеліра послами, але бачив коваля біля печи за роботою. Його пучки нагадували крокодилячу шкіру, він смердів гірше, ніж гнилий кав'яр... Хлібороб ходить у вічній одежі (себ-то ніколи її не міняє, *Н. Б.*). Його здоровля — як у людини, що лежить під левом... Ткаль у робітні слабший за жінку. Його ноги на животі; він не дихає повітрям. Коли він не доробить за день встановленого, його б'ють як лотос на болоті» і т. д. (ibidem, 231). Єгипетський цар Яхмос говорить про себе: «Азіяти підходять з острахом і стають на його суд; його меч досягає в Нубію, його жах — у землю Фенеху; жах перед його величчю в землі нашій — подібний до жаху перед богом Міном» (ibidem, 272). Ось як характеризує старо-єгипетське, себ-то феодальне мистецтво *Fritz Burger* („Weltanschauungsprobleme und Lebenssysteme in der Kunst der Vergangenheit, SS. 43, 44). «Єгипетське мистецтво є наочним образом ідеї безсмертя, але не як символ, а як дійсність («вічні» піраміди, надзвичайної тревалости статуї і т. д., *Н. Б.*). Від його творів парує гіпнотичним зазіханням на міць, вони вимагають ставати навколішки, в них щось непереможне велить побожно шанувати втілене в них вище буття; вони говорять про дисципліновану силу життя в його страшнім напруженні, про гордощі надособової одвічної сили, яка вимагає пошани здалеку, про бездушну жорстокість байдужої до всього дрібного істоти; вони одбивають далекий, як зорі, блиск свого пана». Тому «кожне феодальне мистецтво пропагує культ *кількости*» (*Hausenstein:* „Die Kunst und die Gesellschaft", S. 46); велетенські піраміди, величезні статуї фараонів або асиро-вавилонських царів — це форма могутности й величи; мистецтво це — монументальне й фронтальне, бо ж феодальним відносинам не могло б відповідати «кімнатне» буржуазне мистецтво; постава фігур панів робиться на відомий певний зразок: проста посадка, не природня, а напівбожа, в протилежність рабам і звичайним смертним (старі греки звали звичку рабів триматися « προσκυνεσις », себ-то «собаче плазування»); один з найбільших знавців Егіпту, *Ерман*, каже, що в єгипетському малярстві людське тіло малювали в ріжних формах, залежно від соціяльних рангів: на-

туралістично — у звичайних смертних, стилізовано — у начальників; силу чоловіка виявляє ширина грудей, що не скорочується всупереч перспективі: у єгіптян, навіть коли людину малювали в профіль, груди малювали на всю ширину. Той же дух панував в архаїчному, феодальному *ранньо-старо-грецькому* мистецтві (героїчна сила античного раннього «мистецтва», «сувора енергія дорійців», т. зв. «доричний стиль», — див. „Entwicklungsgeschichte der Stylarten" von *B. Haendcke* Bielefeld-Leipzig, 1913, S. 10). Майже те саме знаходимо й у індусів, перуанців, мехіканців, хинців і японців. «Перед знищенням мехіканської держави ацтеків конквістадорами (так звалися еспанські колоніяльні завойовники, *Н. Б.*) на чолі з Кортецом, стиль цієї держави, як соціяльно так і естетично, нагадував стиль асирійської феодальної деспотії» (*Hausenstein*, l. c., S. 77). В *літературі*, крім славослов'я царям у написах і т. д., буйно квітне героїчно-військовий епос і героїчно-лицарська драма: у греків «Іліяда» й «Одисея», у японців — лицарська драма, де виспівується вірність самураїв своєму вищому феодальному панові, у інків — теж героїчна драма і ін. Богостотну й недоступну звичайному смерному велич і сувору міць виявляє й середньовічне європейське мистецтво, посамперед архітектура соборів, будованих протягом довгих років безліччю незнаних людей (пізніше, за буржуазної доби, ці суворо-урочисті будинки люде почали відчувати за «бастилії духу»).

Перехід од *феодального* стилю до стилю *буржуазного* починався скрізь зо зростом торгу, купецького капіталу, торговельно-капіталістичних відносин — в Атенах V віку, в торговельних міських італійських республіках (доба Відродження), а далі по торговельних містах іншої Европи. Остаточне ж зрушення трапилося разом з загибеллю феодалізму назавжди, себ-то після перемоги французької революції 1789—1793 р. р. На місце звязаної феодальним ладом, павутинням ієрархічних відносин маси — виступає буржуазний *індивід*, купецька «людина і громадянин», що розуміється на рахах і з зиском веде торговельні операції. Ось як обернулося, напр., з музикою: «Аж до XVI віку панував принцип *суспільности* (себ-то, по-нашому, феодальної скутости, кріпацької, але все ж *організації*, *Н. Б.*); індивід містився десь цілком ззаду, він танув у родині, громаді, церкві, гільдії (купецькій, чи ремісничій організації, *Н. Б.*), братстві, державі. Цьому відповідали й повсюдно поширені *хорові співи*. Тепер, однак, і індивід забажав пробити собі шлях (себ-то цікавий, енергійний, обачний, практичний, охочий пожити, тоді ще «молодий» *буржуазний* індивід, *Н. Б.*) і таким чином у царині вокального мистецтва виникли «соло» (Einzelgesang) і ... *музична драма*» (Kothe, l. c., 159). Новий музичний стиль („style rappresentative", себ-то стиль, сполучений з театральною виставою, оперно-драматичний стиль), по суті являв собою перехід до так званого речитативу, себ-то напівспіву, напіврозмови: мелодія, ритм і т. д. — все підлягало натуральності *словесного* тексту. («В вищій мірі цікаві, — пише Kothe, l. c., S. 161, — побічні явища, за яких цей новий музичний стиль виринає *одночасно* з трьох боків ..., чому навіть тяжко сказати, якому «винахідникові» повинно піднести вінка». Порівняйте до цього заяву

Бордо про науку, цитовану нами при розгляді цієї «надбудови»). Царсько-поміщицький релігійний стяг освічений купець замінив жагою земного, індивідуально-людського. *Леонардо-Да-Вінчі*, один з найславетніших мистців усіх часів і народів і один з найцікавіших у світі людей, геніяльно виявив нову ідейну течію в ріжних царинах: як філософ, винахідник, натураліст, математик, незрівняної сили маляр і навіть поет. «Леонардо одвертається від усякого містицизму. Він пояснює факт людського життя законом кровобігу, знаючи його і досконало подаючи на малюнку. З відважним браком будь-якої шаноби аналізує він структурні закони людських форм і з брутальностю позбавленого сантиментів інтелєкта (розуму, *Н. Б.*) дає графічний малюнок механіки полового акту... До проблєми світла (в малярстві, *Н. Б.*) він підходить шляхом пізнання; вплив світла й атмосфери на форму став проблємою експериментальної оптики. Ритм мистецької композиції — для нього лишень секрет геометрії; чудова його картина з святою Ганною, Мадонною, хлоп'ям Ісусом і ягнятком є, безперечно, наслідком марудних математичних розрахунків, пильного обмірковування теорій кривих ліній» *(Hausenstein* l. c., 100—102). Натуралізм, реалізм, раціоналізм, індивідуалізм — ось характерні «ізми» доби Відродження. В літературі (поезії) перехід од середньовічного готичного стилю до нового відбувався через Данте до Петраркн, Бокаціо і ін. Критика феодального церковництва з боку *змісту* і одкидання *феодального* стилю на користь добірного світського й реалістичного, але в той же час особистого, індивідуалістичного, — ось мотив цього мистецтва. Звязок з суспільним життям виступає тут надзвичайно яскраво.

Ми не можемо спинюватися тут на дальших формах, напр., на стилі *бароко* (про нього є добра марксистська праця того ж таки *Гаузенштайна*: „Vom Geist des Barock". München, 1920, Piper-Verlag), і переходимо до «нових часів». Безпосередньо перед Великою Французькою Революцією панував так званий стиль *рококо*. Його суспільним грунтом було панування феодальної аристократії і фінансової олігархії („haute finance"), тузів, що купували собі герцогські й князівські титули та засвоювали собі аристократично-дворянські манери. Відкуп податків, біржові махінації, темні фінансові операції, торговельно-кольоніяльна політика, повновладне, але змушене торгувати титулами дворянство, багатії з буржуазії, що ці титули купують (вкупі з синами князів, як чоловіками своїх дочок), і т. д., — ось становище на «горі». Звідси своєрідні звичаї цієї «галантної доби». Над усім стояло кохання, не дуже почуття, а кохання, що стало професією блискучих паразитів. Ідеальним типом був тип спеціяліста позбавляти невинности („déverginateur"); галантна наука про «щасливий момент» для цієї операції була ледви не ідейною віссю віку; про «щасливий момент» балакали тоді більше, ніж про «біжучий момент» під час нашої революції. Рококо — цей примхливий, наскрізь еротичний стиль — як найкраще одбивав усі ці риси суспільної психології (див. *Hausenstein:* „Französische und deutsche Illustrationen des achtzehnten Jahrhunderts", München, 1918, Piper-Verlag). Зо зростом буржуазії, з її боротьбою й перемогою, за-

панував знов новий стиль, кращим представником якого у французькому малярстві визнається *Давіда*. Цей стиль був втіленням горожанських чеснот революційної буржуазії: антична «простота» його форм відповідала його «змістові», про який *Дідро* писав, що мистецтво мусить мати своїм завданням «звіковічувати великі й гарні вчинки, шанувати нещасну й зганьблену чесноту, плямувати щасливий бруд, завдавати жаху тиранам». Той же Дідро радив драматургам «наблизитися до дійсного життя» і сам у літературі прокладав шлях так званій «міщанській драмі». *(Fr. Muckle:* „Das Kulturproblem der französischen Revolution", I. Teil, S. 177 ff.), що здобула назву «чесного жанру» („le genre honnête"; її зразком може бути «Весілля Фігаро» *Бомарше*). Суспільне коріння цього «нового жанру» можна намацати пучками, до тої міри воно випинається на очі. «Коли ми вернемося ..., подивившись на картину Ватo (Ватo — художник рококо, *Н. Б.*), до себе в кімнату і заглянемо в «Нову Елоїзу» (Ж. Ж. Русо, *Н. Б.*), то ми відчуємо, ніби потрапили в іншу сферу». (*G. Brandes:* „Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts", I. Band, Leipzig, S. 27). Ця інша *мистецька* сфера досконало відповідає іншій *суспільній* сфері: міщанин і буржуа став героєм на місці виніжнених салонних метеликів аристократії і почав утворювати свій «чесний жанр».

А тепер для контрасту погляньмо на мистецтво буржуазії, коли вона вже *одмирає*. Це мистецтво особливо яскраво виявляється в Німеччині, де після військової поразки та Версальського миру — з одного боку, і загрози пролетарського повстання — з другого, загальний тон життя буржуазних кол найчорніший, де капіталістичний механізм роскладається хутчій, де тому саме хутчій іде процес деклясації, що обертає буржуазну інтелігенцію в «людський порох», в одиниць, збитих з пантелику ходою велетенських подій. Цей стан роскладу виявляється в зрості індивідуалізму й містицизму. З мукою шукають «нового стилю», нових форм узагальнення і не знаходять: кожного дня виростає якийсь новий «ізм», що хутко старіється: за імпресіонізмом явився неоімпресіонізм, футуризм, експресіонізм і т. д. Безліч напрямків і спроб, безліч словесних *теорій* і ніякої *синтези*, хоч би трохи тревалої. Це відбувається і в малярстві, і в музиці, і в поезії, і в скульптурі, — словом, по всьому фронту мистецтва. От як малюють цей процес буржуазні старовіри, що з трівогою стежать за роскладом своєї культури, своєї кляси: розвивається віра в таємниче, зростає віра в чаклування й знахурство, в спіритизм і теософію! «Ватажок одної групи так званих дослідувачів таємного (Geheimforschern) пише книжку за книжкою, читає доклад за докладом ... Енергійні (betriebsame) спірити, чарівники, теософи багато оповідають, але й самі не захоплюються своїми ніби «откровеннями», та не захоплюють і... інших». (Max Dessoir: „Die neue Mystik und die neue Kunst in Einführung in die Kunst der Gegenwart". Leipzig, 1920. Verlag von Seemann, S. 130). «Так само й наші новітні художники стверджують, що їхня творчість є виявленням *таємничо-інтуїтивно* („visionär", курсив автора, *Н. Б.*) зримих фактів, і що кожний твір мистецтва складається з «екстатичних жестів душі»

(132); це — виявлення «знахурського ідеалізму» (des magischen Idealismus); «в поезії жертвується реченням на користь слова, або навіть (проповідують) дадаїзм *); в малярстві й скульптурі шаліє безглузда дитяча гра ... Чаклуни, астрологи і т. д. перекручують ту істину, що мудрість зовсім не обмежується лишень логікою понять, обертаючи її (цю істину) в гімн на честь передлогічної (vorbegriffliche) метафізики негрів» (ibidem, 133—134); починається проповідь замкнених маленьких «громад, гуртів, клік», у межах яких мистці мають споглядати потойбічний світ та відчувати радощі цієї дивацької творчости. Поруч того виникає тяжіння до своєрідного містичного «комунізму почуття» (руські звуть це «соборностю»), — ознака глибого розкладу буржуазії, як кляси. Містицизм, отже, тріумфує. *Жюль Ромен* (Jules Romain: Manuel de deification, цит. у Dessoir'a, S. 137) вимагає містичного осяяння, як «неодмінної умови для мистецького завоювання світу». І, надивившись на цю картину, Десуар висловлює тільки одну надію: що такий нездоровий містицизм пощастить перевести на колію... віри в бога минулих часів! (138). Один з теоретиків експресіоністичного стилю, *Теодор Дойблер* (Theodor Däubler: „Der neue Standpunkt", Insel-Verlag, Leipzig, 1919, S. 180), дуже влучно висловлює цю глибоко-індивідуалістичну, по суті ж — точку погляду роспорошених соціяльних атомів: «Центр (der Mittelpunkt) світу — в кожнім Я, навіть у кожнім Я — виправданім (ich — berechtigte; Дойблер пише трохи «зарозумною» мовою, *Н. Б.*) творі». Звичайно така точка погляду неминуче тягне до містицизму. «Тепер скрізь поклик: геть од природи. Як розуміє його експресіоністична поезія і образотворче мистецтво, — ми знаємо; це поворот від того, що пізнається нашими почуваннями, скік за межі почувального досвіду, з тенденцією до того, що лежить по-за речами, до духовного». В музиці ж це веде до «надмузики», до «антимузики», позбавленої гармонії, ритму, мелодії і т. д. (Arnold Schering: „Die expressionistische Bewegung in der Musik" в цитованім збірникові: „Einführung in die Kunst der Gegenwart"). Загальне соціяльне ціновання всьому цьому з точки погляду капіталістичної культури дає Max Martersteig („Das jüngste Deutschland in Literatur und Kunst", той же збірник, стор. 25): «Екстази, що довелося їх пережити, перетерпівши надзвичайні страждання, повинні привести до розуму. Ніякий військовий психоз, чи психоз бунту, не можуть більше виправдувати нічого роздертого й анархічного». І автор закликає до «*найвищої* відповідальности». Але ці заклики не поможуть: бо ж будівля капіталізму розвалюється, і в ній не можна знайти нових величних синтез; тут неминуче будуть шматки й уламки, беззмістовне містичне белькотіння і «екстази» теософічних сектантів. Так виглядала завжди всяка культура, якій доводилося незабаром гинути.

Тут треба ще сказати де-кілька слів і про *моду*, за яку ми раз

*) Дадаїзм — назва одної з новітніх течій у мистецтві; походить від першого звука «а-да» (гуляти), вимовлюваного німецькими дітьми; ця течія воює як раз за дитяче відношення до світу.

уже згадували в попередньому викладі. Одними своїми рисами мода в'яжеться з мистецтвом (своїм «стилем»: напр., одежа й убрання доби рококо як найкраще відповідали цьому напрямкові в мистецтві), другими ж торкається норм поведінки, правил «ввічливости», «пристойности», звичаю і т. д. Мода, отже, теж розвивається залежно від суспільної психології. Змінювання її форм, темп цього змінювання залежить знов таки від характеру суспільного розвитку. Тут причина, напр., потворно шпаркій мінливості моди при кінці капіталістичного розвитку. «Наша внутрішня ритміка (що відповідає шаленому темпові життя, *Н. Б.*) вимагає чим раз коротчих періодів для зміни вражінь». (G. Simmel: Die Mode. Philosophische Kultur. 2. Aufl. Alfred Kröner Verlag in Leipzig. 1919, S. 35). В чім же полягає суспільне значіння моди? Яку ролю грає вона в течії суспільного життя? На це питання *Г. Зіммель* відповідає як найкраще: «Вона є ... продуктом клясового поділу і грає таку ж ролю, як і сукупність інших інститутів, посамперед як честь, що має подвійну функцію: скупчувати один сорт людей навколо себе і в той же час одмежувати його від інших ... Таким чином мода свідчить, з одного боку, про належність до кола рівних своїм станом, про єдність характеризованого нею кола, а з другого — про одмеження цієї групи від тих, хто стоїть нижче» (ibidem, S. 28—29).

Функціями суспільного розвитку суть також і дві найзагальніших ідеологічних надбудови, а саме — *мова і думка*. В марксистському та напів-марксистському осередкові колись уважалося за ознаку пристойного тону говорити, що питання про походження цих річей не мають відношення до історичного матеріялізму. *Каутський*, напр., добалакувався до того, що виставляв тезу, ніби здатності людей думати майже не одмінюються. Однак, усе це помилка. І *ці* форми ідеології, надзвичайно важливі й істотні, що грають величезну ролю в житті суспільства, не творять з себе винятків з низки інших ідеологічних надбудов ні в своїм *виникаННю*, ні в розвиткові.

Але нам треба одповісти на одне попереднє питання, вирішити один сумнів, що повстає одразу ж, ледви тільки ми поставимо перед собою цю проблєму мови й думання. «Добре, — скажуть нам, — ми визнаємо, що *мова* має відношення до суспільства: це — знаряддя зносин людей між собою, засіб їхнього звязку; слушно казав Маркс, що було б ідіотизмом говорити про розвиток мови тоді, коли ніхто ні з ким не розмовляє. Але *думання*? Хиба не *окрема* людина думає? Хиба в окремої людини нема мозку? І хиба не плигаємо ми самі в містичну нісенітницю, шукаючи корінців цього думання *окремої* людини саме в суспільстві?» Одповімо на це питання коротко. Думання завжди одбувається за допомогою *слів*, хоч би й не вимовлюваних; це — «мова мінус згук». Коли людина

думає, то це значить, що одбувається процес того чи іншого сполучування *понять*, завжди при тому означуваних своїми словесними значками. Часто трапляється, напр., що людина, добре вивчивши якусь чужу мову, починає *думати* на цій мові. Всякий без мороки може перевірити на самім собі, що процес думання, обмірковування відбувається за допомогою слів. А коли це так, і коли, в той же час, ясно, що «слово», мова звязані з суспільством не тільки в своїм розвиткові, а й у своїм виникаппю, то ясно також, що *і з думанням діло не може стояти інакше*. І дійсно, факти стверджують, що розвиток думання йшов у парі з розвитком мови. Один з найвидатніших філологів, *Людвіґ Нуаре*, писав: «Мова й життя розуму повстали з гуртової діяльности, скерованої на осягнення спільної мети, з первісної *праці* (наш курсив, *Н. Б.*) наших предків». („Ursprung der Sprache", Mainz, S. 331). Так само як музика та спів розвивалися з праці, так і мова розвивалася з тих криків, які вихоплювалися у людей під час роботи. Наука про мову доводить, що початковим грунтом слів були так звані «дієві корні», що першими словами були слова, які означували «дію» (себто, по-нашому, «дієслова»), і що лише на протязі дальшого розвитку народились означення (імена) річей (себ-то «іменники»), тай то лишень у тій мірі, в якій ці речі повставали в людській *трудовій практиці*; це були, в першу чергу, знаряддя праці, які й одержували імена, залежно від назв відповідних операцій праці. Поруч того з купи всього, що, картинно висловлюючись, заповнювало мозок людини, бреніло у нього в ухах, рябіло в очах і т. д. повставали й твердіші *поняття*. Поняття ж є *основою думання*.

З думанням і мовою трапляється далі те ж саме, що й з рештою ідеологічних надбудов. Вони розвиваються під впливом розвитку продукційних сил. З цим розвитком зовнішній світ обертається зо світу *самого для себе* в світ *для людини*, з звичайної *матерії* — в матеріял для людської практики; «мугирними», а далі чим раз тоншими знаряддями матеріяльної праці, наукового пізнавання, численними кіхтиками машин, телєскопів, гострих думок, суспільство втягає в оброблення чим раз більшу частину зовнішнього світу, що розкривається йому в праці й пізнанню. Таким чином повстає велетенська маса нових понять, а отже — й нових слів: відбувається «збагачення мови», що охоплює всю сукупність того, про що люде думають, про що вони «розмовляють», себ-то — що вони передають одне одному.

«Багацтво життя» викликає слідом за собою і «багацтво мови». У де-яких пастуших племен (так званих «однобічних скотарів») ледви не всі їхні розмови складаються з розмов про худобу. Це тому, що низький рівень продукційних сил обмежує майже все життя продукційним процесом, і мова перебуває тут, таким чином, у *безпосереднім* звязкові з цим процесом. Коли ж на грунті зросту продукційних сил зростає велетенської складности ідеологічна надбудова, тоді, зрозуміла річ, мова починає охоплювати й її, себ-то звязок мови з продукційним процесом слабшає: мова стає в залежність від продукційної техніки вже *через* залежність від неї ріжних надбудов (теж здебільшого посередньо). Прикладом зросту мови може бути величезний зріст «чужих слів», спричинений зростом світового господарства і появою безлічи однакових річей у ріжних країнах або ж відбуттям важливих для всіх своїм значінням подій (телєфон, аероплян, радіостанція, «Ліга Націй», «Комінтерн», «більшовизм», «совєти» і т. д.). Можна було б довести, що залежно від умов суспільного життя одмінюється й характер мови, її «стиль». Але це затягло б нас дуже далеко в бік. Однак, треба все ж згадати, що клясовий, груповий, професійний поділ суспільства накладає свою печатку й на мову. Кожному відомо, що мова міста дуже ріжниться від мови села, «літературна» мова — від «простонародньої». Іноді ця ріжниця доходить до того ступіня, що люде просто не розуміють одне одного. В багатьох країнах існують простонародні «діялєкти», мало зрозумілі «освіченим і заможним». Таким є клясове розріжнення мови. Так же само буває й з мовами професій. Відомо, напр., що вчені філософи, які звикли жити в світі найтонших метикувань, пишуть (а почасти й говорять) такою мовою, від якої пріє чуб на голові і якої не розуміє ніхто, крім жерців цієї філософії. З цього бажання так говорити виглядає те ж самісіньке, що й з *моди*: відмежовування себе від «звичайних смертних». Так само бувало, коли руський поміщик вивозив з Парижу «закордонне вбрання», дорогу полюбовницю та гаркаву руську вимову, якою він одмежував себе, як «людину вищої марки», від інших. Цим же пояснюється й гугнява вимова пуритан (англійські релігійні реформатори — представники новонародженої буржуазії): «Подібно до того, як вони давали собі імена патріярхів і пророків, так і вимова їхня привподоблювалася до тої гугнявої вимови напівспівом, якою ще й досі читають по синагогах жидівську біблію». (*В. Вундт*: «Проблемы психологии народов», стор. 87). Взагалі, «мовозна-

вець повинен трактувати мову не як ізольоване від людського суспільства виявлення життя: навпаки, гіпотези про розвиток форм мови повинні... координуватися з нашими поглядами на походження й розвиток самої людини, на походження форм суспільного життя, на початки звичаїв і права» (ibidem, 65).

Не повинно думати також, що *думання* завжди було однакового типу. Вище ми бачили, як де-які шановні вчені пояснюють походження науки таємничою й повсюдною схильностю до причинового пояснювання, не дозволяючи навіть запитати себе, а звідки ж береться ця надзвичайно приємна схильність. Тим часом, тепер *мінливість типів думання* уже можемо уважати за цілком доведену. Напр., *Леві-Брюль* (*Lévy-Brühl*: „Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures", Paris, 1910; ми викладаємо за працею проф. *А. Погодина*: «На грани животного и человеческого. Новые идеи в социологии». Збірник № 4) у книжці, спеціяльно присвяченій способові думання дикунів, характеризує це думання зовсім інакше, ніж сучасне «логічне» думання; він називає його *передлогічним* (prélogique) думанням. Тут часто не відріжняють окремого й часткового від загального, частини від цілого, одної речи від другої. Весь світ уявляють собі сіткою не річей, а *сил* у русі, одною з яких є й сама людина: тут окрема людина не відчуває себе за особу; особу наскрізь соціялізовано: вона тоне в суспільстві і не відмежується від нього. Істотним «законом» цього думання є не уява причинової закономірности, а те, що *Леві-Брюль* зве законом «співучасти» чи «співпричетности» (lois de la participation), коли, мовляв, можна вплинуть на щось за умов, які з нашої точки погляду цілком цю можливість виключають. «Закон співпричетности дозволяє дикунові уявляти одночасно індивідуальне в колєктивному і колєктивне в індивідуальному без жадної перешкоди. Між бізоном і бізонами, ведмедем і ведмедями, лосунем і лосунями ця психологія встановлює містичну (*А. Погодин* слушно зауважає, що слово містика тут «цілком без діла», *Н. Б.*) співпричетність, і ні колєктивність роду, ні одиничне існування індивідів не мають для цієї психології того ж змісту, що для нас». *Леві-Брюль сам ставить цей тип думки в звязок з певним типом соціяльного буття, коли особа не відмежовує себе від суспільства, себ-то з первісним комунізмом.*

А далі? А далі ми бачимо знов же зовсім не нашу причиновість, а так звану *анімістичну* причиновість. Це значить, що у людей була охота вишукувати скрізь — як причину — духовно-богостотне, або ж демонічне. Що б ні трапилося, то

з чийогось «веління». Сама причина є не чим іншими, як наказом од якогось високого духа. Причинова закономірність — це закони вищої істоти, духовного правителя (або духовних правителів) всесвіту. Це другий *тип* думання: змагання людей вишукувати причини, що правда, існує: але шукають вони причин особливого сорту, а саме такого, коли причина є виявом якоїсь вищої сили. Не тяжко зрозуміти, що й цей тип думання звязаний з певним суспільним ладом. *Він є типовим для суспільства, де вже є продукційна й соціяльно-політична ієрархія.*

Те ж відбувається і в дальшому розвиткові, про що ми вже почасти й говорили, обмірковуючи питання про філософію. З нас досить наведених вище прикладів, щоб сказати, що *думання й його форми так само суть мінливою величиною, і що мінливість ця залежить од змін у розвиткові суспільства, його трудової організації і його технічного кістяка.*

Тепер нам треба зробити де-які підсумки. З усього попереднього, як ми бачимо, випливає повна слушність давнього геніяльного формулування *Маркса* («До критики політичної економії»):

«*В суспільнім відбуттю свого життя люде вступають у певні, від їхньої волі незалежні відносини — продукційні відносини, що відповідають певному ступіневі розвитку їхніх матеріяльних продукційних сил. Сукупність цих продукційних відносин утворює економічну структуру суспільства, реальну базу, на якій стоїть правна й політична надбудова, і якій відповідають певні форми суспільної свідомости. Спосіб продукції матеріяльного життя зумовлює собою процес життя соціяльного, політичного і духовного взагалі. Не свідомість людей зумовлює їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття зумовлює їхню свідомість*».

Ми бачили, що велетенська «надбудова» над економічною базою суспільства — досить складна своєю внутрішньою будовою, своєю «структурою». Тут бачимо й матеріяльні речі (знаряддя, струмент і т. д.), і ріжноманітні людські організації, і пильно систематизовані думки й почування, і, нарешті, ідеології «вищого порядку», науки наук, науки мистецтв і т. д. От чому, детальніше аналізуючи, ми повинні перевести певне розмеження понять.

«*Надбудову*» ми будемо розуміти як будь-яку форму суспільних явищ, що лежать над економічною базою: сюди, напр., належить і суспільна психологія, і соціяльно-політич-

ний лад з усіма його матеріяльними частинами (напр., гармати) та людською організацією (ієрархія урядовців), і такі явища, як мова й думання. Отже, надбудова є найзагальнішим поняттям. Суспільною *ідеологією* ми будемо називати *систему думок, почувань чи й правил поведінки* (норм). Отже, сюди належать такі явища, як зміст науки (але не належить, напр., телєскоп або ж організація людей у хемічній лябораторії), мистецтва, сукупність норм звичаю чи морали і інше.

Суспільну психологію ми будемо розуміти як несистематизовані або мало систематизовані почування, думки й настрої, що мають собі місце в певнім суспільстві, клясі, групі, професії і т. д. До розгляду цієї суспільної психології ми й переходимо.

§ 39. **Суспільна психологія і суспільна ідеологія.** Коли ми розглядали науку й мистецтво, право й мораль і т. д., то перед нами були вже де-які суцільні *системи* образів, думок, правил поведінки і т. д. Наука — це звязані, припасовані одна до одної систематизовані думки, що струнками паростками охоплюють собою певний предмет пізнання. Мистецтво — це система відчуть, почувань, образів. Мораль — це внутрішні переконавчі правила поведінки, знов же більше чи менше старанно припасовані одне до одного. Те ж самісіньке можна сказати і про чимало інших ідеологій. Але в суспільнім життю ми спостерігаємо величезну царину непродуманого, несистематизованого, де кінці зведено з кінцями зовсім не обов'язково. Візьмім так зване «буденне думання» про якийсь предмет, в противність «науковому» думанню. Перше — це уривки деяких відомостей, безладні, роскидані думки; тут буде безліч суперечностей, недодуманостей, дивацтв. Все це мусить бути обробленим, взятим під критичне шкло, перевіреним, звільненим од суперечностей, — тільки тоді ми матимем перехід до науки. Але ж звичайно люде живуть «буденщиною». Серед безлічи взаємодій між людьми, — а з них складається суспільне життя, — в колі психічних зносин між людьми існує безліч таких от несистематизованих елєментів: уривків думок, де все ж виявляється де-яке знання, почувань і бажань у відносинах людей між собою, смаків, способів думати, недодуманих, «напівсвідомих», невиразних уяв про «добре» й «зле», про «справедливе» й «несправедливе», про «вродливе» й «огидне», життєвих, побутових звичок і поглядів; змагань і ідей відносно ходи суспільного життя, почувань радости чи смутку, незадовольнення й гніву, жаги боротьби чи безпросвітного одчаю,

ріжноманітних ціновань і невиразних надій і ідеалів; критичних і в'їдливих думок сприводу сучасного ладу чи спокійних приємних відчувань від нашого найкращого зо всіх світів; почувань невдачі й розчарування, турбот про чорний день і бажань безоглядно визискувати життя; ілюзій та сподіванок на будуччину і занепокоєння за цю будуччину, і так далі без кінця. Всі ці явища, в їхньому *суспільному* масштабі, і звуться *суспільною психологією*. Ріжниця між суспільною (або, як кажуть інакше, «колєктивною» чи «соціяльною») *психологією й ідеологією* полягає, як ми бачимо, в *ступіневі систематизації*.

Суспільна психологія не один раз з'являлася в буржуазній науці під таємничим серпанком так званого «народнього духу» або «духа часу», якоїсь всезагальної суспільної душі в буквальнім розумінню цього слова. Але, звичайно, ніякої «народньої душі» в цім розумінню нема, бо ж нема й суспільства, як єдиного організма з єдиним центром свідомости. Ми вже говорили, що смішно було б уявляти суспільство на зразок кита з «Конька Горбунка», смішно думати, ніби серед зовнішнього світу

.... лежит
Чудо-Юдо, Рыба-Кит.
Все бока его изрыты
Частоколы в рёбра вбиты,
А в долине меж усов
Ищут девушки грибов.

Раз нема такої істоти, то не може бути й таємничої «народньої душі», або «народнього духу» в цім містичнім значінню. Однак, ми все ж говоримо про *суспільну* психологію, відріжняючи її від індивідуальної. В чім же справа? І як росплутати цю суперечність? Та дуже легко. *Взаємодія* людей утворює особливу психологію в *окремої* людини. «Соціяльне» живе не між людьми, *а в головах цих людей*. Але воно є продуктом взаємних впливів, перехресних взаємодій. Тому нема ніякої психіки, крім тієї, яка є в окремих «*усуспільнених*» людей, що повсякчас перебувають у взаємодії: бо ж суспільство — це сукупність усуспільнених людей, а зовсім не Левіатан, органами якого суть окремі люде.

Г. Зіммель майстерно пояснює, в чім справа: «Коли юрба людей руйнує будинок, або виголошує присуд, або вибухає раптовим криком, то вчинки окремих людей сумуються тоді в подію, яку ми означуємо, як *едину*, як виявлення *одного* поняття. І тут от і трапляється значної міри підтасовка: *цілокупний* зовнішній *результат* багатьох субєктивних душевних процесів тлумачать як результат цілокупного ду-

шевного *процесу*, а саме — процесу в колєктивній душі». (G. Simmel: „Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung". Leipzig, 1908, Verlag Duncker und Humblot, SS. 559—560). Або — другий приклад, коли зо взаємодії людей повстає щось *нове* і більше, ніж звичайна сума їхніх поодиноких змагань чи вчинків. «Уважний дослід (genau angesehen) доводить, що... в таких випадках мова йде про спосіб вчинків *індивідів*, які перебувають під *впливом* того, що кожного оточено іншими; через це має собі місце нервне, інтелєктуальне, гіпнотичне (suggestive) мораяьне перенастроювання (Umstimmungen) їхньої духовної конституції, порівнюючи з таким станом, коли відповідних впливів немає. Коли ж ці останні, впливаючи одне на одного, змінюють (modifizieren) однаковим чином усіх членів групи, то, розуміється, їхнє сукупне чинення (Totalaction) буде виглядати інакше, ніж вчинки кожного зокрема, коли б він перебував у іншому, ізольованому стані» (ibidem, S. 560).

Але в таких висловах, як «дух часу» або «народній дух» — все ж де-який зміст є: ці вислови слушно вказують на два факти, які можна спостерігати скрізь і всюди: по-перше, *кожного даного часу існує якась керовнича течія думок, почувань і настроїв, керовнича психологія*, що дає барву всьому життю суспільства; по-друге, ця керовнича психологія *одмінюється залежно від «характера доби»*, себ-то, по-нашому, *від умов суспільного розвитку.*

Керовнича в суспільстві психологія складається з двох істотних елєментів: по-перше, зо *спільних психологічних рис*, які можуть бути у всіх кляс суспільства, бо, по-при всю ріжноманітність становища цих кляс, можуть бути й риси подібности в тих становищах; по-друге, з *психології гнобительської кляси*, яка до тої міри «випинається» в суспільстві, що дає тон рішуче всьому суспільному життю, підпорядковуючи свому впливові й інші кляси. Прикладом першого можуть бути феодальні доби: тут і в феодала-поміщика і в селянина-кріпака існують спільні психологічні риси: прихильність до старовини, рутина, традиція, шанування авторитета, «острах божий», задубілість думок, нелюбов до новин і т. д. Звідки все це походить? З одного боку—з того, що обидві кляси живуть у закляклім, нерухомім суспільстві: рухлива психологія повстає пізніше в *місті*. З другого — з того, що в той час, як феодал є паном і богом у своїм *маєткові*, селянин є паном і богом у своїй *родині*. Родина, як знаємо, є одною з трудових організацій у цей час. Родинно-трудові звязки в селянському господарстві ще й за наших часів грають величезну ролю. Зрозуміло отже, що патріярхальний лад родинно-трудових відносин, непохитний

авторитет і влада «батька родини», викликав і відповідну психологію: «старі краще знають». Консерватизм феодальної шляхти і поневоленого селянства був «духом часу» на певнім ступіні суспільного розвитку. Звичайно, поруч і вкупі з цим у керовничій суспільній психології виявилися й інші моменти, що були властивими *тільки* феодалам і поширювалися лишень силою командного становища феодальної шляхти.

З другого боку, значно частіше зустрічаємо ми такі випадки, коли суспільна психологія, себ-то *керовнича* суспільна психологія, є психологією *командної кляси*. Маркс зауважає в «Комуністичнім Маніфесті»: «Командні ідеї будь-якого часу були завжди тільки ідеями командної кляси» („Manifest der kommunistischen Partei", S. 36). Приблизно так само можна висловитись і про суспільну психологію, яка панує в певний час. Вже за розглядом ідеологій ми наводили ріжні приклади переважно поширених у суспільстві почувань, думок і настроїв. Запитаймо ж тепер себе, що, напр., означувала собою психологія доби Відродження, з її жагою земних утіх витонченої вдачі, хвастанням латинською й грецькою мовами, з її педантичною вченостю та змаганням до того, щоб майстерно-зневажливим відношенням до середньовічних забобонів вилучити свою персону з «юрби»? Зрозуміла річ, що така психологія не мала нічого спільного, напр., з психологією тодішнього італійського *селянства*. Це був продукт торговельних міст, а в містах — *продукт фінансово-торговельної аристократії*. Але місто починало вже тоді панувати над селом, в місті панували банкіри, що ріднилися з вельможною князівською шляхтою. І визнається, що панувала тоді психологія цієї верстви: *її* втілення ми бачимо у всіх і всяких пам'ятках тієї доби. Треба ще зазначити, що з розвитком продукційних сил командна кляса здобуває ще чимало нових могутніх знарядь, що формують, «роблять» психологію і в осередкові інших кляс. «В дійсності . . . три чи чотири світових газети зумовлюватимуть у будучині гадку провінціяльних газет, а вкупі з тим і «волю народа», — не без одвертости констатує філософ сучасної німецької буржуазії *Шпенґлер* (l. c., S. 49).

А по-при все те цілком ясно, що в клясовім суспільстві *суцільної*, єдиної, цілокупної «суспільної психології» нема. В найкращім випадкові існують лишень де-які риси, значіння яких ніяк не повинно прибільшувати.

Це ж слід зауважити і відносно так званого «народнього характеру», «психології народів» і т. д. Само собою розуміється, що не діло

марксистів *заперечувати*, так би сказати, «принципіяльно» де-які спільні риси, що можуть бути у ріжних кляс одного народу. В однім місці, напр., *Маркс* визнає навіть вплив *раси*. А саме — він пише: «...та ж сама економічна база — та ж сама в своїх істотних умовах — може виявляти через безліч ріжноманітних емпіричних обставин, умов зовнішньої природи, расових відношень, зовнішніх історичних впливів і т. п. — безліч варіяцій (змін, *Н. Б.*) і ступінів у своїм виявленні, які можна зрозуміти лишень аналізою цих емпірично даних обставин.» (K. Marx: „Das Kapital", III. 2, S. 324). Іншими словами: як що два якихсь суспільства переживають однаковий ступінь розвитку (скажім, феодалізм), то вони неминуче матимуть (хоч і не дуже великі, але в «істотних рисах») особливості. Ці особливості походять з одмінностей в умовах розвитку, з де-яких особливих умов розвитку в *минувшині*. *Заперечувати* ці особливості — безглуздя, так само, як заперечувати й де-які особливості в «національнім характері», «темпераменті» і т. д. Звичайно, існування *клясової* психології зовсім не є доказом відсутности де-яких окремих, «національних» рис (напр., *Маркс* говорив про філософа *Бентама*, як про «специфічно-англійське» явище, *Енгельс* називав соціялізм економіста *Родбертуса* «прусько-юнкерським соціялізмом» і т. п.). Тому має рацію Dr. E. Hurwitz, сучасний ад'ютант *Кунова* в ділі винищування більшовиків, коли він пише, що «професійна психологія не виключає народньої психології», і що «так само, як з місцевою психологією, стоїть діло і зо становою психологією; і вона не шкодить існуванню психології національної» (E. Hurwicz: „Die Seelen der Völker". Verl. Fr. Perthes. Gotha, 1920, SS. 14—15). Але діло в тім, що марксисти *пояснюють* ці національні особливості дійсною ходою суспільного розвитку, а не просто тикають на них пучкою; по-друге, вони не перецінюють цих особливостей і *бачать* за деревами гай, тоді як прихильники «національної психології» і ін. цього гаю не бачать; по-третє, вони не пишуть *дурниць*, до яких так охочі і вчені, й не вчені базікала й філістери на тему про «народню душу». Кожне, напр., зна, що всякий руський міщанин уважав одвічною й непорушною прикметою кожного німця бути міщанином. Німецькі робітники доводять тепер, що це зовсім не так. Кожне зна також, які нестеменні дурниці писано було сприводу «слав'янської душі» („âme slave"). Коли, напр., той же Hurwicz з захопленням виспівує, що більшовизм в царатом навиворіт, що тут лишилися старі методи правління і т. д., то він ясно виявляє не властивості «руської душі», що ніби зумовлюють цю подібність, а прикмети душі заляканого революцією інтернаціонального *міщанина*, котрий нині є підпорою соціяль-демократичних партій.

Клясова ж психологія спирається на сукупність життевих умов відповідних кляс, а життєві умови зумовлюються становищем кляс в економічній і політично-соціяльній ситуації. І тут повинно мати під увагою складність усякої суспільної психології. Напр., гостро протилежні своїм *змістом*

клясові психології можуть виявляти величезні риси подібности у *формі*. Коли, скажім, відбувається нещадна клясова боротьба не на життя, а на смерть між двома клясами, тоді зрозуміло, *зміст* почувань, домагань, надій, сподівань, ілюзій і т. д. буде ріжним у цих протилежних кляс; а форма їхньої психіки — надзвичайний запал, гарячковість, фанатизм боротьби, навіть своєрідна форма героїчної психології — може бути досить подібною.

Ми сказали, що психологія кляс зумовлюється сукупностю життєвих умов, що мають собі *базою* становище кляси в господарському житті, в її економіці. Тому ні в якому разі не можна зводити психологію до *інтересу* кляси, як це іноді роблять. Цілком вірно, що клясовий інтерес є життєвим нервом клясової боротьби. Але клясової психології це ж не вичерпує. Ми вже бачили вище, що за часів занепадання Римської імперії філософи панської кляси проповідували самогубство, і ця проповідь мала успіх, бо вона відповідала *психології* цієї панської кляси, психології *переласування* з життя і *огиди* до нього в наслідок цього переласування. Ми можемо без мороки вияснити собі, звідки повстала така психологія; ми бачимо, що її корінь — у *паразитизмі* панської кляси, що нічого не робила, а жила виключно тим, що все споживала, всього перекуштувала і все їй осточортіло. А це походило з її економічного становища, з її ролі (чи браку цієї ролі) в господарстві країни. Психологія переласування й самогубства була *клясовою* психологією. Проте ж не можна сказати, що, проповідуючи смерть, *Сенека* висловлював клясовий *інтерес*. Але цей приклад, з другого боку, зовсім не доводить, що всякий акт самогубства чи чогось йому подібного ніколи не стоїть у звязку з клясовим інтересом. Голодування по руських тюрмах були, напр., актами клясової боротьби, засобом протесту й розбуркування цієї боротьби, символом солідарности й знаряддям єднання борців. А боротьба спричинювалась саме інтересами кляс. Подеколи настрій одчаю охоплює маси або групи після значної поразки в клясовій боротьбі. Тут звязок з клясовим інтересом є, але цей звязок — своєрідний: боротьба велася прихованими пружинами інтересів, але ось армію борців переможено, побито; на цьому грунті — розклад, одчай, надія хиба на чудо, поклик до втечі від людей, піднесення очей до неба. Після поразки великих народніх рухів у Росії XVII століття, що йшли в значній мірі під релігійним прапором, розвиваються форми протесту «дуже ріжноманітні, залежні од впливів розчарування

й одчаю»: проповідь утечі в пустелю, самоспалювання. «Сотні й тисячі гинуть на огнях... ми зустрічаємо екстатиків, які лягають у чистих саванах в заздалегоди приготовані труни і чекають на страшний суд». (*С. Мельгунов*: «Религиозно-общественные движения русского народа в XVII веке». Кн. для чтения по истории нового времени. Вид. Ист. Комиссии Уч. Отд. О. Р. Т. З., Том I, стор. 619). Цю психологію як найкраще висловлено в двох наведених *Мельґуновом* віршах тієї доби:

Прекрасная мати пустыня,
От смуты мира прими мя,
Аще из тебя изгонят,
Прекрасная мати пустыня,
Любезная — не изжени мя.

Або:

Деревянный гроб соснов,
В нём буду лежать
Трубна гласа ждать.

Ми бачимо таким чином, що клясова психологія є явищем таки дуже складним; його зовсім не можна звести до самого лишень голого інтересу, але *завжди, однак, можна пояснити тим конкретним оточенням, у якім кляса опинилася.*

В психологічній будові суспільства, себ-то серед ріжних типів суспільної психології, ми знаходимо також психологію *групову, професійну* і т. д. В осередку кляси можуть бути ріжні групи: напр., серед буржуазії є фінансово-капіталістична буржуазія, торговельна буржуазія, промислова буржуазія і т. д.; в робітничій клясі ми маємо високо кваліфіковану робітничу аристократію поруч звичайно-вивчених і зовсім не *у*чених робітників (чорноробітників). Кожна така група має свої трохи інакші інтереси і де-які характерні риси: напр., високо-кваліфікований робітник, з одного боку, любить своє діло, не від того, щоб і похвастати, який він гарний майстер, не то, що інші; з другого — іноді тягнеться до вищих і разом з крохмальним комірцем набуває й буржуазних пахощів. Так само й *професія* накладає свою печатку: коли, напр., лають бюрократів, то як раз і мають під увагою де-які негативні *професійно*-психологічні риси: рутинність, звичку до паперової тяганини, нехтування змісту перед формою (формалізм) і т. д. Витворюються професійні психологічні типи, душевні особливості яких безпосередньо повстають з характеру їхнього діла, а з цих особливостей, на цій психології, зростає й відповідне забарвлення ідеології. Так, Енґельс пише: «У політиків з професії, у теоретиків державного права і юристів-спеціялістів

горожанського права... зникає звязок з економічними фактами. Щоб бути санкціонованими в формі законів, економічні факти в кожнім окремім випадкові мусять прибирати форму юридичних мотивів, а як поруч того, розуміється, повинно взяти під увагу всю систему права, яке вже має силу, то юридична форма повинна (на думку цих людей, *Н. Б.*) означувати все, а економічний зміст — ніщо» і т. д. (»Людвіґ Фоєрбах»). Професійна психологія виказує людину через короткий час: після кількох хвилин розмови ви можете без помилки знати, хто стоїть перед вами: прикащик, м'ясник чи журналіст і т. д. І треба ж додати, що ці риси інтернаціональні, що їх можна зустрінути в якій хочете країні.

Таким чином, поруч клясової психології, як найбільш *гострої, виразної й змістовної форми суспільної психології*, стоїть психологія групова, професійна і т. д. Буття зумовлює собою свідомість. І в цім розумінню можна сказати, що *всяке* угруповання людей (хоч би навіть гурток гри в шахи або ж для хорового співу) накладає певну, хоч може й непомітну, печатку. Але *тому, що існування всякого людського угруповання є звязаним усе ж з економічним ладом суспільства, од нього кінець кінцем залежить, то значить і всі типи суспільної психології суть величиною, залежною від способу суспільної продукції, від господарської структури суспільства.*

Коли ми запитаємо тепер себе, в якім відношенню перебуває суспільна психологія з суспільною ідеологією, то відповісти на це питання після всього викладеного вище буде досить легко. Суспільна психологія є певним резервуаром для ідеології. Її можна порівняти до соляного розводу, в якім поволі повстають кришталі ідеології. Справді, ми вже на початку цього параграфа бачили, що ідеологія відзначається *більшою систематизацією* своїх елєментів, себ-то думок, почувань, відчуть, образів і т. д. Що ж ідеологія систематизує? Вона систематизує те, що мало, або й зовсім не систематизовано, себто суспільну психологію. *Ідеології — це згуслини суспільної психології.* Наведім, як звичайно, кілька прикладів. Вже на світанку робітничого руху в робітничій масі панувало почуття незавдовольнення, думка про «несправедливість» капіталістичного ладу, невиразні бажання поставити на його місце щось інше. Але все це було ще неясним, безформним, це ще не була ідеологія. Але ось це невиразне прибрало певних форм, кінці зійшлися з кінцями, повстала система домагань (програма), з'явився свій «ідеал» і т. д. Це вже — *ідеологія.* Або при-

пустім, що страждання і по́рив вихопитися з цього стану фіксується в якомусь творі мистецтва. Це теж ідеологія. Зрозуміло, що тут не завжди можна вказати точний кордон. Ідеологію не одрубано від психології стовпом з написом: «входити заборонено». Навпаки, в дійсності завжди відбувається безперервний процес загусання суспільної психології в суспільну ідеологію. Тому не дивно, що зо *зміною суспільної психології відбувається і зміна в суспільній ідеології*, як це ми не один раз спостерігали в попередньому параграфі. Сама ж суспільна психологія одмінюється вкупі зо зміною економічних відносин, бо в процесі цього одмінювання повсякчасно перегруповуються суспільні сили, народжуються нові відносини і, до того ж, на іншому рівні продукційних сил.

Після того, як ми подали вже низку прикладів під час розглядання ідеологій, тут нема рації спинятися на зміні суспільної психології і на звязку її зо зміною ідеології. Ми хочемо лишень вказати на те, що в найновішій літературі тепер дуже інтенсивно досліджують питання про так званий «дух капіталізму», себ-то про психологію підприємців. Це — праці *В. Зомбарта* («Буржуа», нове вид. «Современного капиталиста» і ін.), *Макса Вебера* і останніми часами *Германа Леві* (Prof. Dr. Hermann Levy: „Soziologische Studien über das englische Volk". Jena, Gustav Fischer, 1920). *Маркс* колись писав (ще в І-ім томі «Капіталу»): «Протестантизм відограв поважну ролю в походженню (Genesis) капіталізму вже хоч би тому, що обернув усі традиційні свята в робочі дні» („Das Kapital", I., S. 239, Fußnote 124). Він також не один раз указував, що святобожна, ощадна, скупердяйська і в той же час працьовита, ворожа католицькому блискові й гаморові, прозаїчна й ділова психологія протестантизму є психологією молодої буржуазії. Тоді з цього глузували. А тепер кращі вчені люде буржуазії розвивають як раз цю теорію *Маркса*, але, звичайно, без ніякої подяки її дійсному авторові. *Зомбарт* показує, як ріжноманітні риси (жага до золота, безпардонний авантюризм, дух вигадливости, сполученний зо знанням рахівництва, розважливостю й розсудливою тверезостю), накопичуючись, дали т. зв. «капіталістичний дух». Цілком зрозуміло, що цей дух не розвивався сам із себе, а формувався вкупі зо зміною суспільних відносин: разом зо зростом капіталістичного «тіла» мужнів і «дух» його; всі основні риси господарської психології перевернулися: в передкапіталістичні часи істотною господарською ідеєю шляхти була ідея «пристойного», «відповідного станові» життя: «гроші на те, щоб їх витрачати» — писав *Хома Аквинський*; господарювали кепсько, нераціонально, без порядного рахівництва; переважала традиція й рутина; темп життя був повільний (ледви не половина року свят) — бракувало ініціятиви, енергії; капіталістична ж психологія, що заступила місце шляхетсько-феодальної, будується на ініціятиві, енергії, хуткості, одкиданню рутини, на раціональнім вираховуванню й обміркованню, на жазі до

накопичування і т. д. Повний переворот у головах відбувався поруч з повним переворотом у відносинах продукції.

§ 40. **Ідеологічні процеси, як віддиференційована праця.** До питання про ідеологію і про надбудови взагалі можна й повинно підійти з другого кінця, щоб ще краще зрозуміти це надзвичайно важливе суспільне явище. Ми вже знаємо, що надбудови являють собою складну величину, в яку входять і речі, й люде; власне ж ідеології являють собою щось на зразок ідейного *продукту*. Коли це так — а це безперечно так — то ми підходимо до того, щоб розглядати надбудови (а таким чином і ідеологічні процеси) в їхньому русі, як особливий тип *суспільної праці* (але не *матеріяльної продукції*, чого ніяк не повинно плутати). На початку «людської історії», себ-то в умовах браку додаткової праці, майже нема й ідеологій. Лише згодом, коли з'являється ця додаткова праця, поруч величезної більшости, що мусить працювати лишень фізично, утворюється кляса, звільнена від безпосередньої продукційної праці, кляса, що завідує суспільними справами: керовництвом у роботі, державним управлінням, судом, науками, мистецтвами, і т. д. Отже, «в основі поділу на кляси (і в основі народження ідеологій, як ми бачимо звідси ж, *Н. Б.*) лежить закон поділу праці». (*Ф. Енґельс*: «Розвиток соціялізму від утопії до науки»). *Маркс* називає в однім місці попів, юристів, урядові групи і т. д. «ідеологічними станами» („ideologische Stände"). Іншими словами, ідеологічні процеси ми можемо розглядати, як певний тип праці в осередку загально-трудової системи. Цей труд не є матеріяльною продукцією. Він не є навіть частиною цієї матеріяльної продукції. Але, як ми знаємо з розгляду ідеологій, він *повстає* з матеріяльної продукції, вилучається з неї як самостійна галузка суспільної діяльности. Зріст поділу праці виявляє собою зріст продукційних сил суспільства. Саме через це з розвитком продукційних сил одбувається поділ праці в царині *матеріяльної* продукції — з одного боку, та *вилучення* ідеологічної праці і поділ *в осередку* її — з другого. «... Поділ праці властивий не тільки економічному світові; можна спостерігати чим раз більший його вплив у найріжніших царинах суспільства. Функції політичні, адміністративні, юридичні спеціялізуються чим раз глибше. Те ж відбувається і в обсягові мистецтва та науки» (*Emil Durkheim*: „De la division du travail social". Paris,, 1893, p. *2*). З цієї точки погляду все суспільство являє собою величезний трудовий «механізм» з ріжними частинами поділеної сукупної суспільної праці. Ця

сукупна суспільна праця поділяється перш за все на дві великих групи: по-перше, *матеріяльна праця*, інакше — «продукція»; по-друге, всі типи праці, що стосуються до «надбудов», як праця управління і ін., так і як раз *ідеологічна* праця. Організація цієї праці іде плече в плече і взагалі на той же зразок, як і організація праці матеріяльної. Так само й тут ми маємо клясову ієрархію, і тут вгорі стоять люде, що посідають засоби продукції, а внизу — «голота». Так само, як у процесі матеріяльної продукції горішні (1) грають особливу ролю в цьому процесі, при чому (2) цю ролю звязано з тим, що в їхніх руках — засоби продукції і (3), що наслідком цього і в процесі росподілу продукту вони стоять теж вгорі, — так же само стоїть діло і майже по всіх царинах «надбудовної» праці. Ми спостерігали це вже на армії. Але так же само — і в науці, і в мистецтві. В капіталістичнім суспільстві, напр., велику технічу лябораторію збудовано в її внутрішній організації, як фабричне підприємство. Або візьміть капіталістичний театр: власник театру, його директор, артисти, статисти, техніки, службовці, чорноробітники — все це дуже нагадує фабрику. Отже (скільки мова йде про клясове суспільство) тут існують ріжні групи людей, з ріжними ролями, *закріпленими за цими людьми соціяльно*; з вищим становищем звязано посідання, так би сказати, «духовних засобів продукції», що перебувають у *клясовій монопольній власності*; а звідси й походить, що при росподілі продуктів *матеріяльної* продукції (бо безпосередньо люде живуть споживанням матеріяльного добра) власники цих «духовних засобів продукції» одержують відповідно більшу частину суспільного продукту, ніж ті, хто стоїть нижче їх.

Ми знаємо, як чіплялися панські кляси за *монополію знання*. В старовину жерці, що були монополістами знання, замикали війстя до «храмів науки» і пускали туди тільки жменьку вибрацїв, і, до того ж, саме знання вкривали запиналом богостотної й страшної таємниці, дозволеної лишень небагатьом мудрим і праведним. Як цінять цю монополію командні кляси, видко, напр., з такого міркування відомого німецького ідеалістичного філософа *Ф. Паульсена*: «Тому, кого силою соціяльних відносин прикуто до професії і до життєвого стану фізичного робітника, не було б жадного зиску, коли б він здобув освіту вченого: ця освіта не тільки не полегшила б, а навпаки, утруднила б йому життя». *(Friedrich Paulsen:* „Das moderne Bildungswesen" in „Kultur der Gegenwart", Teil I, Abt. I, S. 74). До речи. Це величезне видання «Сучасної культури», було присвячено... Вільгельмові II!). Таким чином поважний філософ-ідеаліст приковує людину вже в ма-

териній утробі до каторжної капіталістичної тачки і позбавляє її права на освіту ще за довгий час до того, як вона почне жити.

Монопольний характер освіти був найпершою причиною, чому російська інтелігенція визвірилася на революцію пролетаріята. Навпаки, одним з найбільших здобутків пролетарської революції є знищення цієї монополії.

Коли ми розглядаємо матеріяльну продукцію, то бачимо, що вона поділяється на цілу низку галузей; перш за все на промисловість і сільське господарство, а потім на величезне (в розвиненім капіталістичнім суспільстві) число дрібніших поділів, починаючи від гірництва й продукції збіжжя та кінчаючи виготовленням ґудзиків і культурою салати. Так само і в галузі «надбудов»: тут, по-перше, бачимо великі підподіли (скажім, напр., розглянуті в попередньому викладі, — от як управління, встановлювання норм, науки, мистецтва, філософії та релігії і т. д.); з другого боку, кожний з цих підподілів в свою чергу розкладається теж на низку галузей (наука, напр., поділяється тепер на величезну кількість ріжних спеціяльностей, так само, як і мистецтво). Далі. В матеріяльній продукції, як ми бачили, повинна бути, раз суспільство існує, певна, хоч би й дуже приблизна, пропорціональність між ріжними галузями продукції, бо ж інакше суспільство не може існувати. Коли навіть узяти сліпе капіталістичне суспільство, де нема суспільного пляну продукції, де існує, навпаки, так звана «анархія продукції», себ-то непропорціональність між ріжними продукційними галузями, то ця «анархія» все ж повсякчас підлагоджується, і тяжке порушення пропорціональности вирівнюється, що правда — шляхом болючих струшень тай не на довгий час, але все ж на *де-який* час вирівнюється: коли б цього не було, капіталізм луснув би від першої ж промислової кризи. Запитаймо ж тепер себе: чи ж може бути такий стан річей у суспільстві, щоб між матеріяльною продукцією і іншими, нематеріяльними гатунками праці не було ніякої відповідности? На це питання можна дати таку відповідь: такий стан річей може бути, але тоді суспільство не може розвиватися і мусить занепадати. Коли, напр., занадто багато праці йде на підтримування театрів, або на державний апарат, на церкву, або навіть на мистецтво, — тоді неминуче почнуть зменшуватися продукційні сили. Чому? Та з тої ж немудрої причини, через яку занепадала б продукція в тій артілі, де один би працював, семеро підраховували б те, що він зробив, двоє співали б, щоб підбадьорити його, а ще один усіх би їх кон-

тролював. А як їли б усі, а не тільки один, то ясно, що така артіль прожила б не довго. З другого ж боку так само ясно, що коли б ніхто не підраховував зробленого, і ніхто не об'єднував би цієї артіли, ніхто й ніяк (ні всі вкупі, ні хтось один) не координував би вчинків її окремих членів, коли б не було навіть кому зноситися з зовнішнім світом, — тоді діло теж би не пішло, хоч би й як ретельно ні робили наші працьовиті товариші. Приблизно так же само стоїть діло і в цілім суспільстві. Отже, коли суспільство *тревало* існує, то в ньому неодмінно є стан деякої, хоч би й дуже рухливої, рівноваги між сукупною *матеріяльною* працею і сукупною працею «надбудовного» характеру. Припустім на хвилину, що в сучасних Сполучених Штатах Америки одної ночі зникли б усі вчені: математики, хеміки, фізики і т. д. Продукція сучасного типу стала б неможливою, бо ж її збудовано нині на науковім розрахункові. Продукція пішла б назад. Припустім, з другого боку, що 99 % сучасних робітників якимсь дивом стали б ученими математиками, *що не беруть участи в продукції*. Тоді знов вийшла б повна руїна: суспільство одразу пішло б на дно, як сокира. Але як що у всякому суспільстві повинна бути певна пропорціональність (хоча б межі коливань її й були дуже широкі) між усією матеріяльною працею та всією працею в надбудовах, то, з другого боку, цілком не є неважним росподіл праці в осередкові самих надбудов, себ-то росподіл праці *між* ріжними галузями «духовної», керовничої і т. п. діяльности. Так само, як між ріжними типами матеріяльної праці існує певна рівновага (окремі галузі праці «тягнуться до рівноваги, як висловлюється *Маркс* в III т. «Капіталу», стор. 165 руського перекладу), так і між галузями ідеологічної праці, і взагалі «надбудовної» праці, повинен існувати хоч би мінімум такої рівноваги. Росподіл же цих ідеологічних «продукційних галузей» зумовлюється, кінець кінцем, *економічною структурою* суспільства. Справді, чому, напр., велетенська кількість народньої праці в старім Егіпті йшла на будування велетенських пам'ятників феодального мистецтва: пірамід, колосальних статуй фараонів і т. д.? Тому, що тодішнє суспільство з його економічною структурою не могло б животіти, коли б рабам і селянам не втовкмачувано було в голови на кожнім кроці ідею величи й богостотної могутности гнобителів. Тоді не було ні газет, ні телєграфних агенств, і ідеологічними путами було мистецтво. Воно було, таким чином, життєвою потребою для цього суспільства, і не дивно, що в трудовому бюджеті країни

на його долю припадала така значна величина. Чому в Греції в кінці V віку в царині ідеологічної праці випнулася «етика», вироблення моральних норм? Тому, що в умовах безлічи життєвих суперечностей між ріжними клясами, групами й підгрупами, в добу, коли порушилася соціяльна рівновага і старі «підпори» почали лускатися, обсяг відносин між *людьми*, відносин людини до людини, і питання про *регулювання* цих відносин стали особливо гостро, в тім числі й для командних кляс, яким треба було всіма засобами підклеювати розривані суспільні звязки. Чому в сучасній Америці (в Сполучених Штатах) дуже мало розвинулося мистецтво, а поруч того Америка — перша країна, що висунула на всю широчінь науку про організацію продукції (тайлоризм, психотехніка, психофізіологія праці і інші галузі знання)? Тому, що мистецтво для народу американському капіталістичному механізмові непотрібне: народні голови обробляє вже аж віртуозна в цім ділі американська капіталістична газета; а от питання про раціоналізацію продукції в країні трестів повинно грати ролю неодмінно: «наукове управління» (scientific management) є одним з найбільших життєвих питань такої системи.

Отже, і в царині «надбудовної» (а значить і всякої ідеологічної) праці ми неодмінно маємо певну пропорціональність частин, раз лишень суспільство перебуває в стані рівноваги; до того ж пропорція, в якій відбувається росподіл ріжних галузей духовної праці, зумовлюється економічною структурою суспільства і потребами його техніки.

Подані міркування стверджуються, між іншим, одною галуззю ідеологічної праці, а саме — *школою*. Справді, що таке школа взагалі, себ-то і вища, і середня, і нижча? Це — така галузь сукупної суспільної праці, де «вчать», себ-то дають робочій силі *певну кваліфікацію*, спеціяльне «вивчення», зо звичайної робочої сили роблять *особливу* робочу силу. У нас простонародньою мовою кажуть: вчитися «на доктора», «на адвоката», «на офіцера», «на інженера», «на техніка» і т. д. Але те ж саме діється й на всім фронті вчиття, себ-то того спеціяльного процесу, в якому людям надають особливих властивостей, що роблять їх здатними виконувати особливі, більше чи менше спеціяльні трудові функції: в цім відношенню нема ріжниці між професійною школою, з якої виходять слюсарі, духовною академією, звідки випускають «учених батюшок», чи царським кадетським корпусом, звідки виходили рубай-голови офіцери. Звідси бачимо, що *будова школи, поділ*

її на ріжні типи (торговельні школи, ремесницькі школи, кадетський корпус, вища технічна школа, університет і т. д.) *виявляє собою потребу суспільства в ріжних типах вивченої — матеріяльної і розумової — праці.*

Ось кілька прикладів, що поясняють цю думку:

В середні віки, напр., школа вся була під знаком попівства. Феодальне суспільство не могло жити без потворного розвитку релігії. Ось чому «манастирські, соборні школи, переважна кількість університетів, життя в бурсах і викладання на факультеті мистецтва — все це мало чернечу, манастирську вдачу, все це було зметиковано і збудовано в церковно-теологічнім дусі» (проф. *Т. Ціґлер*: «Руководство по истории педагогики». В-во «Сотрудник». Петроград — Киев, стор. 39). «Крім небагатьох спеціяльних медичних і юридичних шкіл, більшість університетів, як і нижчі школи, служили здебільшого для *підготовлювання клериків* (себ-то духовенства, *Н. Б.*). Поруч того існувала школа для підготовки вояків-лицарів. Їхня «освіта» підготовляла вже не попівську «робочу силу», а «рубацько-лицарську». Хлопців учили посамперед сімом «благочестям» (probitates). «Але до сьоми лицарських благочесть зараховували, крім шости фізичних умілостей (equitare, natare, sagittare, cestibus certare, aucupari, scacis ludere — їзда верхи, плавба, стріляння з лука, фехтування, полювання, гра в шашки) також і вміння versificare, складати вірші й музику (singen und sagen)». Цілком ясно, що тут вироблювано було другий потрібний для феодального суспільства *тип людей.*

Але ось починає рости місто, торговельна буржуазія і т. д. Що ж відбувається? На це дає відповідь (і до того ж дуже гарну відповідь) той же проф. Ціґлер: «Однак, — пише він (стор. 42) — нові потреби в справі вчиття виникли в другій галузі. *Купці й ремісники* (наш курсив, *Н. Б.*), які жили в багатьох містах, потрібували більш практичної освіти, ніж призначена для вчених і лицарів. Міські громади почали самі закладати школи, де міські мешканці одержували належну потрібну освіту» (*Ціґлер*, l. c., стор. 40 і дальші.).

З розвитком промислового капіталізму і зростом попиту на кваліфікованого робітника навіть у царині матеріяльної праці народжується так звана *професійна школа*: «Щоб підтримати національну промисловість, уряди й приватні особи почали закладати промислові й ремісницькі школи, що мали на меті дати учням професійну освіту, здобувану перед тим лишень у робітні ремісника» (*Н. Крупская*: «Народное образование и демократия». Вид. 3. Гос. Из-ва 1921, стор. 94). А потім ця школа знов міняється в звязку зо зростом *великої* промисловости і зо зростом вимог на «майстрів, доглядачів, помішників інженерів і ін.» (там само, 96). Через те — велетенський зріст середніх і *вищих спеціяльних навчальних закладів*, де природничі науки й математика грають величезну ролю, як також вищих комерційних інститутів, сільсько-господарських академій і т. д.

Зо щирим нахабством роскриває зміст капіталістичної освіти згаданий уже вище німецький філософ-ідеаліст *Ф. Паульсен.* Ці місця в його творі так цікаві і дають таку яскраву картину, що ми наводимо їх повнотою (щирість Паульсена пояснюється тим, що все це він пише в однім з таких «товстих» томів, що не потрапляють до робітників, пише, отже, лишень для капіталістичних бандитів і тому прохоплюється з *правдою*):

«Дійсний стан освіти істотно скрізь і всюди зумовлюється формою суспільства і його поділом... В стані справи суспільної освіти одбивається... стан суспільства, яке його викликало. Суспільство скрізь має подвійний поділ по формах суспільної праці і по відносинах посідання (вірніше, власности, *Н. Б.*). Перший поділ є поділом по професіях, а з ріжниць посідання виникає поділ на суспільні кляси. Обидва поділи мають вплив на постановку освіти...; формами суспільної праці і професійного становища (berufliche Lebensstellung) зумовлюється загалом типи *предметів викладу; клясовим же станом, чи станом родинного майна* (den Besitzstand der Familien) *в значній мірі зумовлюється ступінь доступу молоди до ріжних шкільних курсів*... Суспільство потрібує і посідає рушійні, роспорядницькі, духовно-творчі й керовничі функції та органи. В першу групу входять усі ті, чия праця потрібує посамперед фізичної сили й спритности; сюди треба зарахувати промислових робітників і ремісників ріжного гатунку, сільсько-господарських робітників і дрібних селян, нарешті тих, хто працює в торгові й транспорті як останній виконавчий орган. Друга група охоплює тих, чия професійна робота полягає в керовництві суспільним трудовим процесом та в інструктуванню й керовництві робітниками фізичної праці; сюди підходять фабриканти й техніки, керовники великих сільсько-господарських підприємств, купці й банкіри, вищі службовці в торгові й транспорті, так само як і нижчі урядовці держави та муніціпалітетів. Нарешті, третя група охоплює професії, що їх звичайно звуть «ученими» професіями, функціонування яких вимагає самостійного студіювання і розвитку наукового знання: сюди належать дослідувачі й винахідці, потім люде, що мають вищі посади на цивільній і військовій службі, в церкві й школі, далі лікарі, техніки на керовничих місцях і ін.» (*Paulsen,* Kultur der Gegenwart, SS. 64—65). Цим трьом групам відповідає і поділ школи. З цього оповідання Паульсена як на долоні видко механіку школи: тут, з одного боку, фабрикується в потрібній кількості робочу силу для всякої матеріяльної й духовної праці по-друге, вищі ідеологічні функції завжди закріплюються за певними *клясами*, на чім і стоїть монополія освіти, а разом з нею і капіталістичний лад. Даремно тільки Паульсен містить тут занадто високо себе й своїх колег — над фабрикантами й банкірами, чиї чоботи учена верства охоче лиже і по потребі, і без потреби.

Школа, таким чином, по-перше висвітлює нам практичний зміст, практичний корінь усіх ідеологій. Коли б якийсь математик обурився тим, що, по-нашому, його «чиста наука» має

цілком, цілком таки земний зміст, то його треба запитати: а для чого вчать цієї математики купецьких синків по торговельних школах, майбутніх землемірів — по агрономічних навчальних закладах, майбутніх техніків — по технічних і т. д.? А коли він скаже, що це роблять лишень дрібні людці в науці, то ми його запитаємо: а чому «чисті математики», які справді в практиці нічого не розуміють і можуть інколи й штани на голову надіти, чому вони читають лекції людям, які вчать інших «на інженера» або «на землеміра»»? А коли він одійде ще на одну позицію і скаже, що є й такі вчені, що нікого не вчать і жадних лекцій не читають, то ми знов причепимось: гаразд, але чи ж не пише така людина книжок? і чи ж не правда, що ці книжки читають, скажім професори, які вчать майбутніх інженерів, а ці останні за допомогою своїх знань підраховують пляни й проєкти для будування мостів, парових казанів, або елєктричних станцій і т. д.?

По-друге, школа висвітлює нам міру потреби суспільства в ріжних типах вивченої праці, аж до «найвищої».

По суті справи всі науки звязано таким чином одну з одною таким же трудовим звязком, як і ріжні галузі матеріяльної праці. Так само з ними звязано й інші галузі ідеологічної праці. *Матеріяльна ж праця є їхньою повсякчасною і загальною базою.*

§ 41. **Значіння надбудов.** Тут ми підійшли вже до детальнішого розгляду значіння всяких надбудов, в тім числі й ідеології. Це значіння, мабуть, найкраще можна збагнути собі на критиці тих заперечень, які звичайно роблять противники теорії історичного матеріялізму.

Тут ми, перш за все, зустрічаємо заперечування практичности коріння ідеології, заперечування того, що «надбудови», і ідеології в тім числі, мають службове значіння. Одночасно вказують на те, що вчені чи й мистці дуже часто навіть і не думають про те, щоб їхні думки чи образи грали хоч би яку практичну ролю. Навпаки, вчений горнеться до «чистої істини», шукає її за-ради неї самої; він закоханий у цю чарівну даму-істину, і нема чого приплітати сюди практичні міркування. Тут шлюб не для зиску, а з кохання. Так само й справжній мистець творить, як соловейко співає: він любить мистецтво за-ради його самого. Для нього воно — вища мета, в ньому і тільки в ньому зміст життя. І як колись юристи виголошували: хай згине й світ, аби б лишень жила справедлива законність (vivat justitia, pereat mundus!), так і справжній

музика виміняв би ввесь світ за одну лишень чарівну симфонію. Справжній мистець живе для мистецтва, вчений для науки, законник — для держави (у *Гегеля*, напр., пруська юнкерсько-капіталістична держава є вищим виявом світового духу в людській історії — як тут не лягти за неї кістьми?) і т. д.

Перш за все, чи ж правда це, що так думають і почувають учені мистці? Чи не можливо, що вони, як говориться, «забивають баки» шановній публіці, а на ділі її без сорому дурять? Буває, звичайно, й це. Але так пояснювати діло не можна ні хвилинки. Дійсно, справжній учений, мистець, учений правник, теоретик — люблять своє діло як самих себе, і не думають ні про який практичний його бік. Тут нема чого сумніватися, це доводять тисячі всяких можливих прикладів. Але суть діла зовсім не тут. Бо одне діло — *суб'єктивна психологія*, а друге — *об'єктивна роля ідеологій*; одне діло — що́ людина *думає* про свою роботу, а друге — яку ролю, яке значіння має ця її робота *для суспільства*. Це дві ріжних речі, як кожний легко зрозуміє. Уявім собі, як воно є на ділі. Як ми вже бачили, ідеологія (скажім, математика) виростала, безперечно з практичних потреб. Але ось вона спеціялізувалася і поділилася на кілька галузей; спеціяліст, що працює в якійсь галузі, вже не бачить, що його наука задовольняє якісь практичні потреби. Сам він робить тільки «своє діло», і чим більше він це діло любить, тим більш продуктивною є його праця, тим далі йде він вперед. До практики ж прикладають його теорії *інші* люде, що працюють у інших галузях. Раніш, коли такої спеціялізації не було, практичний зміст науки було видко кожному; тепер же його десь загублено. Розвиток знання колись і в головах людей служив практиці. Тепер він на ділі теж служить практиці, але в головах одірваних од практики спеціялістів уявляється чимсь цілком од цієї практики незалежним. Зрозуміло й чому. І тут свідомість людей зумовлюється їхнім буттям. Бо ж коли людина працює тільки в одній ідеологічній галузі, то ця галузь неминуче мусить уявитися їй пупом землі, навколо якого все крутиться. Ця людина вічно живе в колі понять із цієї галузі, бо — як дуже дотепно висловився про це *Енгельс* — ідеологія є не чимсь іншим, як «оперуванням, роботою над думками, як над незалежними, самостійно розвиненими, підпорядкованими тільки своїм власним законам субстанціями». („Ludwig Feuerbach" etc., S. 52). Колись, як спеціялізації ще не було, людина метикувала собі так: тут треба, мабуть,

трохи поміркувати над цією «геометрією», щоб на той рік дільба побережних участків перейшла краще. А тепер спеціяліст математик каже собі: треба будь-що-будь розвязати це завдання — тут мета всього мого життя. *Е. Мах* висловлює ту ж думку трохи інакше, але суть діла лишається без зміни. Він пише: «Для ремісника, а для дослідувача ще дужче, коротке, просте, здобуване з найменшими духовними витратами *пізнання* певної царини природничих процесів *само стає* економічною метою, коли, — *хоч воно спочатку було лишень засобом до мети*, раз розвинулися відповідні духовні поривання і вимагають свого задовольнення, — *зовсім уже не думається про тілесну потребу*». (*E. Mach*: „Geschichte der Mechanik". 4. Aufl., S. 7, курсив наш, *Н. Б.*). Таким чином систему надбудов, від спеціяльно-політичної до філософської включно, звязано з економічною базою і технічною системою суспільства, як необхідне кільце в ланцюзі суспільних явищ.

Енґельс приводу цього писав у листі до *Франца Мерінґа* від 14 липня 1893 р.: «Ідеологія є процесом, який, що правда, витворюється так званим мисленником свідомо (mit Bewußtsein), але з хибною свідомістю (aber mit einem falschen Bewußtsein). Справжні рушійні сили, що спонукують його до праці, лишаються йому невідомими, бо інакше це не був би ідеологічний процес. Таким чином, він має перед очима (imaginiert sich) хибні або уявлені рушійні сили. Через те, що це — мисленницький процес, то він бере (leitet ... ab) його зміст і його форму з чистого думання, чи свого власного, чи з думання своїх попередників. Він орудує виключно з мисленницьким матеріялом (mit bloßem Gedankenmaterial), некритично (unbesehen) визнаючи його за продукт думання та не досліджуючи далі, себ-то до процеса глибшого і від його думання вже незалежного; все це здається йому самозрозумілим, бо ж для нього всякий чин — раз уже його *опрацьовано* думанням — здається в останній інстанції і *обгрунтованим* у цьому думанню» .. Звідси «це марево» (dieser Schein) самостійної історії державних конституцій, правових систем, ідеологічних уяв у кожній спеціяльній галузі, що над усе засліплює багатьом очі» (див. *Mehring* „Geschichte der deutschen Sozialdemokratie". 5. Aufl., Stuttgart 1913, I. Band, S. 386).

Другим звичайним способом спростовувати нашу теорію є ось яке її тлумачення: в дійсності, мовляв, існує лишень одна економіка, а все інше — дурниці, ілюзії, туман, марево, що лишень сліпить очі, а не ділі не є нічим; іншими словами, суть історичного матеріялізму ці люде пояснюють так: існують ріжні «фактори» (рушійні сили) в історії: економіка, політика, мистецтво і т. д.; одні з цих факторів дуже важливі; другі — мало важливі; економічний «фактор» — єдино важливий «фак-

тор», а решта — як собаці п'ята нога. Виклавши марксистський світогляд таким от способом, далі починають його з запалом спростовувати, резонно доводячи, що існують речі й окрім економіки, які теж чогось та варті. Такий погляд на значіння ідеології абсолютно хибний, — фальшивий в істоті своїй. Надбудови зовсім не «абищиця» без жадного значіння. Ми вже наводили цьому приклади: зруйнуйте капіталістичну державу — у вас стане неможливою капіталістична продукція. Знищте сучасну науку — тим самим знищите й велику продукцію з її технікою; скасуйте засоби людських зносин — мову, літературу — не зможе існувати і роскладеться суспільство. Отже, безглуздям була б заява, що теорія історичного матеріялізму заперечує значіння надбудов взагалі і ідеологій зокрема. Питання для прибічників нашої теорії (теорії історичного матеріялізму) полягає зовсім не в тім, щоб «*заперечувати*» ідеології й надбудови взагалі, визнавати їх за не дійсну або за позбавлену всякого значіння величину, а в тім, щоб *пояснити* їх. А це зовсім не все одно, як ми вже бачили з розділу про детермінізм і індетермінізм.

Так само було б помилкою міркувати лишень з точки погляду важливости «факторів»: економіка, мовляв, важливий «фактор», а скажім, політика чи наука — фактор «маловажний». Така постановка питання може наплодити купу непорозумінь. Бо й справді, що можна сказати про важливість «факторів», коли без капіталістичної політики, капіталістична економіка існувати *не може*? Ставити поперед усього питання про важливість — це однаково, що ставити, напр., такі питання: що є більш важливим — курок чи цівка? ліва рука чи права нога? пружина в годиннику чи зубчасте колещатко? і т. д. В де-яких випадках, правда, таки можна сказати що те, мовляв, має більшу вагу, ніж це (напр., економіку ніхто не рівняє до танців), а в де-яких ніяк не скажеш. Це — тому, що в усякій системі можуть бути частини, однаково потрібні для існування цілого. Курок так само потрібний, як і цівка (в курковій рушниці, звичайно); а іноді якась невеличка шрубка в механізмі так само важлива, як і кожна інша потрібна його частина, бо без цієї шрубки наш механізм — не механізм. Таку ж відповідь ми одержимо, коли будемо розглядати, як робили це вище, «надбудовну» працю, як частину сукупної суспільної праці. Що має більшу вагу для сучасної промисловости, металургія чи гірництво? Питання безглузде: «обидва мають більшу вагу». Що має більшу вагу, — безпо-

середня матеріяльна праця, чи праця управління господарством? За певних ступінів розвитку одне без одного існувати не можуть. Отже, помилкою було б викладати питання так, що мова йде про «фактори», які мають лишень ріжне значіння, що до своєї важливости. Це — хибна, плутана постановка питання, що лишень збиває спантелику. «В історії розвитку суспільної науки ця теорія (себ-то теорія факторів, *Н. Б.*) грала таку саму ролю, як і теорія окремих фізичних сил у природознавстві. Успіхи природознавства призвели до науки про *єдність* цих сил, до сучасної теорії енергії. Так само й успіхи суспільної науки мусили призвести до заміни теорії факторів, цього плоду суспільної аналізи, *синтетичним поглядом на суспільне життя*». (Н. Бельтов: «О материалистическом понимании истории». Крит. наших критиков. Стор. 313). Таким чином теорію факторів доводиться одкинути. Але чим же тоді повинно керуватися в розмежовуванню матеріяльної продукції і надбудов? І як треба розуміти тоді відношення між ними?

Вся суть полягає в *ріжному характері функцій*. Управління продукцією грає іншу ролю, ніж сама продукція. Яку саме? Вона усовує тертя, стримує суперечності, систематизує й координує окремі елементи роботи, або, кажучи звичайно, утворює певний лад роботи, певний «порядок». Так же само й по інших галузях. Ми бачили, напр., що мораль, звичаї й тому подібні норми координують вчинки людей, стримуючи їх у певних рямках так, що суспільство не розвалюється на свої складові частини. Наука теж: цей паросток праці вказує в кінцевім рахункові (як що мова йде про природничі науки) шляхи продукційному процесові, підвищуючи його ефект і регулюючи, впорядковуючи його ходу. А філософія? Ми бачили вже, в чім її справжнє значіння. Поділ праці між науками породжує ріжні суперечності між ними. Їх координує, заводить серед них лад і з'єднаність (чи *намагається* завести цей лад) філософія.

Вона сама *виростає* з науки подібно до того, як управління продукцією виростає з самої продукції (в цім розумінню це не «першорядне», а «другорядне», не «основне», а «виводне» явище); але, з другого боку, вона до певної міри *керує* науками, бо вносить у них так звану «загальну точку погляду» чи «методу» і т. д.

Або візьмім ще один з наших попередніх прикладів — мову. Мова, як ми бачили, *виростає* з продукції, розвивається під впливом суспільного розвитку, себ-то в свому розвиткові *зумовлюється* закономірностю розвитку суспільства. Але в чім

її роля? Вона погоджує (координує) вчинки людей: взаємне бо зрозуміння і є найпростішим прикладом погодження й координації відносин, почасти почувань і т. д.

Цих прикладів досить, щоб бачити, чим повинно розмежовувати царину матеріяльної продукції і царину ідеологічної та всякої «надбудовної» праці; бо ж взаємовідношення межи ними полягає в тім, що ідеологічна праця, бувши виводною величиною, в той же час є регулятором. В відношенню до всієї сукупности суспільного життя ріжниця полягає в *ріжниці функцій.*

Після цього цілком легким стає й інше питання, а саме питання про «обернений вплив» надбудов на економічну базу і продукційні сили суспільства. Їх самих (надбудови) породжено економічними відносинами і продукційними силами, що зумовлюють ці відносини. Але чи впливають вони зо свого боку назад? Після сказаного вище ясно, що *не можуть* не впливати. Вони можуть бути силою розвитку, вони ж — за певних умов — можуть стати й гальмом для розвитку. Але так чи інак, вони завжди впливають назад і на економічну базу, і на стан продукційних сил. Іншими словами, — *між ріжними групами суспільних явищ відбувається безупинний процес взаємодії.* Причина й наслідок міняються місцями.

Але як що ми визнаємо взаємодію, то що ж тоді станеться з основами марксистської теорії? Бо ж на точці погляду взаємодії стоїть більшість буржуазних учених. І як тоді бути з тим, що основою аналізи повинні служити продукційні сили і продукційні відносини? Чи не руйнуємо ми власними руками те, що старанно будували на попередніх сторінках?

Ці сумніви, звичайно, можуть зараз же насісти читача. Але вони не слушні. Бо по-при всі взаємодії, перехресні впливи і т. д. лишається незмінним одне: *кожного взятого моменту внутрішня будова суспільства зумовлюється взаємовідношенням цього суспільства з зовнішньою природою, себ-то станом суспільних матеріяльних продукційних сил; зміна ж форми зумовлюється рухом продукційних сил.* «Теорія взаємодії» *обмежується* тим, що визнає цю взаємодію. Далі цього визнання вона не йде. Ми ж бачимо, що вся безліч процесів, які одбуваються в осередкові суспільства, незліченні перехресні впливи, сутички, звузлювання сил і елементів суспільства, — все це переходить у *загальних рямках*, створених взаємовідношенням між суспільством і природою. Хай-но наші супротивники

спробують спростувати це твердження, в загальних своїх рисах знане ще Ґете, що писав у «Метаморфозах тварин»:

„Alle Glieder bilden sich aus nach ew'gen Gesetzen,
Und die seltenste Form bewahrt im Geheimen das Urbild.
. . . Also bestimmt die Gestalt die Lebensweise des Tieres
Und die Weise zu leben; sie wirkt auf alle Gestalten
Mächtig zurück. So zeigt sich fest die geordnete Bildung
Welche zum Wechsel sich neigt durch äußerlich wirkende Wesen." *)

Цього твердження не можна спростувати. А з нього ж видко, що аналізу повинно починати саме від продукційних сил; що безліч взаємозалежностей між ріжними частинами суспільства ані трохи не усуває *основної* (що впливає «в останнім рахункові»), найглибшої залежности всіх суспільних явищ од розвитку продукційних сил; що чисельність причин ріжних подій і явищ у суспільстві ані трохи не суперечить існуванню *однієї єдиної закономірности суспільного розвитку.*

Ми не можемо наводити тут поодинокі закиди ріжних буржуазних учених, ім'я яким легіон. По суті справи вони до смерти нудно жують одну ж жуйку. Наведемо для прикладу лишень один з найостанніших «критичних» замахів. Ось як викладає проф. *В. М. Хвостов* теорію Маркса: «Вона полягає загалом (!) у тім, що спосеред усіх історичних факторів (!) на перше місце висовується фактор економічний (!)... решта явищ складається під однобічним (!) впливом економічних відносин» (Проф. *В. М. Хвостов*: «Теория исторического процесса», стор. 315). Після сказаного в тексті непотрібно пояснять, скільки вірно п. *Хвостов* викладає теорію Маркса. В інтересах справедливости треба лишень зауважити, що це не є винятком. Навпаки, що з більшою вченістю «спростовують» Маркса, то з більшим неуцтвом його викладають.

А ось зразок «спростування» (того ж таки професора): «Я гадаю (!), що людині властиві змагання дуже й дуже ріжноманітні. По-перше, вона піклується підтриманням свого фізичного існування і для цього вживає певних заходів. По-друге, вона піклується про пізнання оточення й самої себе, і це змагання властиве їй незалежно від будь-яких матеріяльних розрахунків. По-третє, людина має й такі потреби, як напр., змагання до влади, змагання до свободи. Є у людини й потреби релігійні, естетичні, потреби в симпатії з боку оточення і т. д.» (ibid. стор. 319—320). Подавши такий вінегрет з потреб, п. Хвостов робить висновок, що «моністичне» (себ-то односутне, збудоване на чімсь однім,

*) Всі члени витворюються відповідно до вічних законів і чисто всяка форма таємничо зберігає свій первотвір... Так будова зумовлює собою, як живе тварина і як вона має жити; зо свого боку, вона потужно впливає на всі інші форми назад. Так твердо виявляється впорядкованість будови тварин; вони підлягають змінам під впливом зовнішніх їм істот.»

Н. Б.) пояснення ... є неможливим». А тим часом на однім цім прикладі з Хвостовом можна вияснити і все безглуздя хвостовської (надзвичайно поширеної серед «учених» всього світу) постановки питання, і необхідність як раз моністичного пояснення. Справді, що це таке, як не глум з наукової думки, коли релігія, влада і т. д. визнаються за вічні категорії? Авторові й на думку не спадає поставити питання про їхнє *пояснення*. Існує на світі релігія. Чим вона пояснюється? Та релігійною потребою. Є на світі влада. Звідки? Та звідти, що є в ній потреба. Але хиба ж це не однаково, що пояснити сон «снотворною силою»? Хиба це хоч *щось* пояснює? Так можна «без зачіпки» тай ні хвилинки не думаючи «пояснити» геть чисто все: держава пояснюється потребою в державі, мистецтво — потребою в мистецтві, цирк — потребою в циркові, хвостовські пояснення — потребою в хвостовських поясненнях, ходіння пішки — потребою в цім, і т. д. без кінця. Але така «теорія історичного процесу» не варта й ламаного шага. «Людині є властивим домагатися свободи». Так це ж неправда! Візьміть Миколу II під час його царювання. Чи було йому й його клясі властивим «змагання до свободи»? Звичайно, ні. Отже, не всім людям, наперекір Хвостову, є властивим це чеснотне змагання. А ледви тільки ви це побачили, зараз же повстає само собою питання: чому ж одні люде мають це змагання, а другі ні? І тоді доводиться звертатися — який жах! — до умов їхнього існування і т. д. Так же само й з другими хвостовськими «ріжноманітними потребами». Протестуючи проти моністичного (односутного) пояснювання, буржуазні вчені по суті справи протестують проти пояснювання взагалі.

§ 42. **Формувальні принципи суспільного життя.** Ми підійшли тепер до одного загального питання, що повстає перед нами після всіх наведених вище міркувань. Це питання полягає ось у чім. Ми бачили, що суспільна психологія, ідеологія, економіка — відзначаються де-якими типовими рисами. Чи ж не можна б сформулювати ці риси? Чи не можна б з хаосу, зо справжнього моря господарських, політичних, суспільно-психологічних явищ вилучити те основне, що являє собою характерну рису «певного часу», «певної доби»? І чи не знайдемо ми тут, що звязок усіх суспільних явищ між собою виявлятиметься в тім, що ріжні суспільні явища матимуть між собою щось спільне? Бо чи ж не бачили ми, що всі вони «в останнім рахункові» залежать од продукційних сил і продукційних відносин? Як же коротко сформулювати цей звязок? І як підступити до виконання цього завдання?

Візьмім одне з «найтонших» і «найскладніших» явищ духовного життя, мистецтво. Ми бачили, що воно кожної даної доби має свій особливий «стиль», себ-то особливий характер, виявлений в *особливих формах*. Ці особливі форми (пригадай-

мо, напр., єгіпетське мистецтво) відповідають особливому змістові, цей зміст — певній ідеології, ця ідеологія — певній психології, ця психологія — певній економіці, ця економіка — певному ступіневі продукційних сил.

Але раз ми в усіх царинах суспільного життя бачимо *певність форм*, то чи не зможемо ми сказати, що всі царини життя мають свій «стиль»? Звичайно, можемо. Можна говорити про «стиль» *науки* з такою ж рацією, як і про стиль мистецтва. Можна говорити про стиль життя, себ-то про типові особливі *форми* цього життя (див. напр., про «стиль життя» у *Зімеля*: „Philosophie des Geldes", S. 480); можна говорити в певнім розумінню про стиль суспільної економіки, — і тоді під стилем цієї економіки розуміти будемо не щось інше, як те, що Маркс зве «продукційними відносинами», «*способом продукції*», або ж «економічною структурою суспільства». Як стиль якоїсь будови зумовлюється певною комбінацією елєментів цієї будови, так само й «стиль» суспільної економіки виявляється в особливостях продукційних відносин, в «особливому вигляді й способі», яким об'єднано елєменти суспільного цілого. («Особливий вигляд і спосіб, у яких здійснюється це об'єднання, розріжнює економічні доби суспільної структури» — *K. Marx*: „Das Kapital", II, S. 12). Але поруч «способу *продукції*» (Produktionsweise) існує й «спосіб уявлювання» („Vorstellungsweise", як його зве Маркс). Це — «стиль» ідеології певної доби взагалі, себ-то той особливий *спосіб об'єднування* ідей, думок, почувань, образів, що є характерним для певної доби; це — «однаковість форм (Gleichförmigkeit) наукової думки, світогляду і поглядів на життя (der Welt- und Lebensauffassung)», як висловлюється проф. *Марбе* (*Karl Marbe*: „Die Gleichförmigkeit in der Welt. Untersuchungen zur Pihlosophie und positiven Wissenchaft". Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München, 1916, S. 86).

Таким чином ми підійшли до того, щоб зіставити між собою «спосіб продукції» — з одного боку, і «спосіб уявлювання» — з другого. Іншими словами: ми підійшли до того, щоб зіставити економічний «стиль» певного суспільства з його ідеологічним «стилем». Чи маємо ми право на таке зіставлювання? Зо всього того, що ми бачили під час розгляду надбудов взагалі і ідеологій зокрема, з абсолютною безсумнівністю походить, що ми маємо на це найповніше право.

Пояснім прикладом. Візьмім феодальне суспільство. Його *економічний* «стиль» можна означити принципом тревалої ієрархії, або — однаково — ідеєю *ранга*. Ось як характеризує

феодалізм *Маркс*: «Замість незалежної людини ми знаходимо тут кожного в стані залежності — кріпаків і землевласників, васалів і сенйорів (Lehnsgeber), мирян і попів. Особиста залежність характеризує так само чітко (ebenso sehr) суспільні відносини матеріяльної продукції, як і збудовані на ній (інші) сфери життя» („Das Kapital", B. I, S. 43). Ця характеристика економіки й інших «сфер життя» і є «стилем» доби. Ієрархічна залежність (ранг) в економіці; ієрархічна залежність в «інших сферах життя»; ієрархічний «стиль» *всієї* ідеології. Бо й справді, хиба ж ми не бачили, що думання людей було релігійним? Релігія ж є такою системою думок, де все пояснюється по *способу* ієрархії, *ранга*. Науку пересякнуто ідеєю ранга, мистецтво пересякнуто ідеєю ранга, що знаходить своє виявлення і в його стилі. Ранг — це «стиль» життя. І в єдності цього стилю і виявляється залежність «способу уявлювання» (Vorstellungsweise) від «способу продукції», «системи ідей» від «системи людей», що в свою чергу зумовлюється «системою речей», себ-то суспільно-матеріяльними продукційними силами. Таку от вісь стилю, як у цім випадкові ієрархія або ранг, можна назвати «*формувальним принципом суспільного життя*». Ми бачимо, що він має своєю основою *продукційні відносини*.

Ця однаковість життєвого «стилю» виявляється так наочно, що до цього питання близько підходить навіть чимало буржуазних учених. Напр., *Карл Лямпрехт* створює теорію про «домінанту», себ-то про керовничий тип психології, яка одмінюється в звязку з умовами доби, при чому стара домінанта руйнується, а натомість повстає нова, створюється новий «стиль життя» (Див. *Karl Lamprecht:* „Moderne Geschichtswissenschaft". 3. Aufl., Berlin, 1920).

В звязку з питанням про формувальні принципи досить просто розвязується й питання, поставлене *Гамахером*. Цей учений робить такий закид проти теорії історичного матеріялізму: «Весь час лишається проблематичним, чому саме тільки економічні відносини знаходять доступ до історичної душі» (*Emil Hmamacher* : Das philosophisch-ökonomische System des Marxismus. Leipzig, Duncker und Humblot, 1909, S. 178). Загадка вирішується просто. На людей впливають не тільки економічні відносини, але *все*, що існує в сфері їхнього досвіду. Загальні ж *формувальні принципи* зумовлюються продукційними відносинами, які тому й «одсвічують» в ідеологічних царинах. Звичайно, і світло сонця, і грім, і смерть, і сон, і інші явища — все це «мало доступ до історичної душі». Але ідея бога, «вищої сили» в світотворі з'явилася в суспільнім життю лишень разом з рангом. В цю *рямку* вставлювано було всі «відповідні» явища, в тім числі сон і смерть. Або: в кривавих деспотіях часто найстаршим богом був бог війни. *Наслідком того*, що він був богом війни, він тим самим ставав і богом

грому та блискавиці, як найстрашніших «військових» сил природи. Громовиця і ін. чинили вплив на «історичну душу», але *формували* цей матеріял рямки суспільних відносин. Можна поставити питання, чому ж саме суспільні відносини формують цей матеріял? Де тут внутрішні звязки? Та дуже просто. Це стається тому, що суспільне оточення має в продукційних відносинах *свій життєвий грунт*. «...Однаковість форм психічних явищ можна звести на однаковість форм в умовах цих явищ». Низка фактів з цієї царини «є продуктами культури». *Губер* (Huber) встановив, що в спробунках з асоціяціями характер слів-реакцій залежить, між іншим, «від професії й способу життя (Lebensgewohnheiten) досліджуваних осіб». (*K. Marbe*, l. c. S. 52). Відповіді на однакові питання (напр., на пропозицію назвати якесь, однаково яке слово) були в залежності від «способу життя» досліджуваних осіб. Чи ж дивно після цього, що суспільна психологія й ідеологія залежать від «способу продукції матеріяльного життя» і вкупі з ним від продукційних сил?

§ 43. **Типи економічних структур і типи ріжних суспільств.** Розглядаючи питання про суспільство, ми натрапляємо на певні історичні *типи* суспільства. Що це значить? Це значить, що не існує суспільство «взагалі»; що насправжки суспільство існує *завжди* в якійсь певній історичній оболонці, носить на собі, кажучи по-чиновницькому, мундир свого часу. Це річ цілком зрозуміла. Ми знаємо, що суспільство (всяке суспільство) є сукупностю повсякчасно звязаних взаємодією людей, при чому ця безліч взаємодій спирається, як на свій грунт, на трудові взаємодії людей, на *систему продукційних відносин*, як що брати ці трудові взаємовідносини відповідно моментові. Але ця система продукційних відносин є сукупностю розміщених на *певний спосіб* людей, людей, звязаних не просто трудовим звязком, а цілком певним *типом* трудового звязку. Тому ясно, що суспільство існує лишень на *певній* трудовій базі, а через те, що цій базі, певному «способові продукції», відповідає і певний «спосіб уявлювання», то зрозуміло також, що тим дано і тип *всього* суспільства, суспільства в його суцільності, а не тільки в його матеріяльно-продукційній чи економічній частині. Техніку суспільства звязано зо способом продукції, спосіб продукції — зо способом уявлювання, і цей звязок матеріяльно-річевої, людської й духовної системи робить з суспільства певний *суспільний* тип. Так само, як у тваринному світі ми відріжняємо ріжні типи тварин, ріжні породи, родини і т. д., так само і в соціології ми відріжняємо ріжноманітні *породи суспільства*. Про це ми говорили не один раз і раніш. Тут же нам треба підкреслити істотну

думку цього параграфа, а саме те, що цю ріжницю суспільних «пород», суспільних типів, можна без мороки намацати не тільки в *економічній сфері, але і в будь-якій групі суспільних явищ.* Тип суспільства можна пізнати і з його ідеології, і з його економіки. Від феодального мистецтва можна зробити висновок про феодальні продукційні відносини, від феодальних продукційних відносин можна зробити висновок про феодальне мистецтво чи релігію або ж характер думки взагалі, і т. д., і т. п. Тому, напр., аналізуючи якісь літературні пам'ятники, що їх одкопують археологи, ми можемо з ріжних боків малювати собі життя зниклих народів, догадуватись про їхній життевий побут. Читаючи кодекс Хамурабі, ми відбудовуємо господарське життя Вавилону, з Іліяди й Одисеї можемо відбудувати ранішню грецьку історію і т. д.

Таким чином, історичні форми суспільства, *означеність* цих форм, відповідають не тільки економічній базі, але й усій сукупності суспільних явищ, бо ж *економічна* структура зумовлює собою і структуру політичну, і структуру ідеологічну. Коли є одне, є й друге. Це, звичайно, не зобов'язує, щоб один тип суспільства був одрубаним від другого такими чіткими межами, коли у цих ріжних суспільств не могло б бути спільних елєментів. «Абстрактно вузькі межові лінії так само мало розмежують доби історії людського суспільства, як і доби історії землі» („Das Kapital", I, S. 335). Навпаки, в дійснім життю ми в кожнім новім суспільнім типові, за кожної нової суспільної структури знаходимо іноді дуже великі залишки старих економічних формацій, що подеколи грають значну ролю. Коли ми візьмемо, напр., сучасне капіталістичне суспільство, то знайдемо безліч залишків попередніх економічних ладів. Ціла велика верства селянства з його господарським побутом є, по суті, залишком феодальної доби; так же само з ремеством і т. д. «Чистий» капіталізм вимагає присутности буржуазії та пролєтаріяту, і *не* вимагає присутности селян, ремісників і т. д. Коли в *економічній* структурі нема й не може бути такої «чистоти», то так само зрозуміло, що і в царині *ідеологічній* теж неодмінно буде певна «мішанина ідей». Іншими словами: в капіталістичнім суспільстві можна знайти скільки схочеш слідів *феодальної* ідеології, напр., у земельної аристократії і в селянства, у «сільських кляс, що спираються на *попередні* аграрні відносини, що ще зберегли де-які старовинні ознаки». «... В теорії припускають (тут мова йде про теорію капіталістичного господарства, *Н. Б.*), що закони капіталістичного

способу продукції розвиваються в чистім вигляді (sich rein entwickeln). На ділі ж завжди існує лишень приближення; але це приближення є тим більшим, чим більше розвивається капіталістичний лад, чим хутчій зникає забруднення й сплетення з залишками попередніх економічних станів» („Das Kapital", III, 1, S. 154). Вкупі зо сплетенням *господарських форм* неминуче матиме собі місце і сплетення форм *ідеологічних*. От чому ніколи не буває ні абсолютно суцільного способу продукції, ні тим більше абсолютно суцільного «способу уявлювання». (Ми говоримо «тим більше» тому, що «спосіб уявлювання» є ріжним у ріжних кляс, навіть і належних до однієї економічної структури, взятої в її дівичній чистоті). Але з цього зовсім не випливає, що ми не можемо і не повинні розріжняти окремі *типи* продукційних відносин і ідеологічних форм. Бо в *усякім* вигаданім суспільстві завжди *панує* певний тип відносин продукції, а тому панує і певний «спосіб уявлювання». Таким чином має рацію *В. Зомбарт*, коли каже: «Я відріжняю добу в господарськім життю з духу господарського життя, в залежності від того, чи *панував* у певні часи певний дух» (*W. Sombart*, Der Bourgeois, S. 6).

Так само й *Маркс*, говорячи про капіталізм, говорив про «суспільну форму, в якій *панує* (vorherrscht) капіталістичний спосіб продукції» (пор. Theorien über den Mehrwert, I, S. 424). Як у світі тварин ми відріжняємо малпу від людини наперекір тому, що вони мають риси подібности, так і під час розгляду суспільних форм ми одріжняємо одну форму од другої наперекір цим спільним рисам, наперекір тому, що у «вищих» форм ми часто зустрічаємо навіть цілком непотрібні і на перший погляд навіть незрозумілі залишки старих типів (так звані «рудименти»).

В III розділі цієї книжки ми вже говорили про те, що під час розгляду суспільства повинно виходити з його суспільної форми, яка коріниться в *особливостях* економічної структури. Ця точка погляду не один раз викликала запеклий опір з боку офіціяльної буржуазної науки, що не терпить і думки про хоч би яку істотну перебудову суспільних відносин. Що суть справи полягає як раз у цім, це визнають тепер і самі буржуазні вчені. Так, *Dr. Bernhard Odenbreit* пише: «У Маркса, *як цілком личить «революціонерові»*, було особливо гостре око на історичний, минущий характер усіх суспільних установ. До цього загального погляду в царині соціяльних наук (zu dieser allgemein-gesellschaftswissenschaftlichen Einsicht) долучається свідомо критичний погляд (Besinnung) на вужчу царину політичної економії...» (*Plenge:*

Staatswissenschaftliche Beiträge. Heft I. *B. Odenbreit*: „Die vergleichende Wirtschaftstheorie bei Karl Marx". Essen a. d. R. Verl. Baedecker, 1919, S. 15. Курсив наш.). Саме так! «Гостре око» на те, що одмінюється, неминуче буде тільки в революціонерів. В цьому, як ми знаємо, і приховано одну з істотних причин переваги суспільних наук революційного пролетаріята над суспільними науками контр-революційної буржуазії.

Коли ми візьмемо найдавнішу з відомих форм суспільства, так званий «первісний комунізм», то типові продукційних відносин, де господарська «особа» ще не вилучилася з «орди», відповідають і «форми свідомости»: нема релігії, нема ідеї рангу, нема навіть ідеї особи, окремого, осібного, індивідуального. А подивіться на так зване *феодальне суспільство*, «істотні риси якого полягають, з одного боку, в подробленню країни на безліч самостійних посілостей, князівств і привілейованих боярщин-сеньйорій, а з другого боку — в об'єднанню цих посілостей угодовими васальними звязками». (*Н. П. Сильванский*: «Феодализм в древней Руси». Спб., 1907, стор. 45). Тут стиль економіки — ієрархічний; стиль «політики» — так само ієрархічний, «стиль» ідеології — теж. Як ми вже бачили над усім панує ідея *рангу*. В основі лежить велике землепосідання („nulle terre sans seigneur", «нема землі без пана-господаря» — приказка, характерна для цього економічного ладу), заклякле й нерухоме. Економічні звязки — звязки між поміщиками й кріпаками; тревалі, нерухомі, незмінні з точки погляду членів феодального суспільства: все «закріплено», «приккріплено» до свого місця в ієрархічній системі; всякому своє. Так же само і в політичній надбудові, що відповідала цим продукційним відносинам.

«Ієрархічну тенденцію феодального життя зведено на ступінь теорії й системи юристами XIII в. (Мова йде тут про европейський феодалізм, *Н. Б.*) . . . Проповідники ясно бачать горизонтальний поділ суспільства як суцільности, хоч і складеної з панів і бидла. Вони вказують сервам на слова апостола, що наказав рабам слухатися свого пана. Бог настановив на землі «королів, герцогів і інших людей, яким звелів наказувати од себе іншим. Їх поставлено Богом, щоб малі залежали від дужих». (*Л. П. Карсавин*: «Культура средн. веков». В-во «Огни». Петербург 1918, стор. 99). Цілий світогляд — релігійний, або ж, як висловлюються ще інакше, «авторитарний», себ-то пройнятий принципом рангу; звідси ж його нерухомість, традиціоналізм (панування традиції, раз на завжди даного, твердо

встановленого); наука є в першу чергу тлумаченням св. письма, мистецтво — «богостотне» і лишень звеличує в формі й змісті «вищі» сили, небесні й земні; панує мораль феодальної вірности, шляхетських гордощів, попани до славетних заповітів предків, поваги до «благородства» й «благородного походження»; „quod licet Jovi, non licet bovi“ (що личить Юпітерові, не личить бугаєві). Словом, перед нами особливий *суспільний «тип»*, особлива форма суспільства, *починаючи з його матеріяльної бази і кінчаючи «найвищими» формами суспільної свідомости.*

Погляньмо тепер на *капіталістичне суспільство.* Його економічним грунтом є цілком інший тип відносин. «Протилежність між владою земельної власности, що спирається на особисті відносини панування й покори (Knechtschafts- und Herrschaftsverhältnissen), і неособовою владою грошей як найкраще висловлено (ist klar gefaßt) у двох французьких приказках: „Nulle terre sans seigneur“. „L'argent n'a pas de maître“ (Нема землі без пана хазяїна. У грошей хазяїна нема. *Маркс.* Капітал, I.). В цьому твердженню Маркса висвітлено *одну* з істотних економічних залежностей капіталістичного суспільства, а саме — звязок підприємств через ринок, звідки й виростає неособова сила цього ринку і неособова «абстрактна» сила грошей. Проте, є й інший бік справи. Неособова суспільна сила грошей, обернених у капітал, все ж знаходить собі хазяїна, раз лишень звичайна товарова продукція обертається в капіталістичну продукцію.

«Подібно до того, як у золоті зникають усі прикметні ріжниці товарів, воно, в свою чергу, як радикальний «левелєр» (так звалися англійські революціонери-«порівнителі», *Н. Б.*), знищує всякі ріжниці. Але гроші — самі товар, зовнішня річ, яка може стати власностю кожної людини. *Суспільна сила стає таким чином приватною силою приватної людини»* (там само, розд. про гроші; § про створення скарбів). А звідси походить друга риса економіки капіталістичного суспільства, його *ієрархічність.* Цю рису також блискуче характеризовано *Марксом.* В розділі про кооперацію він пише (I-ий том «Капітала»): «Формою своєю капіталістичне керовництво деспотичне. В міру розвитку кооперації в широкім масштабі і деспотизм цей розвиває своєрідні, властиві йому форми ... Капіталіст звільнюється від ручної праці, ледви тільки капітал його досягає тої мінімальної величини, за якої стає можливою капіталістична продукція у власнім розумінню цього слова.

Таким же чином і функція безпосереднього й повсячасного догляду за окремими робітниками й групами робітників переходить потім до особливої категорії найманих робітників. Як армія потрібує *ієрархії* (курсив наш, *Н. Б.*) військових командирів, так само й для маси робітників, об'єднаних спільною працею під керовництвом того ж самого капіталу, потрібні промислові обер-офіцери (управителі, managers) і унтер-офіцери (майстрі, foremen, overlookers, contremaîtres), що під час процесу праці порядкують іменем капіталу. Праця догляду закріплюється, як їхня виключна функція».

Таким чином капіталістичний *спосіб продукції* має *подвійну* вдачу: з одного боку — це сукупність окремих приватних господарств, «підприємств», звязаних межи себе анархічним ринковим звязком через міну, коли стихійна сила ринку панує над кожним господарством зокрема; з другого — це ієрархічна система «команди капіталу». Не дивно, що на основі такого *способу продукції* зростає й відповідний *спосіб уявлювання*. Його стиль мусить відсвічувати в собі цю подвійність. І дійсно, «спосіб уявлювання» в капіталістичнім світі відзначається, з одного боку, тим, що Маркс назвав *товаровим фетишизмом*, з другого — тим самим принципом «*рангу*», який ми спостерігали і в феодальному суспільстві. Зо сполучення цих «формувальних принципів» і походить основний стиль найбільш поширеного в капіталістичному світі «способу уявлювання».

Що ж таке товаровий фетишизм?

В товарово-капіталістичнім суспільстві підприємство працює «самостійно» на невідомий ринок. По суті всяка праця є тут частинкою суспільної праці і кожна така частинка залежить одна від одної. Але ця залежність має таку форму, що суспільний звязок *між людьми*, що фактично працюють одне на одного, *уникає* спід людського ока. Коли б перед нами було соціялістичне суспільство, де все йде в згоді з пляном, тоді всім було б видно, що люде працюють одне на одного, що всякий окремий сорт праці є лишень частинкою сукупної суспільної праці і т. д. Відносини між людьми були б наочними, не було б підпущено ніякого туману. Зовсім інакше в капіталістичнім суспільстві. Тут цього трудового звязку *між людьми* не видко. Його укрито від людей. Чим же укрито? Метушнею ринку. На ринкові обертаються, купуються й продаються речі, товари. Але не люде панують розумом над ринком, а ринок панує своїми цінами над людьми. Люде бачать *рух річей* і не

розуміють одночасно того, що вони працюють одне на одного, що всіх їх звязано спільним трудовим звязком. Цей їхній трудовий звязок здається їм якоюсь особливою дивною силою річей-товарів у вигляді «цінности» тих товарів. Відносини між людьми здаються їм відносинами між речами. Це й є товаровий фетишизм, надавання дивотворчих властивостей речам, під рухом яких на ділі приховано лишень взаємну працю людей. Цей саме фетишизм, коли «певне суспільне відношення самих людей... набуває в їхніх очах фантастичної форми відносин між речами» (*Маркс*), і є характерною особливостю капіталістичного «способу уявлювання». Ми вже бачили, як буржуазні вчені, художники, філософи і т. д. обурюються, коли мова заходить про суспільне коріння науки, мистецтва й філософії. Вони наскрізь фетишисти. Бо ж вони не бачать суспільного звязку; вони не можуть зрозуміти, що їхня натхненна богостотна праця є теж частиною сукупної *суспільної праці*.

Фетишизм капіталістичного світу надзвичайно виразно виявляється в царині так званих моральних норм або «етики», за яку найбільше люблять розмовляти вчені професори. Ми вже пояснили, що етичні норми — це правила поведінки, потрібні для підтримування суспільства, кляси, професійної групи і т. д. Вони мають *необхідне суспільне, службове значіння*. Тим часом у фетишистичнім суспільстві це їхнє значіння, людське й суспільне, не усвідомлюється. Навпаки, ці норми себ-то технічні правила поведінки, здаються «обов'язком», що тяжіє над людьми, як якась зовнішня примусова богостотна сила: цей необминний фетишизм етики чудово виявлено у буржуазного філософського генія *Е. Канта* в його теорії про «категоричний імператив».

Зовсім інакше повинен дивитися на діло пролєтаріят. Він не може бути проповідником капіталістичного фетишизму. Для нього норми його поведінки — це такі ж технічні правила, як для столяра, що робить стільці. Коли столяр схоче зробити стільця, він буде стругати, клеїти і т. д. Як саме треба робити — це йому видко з самого процесу роботи. Він не буде дивитись на правила обробітку дерева, як на щось чуже для нього, взяте з якогось іншого світу, що ним командує. Так само й пролєтаріят у своїй суспільній боротьбі. Коли він хоче досягти комунізму, то йому треба робити от і ось що, як і столяру, що робить стільці. І все, що є доцільним з цієї точки погляду, все це й треба робити. «Етика» поволі обертається для нього в звичайні й зрозумілі технічні правила поведінки, потрібні для комунізму, і тому, по суті справи, перестає бути *етикою*. Бо ж сама *істота* етики в тім і полягає, що це — норми, сповиті фетишистичною оболонкою. Фетишизм є *істотою* етики. Там, де зникає цей фетишизм, там зникає й етика. Нікому не спаде на думку, напр., звати статут кооперативної крамниці чи партії

«етичним» або «моральним». Це тому, що тут усяке розуміє їхній *людський* зміст. Етика ж іде в парі з фетишистичним туманом, де багато людей губить шлях. Таким чином пролетаріятові *потрібні норми поведінки*, і до того ж дуже чіткі, але він зовсім не потрібує «етики», себ-то фетишистичної підливки до пожиточної страви. Само собою розуміється, що й пролетаріят не відразу визволяється спід впливу фетишизму товарового суспільства, в якому він живе. Але це вже інше питання.

Фетишизм товарово-капіталістичної ідеології сполучується з принципом «рангу», і ці два істотних формувальних принципи утворюють вісь капіталістичного способу уявлювання, ту рямку, в яку вставляється ідеологічний матеріял. Таким чином капіталістичне суспільство є особливим *типом* суспільства, з особливими характерними рисами в *усіх* «поверхах» суспільного життя, кінчаючи найвищими ідеологічними надбудовами. Таким чином поруч *типу економічної структури повинен бути й тип соціяльно-політичної структури, і тип структури ідеологічної*. Суспільство має один основний «стиль» в усіх керовничих виявленнях свого життя.

§ 44. **Суперечливий характер розвитку; зовнішня і внутрішня рівновага суспільства.** Ми розглянули в попередніх параграфах явище суспільної рівноваги. Але ж одночасно ми не повинні ані на хвилину забувати, що у нас мова йде про *рухливу* рівновагу, себ-то про такий стан річей, коли рівновага ввесь час порушується, відновлюючись уже на іншій основі, знов порушуючись і т. д.. Іншими словами, перед нами суперечливий процес, перед нами не стан спокою, не стан абсолютної пристосованости, а боротьба протилежностей, *діялектичний* процес руху. Тому, коли ми розглядаємо *будову* суспільства, себ-то взаємовідносини між його частинами, то ми зовсім не повинні уявляти собі якоїсь цілковитої гармонії між цими частинами. Бо в усякій структурі є свої суперечності, а в усякій клясовій суспільній формі ці суперечності надзвичайно потужні. Тим часом буржуазні соціологи, бачучи *звязок* ріжних суспільних явищ одного з одним, ніяк не зрозуміють внутрішньої *суперечливости* суспільних форм. Цікавим тому прикладом є вся школа «фундатора» буржуазної соціології *Огюста Конта*. Звязок усіх суспільних явищ у нього є (так званий «консензус»), і в цьому виявляється «лад». Але суперечності цього «ладу», а зокрема такі суперечності, що ведуть цей лад до неминучої загибелі, предметом аналізи не являються. Навпаки, для прибічників діялектичного матеріялізму

цей бік діла є одним з найбільш істотних, коли не найповажнішим. Бо, як ми вже знаємо, як раз суперечності системи і суть рушійною силою, тим, що призводить до зміни форм, до своєрідної зміни, перетворення («трансформації») типів у процесі суспільного розвитку чи суспільного занепаду.

Під час розгляду суспільної будови ми бачили, що її зміни звязано зо змінами рівноваги, що існує між суспільством і природою. Умовно ми назвали цю рівновагу *зовнішньою* рівновагою, в протилежність рівновазі між ріжними групами суспільних явищ, яку ми назвали *внутрішньою* рівновагою суспільства. Коли поглянути тепер на все суспільство з точки погляду *суперечливости* розвитку, то перед нами одразу ж стане низка питань: посамперед ми побачимо, що в осередку *кожної групи* суспільних явищ існують свої суперечності (напр., в економіці суперечності між ріжними трудовими функціями, в соціяльно-політичній структурі суперечності між клясами, в ідеології суперечності між клясовими ідеологічними системами і т. д., не згадуючи вже про низку інших суперечностей); потім ми легко побачимо суперечності між економікою й політикою (коли, напр., юридичні норми «запізнилися» відносно економічного розвитку і наспіває, скажім, якась «реформа»); між економікою й ідеологією, між психологією й ідеологією (коли, напр., уже відчувається, що треба чогось нового, а це нове ще не вляглося, не вилилося в ідеологічну форму); між наукою й філософією і т. д. Це — суперечності *між групами ріжних суспільних явищ.* І те й друге стосується до внутрішньої рівноваги . Але є ще суперечність між суспільством і природою, порушення рівноваги між суспільством і його оточенням, що виявляється в русі продукційних сил. Це царина *зовнішньої рівноваги.* Ми знаємо вже, що є ще один надзвичайної ваги випадок суперечности. Це *суперечність між рухом продукційних сил і суспільно-економічною* (а вкупі з тим і всякою іншою) *структурою суспільства.* Тут ввіходить у конфлікт те відношення, яке існує між суспільством і природою, з тими відношеннями, які утворилися в осередку суспільства. Не тяжко бачити, що цей конфлікт, ця суперечність неминуче мусить грати дуже значну ролю в життю суспільства, бо ж зачіпає «підвалини сучасного ладу», ті «кити», на яких стоїть сучасний стан річей.

Ми тут накидали тільки більші питання, що стоять у звязкові з суспільними суперечностями. Розглянути ці питання — діло дальшого розділу книжки, де будемо досліджу-

вати суспільство в його русі; до цього часу ми, найбільше, розглядали *будову* суспільства, будову певної суспільної форми. Далі нам доведеться говорити посамперед про переходи одної «будови», одної структури — в другу. Тут же нам треба підкреслити ще раз, що закон суспільної рівноваги є законом *рухливої* рівноваги, що не тільки не виключає, але, навпаки, *стверджує антагонізми, суперечності, непристосованість, конфлікти, боротьбу і — що має особливу вагу — за певних умов неминучість катастроф і революцій. Наша марксистська теорія є теорією революційною.*

Література до VI розділу: *Маркс*: «Капітал», зокрема I том. *Він же*: До критики політичної економії; *Він же*: Einleitung zu einer Kritik der politischen Oekonomie. *Каутський*: «Передмова до книжки Сальвіолі про капіталізм старовини». *Ленін*: «Держава і революція». *Енгельс*: Походження родини і т. д.» *Александров*: «Государство, бюрократия, абсолютизм». *Корсак*: «Общество правовое и общество трудовое» в «Очерках реалистического мировозрения». *Каутський*: «Етика й матеріялістичне розуміння історії. *Кунов*: «Походження релігії. *Каутський*: «Походження християнства (античний світ, юдейство й християнство)». Праці т. *Степанова* про релігію. *Покровский*: «Очерки по истории русской культуры». *Енгельс*: «Про історичний матеріялізм». *Плеханов*: «Статьи об искусстве» в зб. «За 20 лет, «Критика наших критиков» і т. д. Праці *А. В. Луначарского, П. С. Когана, В. М. Фриче. К. Бюхер*: «Работа и ритм». *B. Odenbreit:* „Die vergleichende Wirtschaftstheorie bei Karl Marx" (гарна збірка цитат з Маркса про типи суспільств). *А. Богданов*: «Краткий курс идеологической науки». *H. Kunow:* „Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie", два томи.

РОЗДІЛ VII.

Порушення й відновлення суспільної рівноваги.

§ 45. Процес суспільних змін і продукційні сили. § 46. Продукційні сили і суспільно-економічна структура. § 47. Революція і її фази. § 48. Закономірність переходової доби і закономірність занепаду. § 49. Розвиток продукційних сил і матеріялізація суспільних явищ (нагромаджування культури). § 50. Процес відпродукції суспільного життя в його цілому.

§ 45. **Процес суспільних змін і продукційні сили.** Процес суспільних змін стоїть, як знаємо, в звязку зо змінами в стані продукційних сил. Цей рух продукційних сил і сполучений з ним рух та перегруповування всіх елєментів суспільства є не чимсь іншим, як процесом повсякчасного порушення суспільної рівноваги і її відновлення. Справді, уявім собі поступовий рух продукційних сил. Про що він свідчить? Посамперед і передовсім про те, що між суспільною технікою й суспільною економікою наростає суперечність: система виходить з рівноваги. Продукційні сили на певну величину підросли. Звідси: повинно відбутися певне перегруповання людей. Чому? Тому, що інакше не буде жадної рівноваги, бо система в такому вигляді довго існувати не може. Ця суперечність розвязується. Яким чином? Та тим, що відбувається оте перегруповування людей: економіка «пристосовується» до стану продукційних сил, до суспільної техніки. Але перегруповування людей у господарському процесі неодмінно йде в парі з перегруповуванням людей і в соціяльно-політичній структурі суспільства (інша комбінація партій, інша комбінація їхньої сили і т. д.); далі, воно ж таки викликає потребу зміни норм (правних, моральних, усяких інших). Бо ж тільки таким шляхом розвязується суперечність, або, що є тим же самим, відновлюється рівновага між системою людей і системою

цих норм. Та це стосується так само й до всієї психології суспільства та до всієї його ідеології. Суть діла як найкраще сформулював *Ґ. В. Плєханов*: «*Виникненням, зміною й руїною асоціяцій ідей під впливом виникання, зміни й руїни певних комбінацій суспільних сил в значній мірі пояснюється історія ідеологій*» (*Н. Бельтов*: «О материалистическом понимании истории. Кр. наших кр.» 333. Курсив автора). Нова «комбінація», себ-то нове сполучення людей, вступає в конфлікт зо старою комбінацією ідей (зо старими асоціяціями ідей). Тут внутрішню рівновагу вже порушено. Вона відновлюється на новій основі, коли виникає нова «комбінація» ідей, себ-то, коли суспільна психологія і суспільна ідеологія почнуть відповідати одне одному для того, щоб рівновага порушилася знову і т. д.

Тут повстає одне дуже великої ваги питання, що має величезне теоретичне і практичне значіння.

Справді. Ми можемо собі уявити, що відновлення суспільної рівноваги можна мислити в двох формах: у формі повільного (еволюційного) пристосовування ріжних елєментів суспільного цілого одне до одного і в формі бурхливих переворотів. З історії ми знаємо, що революції були й є. Це історичні *факти*. Коли ж вони трапляються? Коли відбувається повільне взаємопристосовування ріжних елєментів суспільства і коли трапляється вибух? І в чім полягає суть того конфлікту, тієї сутички, що виявляється в революції?

В звязку з цим стоїть і інша низка питань про динаміку суспільства. А саме, ми знаємо, що всяке суспільство перебуває в процесі безперервного одмінювання, внутрішніх перегруповувань, одмінювання форми й змісту і т. д. Ми знаємо, що цей процес стоїть у звязку з розвитком продукційних сил. Але ми бачимо, з одного боку, зміни в *межах* одної й тої ж самої суспільно-економічної структури; з другого ми знаємо й *перехід* одного «типу» суспільства в другий, зміну одного «способу продукції» в інший «спосіб продукції». Коли ж ми маємо одне і коли неминуче настає інше? На це теж треба одповісти.

Загальний малюнок процесу суспільного руху є у *Маркса* в «Критиці політичної економії». Ось що говорить Маркс з цього приводу.

«На певнім рівні свого розвитку матеріяльні продукційні сили суспільства встряють у суперечність сучасним собі продукційним відносинам, або, що є юридичним висловленням того ж самого, відносинам власности, серед яких вони до цього часу перебували. З форми розвитку продукційних сил

ці відносини обертаються в їхні кайдани. Тоді заходить доба соціяльної революції. Зо зміною економічного фундаменту відбувається більше чи менше хутко чи повільно переворот (wäzt . . . um) у всій велетенській надбудові. Розглядаючи такі перевороти, треба повсякчас відріжняти матеріяльний переворот в економічних умовах продукції, який можна констатувати з природничо-науковою досконалостю, від юридичних, політичних, релігійних чи філософських, коротко кажучи, ідеологічних форм, в яких люде усвідомлюють цей конфлікт і відживають його в процесі боротьби (und ihn ausfechten). Як мало можна цінувати індивіда на підставі того, що він сам про себе думає, так же само мало можна цінувати й такі доби перевороту на підставі їхньої свідомости; повинно, навпаки, цю свідомість пояснити з присутного тут перед очима конфлікту між суспільними силами і продукційними відносинами».

Таким чином, в згоді з Марксом, переворот, революція заходить тоді, коли порушено рівновагу між *продукційними силами суспільства і істотними рисами його економічної структури*. В тім і полягає суть конфлікту, який повинна розвязати революція. Тут мова йде, отже, про перехід одної форми в другу. Доки ж економічна структура дає продукційним силам можливість розвитку, до того часу суспільні зміни не набувають характеру *перевороту*: вони відбуваються в «еволюційнім порядкові».

Далі ми розглянемо це питання детальніше, а нині хочемо звернути увагу на один пункт: *в згоді з Марксом, причина революції полягає зовсім не в сутичці господарства (економіки) і права, як думає собі безліч критиків марксизму, а в сутичці продукційних сил і «господарства» (себ-то економіки)*. А це зовсім інша річ. В дальшому викладі ми побачимо, чому це так буває.

§ 46. **Продукційні сили і суспільно-економічна структура.** Ми сказали, що причину революції, бурхливого переходу одного типа суспільства в другий, треба шукати в тому конфлікті, що заходить між продукційними силами, їхнім зростом — з одного боку, і економічною структурою суспільства, себ-то продукційними відносинами — з другого. Цьому можна заперечити, скажім, так. А хиба *еволюція* продукційних відносин не зумовлюється рухом продукційних сил? А хиба й найповільніше одмінювання продукційних відносин не є результатом конфлікту між продукційними силами і старими («застарілими») продукційними відносинами? Уявім собі зріст продук-

ційних сил у капіталістичнім суспільстві. Ми знаємо, що в звязку з цим зростом одбувалися й одбуваються значні перегруповування людей у господарському процесі. Зникав старий «середній стан», завмирало ремество, зростав пролетаріят, з'являлися великі і надзвичайно великі підприємці. Продукційна людська тканина безупинно змінювалася. Більше того, хиба не переходила одна форма капіталізму в другу, напр., промисловий капіталізм у капіталізм фінансовий — без жадних революцій? А тим часом, всі ці зміни й виявляли собою повсякчасне порушування рівноваги (конфлікт) між продукційними відносинами. Коли зростали продукційні сили, вони входили в конфлікт з ремесницькими відносинами, — рівновага порушувалася: економіка ремества вже не відповідала більше техніці, що все зростала. Порушена рівновага повсякчас відновлювалася вже на новій основі: бо поруч того зростала і нова економіка, що «відповідала» чим раз новішій техніці, і т. д. З цього пересвідчуємося цілком наочно, що *не всякий конфлікт між продукційними силами і продукційними відносинами викликає революцію*, що тут, таким чином, справа значно складніша. Щоб дослідити питання про те, який же конфлікт викликає революційну кризу, доведеться звернутися до аналізи, до розгляду ріжного типу продукційних відносин.

Під продукційними відносинами ми розуміємо, як уже відомо, всі і всякі відносини між людьми, які виникають у процесі суспільно-господарського життя, себ-то в процесі продукції, що включає в себе й росподіл засобів продукції, і в процесі росподілу продуктів. Ясно, що ці продукційні відносини дуже ріжноманітні; біржовик, що купує в Парижу акції нью-йоркського гудзикового тресту, стає тим самим у певне продукційне відношення до робітників і власників, до майстрів і інженерів фабрик, що входять у цей трест. Банкир, що має бухгалтерів, стоїть у певних продукційних відносинах до них. Але так само столяр стоїть у певних продукційних відносинах до токаря, що працює на тій самій фабриці, чи до перекупки, у якої він купує оселедця на базарі, чи до майстра, що наглядає за ним. Але цей самий столяр стоїть у певних відносинах і до рибалки, що вловив оселедця, і до ткаля, що виткав, вкупі з іншими, матерію на його штани, і т. д., і т. д. Словом, перед нами дійсно безліч ріжноманітних, ріжнородних, ріжного типу відносин, продукційних відносин.

Отже, завдання полягає в тім, щоб якось розмежувати окремі типи цих відносин і намацати, конфлікт *з якими* з про-

дукційних відносин призводить до революцій.

Щоб не висмоктувати відповіди на це питання з пучки, а розвязати його відповідно до дійсности, треба подивитись, як відбувалися революції на ділі, себ-то як розвязувалася суперечність між розвитком продукційних сил і економічною базою суспільства. Розуміється, завжди цей конфлікт розвязували *люде* і до того в запеклій клясовій боротьбі. Що повставало після перемоги революцій? По-перше, *інша політична влада*. По-друге, інше становище *кляс* у продукційному процесі, інший *росподіл засобів продукції*, котрий, як знаємо, стоїть у безпосереднім звязкові зо становищем кляс. Іншими словами: під час революції боротьба точиться за *панування над найістотнішими засобами продукції*, скупченими в клясовім суспільстві в руках *кляси*, яка це своє панування над речами, а через них і над людьми, *зміцнює ще й силою своєї державної організації*.

Тут ми підступили до кінцевого пункту в наших шуканнях тих продукційних відносин, що їх революція мусить висадити в повітря, коли лишень суспільство є здатним розвивати свої продукційні сили далі. Маркс у III т. «Капіталу» ставить це питання про форму суспільства руба, вилучаючи з *усієї* сукупности продукційних відносин *істотну*, специфічну. «*Специфічна* економічна форма, в якій несплачену додаткову працю висмоктується з безпосередніх продуцентів, зумовлює відношення панування й покори, як воно безпосередньо зростає з самої продукції і в свою чергу зумовлюючe (bestimmend) на неї впливає. На цьому базується весь лад (Gestaltung) економічного суспільного тіла (Gemeinwesens), що повстає з самих продукційних відносин, і вкупі з тим його специфічна політична форма. Кожного разу ми знаходимо найглибшу таємницю, приховану основу всієї *суспільної конструкції, а звідси також і політичної форми*, що виявляє відносини суверенітета й залежности, коротко кажучи, *особливої специфічної державної форми ... — в безпосереднім відношенню власників засобів продукції до безпосередніх продуцентів*» (III, 2, S. 324—325). Отже, як саме йде справа? Досить просто. Серед безлічи ріжноманітних продукційних відносин відзначається своєю вагою один тип цих відносин: саме той, що виявляє відносини *між клясами*, що тримають у своїх руках найповажніші засоби продукції, і між іншими клясами, що або мають на руках другорядні засоби продукції, або зовсім їх не мають. Кляса, що панує в економіці, панує і в по-

літиці, *закріпляє політично* той тип продукційних відносин, що забезпечує їй зиск з процесу експлоатації. «Політика є концентроване (стиснуте, згущене) виявлення економіки», як каже одна з резолюцій IX з'їзду нашої партії.

Можна те ж самісіньке сказати й трохи іншими словами. Ми бачимо, що мова йде у нас не про всі і всякі продукційні відносини, а про відносини *економічного панування*, що спираються на певне відношення до речей, до *засобів продукції*. Коли говорити мовою законників, юристів, то говориться про істотні «майнові відносини», про відносини клясової *власности на засоби продукції*. Це *те ж саме*, тільки висловлене іншою мовою, не економічною, а юридичною. І от ці саме відносини звязано і з політичним пануванням певної кляси, вони цим пануванням консервуються, зміцнюються, поширюються за всяку ціну.

В цих рямках можуть одбуватися всі можливі зміни «еволюційного» характеру; *вийти же за ці рямки* можна тільки шляхом революційного перевороту. Наприклад: в межах капіталістичних майнових відносин може гинути ремество, можуть повставати нові форми капіталістичних підприємств, можуть утворюватися нечувані до того часу капіталістичні об'єднання; окремі члени буржуазної кляси можуть руйнуватися (банкротувати), окремі члени робітничої кляси можуть пропихатися в дрібні, а згодом і в більші хазяїни; можуть зростати нові соціяльні верстви (напр., так звана «нова середня верства», себ-то технічна інтелігенція) і так далі. *Але* робітнича *кляса* не може стати власником засобів продукції. *Але* робітнича кляса (чи її уповноважені особи) не може мати командної влади в продукції, порядкувати основними засобами продукції. Іншими словами: хоч би й як одмінювалися під впливом зросту продукційних сил продукційні відносини, *істотна їхня вісь лишається*. А коли вона встряє в конфлікт з продукційними силами, тоді вона *ламнеться*. Це й є революція, що забезпечує перехід до іншої суспільної форми. «Скільки процес праці є звичайним процесом між людиною й природою, стільки його звичайні елєменти лишаються однаковими за всіх суспільних форм його розвитку. Але кожна певна історична форма цього процесу розвиває далі його матеріяльний грунт і його суспільні форми. Дійшовши до певного ступіню стиглости, ця історична форма усовується і на її місце стає інша, вища форма. Що момент такої кризи наблизився, це виявляється тоді, коли суперечність і протилежність між

відносинами росподілу, а, таким чином, також і між певним історичним ґатунком відповідних їм відносин продукції — з одного боку, і продукційними силами ... з другого, досягає певної широти й глибини. Тоді виникає сутичка між матеріяльним розвитком продукції і його суспільною формою» („Das Kapital", III, 2, S. 420 ff.).

Таким чином, революція відбувається тоді, коли доходить до гострого конфлікту між високо розвиненими продукційними силами і оболонкою продукційних відносин, що гальмує дальший розвиток продукційних сил; тією оболонкою, що є основою продукційних відносин, а саме «майнових відносин», відносин власности на засоби продукції. Тоді ця оболонка «вибухає» („wird gesprengt").

Не тяжко зрозуміти, чому саме діло переходить як раз так. Не тяжко зрозуміти, чому як раз ці продукційні відносини являють собою найменш рухливе, найбільш консервативне явище: вони ж бо зумовлюють монопольне економічне панування *кляси*, забезпечене й виявлене в її політичнім пануванню. Цілком зрозуміло, що ця кляса боронитиме «оболонку» своїх *істотних* клясових інтересів до кінця, до останнього, тим часом як зміни в *осередку* цієї оболонки, себ-то часткові зміни, що не зачіпають принципіяльних основ суспільства, можуть одбуватися і відбуваються порівнююче безболізно. Звідси, між іншим, цілком зрозуміло, що не буває «чисто-політичних» революцій: всяка революція є соціяльною (себ-то такою, що зрушує кляси) революцією, а всяка соціяльна революція є революцією політичною. Бо ж перевернути продукційні відносини не можна без того, щоб не перекинути політичну міць цих відносин; і навпаки, коли скидають політичну владу, то це значить, що скидають панування кляси і в економічній царині, бо «політика є концентрованим виявленням економіки». На це може хтось скаже: але порівняйте велику французьку революцію з більшовицькою революцією в Росії. В першім випадкові була політична революція, в другому — соціяльна. Бо в більшовицькій революції політика й політичні зміни грали не більшу ролю, ніж у французькій, а зміни в царині продукційних відносин не можна й рівняти.

Цей «закид» на ділі тільки стверджує те, що ми сказали вище. Справді, візьмім політичний бік справи. Цілком ясно, що під час французької революції влада перейшла з рук *одних* власників у руки *других* власників. Буржуазія зруйнувала помішицько-торговельну дер-

жаву і організувала державу промислової буржуазії. У нас же винищено було організацію *всяких* власників. Політичний переворот стався значно глибший. Він був стільки ж глибшим. *скільки глибшим стався пересув продукційних відносин* (націоналізація промисловости, знищення поміщицького землепосідання, паростки соціялістичного суспільства і т. д.).

Так от, *причиною революцій стає конфлікт між продукційними силами і продукційними відносинами, закріпленими в політичній організації командної кляси. Ці продукційні відносини так гальмують розвиток продукційних сил, що мусять неминуче вибухнути, як що суспільство розвивається далі. Коли ж їх не можна висадити в повітря, то вони гнітять і душать розвиток продукційних сил, і все суспільство або стає застійним, або суне назад, себ-то переживає період занепаду.*

Зо всього викладеного вище став зрозумілим, чому, напр., суспільство з первісно-комуністичного могло перетворитися в суспільство патріярхально-родове, а з патріярхально-родового в феодальне—*еволюційним* шляхом. Тут не було клясового панування над засобами продукції, як не було й політичної влади, що це панування обороняла б. Навпаки, і це панування, і ця влада еволюційно *зростали* з первісно-комуністичних продукційних відносин через зріст приватної власности і т. д. Зростали продукційні сили — зростала диференціяція, зростав досвід старих людей, зростала власність, зростало вилучування зародків командної кляси. А раніше цієї командної кляси й її влади *не було*. Тому не було чого ламати. Тому перехід одбувався без революції.

Г. Кунов, що в своїм двохтомовім творі обертає Маркса в невинне ліберальне ягнятко, пише про революцію буквально таке: «Коли Маркс у наведеній вище фразі (з «Критики політичної економії», *Н. Б.*) говорить про суспільні відносини в *соціяльній* революції, то він під цим розуміє не політичну боротьбу сил, а переворот суспільно-побутових відносин (der gesellschaftlichen Lebensverhältnisse), що йде слідом за проривом вперед нового зміненого способу продукції... На думку Маркса, що правда, зміна в способі продукції може спричинитися до політичної революції, або до вибуху народніх мас (Eruption der Volksmassen) посамперед тоді, коли уряд (Staatsregierung) намагається силоміць зберігти перестарілі закони, що відповідали ще старим господарським відносинам, але цей наслідок зовсім не є завжди обов'язковим. Зумовлений зміною господарської структури переворот у політичних і соціяльних життєвих відносинах, а також ідеологіях, може відбутися і *без повстань та вуличних боїв* (напр., через парлямент)». (*Heinrich Cunow:* „Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie. Grundzüge der Marxschen Soziologie". Buchhandlung Vorwärts, Berlin, II. B., 1921, S. 315). Наведені міркування шановного соціяль-демократичного професора — безбожна плутанина вульгарно-

ліберального еклєктика. Справді, у згаданій вище «фразі», де Маркс говорив про революцію, він уважав за причину її, як ми бачили, конфлікт між *продукційними силами і продукційними відносинами*. Революційне відживання цього конфлікту є ламанням як раз продукційних відносин і державних форм, які їх виявляють. А в Кунова? А в Кунова новий спосіб продукції приходить цілком готовеньким, невідомо звідки й як, і згодом (!) може спричинитися до політичної революції. Це так чудово і, посамперед, так «розумно», що далі йти нема куди. В згоді з *п. Куновом* історію приходу соціялізму повинно малювати саме так: капіталізм мирно заступається соціялістичним способом продукції. (А капіталісти сидять в уряді і дивляться на ці дива.) Згодом вони починають насильством (тай то ще не напевне) боротися з уже зміненим способом продукції (починають, напр., вимагати зисків, за які всі вже й забули). Тоді обурений народ скидає їх у барикадній боротьбі. Це —малюнок для гумористичного журналу, а не для професорської праці. Тут у *Кунова* купа помилок. По-перше, саму істоту конфлікту викладено не вірно (тут Кунов списує у п. П. Струве, статтю якого в «Архіві» Брауна в свій час чудово роскритикував *Г. В. Плеханов*); по-друге, цілком хибно викладено справжні фази революційного процесу; по-третє, з революції зникла сама революція. Бо коли нема навіть політичного перевороту, то в чім же ця революція? Попередня зміна способу продукції тут не катастрофічна, а навдивовижу повільна; відсвіт цього в політиці — парляментські маніпуляції — от і все. Пан *Кунов* зраджує тут марксистську теорію так само грунтовно й так само безсоромно, як він зраджував і зраджує за всі останні роки марксистську практику. (Це в той час, коли навіть найбільш обмежені буржуазні професори намагаються зрозуміти революції як явища, що завжди походили з «внутрішньою необхідністю з певних станів суспільства». Див. Schriften der Deutschen Gesellschaft für Politik an der Universität Halle-Wittenberg, hg. von Prof. *H. Waentig:* Heft I: Die großen Revolutionen als Entwickelungserscheinungen im Leben der Völker.) Розгляньмо коротко причини революцій. *Буржуазні* революції, англійську XVII в. і французьку кінця XVIII віку, ближче схарактеризував *Маркс* у кількох лишень рядках: «Революції 1648 і 1789 років були не англійською й французькою революціями; це були революції европейського стилю. Вони були не перемогою певної суспільної кляси над *старим політичним ладом*; вони були проголошенням політичного ладу для нового европейського суспільства (себ-то нових продукційних відносин, *Н. Б.*). Буржуазія перемогла в них; але перемога буржуазії була тоді *перемогою нового суспільного ладу*, перемогою буржуазної власности над власностю феодальною, національности над провінціоналізмом, конкуренції над цехами, поділу (землі, *Н. Б.*) над майоратами, панування власника землі над панованням землі над власником, освіти над забобонами, родини над родинним ім'ям, промисловости над героїчним ледарством, буржуазного права над середньовічними привілеями» („Neue Rheinische Zeitung", від 15 грудня 1848. Курсив наш, *Н. Б.*). За доби буржуазних революцій найбільшими кайданами для розвитку були такі продукційні

відносини: по-перше, *феодальна земельна власність*; по-друге, *цеховий лад у новонародженій промисловості*, по-третє, *торговельні монополії*; до того ж, звичайно, все це було закріплено безліччю *юридичних норм*. Земельна власність поміщиків призводила до безлічи податків; більша частина селян мусила сплачувати «голодну ренту»; таким чином внутрішній ринок для промисловости був надзвичайно вузьким. Щоб промисловість мала змогу розвиватись, *треба було заздалегоди зламати феодальну земельну власність*. «Арендні плати — пише *Т. Роджерс* про Англію XVII віку — ... починаються з конкурентних плат, щоб згодом дуже швидко обернутися в голодну ренту. Під голодною рентою я розумію таку ренту, яка лишає хліборобові можливість існувати так, що він не може ні чогось заощаджувати, ні робити хоч би якісь поліпшення» (цит. за *Ed. Bernstein:* „Sozialismus und Demokratie in der großen englischen Revolution". Stuttgart, 1908, Dietz-Verlag, S. 10). У Франції перед революцією «народ стогнав під тягарем податків, висмоктуваних державою, чиншу, плаченого поміщикові, десятини — духовенству і панщини, якої вимагали всі троє. В кожній провінції юрби люду на п'ять, десять, двадцять тисяч чоловіків, жінок і дітей мандрували великими шляхами. Року 1777 було офіціяльно встановлено 1.100.000 старців, по селах голод став хронічним, він приходив через короткі часи і плюндрував цілі провінції. Селяне масами кидали тоді свої села» і т. д. (П. Кропоткин: Зб. тв. т. II. «Великая французская рев. 1789—1793». Москва, 1919, стор. 16). Податки й повинності були без кінця ріжноманітні (див. напр., *Крапоткин*, l. c., стор. 36, 37 і далі, а також *Лучицкий*: «Состояние землед. класов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789—1793 г. г.». Київ, 1912). Це були ріжні виявлення й відбиття феодальної *земельної власности*. Поміщицька земельна власність, що руйнувала селян і в той же час перешкоджала зростові промисловости, чітко випиналася зо своєю ролею гальма на розвиток продукційних сил і в Росії (голодна аренда, пауперизація селянства, кволий розвиток внутрішнього ринку і т. д.; цей бік справи і був одною з найперших причин революції 1905 року. Див. *Маслов*, «Аграрний вопрос», т. т. I и II, а також праці *Леніна* в справі аграрного питання в Росії). *Цехова організація промисловости* так само на кожнім кроці гальмувала розвиток продукційних сил; напр., в англійській індустрії повинно було вчится аж сім років, а в учні купці й майстрі в низці продукційних галузей могли брати тільки синів вільних людей, з певним земельним цензом. Панувала дрібничкова регляментація. Зрозуміло, що в умовах дрібної продукції і мови не могло бути про плянове господарство. З другого боку, такий тип продукційних відносин заваджав особистій ініціятиві. Технічний поступ сидів у суточках: на машину дивилися як на зло. *Торговельні монополії* були теж важким тягарем, рівно як і величезні непродукційні державні видатки. Ця система в цілому ставала таким чином кайданами, і вона повинна була під гаслом «свободи» (в першу чергу економічної свободи купувати, продавати, експлоатувати) впасти. Звичайно, ще перед тим, як загинула

стара система продукційних відносин, нові продукційні відносини, що виявляли зріст продукційних сил, підкопувалися під неї, *але вони не могли мати доволі простору, вони не могли встановити себе, як командну систему відносин.* Ця доба була добою, сказати б, «чорнового» гниття феодального суспільства, що́ соціяльно виявлялося в «невдалих» повстаннях, бунтах, і т. д. Напр., «повстання 1381 року (повстання Уота Тайлора в Англії, *Н. Б.*) було, посамперед, протестом англійського селянства проти істотних підпор феодального ладу з його соціяльного й економічного боку». (*Д. Петрушевский*: «Возстание Уота Тайлера». М. 1914. Вид. Сабашниковых, передмова.) Що до загальної характеристики цієї доби, то її як найкраще малює проф. *Петрушевский*: «Росклад англійського феодалізму, як він остаточно склався в середині XIII віку, відбувався поруч роскладу того господарського грунту, звідки він виріс, був наслідком господарської еволюції англійського суспільства, повільного переходу його від натурального замкненого господарства до грошево-господарської, народньо-господарської організації» (там само, стор. 19).

Коли ми звернемось тепер до *пролетарської революції*, себ-то до переходу від капіталістичної форми суспільства до форми соціялістичної (а в розвитку — до його комуністичної форми), то ми знов таки побачимо, що істотною причиною цього переходу є конфлікт між розвитком продукційних сил і капіталістичними продукційними відносинами. «*Капіталістична монополія* (себ-то монополія кляси капіталістів на засоби продукції, *Н. Б.*) стає кайданами того способу продукції, що утворився під нею і вкупі з нею. Централізація засобів продукції і усуспільнення праці досягають такого пункту, коли їх уже ніяк не вмістити в їхню капіталістичну оболонку. *Тоді вона вибухає* (wird gesprengt). Б'є година капіталістичної власности. Експропріятори експропріюються» (*K. Marx*: Kapital, I., Volksausgabe, S. 691). Що говорить тут Маркс? Він говорить ось що. Зріст продукційних сил є посамперед велетенським помноженням і централізацією технічних знарядь, машин, апаратів, засобів продукції взагалі. Цей зріст потрібує того, щоб і *люде* були відповідним чином перегруповані. *Почасти* це й одбувається, скільки централізація засобів продукції спричинюється до централізації робітничих сил, або, як висловлюється Маркс, до усуспільнення праці. Однак, для внутрішньої рівноваги суспільства цього не досить. Розвиток продукційних сил вимагає *планових* відносин, себ-то свідомо зрегульованих продукційних відносин. Але найбільшою перешкодою тому є капіталістична структура, юридично кажучи, — приватна власність капіталістів або колєктивно-капіталістична власність національно-капіталістичних груп. Тому, *як що* продукційні сили розвиватимуться, то повинна бути «зірваною» капіталістична оболонка, себ-то майнові відносини капіталізму, ті основні продукційні відносини, що *юридично* виявляються в капіталістичній власності і політично забезпечуються державною організацією капіталу. Ця істотна суперечність може виявлятися в ріжних формах. Напр., виявленням її була

світова війна. Продукційні сили світового господарства «вимагають» світового регулювання, їм за тісно в «національно-капіталістичній» оболонці, і це спричинюється до війни, війна до порушення соціяльної рівноваги і т. д. Трестована форма капіталізму, штучне скорочення продукції з метою підвищення прибутків, монополія винаходів (юридично виявлена патентним правом), звуження внутрішнього ринку, (низька заробітна плата і т. д.), велетенські непродуктивні видатки, перешкоди з боку приватної власности великому технічному поступові (напр., для електрифікації, коли не можна прокласти дротів та кабелів, бо не згоджується власник землі) і т. д., все це ріжні виявлення та виводні величини все однієї ж суперечности між зростом продукційних сил і «оболонкою» капіталістичних продукційних відносин.

Революційний переворот переходу від одної форми клясового суспільства до другої його форми є сутичкою між продукційними силами і продукційними відносинами. Але повстає питання, *коли* трапляється цей переворот? Бо ж суперечність між продукційними силами й майновими відносинами певного суспільства не настає одразу, не падає раптово, як гряд на голову. Вона стає помітною *за довгий час* перед революцією, довгий час *розвивається* і тільки в наслідок цього розвитку завершується вибухом тих продукційних відносин, що стали вже кайданами дальшому розвиткові продукційних сил. Ця «точка кипіння» настає тоді, коли в лоні старих продукційних відносин вже вистигли в прихованому вигляді нові. «Жадна (eine) суспільна формація ніколи не загибає раніше, ніж розвинуться всі продукційні сили, для яких вона дає досить простору (für die sie weit genug ist), і нові, вищі продукційні відносини ніколи не з'являються на сцені раніше, ніж їхні матеріяльні умови існування не вистигнуть заздалегоди в недрах ще старого суспільства». (*K. Marx*: „Zur Kritik", Vorwort, S. LVI).

Що ж воно значить те «вистигання» нових продукційних відносин у недрах відносин старих? Наведемо тому приклад із сучасної доби.

Капіталістична структура це — сукупність продукційних відносин капіталістичного суспільства, віссю якого є сукупність відносин між робітниками й капіталістами, — відносин, що, як уже знаємо, виявляються через речі («капітал»). Отже, капіталістична структура суспільства зумовлюється в першу чергу *сполученням* тих відносин, що існують між окремими капіталістами, і тих відносин, що існують між окремими робітниками. Капіталістична структура суспільства ані трохи не вичерпується відносинами в осередку кляси капіталістів; так

само «істота» її не лежить і в відносинах між робітниками. Ця «істота» лежить у *з'єднанню* тих і других продукційних відносин. Це й є *істотне* продукційне відношення капіталізму, той вузол, що з'єднує і звязує дві основних *кляси*, кожна з яких у свою чергу являє собою теж сукупність продукційних відносин (відносини між капіталістами — з одного боку, відносини між робітниками — з другого). Коли ж ми тепер запитаємо себе, яким же чином в осередкові якогось старого способу продукції «вистигає» *новий* «спосіб продукції», то знайдемо ось що (беремо для прикладу той же самий капіталізм).

В осередкові продукційних відносин капіталізму, себ-то в осередкові *комбінації* кляс, *частина* цих продукційних відносин стає одночасно основою нового, соціялістичного ладу. Справді, ми вже бачили, *що* Маркс уважав за основу соціялістичного ладу. Це, з одного боку, централізовані засоби продукції (себ-то продукційні сили), а далі (це як раз і стосується до продукційних відносин) — «*усуспільнена праця*», себ-то в першу чергу відносини в осередкові робітничої кляси, вся сукупність продукційних відносин серед пролєтаріята (продукційний звязок між усіма робітниками). От оце продукційне відношення співпраці, що вистигає в осередкові капіталістичних продукційних відносин взагалі, і є тим каменем, на якому повинно будувати церкву будуччини.

Нам повинно стати ясним також ось іще що. Попереду ми бачили, що причина революції полягає в конфлікті між продукційними силами і істотними продукційними відносинами (майновими відносинами).

Тепер ми бачимо, що *істотна* суперечність знаходить собі виявлення в *виводній* суперечності, а саме — в суперечності між *одною* частиною продукційних відносин капіталізму і *другою* її частиною. Справді. Адже ясно, що суспільно-централізована праця, що знаходить собі втілення в пролєтаріяті, стає чим раз менше відповідною економічному (а таким чином і політичному) панування капіталістів. Ця «усуспільнена праця» вимагає плянового господарства і ненавидить анархію між клясами. Вона виявляє собою *організованість* суспільства. А ця організованість не може бути доведеною до кінця в *капіталістичнім* суспільстві; особливо ж не можна запровадити її в життя по соціяльній лінії. Бо клясове суспільство — суперечливе, себ-то неорганізоване суспільство. І ясно, що капіталісти не можуть, не схочуть знищити свого клясового панування. Отже, щоб стала можливою організованість «на всім

фронті», повинно бути знищеним панування капіталістів. Таким чином тут маємо перед очима конфлікт між тими продукційними відносинами, що втілюються в пролєтаріяті, і тими, що їх втілено в буржуазії.

Звідси стає зрозумілим і ось іще що. Відомо, що роблять історію *люде*. Отже конфлікт між продукційними силами і продукційними відносинами, розуміється, виявляється не в тім, що засоби продукції, мертві машини, *речі*, так би сказати, «пруть» на людей. Таке припущення було б і дивовижним, і химерним одночасно. В чім же діло? Та в тім, очевидячки, що розвиток продукційних сил ставить *людей* у гостро протилежні відносини, чому конфлікт між продукційними силами і продукційними відносинами знаходить собі виявлення в конфлікті *між людьми*, в конфлікті *між клясами*. Тепер ми як раз і побачили, як це відбувається. Бо відносини співпраці між робітниками виявляються в живих людях, в *пролетаріяті*, з його інтересами, змаганнями, соціяльною силою й могутностю. З другого боку, командна основа продукційних відносин капіталізму, що гальмує розвиток, виявляється теж у живих людях, у *клясі* капіталістів. *Весь конфлікт знаходить собі виявлення в запеклій клясовій боротьбі — в революційній боротьбі пролетарів проти кляси капіталістів.*

Опортуністичні співаки соціяль-демократії, на зразок *Г. Кунова*, особливо люблять базікати на тему про «недостиглість» сучасних відносин і, виправдуючись, посилаються теж на... Маркса, на його слова про те, що жадна форма продукції не заступається новою її формою аж доти, доки вона ще дає простір розвиткові продукційних сил. І ці «розумники» починають шугати по всьому світі, щоб знайти ще села в Центральній Африці, де нема банків, а тільки голі дикуни. Цьому ми можемо протиставити таке наше твердження: «Світова війна, початок революційної доби і т. д. *є як раз виявленням тієї об'єктивної стиглости*, за яку йде мова. Бо тут надзвичайної напружености конфлікт був наслідком максимально розширеного антагонізму, що повсякчас відновлювався й *зростав* у недрах капіталістичної системи. Його катастрофічна сила є доволі точним покажчиком ступіня капіталістичного розвитку, як також і трагічним виявленням цілковитої неможливости дальшого розвитку продукційних сил під оболонкою капіталістичних відносин. Це й є той самий Zusammenbruch (крах), неминучість якого не один раз пророкали творці наукового комунізму» (*Н. Бухарин*: «Экономика переходного периода», стор. 57).

§ 47. **Революція і її фази (ріжні періоди).** Вихідним пунктом революції є, як ми бачили, конфлікт між продукційними силами і продукційними відносинами, що ставить клясу-носія

нового способу продукції в особливе становище, «*детермінує*» певним чином її *свідомість і її волю*. Отже, передумовою революції є революціонізування свідомости нової кляси, *ідеологічна революція в клясі-могильникові старого суспільства*.

На цім пункті треба спинитися. Перш за все повинно взяти під увагу, що ця революція має *матеріяльну* основу. Далі треба чітко зрозуміти, чому ж тут мова йде про бурхливу зміну в свідомості нової кляси, а саме — про *революційний* процес. Розгляньмо це питання уважніше.

Всякий суспільний лад, як ми твердо знаємо з попередніх розділів, грунтується не тільки на економічній основі: бо й кожна ідеологія, що панує за даного стану річей, є також закріпою для підтримування цього ладу.

Ідеології — це не якісь цяцьки, а ріжного типу обручі, що тримають у рівновазі все суспільне тіло. Спитаймо тепер себе, що б то було, коли б психологія й ідеологія пригнічених кляс була гостро ворожою ладові, що панує в суспільстві? Ясно, що за таких умов цей лад не втримався би. Подивімось, справді, на будь-яку форму суспільства, і ми зразу ж переконаємось, що скільки це суспільство існує, то стільки в ньому, загалом і в цілості, панує психологія й ідеологія горожанського миру. Це особливо добре видко в прикладі капіталізму на початку 1914—1918 р. р. Вже як жваво робітнича кляса розвивала ідеологію, незалежну від буржуазії! А що ж виявилося? Та виявилося, що навіть і в осередкові робітничої кляси була надзвичайно потужною віра в непорушність капіталістичного ладу, прихильність до капіталістичної держави, психологія горожанського миру. Потрібною стала ціла психологічна й ідеологічна революція, щоб кляса дійсно повстала проти кляси. Коли ж відбувається ця ідеологічна й психологічна революція? Вона одбувається тоді, коли об'єктивний розвиток ставить пригнічену клясу в «безвихідне становище», коли ця кляса чітко бачить і усвідомлює собі, що «за зучасного ладу не може бути поліпшення», «нема виходу», що «так далі жити не можна». Це відбувається тоді, коли конфлікт між зростом продукційних сил і продукційними відносинами призводить до краху суспільної рівноваги і до *неможливости відновлення її на старій основі*. Простежім це на прикладі пролєтарської революції. Робітнича кляса, як ми вже згадували, розвивала на протязі капіталістичного шляху людства психологію й ідеологію більше чи менше ворожу сучасному ладові. В *марксизмі* ця ідеологія здобула собі найбільш яскраве, найбільш чітке

і навдивовижу глибоке виявлення. Але реально, в свідомості мас, як раз силою того, що капіталізм іще міг розвиватися, що він розвивався й міг оплачувати навіть підвищену заробітну плату за рахунок грабунку й нещадної експлоатації колоній, — він у свідомості широких робітничих мас зовсім не був «нестерпучим». Більше того. У европейської й північно-американської робітничої кляси створювалася навіть своєрідна «спільність інтересів» з капіталістичною «національною державою». В той же час марксизм *Маркса*, що зріс на грунті революції 1848 р., підмінювано було по робітничих партіях специфічним «марксизмом II Інтернаціоналу», що перекрутив і зіпсував науку Маркса про соціяльну революцію, про озлиднення пролєтаріяту (Verelendungs-Theorie), про неминучий крах капіталізму (Zusammenbruchstheorie), про диктатуру пролєтаріята і т. д. Все це знайшло собі виявлення в зраді соціяль-демократичних партій і в патріотичних настроях серед робітничої кляси в 1914 р. І тільки війна й її наслідки, бувши виявленням суперечности капіталістичного розвитку, показали, або, вірніше, почали показувати, що «далі так жити не можна». Психологія й ідеологія горожанського миру стали заступатися психологією й ідеологією горожанської війни, а в чисто ідеологічній царині замісць «марксизму» II Інтернаціоналу почав виявляти себе справжній марксизм, себ-то *науковий комунізм*.

Таким чином, *ця ідейна революція полягає в крахові старої психології й ідеології (її трощать факти життя), і в створенню нової, по-справжньому революційної психології й ідеології.*

Соціяль-демократичні каналії ніколи не зрозуміють цього. Навпаки, вони силкуються вивернути діло так, що на грунті злиднів і голоду *не може бути* пролєтарської революції, через віщо всяка революція, що відбувається на такому грунті, не є «справжньою» революцією. Цікаво протиставити це тому, як дивився на справу *Маркс*. В його передовиці від 2 лютого 1854 р. в „New-York Tribune“ ми читаємо: «Ми не повинні забувати, що в Европі є ще шоста держава (Macht), яка в певний момент ствердить своє панування над усіма п'ятьма так званими «великими державами» і кожну з них змусить тремтіти перед собою. Ця держава — революція. Після того, як її довгий час ховано було в затишку (sich still und zurückgezogen verhielt), тепер її знову кличеться на бойове місце *кризою й голодом* (durch die Krisis und die Hungersnot).... потрібен лишень сигнал, щоб ця шоста й наймогутніша держава виступила у всій своїй блискучій зброї, з мечем у руці... Цей сигнал *подасть європейська війна, що вже загрожує*». Таким чином *Маркс* не розводив

дурноляпських міркувань про те, що після війни не може бути пролетарської революції, що на голоді революції не збудуєш і т. д. Маркс помилився в *темпі* розвитку, але він геніяльно передбачав істотні риси подій: кризу, голод, війну.

Другою фазою революції є *революція політична, себ-то захоплення влади новою клясою.* Тут революційна психологія нової кляси перетворюється в чин. Пригнічена кляса безпосередньо наштовхується на концентровану силу гнобительської кляси, з її державним апаратом. Щоб зламати цей опір, нова кляса в процесі боротьби дезорганізує, більш чи менш руйнує державну організацію ворога і почасти з елєментів старого, почасти ж з нових елєментів будує *свою* державну організацію. Тут треба зазначити й підкреслити, що «захоплення влади» новою клясою не є й не може бути звичайним переходом *тієї ж самої* державної організації з одних рук у другі. Така до вищої міри наївна думка була дуже поширеною і в соціялістичних колах. Однак, у Маркса й Енґельса мова йде як раз про руйнування старої влади і про організацію нової. Це цілком зрозуміло. Справді, адже ж державна організація — це найвище виявлення могутности командної кляси, це — її фортеця, її концентрована сила, найперший апарат її боротьби, найкраща зброя її самооборони від гнобленої кляси. Як же може гноблена кляса зламати опір кляси гнобительської, лишивши цілим найповажніше знаряддя гноблення? Як можна *перемогти ворога, не дезорганізуючи сил цього ворога*? Цілком ясно, що можливим є щось одне з двох: або сили командної кляси лишаються загалом і в цілому не ушкодженими — і тоді революцію, по загальному правилу, програно; або революція перемогла, і це, по загальному ж правилу, і є *дезорганізацією*, руйнуванням сил (себ-то в першу чергу державної організації) командної кляси. А наслідком того, що матеріяльна сила державної влади міститься посамперед у збройній силі, себ-то в *армії*, то зрозуміло, що цього руйнування найдужче зазнає стара армія. Це показала англійська революція XVII віку, що зруйнувала апарат державної влади королів-поміщиків, їхню армію і т. д., а утворила революційну армію пуритан та диктатуру Кромвеля. Це показала й французька революція, що розіклала королівську армію і утворила революційну армію, збудовану на нових принципах. Це, нарешті, показала й довела руська революція 1917 й дальших років, що строщила й зруйнувала імперіялістичну армію та створила цілком нового типу державу і нову революційну армію.

Все це теоретично ясно бачили й *Маркс* та *Енґельс*. Ми не можемо затримуватися тут доводжуванням цього і відсилаємо кожного цікавого до праці т. Леніна «Держава й революція». Що саме тут дано ортодоксально-марксистське освітлення питання, визнають тепер навіть буржуазні дослідники (*Струве*, а особливо *П. И. Новгородцев*: «Об общественном идеале», Берлін, 1921). Спіймані на слизькому соціяль-демократичні теоретики змушені були тому критикувати *Маркса*, одверто нападаючи на революційно-«руйнацький» бік його науки. Це благородне завдання взяв на себе *Гайнрих Кунов* (*Heinrich Cunow*, l. c., B. I., S. 310: „Marx contra Marx"). Кунов, повторюючи далі дурну байку *Зомбарта*, що Марксові-вченому надзвичайно шкодив Маркс-революціонер, відріжняє два «нахили» в теорії творця наукового комунізму: з одного боку, на думку Кунова, Маркс розглядає державу соціологічно, як щось таке, що виростає з умов економічного розвитку, як організація, що виконує суспільні функції: з другого — *чисто політично*, як клясову машину гноблення, відповідальну за все лихо. Перша точка погляду є точкою погляду вченого, друга — «оптимістичного революціонера» (!). З останнім (в згоді з Куновом) і звязано у Маркса «зненависть до держави» і змагання строщити державну машину буржуазії.

Не тяжко бачити, де сховано фальш куновської постановки питання. Він цілком неправомірно *протиставляє* «суспільні функції» державної машини клясово гнобительському характерові її. «Політика є концентрованим виявленням економіки». Без капіталістичної держави неможлива капіталістична продукція. А капіталістична продукція, звичайно, виконує дуже важливі функції. Але питання полягає в тім, що під час революції «важливі суспільні функції» скидають з себе одне історичне вбрання і вдягаються в друге. Це відбувається способом пересування кляс, способом *розриву* старих відносин. Софізми Кунова суть повторенням софізмів *Реннера*. Той під час війни обороняв батьківщину Габсбурґів і зиски капіталістів таким міркуванням: вульгарні люде думають, що капітал — річ; Маркс довів, що це — суспільне відношення; це відношення має передумовою мінімум два боки: капіталістів і робітників. Отже — робив висновок Реннер — коли ви говорите про робітника, тим самим ви визнаєте капіталіста; а, таким чином, обороняючи робітника, ви повинні обороняти й капіталіста, бо один без одного існувати не можуть: це й суть «інтереси цілого». Всі такі міркування, як кожне бачить, жадають, щоб найманий робітник завжди бажав бути найманим робітником. Але в тім то й діло, що революція ставить питання не про «право» бути найманим робітником, а про «право» *спекатися обов'язку* бути найманим робітником.

Таким чином, політична фаза революції полягає не в тім, що нова кляса запосідає стару машину, лишаючи її цілою, а в тім, що вона більше чи менше (залежно від того, яка кляса йде на зміну старого суспільства) *руйнує її, будуючи свою нову організацію, себ-то по-новому комбінує речі й людей, по-новому систематизує відповідні ідеї.*

Третім ступінем революції є революція економічна. Вона полягає в тім, що нова кляса, взявши владу, використовує цю владу як вісь економічного перевороту, доламуючи продукційні відносини старого типу та допомагаючи будуватися відносинам, що стигли в недрах старого ладу в *суперечності* з ним. Ось як малював *Маркс* цю добу революції, розглядаючи революцію *пролетаріята.* «Пролетаріят, — писав він, — використовуватиме своє політичне панування для того, щоб вирвати (nach und nach zu entreissen) у буржуазії весь капітал, щоб централізувати в руках держави, себ-то організованого в командну клясу пролетаріята, всі засоби продукції і щоб по можливості збільшувати масу продукційних сил (останнє, як бачимо, приходить пізніше і належить саме до дальшого періоду, *Н. Б.*). Це, звичайно, може відбуватися лишень через деспотичне втручання в право власности і в буржуазні продукційні відносини, отже, через заходи, що хоч і будуть економічно недосконалими й нераціональними (unhaltbar), але які в ході розвитку виходять за свої власні межі (über sich selbst hinaustreiben) і стають неминучими, як засоби для перевороту в усім способі продукції». («Комуністичний Маніфест»). В другому місці «Маніфесту» Маркс говорить про пролетаріят, який, «як командна кляса, *силою* (gewaltsam) касує старі продукційні відносини.»

Тут перед нами повстає одне важливе й істотне питання: *як*, у типовім випадкові, відбувається й неминуче мусить одбуватися це перетворення, ця реорганізація продукційних відносин.

Старе соціяль-демократичне розуміння цієї справи було дуже простим. Нова кляса, в пролетарській революції — пролетаріят, знимає командний у продукційному процесі «вершечок», кажучи йому: «гетьте дурні!»; «дурні» йдуть собі геть, потроху підштовхувані пролетаріятом, котрий здобуває цілісінький і готовісінький, вистиглий до кінця в лоні капіталістичного Авраама суспільний апарат продукції. Над ним пролетаріят становить свій «вершечок», — і справу полагоджено: продукція йде без зупинок, безперервність продукційного процесу не порушено, а все суспільство пливко суне рівним шляхом до розгорнутого соціялістичного ладу. Погляньмо, однак, уважніше на революцію в продукційних відносинах. Чим, посамперед, суть ці відносини з точки погляду процесу праці? Вони являють собою не що інше, як сукупний людський трудовий апарат, систему взаємно звязаних одне з одним людей, звязаних, як знаємо, на *певний кшталт.* Але крім того,

— і це має для нас особливе значіння, — трудові функції ріжних людських груп у клясовім суспільстві *зрослися з їхньою клясовою ролею.* Тому переміщення кляс є в більшій чи меншій мірі *руйнуванням* старого трудового апарату і будуванням *нового*, так само, як і в політичній фазі революції. Само собою зрозуміло, що від цього *на де-який* час неминуче продукційні сили підупадають: всяка перебудова вимагає своїх витрат. Так сáмо зрозуміло, що ступінь руйнування старого апарату, глибина *ламання* залежить у першу чергу від того, як великим є клясове переміщення. В буржуазних революціях, напр., командна влада в продукції переходить від однієї групи власників до другої; принцип власности зберігає силу, пролєтаріят лишається на тім же місці, де й був. Отже, тут ламання й руйнування старого значно менше, а ніж у тім випадкові, коли на верх піраміди продирається найнижча її верства — пролєтаріят. Тут неминуче трапляється велетенський струс. Колишній звязок: буржуазія — велика інтелігенція — пролєтаріят, *лопає*. Пролєтаріят лишається майже один: проти нього — всі. Звідси неминуча тимчасова продукційна дезорганізація, що треває доти, доки пролетаріят не розставить людей по-іншому, не звяже їх *іншого* типу звязком, себ-то — доки не створиться *нова* структурна рівновага суспільства.

Це твердження висунуто автором цієї праці в книжці «Економіка переходової доби» (див. особливо III розділ), до якої ми й відсилаємо товаришів, охочих докладніше обізнатися з розвинутими там з цього приводу міркуваннями. Тут до речи буде лишень зробити кілька додаткових уваг. По-перше, до якої міри таку гадку можна визнати за ортодоксальну. Ми думаємо, що *Маркс* саме так і дивився на справу. Цікаво, що Маркс уживав тут тих же висловів, як і спривоДу руйнування держави. Він писав, що оболонка капіталістичних продукційних відносин «вибухає» („wird gesprengt". Див. „Das Kapital", Volksausgabe, I., S. 691); в інших місцях він говорить про «росклад» і «новостворення» („Auflösung" und „Neubildung"). Зрозуміло, що «вибух» *продукційних* відносин не може не зачіпати «безперервности продукційного процесу», що було б, звичайно, значно приємнішим. Дуже можливо, що в нерозвиненому вигляді ця думка виглядає у Маркса й тоді, коли він говорить про те, що «деспотичне втручання» пролєтаріята є економічно «нераціональним» (unhaltbar), але що воно, так би сказати, відшкодовує себе *згодом*. По-друге. Нам роблено було купу закидів «від нової економічної політики» в Росії. Закиди вказували, що ми подавали в «Економіці» небезстороннє виправдування (апологію) руської комуністичної партії, котра, мовляв, по-дурному товкла посуд. А тепер, мовляв, життя довело, що руйнувати апарат не можна було, і що тепер ми плохі

й смирні, як шайдеманівці. Іншими словами: руйнування капіталістичного продукційного апарату було *фактом руської дійсности*, а зовсім не загальним законом революційного переходу від одної форми суспільства (капіталістичної) до другої (соціялістичної). Цей «закид» одверто грунтується на справді блаженнім нерозумінню справи. Руські робітники могли пустити капіталістів і ін. *тільки* після того, як в *основі* гаразд намняли їм ребра і зміцніли самі, себ-то після того, як в істотних рисах створено було умови нової суспільної рівноваги. Наші ж критики хочуть кінець перенести на початок. Адже ж і в апарат держави (напр., в армію) ми в Росії пускаємо величезні кадри офіцерства і ставимо їх на командні посади. А чи могли б ми робити це на початку революції? А чи могли б ми не руйнувати старої *царської* армії? Тоді не робітники командували б офіцерами, а офіцери командували б робітниками, що як найкраще доведено практикою міністрів Шайдемана — Носке в Німеччині, Отто Бауера-Реннера — в Австрії, Вандервельде — в Бельгії і т. д. По-третє. Нова економічна політика в Росії на $^{9}/_{10}$ походить з селянського характеру країни, себ-то з специфічно-*руських* умов. По-четверте. Само собою зрозуміло, що у нас мова йде про *типову* ходу подій. В *особливих* же умовах може бути й таке, що руйнування й не будуть потрібні: напр., коли пролєтаріят переможе в великих державах, — тоді, можливо, буржуазія з усім своїм апаратом буде по інших державах просто капітулювати.

Викладена вище точка погляду зовсім не вимагає, щоб усе роспорошувалося на окремих людей. Вона встановлює, що ріжні ієрархічні верстви людей відходять одна від одної: *пролєтаріят* одривається від інших верств (технічної інтелігенції, буржуазії і т. д.), але сам він, як сукупність людей, навіть міцніше злучується, принаймні в своїй значній частині. Це й є основою *нових* продукційних відносин (ми попереду бачили вже, що «усуспільнена праця», себ-то, найбільше, пролєтаріят, і є тим, що «вистигло» в рямках старого «економічного режиму»).

Нарешті, четвертою (і останньою) фазою революції є *революція технічна*. Після того, як досягнуто нової суспільної рівноваги, себ-то створено нову тревалу оболонку продукційних відносин, що може служити формою *розвитку* продукційних сил, з певного моменту починається їхній прискорений розвиток: перешкоди зламано, рани від соціяльної кризи загоєно, починається нечуване піднесення. Заводять у вжиток нові знаряддя, підводять новий технічий фундамент — відбувається технічна революція. А далі починається «нормальна», «органічна» доба розвитку нової суспільної форми, що створює собі відповідну психологію і ідеологію.

Спробуймо тепер підвести підсумки. Вихідною точкою революційного розвитку стало, як ми бачили, порушення рів-

новаги між продукційними силами і продукційними відносинами. Це виявляється порушенням рівноваги між ріжними частинами продукційних відносин. В свою чергу порушення рівноваги тут спричинюється до порушення рівноваги між клясами, виявляючись перш за все руйнуванням психології горожанського миру. Далі відбувається гостре порушення політичної рівноваги й її відновлення на новій основі, далі гостре порушення економічної структурної рівноваги і її відновлення на новій основі, а потім — підведення нового технічного фундаменту. Так суспільство починає жити на новій життєвій базі, і всі істотні життєві його функції одягають на себе інше історичне вбрання.

§ 48. **Закономірність переходової доби і закономірність занепаду:** Досліджуючи процес революції, що є не чим іншим, як процесом переходу суспільства з одної його форми в другу, ми прийшли до висновку, що, почавшися з сутички між продукційними силами і продукційними відносинами, цей процес проходить ріжні фази *від* ідеології до техніки, себ-то йде ніби в оберненім порядкові.

Щоб зрозуміти, в чім тут справа, розгляньмо посамперед один конкретний приклад, знов таки з пролєтарською революцією.

Гайнрих Кунов, новий критик Маркса, ставить поруч двоє таких місць (одне зо «Злиднів філософії», друге з «Комуністичного Маніфесту»). В першому сказано: «Робітнича кляса в ході розвитку замінить буржуазне суспільство такою асоціяцією, де буде виключено кляси й суперечності між ними, де не буде більше політичної влади у власнім розумінню слова (propre-ment dit), бо політична влада є як раз офіціяльним виявленням суперечностей в осередкові буржуазного (*civile*) суспільства» (*Marx*: „Misère de la philosophie". Ed. Giard et Brière). В другому місці Маркс так малює ходу подій: «Коли пролєтаріят організується (sich vereint) в боротьбі проти буржуазії як кляса, робить себе через революцію командною клясою і, як командна кляса, силою касує старі продукційні відносини, то вкупі з цими продукційними відносинами він касує й умови існування клясових суперечностей взагалі, а таким чином і своє власне панування, як кляси».

З цього приводу п. Кунов (l. c. B. I, S. 321) вибухає такою тирадою: «Це (себ-то місце з «Ком. маніфесту», *Н. Б.*) соціологічно є майже повною протилежностю (fast eine Umkehrung)

наведеній вище фразі зо «Злиднів філософії». Там (себ-то в «Злиднях», *Н. Б.*) спочатку відбувається шляхом соціяльної еволюції знищення (Aufhebung) поділу на кляси, і тільки згодом, силою того, що тим самим падає база старої політичної влади, відбувається й її політичне (!) здобуття. В «Комуністичнім Маніфесті», навпаки, здобуття державної влади відбувається на початку, згодом іде шляхом уживання цієї влади перекидання (Umsturz) капіталістичних продукційних відносин, а далі, шляхом їхнього відпадання в низці ступінів (durch deren Wegfall in weiterer Reihenfolge), — зникання клясових протилежностей і вкупі з тим, кінець кінцем, знищення кляс взагалі». Таким чином Кунов стверджує, що в «Злиднях» Маркс — учений еволюціоніст, а в «Маніфесті» — химерний революціонер. Пан Кунов безсоромно фальшивить, бо ж він добре знає, що «Злидні» закликають до «кривавої боротьби» («Крівава боротьба або небуття. Так і тільки так ставить питання історія»). Але погляньмо на суть справи. В першому місці у Маркса мова йде про добу *після* здобуття влади і про відмирання влади *пролетаріята*. Ні про яке «політичне здобуття» там і не згадано. Пролетарську ж владу з самого початку визнається за величину, що згодом має зникнути. Те ж і в Комуністичному Маніфесті. Таким чином не підлягає сумнівові, що Маркс визнавав здобуття політичної влади (себ-то руйнування старої державної машини і організацію *своєрідної* нової) умовою перевороту в продукційних відносинах, робленого шляхом насильничої «експропріяції експропріяторів». Отже й тут бачимо «обернений порядок». Аналіза йде не від економіки, а від політики до економіки. Бо й справді, як що продукційні відносини змінюється зброєю політичної влади, то, значить, і тут політика зумовлює економіку. То чи ж не має рації Кунов по суті, коли каже, що тут ми маємо соціологію, протилежну дійсній соціології Маркса?

Розуміється, ні. Звичайно, він просто реформістично підроблює Маркса, оперуючи як досвідчений фальшивомонетчик.

Справді. Неможливо ж закривати очі на *вихідний пункт* усього процесу. Де лежить цей вихідний пункт? В конфлікті між розвитком продукційних сил і майновими відносинами. *Це* є основою процесу, вихідною точкою всієї суспільної переорганізації. Коли процес спинює свій шалений біг? Тоді, коли встановлюється нова структурна рівновага суспільства. Іншими словами: революція починається тому, що майнові від-

носини стали кайданами розвиткові продукційних сил; революція, картинно кажучи, «виконує своє завдання», коли створюються *нові* продукційні відносини, що можуть служити формами розвитку продукційних сил. Що ж лежить між цими двома моментами? *Обернений вплив надбудов.*

В попередніх розділах ми бачили, що надбудови — зовсім не звичайна «пасивна» частина суспільного процесу: це теж певна сила. Сперечатися проти цього — сміх, і навіть п. Кунов не зважить це спростовувати. А як раз тут і відбувається не що інше, як ростягнутий у часі процес оберненого впливу, а ця ростягнутість походить з катастрофічности всього процесу, з порушення всіх звичайних функцій. В так звані «нормальні» часи всяка суперечність між продукційними силами й економікою і т. д. хутко залагоджується, хутко впливає на надбудову, надбудова знов на економіку й продукційні сили, і знов починається коло і т. д., і т. д. Тут же це взаємопристосовування ріжних частин суспільного механізму йде страшенно повільно, болізно, з безліччю жертв; бо ж і самі суперечності тут — це суперечності велетенського масштабу. Тому не дивно, що процес оберненого впливу надбудов (політична ідеологія — здобуття влади — вживання цієї влади для перетворення продукційних відносин) ростягається, заповнюючи цілу історичну добу. В цьому й полягає *своєрідність переходової доби*, цілком незрозуміла п. Кунову.

І тут треба мати під увагою ось що. Всяка надбудовна сила, в тім числі й концентрована могутність кляси, її державна влада, є *силою.* Але ця сила *не безмежна.* Жадна сила не може зробити того, що є понад неї. Чим же *обмежено* політичну силу нової біля влади кляси? Її обмежено сучасним їй станом економічних відносин, отже — і продукційних сил. Іншими словами: *зміна в економічних відносинах, що її можна здобути силою політичної зброї, залежить сама від попереднього стану економічних відносин.* Це найкраще можна пояснити на прикладі руської пролетарської революції. Робітнича кляса взяла в жовтні 1917 року владу в свої руки. Але вона не могла й думати про те, щоб, напр., централізувати й соціялізувати дрібно-буржуазне господарство, зокрема, господарство селянське. А в 1921 році вияснилося, що руська економіка ще більш уперта, і що сил пролетарської машини вистачає лишень на те, щоб держати соціялізованою тільки велику промисловість, та й то не всю.

Тепер звернім нашу увагу ось на який бік справи. Вище ми бачили, що революційний процес перебиває розвиток продукційних сил; більш того, на де-який час він навіть *знижує* рівень цих продукційних сил. Нам треба можливо докладніше вияснити собі зміст і значіння цього явища.

Неорганізоване суспільство, найбільш яскравим зразком якого є товарово-капіталістичне суспільство, розвивається завжди скоками. Кожне тепер зна, що з капіталізмом, напр., звязано війни й промислові кризи. Кожне тепер зна, що ці війни й ці кризи це, як говориться, — «неодмінна приналежність» капіталістичного ладу. Іншими словами: як що існує капіталізм у своїм розвиткові, то неодмінно існують і кризи та капіталістичні війни. Це «природній закон» капіталістичного розвитку. Чим же є цей закон, як що поглянути на нього з точки погляду продукційних сил суспільства? Візьмім спочатку кризи. Що трапляється під час криз? Під час криз стають підприємства, зростає безробіття, скорочується продукція, руйнується й гине багато підприємств, здебільшого дрібних, іншими словами, *частково руйнуються продукційні сили*. А в той же час, поруч цього, підвищуються *організаційні форми* капіталізму: міцніють найбільші підприємства, зростають трести і інші могутні монополістичні союзи. Що відбувається після кризи? Нове коло розвитку, нове піднесення на *новій* основі у вищих організаційних формах, що дають *більший* розмах розвиткові продукційних сил. Таким чином ціною кризи й витрати продукційних сил під час неї — купується можливість дальшого розвитку.

Так само буває до певної межі і з капіталістичними війнами. Вони — виявлення капіталістичної конкуренції. Вони теж викликають тимчасовий підупад продукційних сил. Але після них держави буржуазії заокруглялися, великі ставали ще більшими, проковтнувши дрібних: капіталізм централізувався в світовому масштабі, здобував ширше поле для експлоатації, рямки для розвитку продукційних сил після тимчасового підупаду розсовувалися, ще хутчій ішов процес нагромаджування. Таким чином можна сказати, що можливість *розширеної відпродукції* і тут купувалася ціною тимчасового *підупаду* продукційних сил.

Той же самий закон придається й для більшого масштабу, яким ми міряємо розвиток суспільства. Ми вже знаємо, що значіння революції полягає в тім, що вона нищить *перешкоди* розвиткові продукційних сил. Але, як це не дивно, нищачи цю

перешкоду, вона тимчасово нищить і частину продукційних сил. І цього так само не можна уникнути, як не можна уникнути й криз за капіталізму.

Руйнацький вплив революції («витрати революції») складається з кількох величин:

1. *Фізичне нищення елементів продукції*: Сюди повинно врахувати всяке нищення річей і людей у процесі горожанської війни. Бо кожному зрозуміло, що коли роблять з вагонів барикади і забивають людей (а горожанська, клясова війна потрібує таких жертв неодмінно), то це є руйнуванням продукційних сил. Нищення машин, фабрик, залізниць, худоби і т. д.; нищення й плюндрування засобів продукції саботажем, брак ремонту від невідновлення потрібних частин і т. д.; зменшення робітників у війні, зменшення інтелігенції і інше, — все це належить до фізичного нищення продукційних сил.

2. *Погіршення якости елементів продукції.* Сюди належить зношування машин за браком ремонту й відпродукції; фізичне виснаження робочої сили (робітників, інтелігенції і т. д.) і перехід на сурогати (гіршій метал, заміна чоловічої праці жіночою й дитячою, міщанський елемент на фабриці і т. д.).

3. *Розклад звязку між елементами продукції.* Це найбільшої ваги причина соціяльно революційного розвалу. Сюди належить та дезорганізація продукційних відносин, за яку йшла мова в тексті (розклад звязку між пролетаріятом — з одного боку, технічною інтелігенцією й буржуазією — з другого; розклад капіталістичних організацій, розклад звязку між містом і селом і т. д., і т. д.). Тут продукційні сили (себ-то речі й люде) фізично не знищуються, а *випадають з процесу продукції* (речі стоять, люде не працюють). Сюди ж треба врахувати й ті витрати, що походять з початкового «невміння» нової кляси будувати свої організації («помилки» і т. д.).

4. *Перерозподіл продукційних сил у бік непродуктивного споживання.* Сюди належить перехід значної частини продукційних сил на військову роботу: продукція гармат, рушниць, армійського вбрання і інших предметів постачання армії (див. про все це в «Економіці перехідової доби», розд. VI).

Подані вище приклади взято з пролетарської революції. Але легко бачити, що те ж самісіньке буває і в кожній революції, тільки сума витрат у революціях буржуазних виходить, загалом беручи, меншою.

Історія цілком стверджує ці теоретичні тези. Так, селянські війни в Німеччині спричинилися до велетенського розвалу; французька революція з її фінансовою кризою, неймовірною дорожнечею, голодом і т. д. — так само. Горожанська американська війна одкинула Сполучені Держави принаймні на 10 років назад. А далі, після суспільної реорганізації, через певний протяг часу починається піднесення, що йде значно швидче, ніж звичайні піднесення передреволюційної доби:

суспільство знайшло більш сприятливу оболонку для своїх продукційних сил.

Так от, *перехід суспільства з одної його форми в другу супроводиться тимчасовим зниженням продукційних сил, без чого стає неможливим дальший їхній розвиток.*

Від закономірности переходового часу закономірність *занепаду* відріжняється тим, що тут нема переходу до *вищої* форми господарства; тут занепад продукційних сил тягнеться доти, доки суспільство не струснеться від якоїсь зовнішньої сили, або доки воно не знайде своєї рівноваги на зниженій основі, після чого починається новий підупад або довготревалий стан застою, але ж ніяк не вища форма економічних відносин.

Коли ми аналізуємо причини занепаду, то загалом бачимо, що відповідні йому майнові відносини не можуть бути прорваними: тому вони лишаються кайданами розвитку, що давлять назад на продукційні сили, котрі, так би сказати, весь час «відходять». Це може бути, напр., в такім випадкові, коли в революції сили кляс у боротьбі приблизно рівні, чому жадна кляса не може перемогти і все суспільство гине. Тут конфлікт між продукційними силами й продукційними відносинами продетермінував певним чином волю кляс, але революція не перейшла за межі своєї першої фази. Кляси змагаються, ніхто не здолає перемогти, продукція завмирає. А то може бути таке становище, коли кляса-переможець не подужає впоратися з завданнями, що лягли на її плечі. А ще ми можемо уявити собі, що до революції не дійшло. Але розвиток продукційних сил переходить у такім оточенню, коли утворилося цілком особливе групування кляс: цілком паразитична гнобительська кляса і до нестями затуркана пригнічена кляса. Тоді й революції не буде: буде раніше чи пізніше безпосереднє, можна сказати, «безкровне» гниття й занепад. Нарешті, може бути й мішаний тип. В усіх цих випадках ми бачимо, що розвиток продукційних сил призводить до такої економіки і до таких «надбудов», обернений вплив яких паралізує розвиток продукційних сил і жене їх у прірву. А коли «відходять» продукційні сили, то, само собою розуміється, знижується й рівень усього цілокупного суспільного життя.

Прикладом суспільного занепаду можуть бути Греція й Рим, пізніш Еспанія й Португалія. Забезпечені рабами, добуваними в безперервних війнах, командні кляси оберталися в паразитів вкупі з частиною вільних громадян. Їхня техніка дозволяла їм вести війни, зумовлювала від-

повідну економіку; економіка породжувала певний державний лад; але матеріяльне становище кляс зумовлювало їхній побут, їхню суспільну психологію (паразитичного звироднїння у гнобителів, звироднїння від тупоти й затуркапости у пригнічених). Така надбудова давила на базу й на продукційні сили, зріст яких припинився, а згодом став негативною величиною. Замість цього цілком зрозумілого пояснення знаходимо у більшости дослідників неймовірну плутанину. Зразком такої плутанини є напр., «найновіша» книжка *П. Біцілі*: «Занепад Римської Імперії». Казанський проф. *Васильев*, що в своїй уже цитованій нами праці дає огляд усіх теорій занепаду античного світу, визнає потрібним висунти біологічну теорію звироднїння. Звироднїння командної кляси, на думку проф. *Васильева*, є необхідним наслідком усякої культури і природній (з де-якими застереженнями) кінець: суть справи тут у тім, що фізична праця заступається нервною, нервна система розвиває свої потреби і настає біологічне звироднїння. В звязку з цим п. *Васильев* гадає, що матеріялістичне *марксистське* розуміння історії повинно оступитися перед матеріялістичним *васильевським* розумінням, значно «глибшим»; п. *Васильев* вказує, що поступ суспільних наук ішов саме таким шляхом: спочатку аналізовано ідеологію, потім політику, потім соціяльний лад, потім — економіку (Маркс). Тепер треба ще дужче поглибити дослід і перейти до матеріяльної природи людини, до її фізіологічної природи, одмінювання якої й є «істотою» історичного процесу. Що матеріяльна природа людини одмінюється — це правда. Але коли виходити за межі *суспільної* закономірности, то від біології повинно переходити вже до фізики й хемії. Отже, помилка п. Васильєва стає тут наочною одразу. Справа в тім, що закономірності *суспільної* науки повинні бути *суспільними* закономірностями. І коли ми хочемо пояснити *суспільні* властивості матеріяльної природи людини, то нам доводиться вияснити, під впливом яких *суспільних* причин одмінювалася фізіологія (а також і психологія) людини. І тут ми прийдемо до того, що цей бік справи зумовлюють посамперед умови матеріяльного побуту, себ-то становище даних груп у продукції. Отже, п. *Васильев* зовсім не «поглиблює», а навпаки, йде назад. По суті його теорія є стара-прастара теорія про неминучу старість людського роду. Крім того, що вона безплідна, бо грунтується на звичайній аналогії з організмом, вона не може також пояснити найпростіших річей: чому, напр., тонша европейська культура не гинула, а Рим загинув? Чому Еспанія «занепала», а Англія ні? і т. д. Загальними місцями про звироднїння нічого пояснити не можна, посамперед з тої простої причини, що звироднїння це є тільки продуктом суспільних умов. Аналіза цих останніх тільки й може дати вірний підхід до справи.

Аналіза закономірности переходової доби та доб занепаду добре освітлює також і дуже «страшне» питання: а чим саме зумовлюється розвиток продукційних сил? Під чиїм впливом вони одмінюються? Не тяжко бачити, що вони одмінюються *під оберненим впливом бази й усіх надбудов. Маркс* сам добре це бачив. Так, у III томі «Капітала»

(B. III, I. S. 56). він пише, що «розвиток продукційних сил пояснюється (führt sich zurück) суспільним характером приведеної в рух праці (der in Tätigkeit gesetzten Arbeit); поділом праці в осередку суспільства; розвитком духовної праці, а саме — природничих наук». Властиво кажучи, на цім, звичайно, справа не обмежується. Маркс вибрав тільки найповажніші фактори, що впливають на продукційні сили в промисловості. Але — скажуть нам — чому ж тоді ви танцюєте від грубки? Та тому — відповімо ми знов і знов — що які б процеси взаємодії в осередку суспільства не одбувалися, завжди кожного даного моменту внутрішньо-суспільні відносини, скільки ми беремо суспільство в його рівновазі, відповідатимуть тому відношенню, що існує між суспільством і природою.

§ 49. **Розвиток продукційних сил і матеріялізація суспільних явищ («нагромаджування культури»).** Коли ми розглядаємо процес продукції й відпродукції при *зрості* продукційних сил, то спостерігаємо один загальний закон, а саме: при зрості продукційних сил чим раз більша частина праці витрачається на продукцію засобів продукції. За допомогою цих чим раз багатших засобів продукції, що входять у суспільну *техніку*, значно менша частина праці, ніж попереду, дає незмірно більшу кількість ріжноманітних пожиточних продуктів. При ручній праці на виготовлення засобів продукції витрачалося порівнююче небагато часу. З цими нещасними саморобними ручними знаряддями працювали люде в поті чола свого і мали злиденну продуктивність праці. Навпаки, в розвиненім суспільстві величезна частина суспільної праці йде на те, щоб виробити могутні знаряддя праці — машини й апарати, щоб витворити інші велетенські засоби продукції, на зразок колосальних фабричних будівель, або портів, або електрифікації копалень і т. д. На *цю* роботу витрачається більша кількість людських сил. Проте ж за допомогою цих нових могутніх засобів продукції жива праця стає нечувано продуктивнішою: «попередні витрати» вертаються з великим баришем.

В капіталістичнім суспільстві цей закон знаходить собі виявлення в відноснім зростові постійного капіталу порівнююче з капіталом перемінним. Та частина капіталу, що йде на будування фабричних будівель, на машини і т. д. зростає швидче, ніж та його частина, що йде на робітників. Або ж іншими словами: при розвиткові продукційних сил в капіталістичнім суспільстві постійний капітал зростає хутчій, ніж капітал перемінний. Ще інакше можна це формулювати так: при розвиткові продукційних сил продукційні сили суспільства повсякчас

росподіляються так, що чим раз більша їхня частина знаходить собі місце в галузях, що виробляють засоби продукції.

Отже, зріст продукційних сил, нагромадження влади людини над природою виявляється в тім, що чим раз більшої «властивої ваги» набувають *речі*, мертва праця, суспільна техніка.

Спитаймо тепер себе, чи нема часом подібних явищ і в інших царинах суспільного життя? Це питання ми маємо право поставити ось чому. Вище ми вже бачили, що надбудовна праця є теж праця, тільки що вилучена, віддиференційована з матеріяльної праці. Ми бачили також, що структура надбудов має в собі і річево-матеріяльні елєменти, і ідеологічні у власнім розумінню цього слова. Як же відбувається тут нагромадження цієї «духовної» культури? Чи нема тут подібности до матеріяльного процесу продукції, і коли є, то в чім вона виявляється?

Забігши трохи наперед, ми скажемо: *подібність є, і виявляється вона в тім, що суспільна ідеологія матеріялізується, застигає в речах, накопичується теж у цілком матеріяльних предметах.* Справді, пригадаймо, з чого, з яких джерел відбудовуємо ми стародавні «духовні» культури? З так званих «пам'ятників» минулих епох: з залишків стародавніх бібліотек, з книжок, написів, глиняних табличок, статуй, картин, храмів, зо знайдених музичних струментів, з тисяч інших *річей*. Ці речі являють нам ніби застиглу, матеріялізовану ідеологію далеких епох, і ми з цих річей з досконалостю можемо здати собі справу і про психологію їхніх сучасників, і про їхню ідеологію, — так само, як і з залишків знарядь праці ми здаємо собі справу про ступінь розвитку продукційних сил, а почасти й про економіку цих епох. Зазначмо собі ще ось що. В надбудовній праці, в ідеологічній праці дуже часто засоби *споживання* бувають одночасно й засобами дальшої *продукції*. Погляньте, скажім, на картинну галерію. Картини тут — засоби втіхи, продукти споживання для публіки, яка на них дивиться. Але в той же час це засоби продукції, хоч правда й не такі, як пензлі або полотно, та все ж таки своєрідні засоби продукції. Бо ж з них *вчаться* дальші покоління. Коли виникає нова мистецька школа, новий «напрямок» у малярстві, він зовсім не падає зо стелі: він виростає з минулого, навіть тоді, коли він нещадно лає, «одкидає» й руйнує стару ідеологічну систему. З нічого нічого й не робиться. Як у царині політики під час революцій стара держава руйнується, але нова є до певної міри

інакшим сполученням старих елєментів, так само буває і в ідеології. Навіть після величезних перерв ми спостерігаємо спадковість і звязок з минулим: нове будується зовсім не на чистій «голій землі». Картини для малярів є засобом продукції, нагромадженим мистецьким досвідом, концентрованою ідеологією, від якої в цій царині починається всякий дальший рух.

Цьому можна заперечити, скажім, так: та й дурниці ж бо ви плетете! Що спільного має висока християнська наука з матеріяльними знаками, чорною фарбою наведеними на папері або на пергаменті? Що спільного має вона зо свинячою шкірою, з якої зроблено оправу євангелії? Що є спільного між науковою ідеологією, як такою, і горою паперового сміття, зібраного в бібліотеках? Не можна ж не бачити ріжниці між ідеологіями, цим тендітним продуктом колєктивного розуму людей, і такими мугирними матеріяльними предметами, напр. як книжка з матеріяльного боку — як *річ*!

Всі подібні міркування грунтувалися б на непорозумінню. Звичайно, ані папір сам собою, ані фарби, ані свиняча шкіра не мали б для нас значіння, коли б ми не брали їх у їхньому *суспільнім* буттю.

В § 36 нашої книги ми бачили, що й машина, взята по-за суспільними звязками, є звичайним шматком металу, дерева і т. д. Але вона має ще *суспільне* буття, скільки люде вживають її, як машини, в процесі праці. Так же само й книга: крім фізичного буття, як шматка паперу, вона має ще й суспільне буття: її дешифрується, як книгу, в процесі читання. І тут вона виявляє себе саме як концентрована ідеологія, як засіб ідеологічної продукції.

Коли ми з цього боку підійдемо до питання про нагромадження духовної культури, то легко побачимо, що це нагромадження справді відбувається в річевих формах, сказати б, одкладається в згуслім матеріяльнім вигляді. І що «багатшою» є царина духовної культури, то величнішою, ширшою є царина цих «матеріялізованих суспільних явищ». Картинно кажучи (і пам'ятаючи, що це лишень аналогія), річевий кістяк духовної культури являє собою «основний капітал» цієї культури, що є тим більшим, чим вона багатша, що́ «в кінцевім рахункові» залежить знов таки од рівня розвитку матеріяльних продукційних сил. Наївні написи, маски, примітивні ідоли, малюнки на каменях, пам'ятники мистецтва, сувої папірусів з рукописами, пергаментні «книжки», храми й астрономічні обсерваторії, глиняні таблички з текстом, а пізніше — галєрії, музеї, наукові

постійні вистави, ботанічні й зоологічні сади, колосальні бібліотеки, лабораторії, газети, друковані книжки і т. д., і т. д. — все це нагромаджений матеріялізований досвід людства. В нових книжних полицях з новими книжками, що повсякчасно додаються до попередніх, наочно виявляється співпраця багатьох поколінь, що безперервно йдуть одне за одним.

Ми тепер так призвичаїлися до явищ із цієї царини, що не зауважаємо історичних меж. Біжуча психологія й ідеологія, напр., застигає в *газеті*. Тим часом газета — нове явище, що виникло, приблизно, лишень у XVII віці. Правда, значніші державні відомості вивішувано було («публіковано») ще в старому Римі і в Хині (VIII вік після Н. Х.), але це була мізерія (див. *K. Bücher*: „Das Zeitungswesen" in „Kultur der Gegenwart"). *Книга* теж, по суті справи, веде свою родословну лишень з часів винаходу друку. До цього були лишень папірусні сувої та пергаментні «кодекси», як найбільш удосконалені засоби фіксувати нагромаджений «розум віків», та глиняні таблички (Вавилон), що все ж таки накопичувалися в величезні бібліотеки (напр., славетна бібліотека Асурбаніпала, див. *R. Pietschmann*: „Das Buch" in „Kultur der Gegenwart"). Бібліотеки (*Ляйбніц* звав їх «скарбницями всіх багатств людського духу») подибуємо, таким чином, ще за сивої старовини, і їхнім залишкам, найбільше, завдячуємо ми роскриттям багатьох і багатьох таємниць давноминулого часу (коротко про бібліотеки див. „Die Bibliotheken" von *Fritz Milkau*, там само); таким є значіння вже згаданої бібліотеки Асурбаніпала (VII вік до Н. Х.) або американських бібліотек найдавніших жерчеських шкіл (третє тисячоліття до Н. Х.)! «Між усіма науковими закладами — слушно пише *Hermann Diels* („Die Organisation der Wissenschaft", там само) — з давніх давен бібліотеки визнано найповажнішим і найпотрібнішим засобом для зберігання, поширення й розвитку культури та для доповнення недовговічного viva vox (живого голосу) учителів». (S. 639). Зрозуміло, що таку ж ролю в мистецтві грають «пам'ятники мистецтва», колекції, музеї, храми і т. д.

Отже, нагромадження духовної культури одбувається не тільки в формі підвищення психології й ідеології, що існують лишень у головах людей, а й у формі *нагромадження річей.*

§ 50. **Процес відпродукції суспільного життя в його цілому.** Тепер ми можемо коротко підвести підсумки.

Між суспільством і природою повсякчасно відбувається «міна матерій» — процес суспільної відпродукції, процес циклічно відновлюваної праці, який знов і знов відновлює спожите та з розвитком продукційних сил поширює свою базу, даючи суспільству можливість повсякчасно розсовувати межі свого життя.

Але процес продукції матеріяльних продуктів є в той же час і процесом продукції певних економічних відносин. «Капіталістичний процес продукції, — каже Маркс, — розглянутий як щось ціле, себ-то як процес відпродукції, витворює не тільки товари, але крім того продукує та відпродуковує й саме відношення, що зветься капіталом, себ-то — з одного боку — капіталіста, з другого — найманого робітника». (*Karl Marx*: „Das Kapital", B. I., S. 541 гамб. вид. 1903 р.). Ця формула Маркса є вірною не тільки для капіталістичного способу продукції: вона є вірною взагалі. Коли ми напр., візьмемо античне рабське господарство, то кожний продукційний цикл буде полягати в тім, що рабовласник одержуватиме свою частину, раб — свою; що рабовласник і в новому циклі виконуватиме свою ролю, раб — свою; що в випадкові поширеної відпродукції зміна буде лишень у тім, що частина рабовласника, його могутність, число його рабів, маса створюваної ними додаткової праці буде більшою. Так процес матеріяльної відпродукції є в той же час і процесом відпродукції тих продукційних відносин, тої історичної оболонки, в рямках якої він одбувається. З другого боку, процес матеріяльної відпродукції є процесом безперервної відпродукції відповідних робочих сил. «Сама людина, — писав Маркс, — коли розглядати її як вміщення робочої сили (als blosses Dasein von Arbeitskraft), є річчю природи, все ж річчю (ein Ding), хоч і живою та свідомою буття; а сама її праця є річевим виявленням (die dingliche Aeusserung) її сили» (B. I., S. 165). Але в ріжні історичні доби, відповідно до техніки суспільства, способу продукції і т. д. бувають *своєрідні* робочі сили, себ-то робочі сили відповідної кваліфікації. Процес відпродукції повсякчасно відпродуковує цю кваліфікацію. Іншими словами: процес суспільної відпродукції відпродуковує не тільки речі, а й «живі речі», себ-то робітників певної кваліфікації; він відпродуковує також відносини між ними; в разі розширеного характеру відпродукції він робить виправлення, відповідні новому рівневі продукційних сил, розставляючи в такім випадкові не зовсім тих самих людей (бо потрібні нової кваліфікації нові «живі машини») і не зовсім по тих самих місцях трудового поля. Але він і не зачіпає (як що мова не йде про революційно-переходову добу) істотного визерунку продукційних відносин, повсячасно відновлюючи його лишень у чим раз ширшім масштабові.

Всяка робота вимагала до цього часу та поки що, силою спеціялізації, вимагає ще й досі певного *фізіологічного* типа. Тому, між іншим, можна навіть з зовнішнього вигляду пізнати вантажника, машиніста, прикащика, м'ясника, шпика і т. д. (про це див. *Л. Крживицкий*: «Профессиональные типы»), не кажучи вже про музиканта та людей «вільних професій». Таким чином не тільки психологія людей є *суспільною* їхньою психологією, а й фізіологічна їхня структура є *продуктом суспільного розвитку*: «впливаючи на природу, людина міняє свою власну природу». Те, що ми умовно називаємо «суспільною фізіологією», не може *протиставитися* економіці, бо це її (економіки) складова частина. Ріжниця тут ось яка: коли мова йде про економіку, то аналізують *звязки й тип* цих звязків між людьми, беруть їхнє матеріяльне відношення одне до одного; навпаки, те, що ми звемо суспільною фізіологією, є не звязок, а властивості *самих цих елементів*.

Але разом з процесом матеріяльної відпродукції обертається й уся велетенська машина суспільного життя цілком: відпродуковуються відносини кляс, відпродуковуються відносини державної організації, відпродуковуються відносини в сфері ріжних галузей ідеологічної праці. В цій загальній відпродукції всього суспільного життя повсякчасно відпродуковуються й *суспільні суперечності*. Часткові суперечності, порушення рівноваги від імпульсів з боку розвитку продукційних сил, завжди завдовольняються частковою перебудовою суспільства в рямках даного способу продукції. Що ж до *істотних* суперечностей, що походять з самої істоти даної економічної структури, то вони відпродуковуються на чим раз ширшій основі, доки не доростуть до таких розмірів, які неминуче призводять до катастрофи. Тоді завалюється вся стара форма продукційних відносин, і, як що суспільство розвивається, утворюється нова їм форма. «Розвиток суперечностей певної (einer) історичної форми продукції є ... єдиним історичним шляхом її розкладу (Auflösung) і утворення нової форми» (Neugestaltung. „Das Kapital", I., S. 454). Цей момент спричинює тимчасову перерву процесу відпродукції, його порушення, що знаходить своє виявлення в загибелі частини продукційних сил. Генеральна перебудова всього людського трудового апарату, реорганізація всіх людських звязків, призводить до нової рівноваги, і суспільство починає тоді новий всесвітно-історичний цикл свого розвитку, розширюючи свій технічний фундамент і нагромаджуючи урічевлений свій досвід, котрий що разу стає вихідним пунктом всякого поступу, руху вперед.

Як що сукупність ріжних кваліфікацій робочих сил наз-

вати *суспільною фізіологією*, то можна сказати, що процес відпродукції повсякчасно відновлює економіку суспільства, а тим самим і його фізіологію.

Література до VII розділу. *Плеханов*: Стаття проти Струве в збірникові «Критика наших критиков» (найкраща праця, присвячена аналізі продукційних відносин з точки погляду революції). *Р. Люксембург*: «Соціяльна реформа і революція». *К. Каутський*: «Соц. революція». *К. Каутський*: «Анти-Бернштайн». *Н. Кипов:* „Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie", B. I. *В. Зомбарт*: «Соціялізм і соц. рух». *Н. Ленін*: «Держава й революція». *Н. Ленін*: «Пролетарська революція й ренегат Каутський». *Н. Бухарин*: «Економіка переходової доби». *Гоелро*. «План электрификации России», вступна частина. *Hermann Beck:* Збірник: „Wege und Ziele der Sozialisierung". *Ю. Делевский* (ес-ер): «Социальные антагонизмы и классовая борьба в истории. Спб. 1910. *Маркс*, посамперед «До критики пол. економії», потім історичні твори.

РОЗДІЛ VIII.

Кляси й клясова боротьба.

§ 51. Кляса, стан, професія. § 52. Клясовий інтерес. § 53. Клясова психологія і клясова ідеологія. § 54. „Кляса в собі“ і „кляса для себе“ § 55. Форми відносної солідарности інтересів. § 56. Клясова боротьба і клясовий мир. § 57. Клясова боротьба і державна влада. § 58. Кляса· партія, ватажки. § 59. Кляси, як знаряддя суспільної траснформації. § 60. Безклясове суспільство будуччини.

§ 51. **Кляса, стан, професія.** Нам треба тепер спинитися трохи детальніше на питаннях про кляси і клясову боротьбу. З попереднього ми вже знаємо, яку величезну ролю грають кляси в розвиткові людського суспільства. Не дурно ж навіть суспільна структура в клясовім суспільстві зумовлюється саме тим, які кляси в ньому є, в якім відношенню одна до одної вони перебувають і т. д. Не дурно ж всяку більшу зміну в суспільнім життю так чи інакше звязано з клясовою боротьбою. Не дурно перехід суспільства від одної його форми до другої реалізується в шаленій боротьбі кляс. Саме тому й починали Маркс і Енґельс «Маніфеста Комуністичної Партії» словами: «Вся історія суспільства була до цього часу історією клясової боротьби».

Що ж таке кляса?

В попередньому викладі (див. вище, стор. 142 і далі) ми загалом уже дали відповідь на це питання. Тепер треба розглянути діло докладніше. Ми бачили раніш, що під суспільною клясою розуміють сукупність людей, що мають *подібне значіння в продукції і стоять у процесі продукції в однакових відносинах до інших людей, а ці відносини виявляються також і в речах* (засобах праці). Звідси походить і те, що в процесі росподілу продуктів кожну клясу об'єднано єдиним джерелом продукту, бо відносини *росподілу продуктів* зумовлено відносинами їхньої *продукції*. Робітники текстильники й маши-

ністи — не дві ріжні кляси, а *одна* кляса, бо до інших *людей* (інженерів, капіталістів) вони стоять в *однаковім* відношенню. Так само й власники вугільних копалень, цегелень і корсетних фабрик належать до однієї категорії кляс: бо, не зважаючи на фізичну неоднаковість річей, з якими їм доводиться мати діло, — відносно *людей* у процесі продукції вони мають однакове («командне») відношення, що виявляється і в речах («капіталі»).

Таким чином в основі клясового поділу суспільства лежать *продукційні відносини*. Нам треба тут приглянутися й до інших можливих і дуже поширених розвязань цього питання. Одним з таких ходячих поглядів є поділ на кляси в згоді з ознакою «бідности» та «багацтва». Коли одна людина має в кишені стільки от монет, а друга в два рази більше, то їх росписують уже до ріжних кляс. Тут під увагу береться або розмір посідання, або висота життєвого рівня. Один англійський соціолог (Д'Ет) виробив навіть цілу таблицю поділу на кляси: перша кляса, найнижча (босяки) — видатковий бюджет 18 шилінгів за тиждень, друга кляса — 25 шилінгів, третя — 45 і т. д. (див дуже старанно виконану й до того ж марксистську працю проф. *С. И. Солнцева*: «Общественные классы. Важнейшие моменты в развитии проблемы классов и основные учения», Томск, 1919, стор. 268 и дальші). Яким ні є звичайним такий погляд, але він цілком наївний і абсолютно хибний. З такої точки погляду, напр., в капіталістичному суспільстві довелося б робітника металіста або лінотипіста виключати з пролєтаріяту, зате ж селянина-бідака або ж ремесника — включати в робітничу клясу. Найбільш революційною «клясою» довелося б визнавати тоді люмпен-пролєтаріят, «пролєтаріят босячні», і на нього покладати надії, як на силу, що має здійснювати перехід до вищої форми суспільства. З другого боку, двох банкірів, з яких один у три рази багатший за другого, довелося б розсажувати на два ріжних клясових ослончики. А тим часом щоденний досвід доводить нам, що ріжні верстви робітників йдуть вкупі значно легше, ніж налагоджується спільна боротьба робітників і ремісників, робітників і селян і т. д. Селянин не почуває себе членом однієї кляси з робітником. І навпаки, два банкіри, хоч будь один з них у десять раз багатший за другого, почувають себе членами однієї теплої кумпанійки. «Обсяг гаманця — писав Маркс у «Злиднях філософії» — це чисто-кількосна ріжниця, якою двох індивідів *все однієї ж* кляси можна як найкраще нацькувати одного на одного». Ін-

шими словами, ріжниця в «багацтві» не може бути остаточною підставою для означення того, що таке кляса, хоч вона навіть у рямках все однієї ж кляси спричинюється до певного чину.

Другою дуже поширеною теорією є теорія, що за основу клясового поділу суспільства бере процес росподілу, себ-то дільбу суспільного *прибутку*. Коли говорити, напр., про капіталістичне суспільство, то росподіл прибутку на три істотних частини: зиск, ренту, заробітну плату дає підставу розмежування трьох кляс: капіталістів, землевласників і пролєтарів (найманих робітників); частина прибутку на кожного з них може за даного розміру суспільного прибутку зростати лишень за рахунок частини інших кляс. Тому членів одної кляси звязано спільностю й однаковостю інтересів між собою — по-перше, і протиставлено суперечностю інтересів іншим клясам — по-друге.

Коли цю теорію не зводити до міркувань про те, хто одержує більше, а хто менше, то тоді одразу ж неминуче повстає питання: а чому ж це звязані в клясу особи відпродуковуються як кляса? Чому це, скажім, у капіталістичнім суспільстві існують певні *гатунки* прибутку? Де причина тревалості цих «гатунків прибутку»? Варто лишень поставити ці питання, щоб одразу ж і побачити, в чім справа. Ця тревалість грунтується на відношенні до *засобів продукції*, в яких, у свою чергу, виявляється *відношення між людьми в процесі продукції*. Роля людей у продукції і власність на засоби продукції,себ-то «росподіл засобів продукції» — це величини в межах певного способу продукції тревалі. Раз у вас є капіталізм, то, значить, є категорія людей, що командують продукційним процесом та одночасно ж порядкують і всякими засобами продукції, і є категорія людей, що працюють під командою перших, підпорядковуючи їм свою робочу силу і витворюючи їм товарові цінности. Саме це й є причиною того, що в сфері росподілу продуктів (себ-то в сфері дільби прибутку) теж виявляється певна закономірність. Іншими словами, ми прийшли до того, що найбільшого значіння боки продукції — «росподіл людей», «росподіл річей» — і складають основу клясових відносин.

Інакше, по суті, не могло й бути. Справді, зайдім до питання з іншого кінця, надаймо йому найзагальнішого формулування. Ясно ж, що кожна кляса є певною «реальною сукупностю», себ-то сукупностю людей, що перебувають у безупинній взаємодії, «живих людей», що корінням сидять у продукційнім життю, а думками линуть хоч і до селищ небесних. Кляса

— це особлива часткова людська система в осередку більшої великої системи, що зветься людським суспільством. Звідси ясно, що до кляси ми повинні підходити *з того ж боку*, з якого ми підходили і до *суспільства*. Іншими словами: аналізу кляс треба починати з *продукційного боку*. Звичайно, нам зовсім не повинно здаватися дивовижним, що кляси ріжняться одна від одної на ріжних лініях: і на продукційній, і на лінії росподілу, і на лінії політики, і на лінії своєї психології, і на лінії ідеології. Бо ж одне залежить од одного, всі ці явища взаємно звязано одне з одним: до економічних корінців пролєтаріята не можна приставити буржуазних вершечків: це гірше, ніж корові надіти сідло. Але цей звязок саме й зумовлено в кінцевім рахункові становищем кляси в процесі продукції. От чому ми повинні означувати клясу з *продукційної* ознаки.

А чим відріжняється суспільна *кляса* від *стану*? Під *клясою*, як ми бачили, розуміється категорія осіб, сполучених однаковою ролею в процесі продукції, сукупність людей, де кожний перебуває в подібнім відношенню до інших співучасників процесу продукції. Під *станом* же розуміється група осіб, об'єднаних спільним становищем в юридичнім, правнім ладі суспільства. Великі землевласники — це кляса. Дворяне — це стан. Чому? Тому, що великі землевласники мають певну продукційно-економічну ознаку, а дворяне — ні. Дворяне мають певні юридичні, себ-то законом держави закріплені права й привілеї свого «благородного стану». Але економічно цей дворянин може бути таким капцаном, що ледви лишень животіє: він може бути люмпен-пролєтарем, але станом своїм він все ж лишається дворянином (як у Ґорького в «На дні» — «барон»). Або візьмім інший приклад. За царату у багатьох робітників у паспортах було написано: «селянин такої от губерні, такого от повіту, такої от волости, такого от села». А цей селянин ніколи й не селянствував, народившися в місті і бувши змалечку найманим робітником. Отже, тут ясно видно ріжницю між *клясою й станом*. Бо тут людина з клясової ознаки є робітником, а зо станової (себ-то з точки погляду царських законів, що поділяли людей на ці стани) вона є селянином. Та тут зразу ж повстає нове питання, ось яке: як ми знаємо, то «політика» (і право в тім числі) є «концентрованим виявленням економіки». То чи ж можемо ми спинятися на праві, не спускаючись глибше?

Звичайно, *не* можемо; адже ж міркуючи про кляси, ми щой-но казали, що для нас має методологічну вагу підходити

до соціяльних угруповань саме з продукційного кінця. Як же тоді розвязати питання зо станами?

Послухаймо, посамперед, що каже з цього приводу проф. *Солнцев*, автор найбільш солідного твору про кляси. Він пише: «Соціяльно-нєрівні групи станового поділу виявляються такими і виникають не на грунті відносин соціяльно-трудового процесу, не на грунті відносин господарства, а на грунті, посамперед, відносин права й держави. Стан — це *правно-політична, юридична* категорія і, як така, вона може мати ріжні форми виявлення . . . Всупереч становому, *клясовий* поділ виникає на грунті економічних відносин» . . . (l. c., стор. 22). Та чи не є, однак, цей стан просто клясою, «лишень одягненою в убрання правно-політичної категорії»? На це Солнцев відповідає негативно. Але він сам вказує, що напр., в античнім світі «становий лад не міг не відсвічувати в собі клясових одзнак» . . . (l. c., 25), що «клясова боротьба прибирає своєрідної форми станової боротьби» (26). Ця надто туманна постановка питання змушує нас пошукати більш чіткого формулювання.

Наведім приклад. За час Великої Французької Революції під «третім станом» розуміли кашу з ріжних кляс, що ще мало чим одріжнялися тоді одна від одної: тут була й буржуазія, були й «проміжні кляси» (ремісники, дрібні крамарі то-що). Всі вони були «третім станом». Чому? Тому, що юридично вони були «нічим», порівнюючи до привілейованих землевласників-феодалів. «Третій стан» — це була назва юридичного об'єднання кляс, що повстали проти поміщицького панування. Звідси — висновок: кляса і стан можуть і не збігатися в однім. Але під становою оболонкою обов'язково приховується, загалом беручи, *клясова суть* (тут один стан, а кляса не одна, а декілька; та все ж таки це *кляси*, а не невідомо що, як це *майже* виходить у Солнцева). З другого боку, незбіжність між клясою і станом може бути іншою, за яку ми говорили вище, а саме: людина може належати до «нижчої кляси», але до «вищого стану» (економічно занепалий дворянин, що служить дворником або грубником), і, навпаки, вона може належати до нижчого стану але до командної вищої кляси (великий купець, що вискочив із селян-глитаїв). Як же тут бути? Де *тут* «клясовий зміст під становим лушпинням»? Ясно, що його нема. Як же теоретично впоратися з цим «упертим фактом»?

Для того, щоб і тут знайти слушне розвязання питання, треба глянути на справу не з точки погляду окремого випадку,

а з точки погляду *типових* відносин у рямках певного господарського ладу. Звернім увагу ось на який основний факт: стани було знищено буржуазними революціями, розвитком капіталістичних відносин. Коли подумати над тим, чому ж капіталізм не мирився з існуванням станів, то легко прийти до таких висновків: в передкапіталістичних формах суспільства всі відносини значно більш консервативні, темп життя значно повільніший, змін значно менше, ніж за капіталізму. Командна кляса тут — земельна аристократія, можна сказати — дідична кляса. Ця от тяжка *нерухомість* відносин робила можливим закріплення клясових привілеїв, — з одного боку, повинностей — з другого, низкою юридичних норм; ця нерухомість дозволяла одягати на клясу (чи кляси) сорочку «стану». Таким чином, загалом беручи, стани йшли тією ж *лінією*, що й кляси чи групи кляс у їхній протилежності якійсь одній клясі. Але цій відповідності було завдано непоправного удару розвитком товарово-капіталістичних відносин, значно більш гнучких і рухливих: «хам» дерся на гору, з'являлися так звані «нуворіш'і» (скороспілі багатії) і це було звичайним явищем; частина землевласників переходила на капіталістичні звичаї, друга — бідніла, злидніла, третя — трималася на старім рівні і т. д. Таким чином рухливість капіталістичних відносин підтяла всякий грунт під життям станів. Переходова доба роскладу феодальних відносин і знайшла собі виявлення в чим раз більшій невідповідності між економічним змістом кляс і станово-юридичною оболонкою. В таку от добу і створилася невідповідність, що неминуче спричинилася до краху всієї станової системи. Станова оболонка стала непримиренною до зросту капіталістичних продукційних відносин, так само як з дальшим зростом продукційних сил починає їм шкодити і клясова оболонка продукційного процесу. От чому *Маркс* у «Злиднях філософії» писав: «Умовою визволення робітничої кляси є скасування всяких кляс, так само як умовою визволення третього стану . . . було скасування всяких станів». А *Енгельс*, пояснюючи, додавав до цього місця таку примітку: «Про стани тут говориться в історичнім розумінню станів феодальної держави, станів з певними й одмежованими привілеями. Революція буржуазії скасувала стани з усіма їхніми привілеями. Буржуазне суспільство знає тільки кляси. Тому було повною суперечностю з історією, коли пролетаріят звано було «четвертим станом».

Отже, для доби тревалих передкапіталістичних систем,

стани були юридичним виявленням кляс; чим раз більшу розбіжність цих величин (порушення рівноваги між клясовим змістом і становою юридичною формою) було викликано зростом капіталістичних відносин і роскладом старих феодальних кляс, не тільки вищих, а й нижчих; за феодальної системи селянство, як кляса, загалом беручи, було й селянським станом; згодом же з селян почала виходити і хліборобська буржуазія, і пролєтаріят, дві протилежні кляси; станова ж сорочка лишалася все однією; ясно, що вона мусила розірватися.

Тепер треба висвітлити третю категорію, звязану з розглянутими вище питаннями. Треба дати відповідь на питання про те, що таке *професія*. Професію, зрозуміло, звязано з процесом праці. Ріжниця її з клясою на перший погляд полягає в тім, що поділ на професії йде не лінією відносин людей одне до одного, а лінією відносин до річей, з огляду на те, над якими *речами* і якими *речами* працюють, *які речі* виробляють. Токар по металу ріжниться від столяра й муляра не тим, що по-іншому ставиться до капіталістів, чого як раз не буває, а тим, що він працює над металом, столяр — над деревом, а муляр над цеглою.

Не можна, однак, сказати, що мова йде тут *тільки* про речі, бо професія є в той же час і *суспільним* відношенням: в процесі продукції, де професійно-ріжних робітників звязано одного з одним нормами самого процесу продукції, між людьми, звичайно, повинно бути певне відношення. Але хоч би й якими ріжними ці відносини не були, всі вони затушковуються перед ріжницями в істотнім: *перед ріжницями між працею командною і працею виконавчою, перед ріжницями, виявленими в відносинах власности.*

Поділ на професії, бувши відношенням між людьми, залежним од їхнього технічного відношення до знарядь, метод і об'єкту праці, зовсім не має нічого спільного ні з поділом праці на командну й підпорядковану, ні з відповідним «росподілом засобів продукції», себ-то з відносинами власности на ці засоби продукції.

Тому є хибним твердження проф. *Солнцева*, що професія — «категорія *природньо-технічна*» (курсив автора, *Н. Б.*), що «вона є властивою людському суспільству і передісторичної доби, і всіх дальших стадій», що «це — категорія не історична, не соціяльного характеру» (l. c., стор. 21), одним словом, що це — категорія вічна. Професія стає професією тому, що певний гатунок роботи звичайно *закріплено* цілим життям: швець весь свій вік працює біля колодки. Але що це завжди так було

і що це завжди так *буде* — нічим не доведено. Чим раз більший автоматизм техніки звільнить од цієї необхідности і наочно покаже, до якої міри ця категорія була історичною.

Тепер, після того, як ми вияснили собі ріжницю між клясою, станом і професією, треба спинитися ще на однім питанню, а саме на тім, які ж бувають кляси. На нашу думку слушним буде поділити їх приблизно так:

1. *Основні кляси певної суспільної форми* (кляси у власнім розумінню слова). Таких кляс буває *дві*: та, що командує й монополізує засоби продукції — з одного боку; та, що виконує роботу, позбавлена засобів продукції, і працює на першу клясу — з другого боку. *Специфічна* (особлива) *форма* цього відношення господарської експлоатації й поневолення зумовлює і форму певного клясового суспільства. Наприклад: коли відношення між клясами командною і виконавчою відпродуковується шляхом купівлі робочої сили на ринкові, то це — капіталізм; коли ж ця сила відпродуковується шляхом купівлі *людей*, або грабунку, або іншими способами, а не купівлею одної лишень робочої сили, коли до того ж командна кляса порядкує не тільки робочою силою, а й «душею та тілом» експлоатованого, — то це вже рабський лад і т. д.

Що до капіталізму, то звичайно уважається, що тут маємо перед собою *три* основних кляси. Це стверджується відомим місцем з кінця III тому «Капітала» *Маркса*, де «рукопис уривається» і де почато аналізу кляс капіталістичного суспільства. Ось це місце: «Власники голої робочої сили, власники капіталу і поземельні власники, яких відповідними джерелами прибутку суть заробітна плата, зиск і земельна рента, складають три великих кляси сучасного, збудованого на капіталістичнім способові продукції, суспільства». Однак, з того, що група земельних власників є *великою* «клясою» ще не йде, що вона є одною з *основних* кляс. Так, у *Маркса* ми знаходимо таке місце, на яке цілком слушно посилається й проф. *Солнцев*: «Минула і жива праця суть два фактори, на взаємній протилежності яких грунтується капіталістична продукція. Капіталіст і найманий робітник суть єдиними функціонарами й факторами продукції, взємні відносин їх походять з істоти капіталістичної продукції. Продукція, як зауважає *Джемс Міллъ*, могла б без перешкоди йти своєю ходою, коли б приватні землевласники навіть зникли, а на їхнім місці стала держава... Це властиве капіталістичному способові продукції — в противність феодальному античному й інш. — зведення кляс, безпосередніх учасників продукції... до капіталістів і найманих робітників, і *вилучення звідси землевласників* (наш курсив, *Н. Б.*), що приходять лишень post festum завдяки де-яким не зрослим на грунті капіталістичного способу продукції, а *перенесеним*

у нього з феодального господарства відносинам господарства (наш курсив, *Н. Б.*)... являє собою differentiam specificam (специфічну одзнаку) капіталістичної продукції, її адекватне теоретичне виявлення» *(K. Marx:* „Theorien über den Mehrwert, Band II, 1., S. 292 ff.). Те ж самісіньке *Маркс* говорить і за обмірковуванням питання про націоналізацію землі.

Основні кляси в свою чергу поділяються на *підкляси*, так би сказати, на свої ріжні фракції (напр., у капіталістичнім суспільстві командна буржуазія поділяється на промислову буржуазію, торговельну буржуазію, банкірів і т. д.; робітнича ж кляса поділяється на кваліфікованих і некваліфікованих робітників).

2. *Проміжні кляси.* Сюди ми враховуємо такі соціяльно-економічні угруповання, які, не бувши уламками старого ладу і бувши неодмінною потребою для того ладу, де вони існують, стоять на проміжнім місці між командною клясою і клясою експлоатованою. Такою, напр., у капіталістичнім суспільстві є технічна інтелігенція.

3. *Переходові кляси.* Сюди ми враховуємо такі групи, що перейшли з минулої форми суспільства і в сучасній його формі роскладаються, вилучаючи ріжні кляси з протилежною ролею в продукції. Такими, напр., у капіталістичнім суспільстві суть ремісники й селяне. Це — спадщина феодального ладу, і до того ж така, що вилучує з себе і буржуазію, і пролєтаріят. Візьмім селянство.

Воно за капіталізму ввесь час роскладується, або, як це кажуть в економічній науці, диференціюється: з середнячка витворюється глитайчик, з глитайчика — якийсь скупщик; далі ще одна щаблинка — і от уже вам справжнісінький буржуа. Здебільшого ж процес іде навпаки: з середняка — незаможний селянин, з незаможного селянина — сезонний наймит, а далі й справжній пролєтар.

4. *Мішані клясові типи.* Сюди ми рахуємо ті групи, які одночасно одним своїм боком належать до одної кляси, а другим — до другої. Залізничник, що має господарство і наймає робітника, є робітником відносно залізничої компанії і «хазяїном» відносно свого робітника. І т. д.

5. Нарешті, треба згадати й так звані *«деклясовані»* групи, себ-то категорії людей, що опинилися по-за рямками всякої суспільної праці: люмпен-пролєтарі, старці, деклясована «богема» і ін.

Коли ми аналізуємо «абстрактний тип» суспільства, себто якусь його форму в чистому вигляді, то нам доводиться мати

діло тільки, або майже тільки, з основними клясами. Навпаки, коли доводиться шпортатися в конкретній дійсності, то, само собою розуміється, доводиться рахуватися з усією рябизною соціяльно-економічних типів і відносин.

Загальну причину існування кляс *Енґельс* в «Анти-Дюрінґові» вияснює таким чином: «...всі досьогочасні історичні суперечності між експлоататорами й експлоатованими, гнобительськими й гнобленими клясами походять з... порівнююче нерозвиненої продуктивности людської праці. Поки дійсно трудяще населення (die wirklich arbeitende Bevölkerung) буває стільки затурканим (in Anspruch genommen) своєю необхідною працею, що йому не лишається жадної хвилинки для турбот про загальні справи всього суспільства — про поділ праці, державні справи, мистецтво, науку і т. д., доти повсякчасно мусила існувати окрема кляса, що, бувши звільненою від справжньої праці, піклувалася цими справами, ніколи, однак, не даруючи випадка (nie verfehlte) навернути для власного зиску чим раз важчий тягар на спину трудящих мас» („Anti-Dühring", S. 190—191). В другому місці (S. 190) повторено майже те ж саме, тільки сказано, що суспільство поділяється на *дві* кляси і, як резюме, додано: «Закон поділу праці — ось що лежить, таким чином, в *основі поділу на кляси*» („Das Gesetz der Arbeitsteilung ist es also, was der Klassenteilung zugrunde liegt").

Проф. Солнцев, критикуючи *Ґ. Шмолера*, що добачав джерело походження кляс найбільше в поділі праці, висловлюється проти посилання його (Шмолера) на *Енґельса* саме так: «Енґельс справді процес походження кляс становить у близький звязок з процесом поділу праці; але... в Енґельса поділ праці є лишень неодмінною природньо-технічною умовою витворення соціяльних кляс, а не причиною його; причинову ж основу витворення кляс Енґельс добачав *не* в поділі праці, *а* в відношенню продукції й росподілу, себ-то в процесах цілком економічного характеру» (l. c., стор. 203, курсив наш, *Н. Б.*). Як бачили ми вище, розглядаючи питання про професії, *не можна* протиставити поділ праці продукційним відносинам, бо поділ праці теж є одним з гатунків продукційних відносин. Хиба *Шмолера* (Див. *G. Schmoller:* „Die Tatsachen der Arbeitsteilung", Jahrbücher 1889; *його ж*: „Das Wesen der Arbeitsteilung", Jahrbücher 1890) полягає в тім, що він затушковує ріжницю між професійним поділом і поділом клясовим, замазуючи клясові суперечности в дусі органічної школи. Теорія *Л. Ґумпловича* і *Ф. Опенгаймера* про походження кляс з позаекономічного насильства не розуміє ріжниці між абстрактною теорією суспільства і конкретною ходою історичних подій. В дійсній історії роля позаекономічного насильства (завойовань) була дуже великою і вчинила певний вплив на процес витворення кляс. Але в цілком теоретичнім досліді від цього треба увільнитись. Припустім, що ми аналізуємо *одне* суспільство, «абстрактне суспільство» в його розвиткові. Тут кляси виникли б силою так званих «внутрішніх причин розвитку», на які вказує *Енґельс*. Та-

ким чином фактор завойовань тільки *ускладняє* питання, хоч роля його і дуже значна.

§ 52. **Клясовий інтерес.** З попереднього ми бачили, що кляси, це — особливі групи людей, «реальні сукупності», ріжні одна одній своєю *продукційною ролею*, яка знаходить собі виявлення в відносинах *власности*. Але ми знаємо також, що цим двом бокам продукційного процесу відповідає третій бік — процес росподілу продуктів у тій чи іншій формі. Продукції відповідає росподіл.

Формам продукції відповідають форми росподілу, становищу кляс у продукції відповідає їхнє становище в росподілі. Антагонізм між клясою, що монополістично посідає засоби продукції і командує, та клясою, що засобів продукції не має і виконує команду, знаходить собі виявлення в антагонізмі зисків, у суперечності між частками виробленого продукта, що припадають кожній клясі од дільби всієї виробленої продуктної маси. Таке ріжне «буття» кляс зумовлює собою і їхню ріжну «свідомість». Суперечності «буття», умови існування, знаходять собі найближчий відсвіт у формуванню *клясових інтересів*. Найбільш примітивним і в той же час найбільш загальним виявленням клясових інтересів є *змагання кляс збільшити свою частину від дільби продуктної маси.*

В системі клясового суспільства процес продукції є в той же час процесом господарської експлоатації фізичних працівників.

Вони виробляють більше, ніж одержують. І не тільки тому, що частина вироблених продуктів (в капіталістичнім суспільстві — цінностей) іде на розширення продукції (в капіталістичнім суспільстві на «нагромадження»), а й тому, що трудяща кляса утримує власників засобів продукції, працює на них. Тому найзагальніші інтереси командної меншости можна формулувати, як змагання *втримати й розширити можливості господарської експлоатації*; інтереси ж експлоатованої більшости — як змагання *звільнитися від цієї експлоатації*. Коли перше формулування говорить лишень про певне суспільство і не виводить за його межі, то друге ставить питання про саме існування цієї форми суспільства.

Але економічну структуру суспільства, як знаємо, закріплено в його державній організації і зміцнено безліччю надбудов. Тому не дивно, що клясовий економічний інтерес натягає на себе також убрання інтересу політичного, релігійного.

наукового і т. д. Так клясові інтереси розгортаються в цілу систему, *що охоплює найріжніші галузі суспільного життя*. Ці систематизовані інтереси, об'єднані спільним інтересом кляси, стають грунтом для будування так званого «суспільного ідеалу», що завжди є квінт-есенцією клясових інтересів.

Розглядаючи питання про клясові інтереси, треба спинити свою увагу ще на кількох пунктах.

По-перше, треба відріжняти, з одного боку, *інтереси довготревалі та загальні і інтереси минущі, часові*. Інтереси часові можуть бути об'єктивно суперечними інтересам довготревалим. З точки погляду минущих інтересів, напр., англійські робітники чинили добре, живучи в горожанському мирі з англійською буржуазією та обороняючи її під час імперіялістичної війни: тим самим вони обороняли свою підвищену за рахунок колоніяльних робітників заробітну плату. Але, в той же час, порушуючи солідарність робітників взагалі і блокуючися з «рідними» хазяїнами, вони порушували загальні й довготревалі інтереси своєї кляси.

По-друге, треба відріжняти інтереси *цехові, групові* — з одного боку, і *інтереси загальноклясові* — з другого. Напр., коли в капіталістичному суспільстві командна буржуазія підплачує робітничу аристократію (кваліфікованих робітників), то особливі інтереси цієї *групи не* відповідають інтересам усієї робітничої кляси в цілому: це групові інтереси, а не клясові. Рівно ж під час війни спекулятивна буржуазія всіма силами порушувала торговельні правила, хоч їх було встановлено самою буржуазною державою, що вела війну в інтересах буржуазії, як *кляси*. Тут маємо перед очима групові інтереси спекулятивно-торговельної фракції (групи) буржуазії, що в цім випадкові росходяться з інтересами буржуазії, як *кляси*.

По-третє. Треба мати на увазі *принципіяльну зміну напрямку* біжучих інтересів кляси, яка настає разом з принципіяльною зміною її суспільного становища. Наведім приклад. В капіталістичному суспільстві найбільш довготревалим і загальним інтересом пролєтаріята є інтерес зруйнування капіталістичного ладу. Отже, відповідно до *цього* завдання пристосовуються його часткові інтереси: вони полягають у здобуванню стратегічних позицій і в підкопах під буржуазне суспільство. Поліпшувати своє матеріяльне становище, збільшувати свою соціяльну силу, гартувати сили для удару на всю капіталістичну систему — ось до чого йде діло. Але ось пролєтаріят уже виконав свою історичну місію. Він зруйнував

стару державну машину, він збудував нову, утворилася нова суспільна рівновага; пролєтаріят стає на місце останньої й тимчасової командної кляси. Цілком ясно, що тут *напрямок* його інтересів радикально одмінюється: всі його часткові інтереси. розглядувані з точки погляду загальних інтересів, пристосовуються до завдання *зміцнення* й *розвитку* нових відносин, до завдання їхньої *організації* і до завдання боротьби проти будь-якої руйнацької спроби. Цей діялєктичний поворот є наслідком діялєктичного розвитку самого пролєтаріяту, що «сконституувався в державну владу».

Що ж об'єднує обидва ці протилежні напрямки інтересів? Їх об'єднує їхня вища єдність: будівництво нової суспільної форми, носієм якої є пролєтаріят, будівництво, що вимагає руйнування старої оболонки, гальма розвиткові продукційних сил.

Кожна нова кляса, здатна не тільки зруйнувати стару систему суспільних відносин, але й збудувати нову, кляса, отже, здатна стати організатором нового суспільства, неминуче повинна мати *продукційний* характер своїх інтересів, себ-то повинна підходити до суспільних питань не з точки погляду дільби й голого росподілу, а з точки погляду руйнування старих форм за-ради *будівництва* форм з більш досконалою продукцією, з більш могутніми *продукційними* силами.

§ 53. **Клясова психологія і клясова ідеологія.** Ріжниці в умовах матеріяльного існування, — ця причина поділу суспільства на кляси, — накладає свою печатку на всю свідомість кляс, себ-то на клясову психологію й ідеологію. Ми вже знаємо з попереднього, що клясова психологія, чи краще, психологія кляси, не завжди відповідає матеріяльним інтересам цієї кляси (напр., психологія одчаю, тікання від світу, шукання смерти і т. д.), але вона *завжди* походить і *завжди* зумовлюється умовами життя цієї кляси. Розгляньмо тепер на кількох прикладах, чим зумовлюється клясова психологія й ідеологія в дійснім житті.

Візьмім спочатку приклад, близький до нашого життя і повний практичного, можна сказати — злободенного інтересу. Всі чули про суперечку між руськими марксистами й руськими ес-ерами сприводу того, яка кляса поведе суспільство до соціялізму; марксисти казали, що це буде робітнича кляса, пролєтаріят; ес-ери заявляли, що в соціялізм приведе пролєтарів селянство. Життя цілком виправдало марксистів: селянство підтримувало пролєтаріят у боях проти поміщиків

і капіталістів, воно й далі підтримує його, бо ж пролетаріят обороняє селянську землю і дає можливість розвиватися селянському господарству, але воно ніяк не прихильне до «комуни» і міцно тримається старих форм землевикористовування, обробітку землі, господарювання взагалі. Чим пояснити це явище? І чим, одночасно, пояснити геройську боротьбу пролетаріята і його без міри більшу охоту до комуністичного будівництва та до комуністичної ідеології? З другого боку, коли зводити діло на те, що «дядько» не так то вже й бідний, то чому ж люмпенпролетаріят (босячня, деклясований елемент і т. под.) не став основним кадром бойців?

Щоб відповісти на ці запитання, ми запитаємо себе попереду, якими властивостями повинна відзначатися кляса, здатна перебудувати суспільство, перетягти його машину з капіталістичної на соціялістичну колію.

1. Це повинна бути кляса, що в капіталістичнім суспільстві є клясою *експлоатованою економічно і гнобленою політично.* Коли цього нема, то само собою розуміється, у неї не буде особливих причин борюкатися з капіталістичним ладом: вона не зможе тоді ні за яких умов повставати проти нього.

2. Звідси, по-простому висловлюючись, ця кляса повинна бути також «бідною клясою»; коли цього нема, вона не може порівнювати своїх злиднів з багацтвом інших кляс.

3. Ця кляса повинна бути *продукційною.* Коли цього нема, коли ця кляса не є продукційною клясою, себ-то, коли вона не бере безпосередньої участи у витворюванню цінностей, то вона в кращому разі може руйнувати, але не зможе будувати, творити, організовувати.

4. Ця кляса не повинна бути *звязаною з приватною власностю.* Бо коли перед нами кляса, матеріяльне існування якої збудовано на приватній власності, то само собою розуміється, що вона змагатиметься збільшувати «своє», себ-то свою власність, і ніяк не касувати приватну власність, до чого веде комунізм.

5. Ця кляса повинна бути клясою, *тісно збитою* умовами свого існування і звиклою до *спільної* праці, до праці людей плече в плече. Бо інакше вона не зможе ні будувати таке суспільство, що було б утіленням суспільної, товариської праці, ні навіть бажати його. Більше того, вона не зможе в такому разі навіть вести *організовану* боротьбу, не зможе зорганізувати нову державну владу.

Тепер зведім ці ознаки в табличку і подивімось, яка ж кляса й яка група з наших трьох задовольняє ці вимоги. Хто задовольняє, тому будемо ставити знак +, хто не задовольняє, тому будемо ставити знак —.

	Селянство	Люмпен-пролєтаріят	Пролетаріят
1. Економічна експлоатованість . .	+	—	+
2. Політична гнобленість	+	+	+
3. Вбогість	+	+	+
4. Продукційність	+	—	+
5. Незвязаність з приватною власностю	—	+	+
6. Об'єднаність у продукції і спільна праця	—	—	+

Звідси ясно, «що до чого». Щоб стати комуністичною клясою, селянству бракує чимало чого: воно звязане *власностю*, тримається за неї, і треба багато-багато років, щоб його перевиховати, що є можливим тільки тоді, коли державна влада — в руках пролєтаріяту; воно не об'єднане в продукції, не звикло до *суспільної* праці і до гуртового чину, навпаки, вся душа селянина на окремім клаптикові землі: він звик до *індивідуального*, а не до суспільного господарювання. У люмпен-пролєтаріята істотне — це брак *продукційної праці*. Руйнувати він може, а будувати не звик. Його ідеологію часто представляють анархісти, про яких один дотепа сказав, що їхня програма складається з двох параграфів: § *перший*: «хай нічого не буде»; § *другий*: «нікому не доручається виконання попереднього параграфа».

Тут ми, таким чином, намацали, як з умов матеріяльного буття витворюється клясова й групова психологія та ідеологія: у пролєтаріята — зненависть до капіталу й його держави, революційність, звичка чинити організовано, товариська психологія, продуктивний, будівничий підхід до справи, огида до старовини, негативне відношення до «священної приватної власности», цього кита буржуазного суспільства і т. д.; у селянина — звязок з приватною власностю, що утримує його від усього нового, індивідуалізм, окремішність, недовірря до всього, що виходить по-за межі околиці; у люмпен-пролєтаря — розбещеність і безпринципність, зненависть до старовини і в той же час безсилля щось збудувати, організувати, індивідуалізм деклясованої «особи», яка робить, «чого її лівій нозі скортить». А яка психологія, така й ідеологія: у пролєтаріята

—революційний комунізм; у селянства—власницька ідеологія; у люмпен-пролетаріята — хисткий і істеричний анархізм. Само собою розуміється, що коли є така психологічна вісь, то вона дає загальний «тон» усій психології й ідеології відповідної кляси, групи і т. д.

В старих суперечках між марксистами й ес-ерами останні підходили до питання з точки погляду філантропії, «етики», «жалощів» до «меншого брата» і тому подібних пансько-інтелігентських дурощей. Для більшости таких «ідеологів» питання про кляси було етичним питанням намордованого муками сумління інтелігента, який, намагаючись скинути самодержавство, котре не давало йому ходу, силкувався спертися на селянина (доки той не палив садиб його тіток та дядьків) і придбати його довірря, викупаючи свою провину перед ним шляхетною «допомогою покривдженим і ображеним». Для марксиста ж мова йшла не про сльозаве відношення і не про філантропію, а про близький дослід клясових особливостей, саме для того, щоб *знати*, як яка кляса неминуче буде поводитися в майбутній боротьбі за соціялізм.

Добрий (хоч консервативний й апологетичний, славословний усякому чорносотенству) дослід про психологію *селянства* ми маємо в творі евангелічного пастора *L'Houet:* („Zur Psychologie des Bauerntums", 2. Auflage, 1920, Tübingen, Verlag Mohr). Християнський учений піп цінує селянство в першу чергу (in erster Linie), як . . . резервуар тілесного, духовного, морального й релігійного здоровля, як імперський *військовий скарб* (Reichskriegsschatz; автор розуміє під цим гарматне м'ясо, *Н. Б.*) і т. д. (l. c., IV). Пастор L'Houet, що в числі ознак так би сказати — «корінного» селянства визнає його однородність (homogene Masse), його одірваність од решти світу (nach außen abgeschossen, S. 6), його традиціоналізм то-що, дає дуже дотепні означення клясової психології селянства. Тільки як він по-дурному радіє як раз з того, що ми визнаємо за «ідіотизм сільського життя» (*Маркс*). Він вихваляє, напр., закляклу *інертність* селянства, його нехіть до всього нового: «. . . Порівнюючи з наочним закоханням у все нове, селянин належить до іншого світу, що високо цінує старовину, повсякчасно зберігає стародавні життєві основи, пряде далі тканння сторовини . . . З тим мінусом (Nachteil), що він «відстає від часу», не «йде з ним вперед і в ногу»; але з тим, однак, плюсом, що всі його життєві виявлення, як раз силою цієї однобічности, відзначаються приємно своєю надійностю, солідностю, давньою придатностю» (l. c., 16). Ця інертність виявляється скрізь: «зберігання старих осель, зберігання старої домівки, зберігання старого вуличного прізвища, імен взагалі, одежі; зберігання діялекту, старої народньої поезії, зберігання старої душевної структури, зберігання старовинного типу облич! Скрізь той же консервативний зміст . . » (ibidem). Пана L'Houet дуже тішить, що житла селян навіть після 1871 року лишилися майже тими самими, як і за кам'яної доби (17). Його тішить і *спадкова простота та вбогість* психики, те, що «число . . життє-

вих проблєм, релігійних, моральних, проблєм мистецтва та й усіх чисто проблєм взагалі — дуже невеличке, що однакове розуміння їх передається з покоління в покоління» (l. c., S. 29); йому прикро, що ця обмеженість, цей «ідіотизм», у якім не провина, а *біда* селянська, руйнується парою й електрикою, бо, як бачите, цей «принцип тревалого» веде до «простого античного, величного буття» (!! 31). «*Солідність*», ощадність і скупердяйство, *зажерливість* власника і т. под., теж, звичайно, принадними фарбами змальовано нашим попом (напр., стор. 63) і так далі, і тому подібне. З наведених прикладів видно й суть клясової психології та ідеології поміщиків і їхніх попів, що намагаються зберігати й плекати як раз ті риси селянства, що перешкоджають йому «йти в ногу з часом».

У земельної шляхти (себ-то в феодальних поміщиків) клясова психологія відзначається теж неодмінним, чітко виявленим консерватизмом і реакційністю, яких нема в такій мірі ні в одної кляси. Це й зрозуміло; адже ж феодальні поміщики — це командні представники феодального суспільства, що «дало дуба» вже майже всюди. Відданість традиції й «тревалим формам» (feste Form), культ аристократичної родини й роду (його привілеїв, його слави, його «цінности»), що символічно виявляється в «родословному дереві»; «заслуги» й «вислуги», маєток, «честь», пристойні «шляхетному станові» звичаї, зневага до нижчих, вимога полових і всяких інших зносин тільки з рівнею — все це характерні риси цієї командної колись кляси (див. *Simmel:* „Soziologie", екскурс про дворянство, стор. 737 і далі).

Значно більш рухливою є психологія й ідеологія кляс буржуазного суспільства, себ-то міських кляс. *Буржуазія*, особливо тої доби свого розвитку, коли їй не загрожувала безпосередньо пролєтарська революція, зовсім не відзначалася таким консерватизмом, як дворянство. Її найбільш характерними рисами були *індивідуалізм*, що походив з конкурентної боротьби, і *раціоналізм*, що походив з «хазяйського розрахунку», як життєвої основи цієї кляси; *ліберальна* («свободи») психологія й ідеологія грунтувалися на «підприємницькій ініціятиві». Спеціяльно про економічну психологію буржуазії ріжних стадій її розвитку багато цікавих уваг є у *Зомбарта* („Der Bourgeois") і у *Макса Вебера* (l. c.). *Зомбарт*, напр., дослідив походження підприємницької психології. Остання повинна була скластися зо сполучення трьох психологічних типів: завойовника (Eroberer), організатора, купця. «Завойовник» має здатність укладати плян і здійснювати його: він має впертість і настирливість, еластичність, духовну енергію, здатність до напруження зусиль, витреваліть волі; організатор повинен знати «розміщувати людей і речі так, щоб здобувати максимум пожиточного результату; купець відзначається здатностю тягатися з ким хочеш і вихитровувати бариша» (*Sombart*, l. c., V. Kapitel: „Das Wesen des Unternehmungsgeistes, S. 69 ff.). Комбінацією цих рис і відзначалася буржуазія часів свого росквіту. Про психологію *пролєтаріята* ми вже говорили вище, та про неї говорить і вся наша книжка.

Само собою розуміється, що психологія й ідеологія кляс *одмінюється залежно від змін у «суспільнім буттю»* відповідних кляс, як не один раз зазначалося у нас у попередніх розділах.

Тут треба зробити ще одну увагу. Зо всього сказаного зрозуміло, що *психологія проміжних кляс — теж проміжна, мішаних груп — мішана* і т. д. Цим пояснюється те, що, напр., дрібна буржуазія й селянство весь час «хитаються» між пролєтаріятом і буржуазією, що в «їхніх грудях живе дві душі» і т. д. «На ріжних формах власности, на так званих умовах існування, стоїть ціла надбудова ріжних і своєрідно складених почувань, ілюзій, способів думати і поглядів на життя. Ціла кляса створює й формує їх із своєї матеріяльної основи та з відповідних суспільних відносин» (*Marx*: „Der 18. Brumaire", S. 33).

§ 54. **«Кляса в собі» і «кляса для себе».** Клясова психологія і клясова ідеологія, усвідомлення клясою не тільки її минущих, але й довготревалих, загальних інтересів, походять зо становища кляси в продукції. Це зовсім не значить, що це становище кляси в продукції одразу ж викликає розуміння клясою своїх загальних і істотних інтересів. Навпаки, можна сказати, що цього майже ніколи не буває. Бо в реальнім життю, по-перше, сам продукційний процес переходить ріжні стадії свого розвитку, і суперечності в економічній структурі виявляються лишень у ході дальшого розвитку; по-друге, кляса не падає готовенькою з неба, а стихійно, так би сказати, набирається з ріжних інших суспільних груп (переходових, проміжних і інших кляс, верств, соціяльних угруповань взагалі); потретє, звичайно минає певний час, перше ніж на досвіді власної боротьби кляса усвідомлює себе як клясу з окремими, тільки їй і виключно їй властивими інтересами, бажаннями, домаганнями, суспільними «ідеалами», що *протиставляють* її всім чисто іншими клясам узятого суспільства. Нарешті, по-четверте, не повинно забувати й про пляномірне психологічне й ідеологічне оброблення, що його повсякчасно практикує, маючи в руках державну машину, командна кляса, аби, з одного боку, знищити паростки клясової самосвідомости у пригнічених кляс, а з другого — поширити за всяку ціну ідеологію командної кляси чи в тій або іншій мірі провести вплив цієї ідеології, затроїти нею. Всі ці умови неминуче створюють такі становища, коли кляса вже існує, як сукупність людей, що *грають певну ролю в процесі продукції*, і коли її ще нема як

свідомої себе кляси. Кляса тут існує, але вона ще «не свідома». Вона існує, як фактор продукції. Вона існує, як певна сукупність продукційних відносин. Але її ще нема, як суспільної, самостійної *сили*, що знає, чого вона хоче, до чого змагається, і *усвідомлює* свою окремішність, протилежність своїх інтересів інтересам інших кляс і т. д.

Щоб одзначити ці ріжні стани в процесі розвитку кляс, Маркс уживає двох висловів: *клясою «в собі»* він зве клясу, що ще не усвідомила себе, як клясу; *клясою «для себе»* він називає клясу, яка вже усвідомила свою суспільну ролю.

Це добре вияснено Марксом у «Злиднях філософії» на прикладі розвитку робітничої кляси:

«Перші спроби робітників об'єднатися межи себе повсякчасно прибирають форми коаліцій. Велика промисловість скупчує безліч незнаних одне одному людей на однім місці. Конкуренція роздрібнює їх відносно їхніх інтересів, але потреба утримати на певнім рівні заробітну плату, цей спільний їхній інтерес проти хазяїна, об'єднує їх на одній спільній думці що до їхнього опору — на коаліції (під коаліцією тут увесь час розуміється *союз робітників, Н. Б.*); таким чином коаліція повсякчасно має подвійну мету, а саме: припинити конкуренцію між робітниками, щоб здобути змогу гуртом робити конкуренцію капіталістові. Коли першою метою опору була тільки потреба утримати заробітну плату на належному рівні, то, спочатку ізольовані, коаліції формуються в міру того, як капіталісти з свого боку під впливом нагніту об'єднуються в групи, і для робітників збереження своїх асоціяцій проти чим раз дужчого зросту об'єднання капіталу набуває ще більшої ваги, ніж збереження заробітної плати... В цій боротьбі — справжній горожанський війні — об'єднуються й розвиваються всі елєменти для майбутнього бою. Раз досягнувши цього пункту коаліція прибирає політичного характеру.

Економічні відносини обернули спочатку масу населення в робітників. Панування капіталу створило для цієї маси однакове становище, спільні інтереси. Таким чином ця маса є вже клясою відносно *капіталу*, але ще *не клясою для самої себе*. В боротьбі, де-які фази якої ми зазначили, маса знаходить саму себе, конституюється *як кляса для самої себе*. Інтереси, які вона обороняє, *стають клясовими інтересами*» (курсив наш, *Н. Б.*).

§ 55. **Форми відносної солідарности інтересів.** Вже з того, що ми щой-но говорили, за певних умов повстає можливість *відносної* солідарности кляс. Але тут, однак, повинно розріжняти дві значніших форми цієї відносної солідарности:

по-перше, може бути така її форма, що звязує довготревалий інтерес одної кляси з минущим інтересом другої, і коли,

до того ж, цей минущий інтерес *суперечить* загальним інтересам цієї кляси;

по-друге, може бути й така форма солідарности, коли цієї суперечности нема і коли мова йде про збіг довготревалого інтересу одної кляси з минущим інтересом другої, або ж минущих інтересів з обох боків. Щоб пояснити перший випадок, візьмім приклад імперіялістичної війни 1914—1918 років і спробуймо аналізувати поведінку робітничої кляси *на початку* цієї війни. Відомо, що в більшості найдужчих і капіталістично найбільш розвинених країн робітники, порушивши свої інтернаціональні, загально-клясові інтереси, сипнули обороняти свої «батьківщини». Під «батьківщинами» ж, по суті, приховувалися державні організації буржуазії, себ-то *клясові* організації капіталу. Отже, робітнича кляса сипнула обороняти *хазяйські* організації, що пішли одна на одну конкурентною війною за росподіл ринків збуту, ринків сировини, сфер вкладання капіталу. Ясно, що тут сталося зрада своїм клясовим інтересам. Але в чім же була справа? В чім полягала найглибше прихована причина цього потворного ренегатства, свідомо підтриманого опортуністичними соціяль-демократичними партіями?

Ця причина полягала в *відносній солідарності* між пролєтаріятом і буржуазією фінансово-капіталістичних країн. Вона грунтувалася ось на чому. Уявім собі все світове господарство. Поміж безлічи взаємно-перехрищених ниток — продукційних відносин — існують великі й товсті вузли: це великі капіталістичні країни. Тут сидять «національні» групи буржуазії, організованої в державну владу. Вони нагадують величезні підприємства, велетенські трести, що «працюють» в осередкові цілого світового господарства. Що міцнішим є така держава, то нещадніше експлоатує вона господарську периферію: колонії, сфери впливу, напівколонії і т. д. З розвитком капіталістичного суспільства становище робітничої кляси мусило б гіршати, але хижацькі держави буржуазії, деручи сім шкур з величезних колоніяльних посілостей, підгодовували «своїх» робітників, зацікавлюючи їх *експлоатацією колоній*. Так утворювалася «спільність інтересів» (Interessengemeinschaft) між імперіялістичною буржуазією і пролєтаріятом. З цих продукційних відносин зростала й відповідна психологія та ідеологія, що зводилася до визнання першорядного значіння ідеї батьківщини. Міркування тут були дуже немудрі: коли «наша» (насправжки ж не «наша», а наших хазяїнів) промисловість розвивається, значить буде підвищуватися і заробітна плата;

а промисловість розвивається тоді, коли в неї є ринки й сфери вкладання капіталу; отже, робітнича кляса зацікавлена в колоніяльній політиці буржуазії; отже, треба обороняти «промисловість батьківщини», треба битися «за свій куточок під сонцем». Звідси походило й усе інше: вихвалювання могутности батьківщини, великої нації і т. д., а також нескінченна високоштильна декламація на тему про гуманність, цивілізацію, демократію, безкорисливість і інші подібні речі, що було так поширено в перші часи війни. Це була ідеологія «робітничого імперіялізму», коли робітнича кляса зраджувала свої довготревалі й спільні інтереси за-ради тих крихот, що кидала їй буржуазія, висмоктуючи зайві соки з колоніяльних робітників, напівробітників і т. д. Кінець кінцем хода війни і післявійськова доба наочно довели робітничій клясі, що вона програла, що тревалі інтереси кляси цінніші за минущі інтереси. Тоді хутко пішов процес «революціонізації».

Професор *Туган-Барановський*, тепер уже небіжчик, що визнавав себе «майже марксистом», але встиг побути за часів руської революції білим міністром (це від зайвини «етики»: він завжди докоряв Марксові, що той не досить етичний і занадто захоплюється клясовою зненавистю, що, звичайно, дуже «неблагородно»), — ось як цей Туган-Барановський закидає *Марксові*: Маркс, мовляв, не добачає солідарности інтересів і не знаходить її в капіталістичнім суспільстві. Тим часом «в охороні політичної самостійности держави (буржуазної держави, *Н. Б.*) всі кляси зацікавлено однаково, раз вона має для них ідеальну цінність. В господарській царині держава служить не тільки для зміцнювання клясового панування, а й для допомоги господарському розвиткові та для збільшення загальної суми національного багацтва, що відповідає інтересам усіх суспільних кляс, як цілого. До цього долучається ще й культурна місія держави, безпосереднє зацікавленої поступом культури і підвищенням духовного рівня населення хоч би вже через те, що політична й економічна могутність цілком залежить од культури». („Theoretische Grundlagen des Marxismus", «Теоретичні основи марксизму», стор. 114, нім. відання).

Г. Кунов (l. c., Band II., S. 78—79) наводить цю цитату з Тугана і ... згоджується з нею, заявивши тільки, що тут Туган плутає суспільні інтереси з державними інтересами. На ділі ж *Кунов* плутає революційну точку погляду *Маркса* зо зрадницькою точкою погляду шайдеманівської соціяль-демократії. Аргументація *Тугана-Кунова* справді дитяча. Раз держава має на оці не тільки гноблення, але й ... то в ній мають інтерес усі кляси. Шановні добродії! Так же можна довести все, що схочете. Раз трести мають діло не тільки з експлоатацією, «*але й*» (!) з продукцією, то вони потрібні й пожиточні всім. Раз шпигунські агентства в Америці не тільки вивертають руки революційним проле-

тарям, «*але й*» ловлять грабіжників, то в них зацікавлені всі кляси, і ін. І такою балаканиною п. Кунов начинає два томи «дослідів» про *марксистську* соціологію!

Своєю цинічною безсоромністю Кунов, однак, переганяє чисто всіх фальсифікаторів марксизму.

«В згоді з марксовою наукою про суспільство, — пише він на стор. 77 і дальших другого тому своєї праці, — тої загальної волі, з якою оперувала стара соціяльна філософія, нема зовсім, бо ж суспільство не є чимсь цілим з цілком однаковими (?! це суспільство!) інтересами, але воно поділене на кляси (це не зле, але як же бути тоді Кунову з державою? *Чию* ж тоді волю вона виявляє? *Н. Б.*). Але незбито існують загальні суспільні інтереси, бо (слухайте! *Н. Б.*) раз суспільне життя й діяльність неможливі без певного ладу (ohne eine gewisse Ordnung), то й усі члени суспільства — скільки вони взагалі не відкидають свого перебування в суспільстві — зацікавлені підтримуванням ладу: але через те, що вони, силою свого ріжного становища в осередку цього суспільного ладу, мають ріжний *ідеал ладу*, то вони неоднаково зацікавлені в окремих правилах ладу (Ordnungsregeln), чому й розглядають ці правила під кутом зору своєї кляси з ріжних боків». Популярно: люде думають, що, напр., в капіталістичнім ладові має інтерес буржуазія, а пролєтаріят цікавиться тим, щоб скинути й знищити його. Але зась! Розумний Кунов приходить і пояснює: раз жити без ладу не можна, то всі мають інтерес підтримувати капіталізм. А як робітники мають інший «ідеал», то хай собі критикують «окремі правила», — це Кунов дозволяє. Коли ж буде щось більше, тоді вже — капут: одразу вскочите в групу, що одкидають своє «перебування в суспільстві». От воно, виправлене й доповнене *п. Куновом* видання марксизму!

Або візьмім ту добу в розвиткові робітничої кляси, коли вона жила зо своїми хазяїнами в кожнім окремім підприємстві в так званих «патріярхальних відносинах»; в умовах нечисленности загальних соціяльних звязків потреба розвитку підприємства зацікавлювала робітників успіхом хазяїна. Робітники й їхній «добродій», «кормитель», той, хто *дає* їм роботу („Arbeitsgeber"), являли собою теж не погану ілюстрацію до твердження про ролю відносної солідарности інтересів на шкоду загальним інтересам кляси в цілому.

Де-якою аналогією цьому була спільність інтересів *рабів і рабовласників* в «античному світі», в звязку з тим, що там були ще «раби рабів» (напр., римські „visarii"); раби, що мали рабів, тим самим були рабовласниками і зрозуміло, що на цьому грунті вони мали «спільність інтересів» з рабовласниками, так би сказати, «першого ступіня». В західно-европейських (сучасних) сільсько-господарських кооперативах часто можна спостерігати, як *селянство* йде в ногу з *поміщи-*

ками і капіталістичними сільськими господарями; воно єднається з ними на грунті збуту сільсько-господарських продуктів; воно протистоїть міському населенню, як *продавець*, зацікавлений високою ціною, так же само, як високою ціною зацікавлений і аграрій.

Однак, це вже приклад, який виводить нас почасти *за межі* першої форми, бо тут на ділі потроху вилучається з селян справжня сільсько-господарська буржуазія, що нічим не ріжниться від почесної спадкової сільсько-господарської буржуазії взагалі.

Другою формою відносної солідарности кляс, у якій нема суперечности довготревалим інтересам кляс, можуть бути перш за все ті випадки, коли створюються межиклясові блоки проти спільного ворога. На певному ступіні розвитку це річ цілком можлива. Напр., під час французької революції (в першу її фазу) проти феодального режиму і в економіці, і в політиці були *ріжні* кляси: і буржуазія, і дрібна буржуазія, і пролєтаріят. Скинуття феодалізму було спільним інтересом усіх цих угруповань. Згодом спільний блок, натурально, розлізся і дрібна буржуазія, змагаючись з великою буржуазією, що стала на бік контр-революції, в той же час нещадно душила самостійні зародкові рухи пролєтаріяту (кари «скаженних» і т. д.). Тут перед нами тимчасова солідарність кляс, що не стоїть у суперечці з загальними й довготревалими інтересами кляс.

§ 56. **Клясова боротьба і клясовий мир.** З ріжної градації інтересів виникають і ріжні способи боротьби. Ми знаємо тепер, що не всякий інтерес частини певної кляси є вже тому саме клясовим інтересом. Інтерес робітників окремої фабрики, коли він суперечить інтересам інших частин робітничої кляси, не є клясовим інтересом, а тільки інтересом груповим; та навіть коли маємо інтерес групи робітників, що не йде проти інтересів інших груп, але в той же час ще не об'єднує ці групи, — то і в цім випадкові в свідомості мас клясового інтересу ще нема, а тому, справедливо кажучи, нема ще й клясової боротьби: це тільки зародки клясового інтересу, тільки зародки клясової боротьби. *Клясовий інтерес повстає тоді, коли він клясу протиставляє клясі. Клясова боротьба починається тоді, коли вона протиставляє клясу клясі в дії.* Іншими словами: клясова боротьба у власнім розумінні розгортається лишень на певному ступіні розвитку клясового суспільства; в інші фази його (суспільства) розвитку вона може виявлятися і як *зародкова*

форма (коли перед нами боротьба окремих частинок кляси, боротьба, що не підноситься до своєї принципіяльно-клясової високости, не охоплює й не об'єднує клясу, як таку), і як *прихована*, «лятентна» форма (коли нема одвертої боротьби, та коли є «глухий опір», «глухе незадовольнення», з якими командній клясі хочеш-не-хочеш доводиться рахуватися). «Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і селянин, цеховий майстер і підмайстер — коротше: гнобитель і гноблений — були в одвічній ворожнечі між собою, вели безупинну чи *приховану, чи одверту* боротьбу, що завжди закінчувалася революційною перебудовою суспільства або ж спільним загином кляс-борців» («Ком. Маніфест», курсив наш, *Н. Б.*).

Наведім кілька прикладів для ілюстрації сказаного вище.

Припустім, що в рабовласницькому ладі у якогось власника латифундії трапився бунт з грабунком майна, членошкодженням і ін. Це ще не є клясова боротьба у власнім розумінню цього слова: це окремий вибух дуже малої частини кляси рабів; тут уся кляса лишається спокійною, жменька ж веде надлюдську боротьбу; але ця жменька ізольована, вона об'єднує тільки де-кілька осіб, кляса, *як така*, не виступає; кляса тут не протистоїть клясі. Інше діло, коли повстанці-раби за проводом Спартака ведуть справжню горожанську війну за звільнення рабів: сюди втягаються *маси* рабів — це вже клясова боротьба. Припустім далі, що перед нами виступ робітників однієї фабрики за підвищення заробітної плати; це буде — скільки всі інші робітники мовчать і сидять цілком слухняно на своїх місцях — знов же лишень зародком клясової боротьби, бо кляса, як така, не розгойдується. Але візьмім, напр., той випадок, коли починається «хвиля страйків». Тут перед нами клясова боротьба, тут кляса протистоїть клясі. Тут мова йде не про інтерес групи, що штовхає групу, а про інтерес кляси, що розворушує клясу. Отже, тут маємо клясову боротьбу у власнім розумінню слова. Візьмім ще приклад: серед селян-кріпаків потужно поширилося невиразне, безформне незадовольнення; воно клекотить, але через затурканість кляси не вибухає: раби бояться і боротьби не починають, а тільки глухо по всіх усюдах «бурчать». Це й є «прихована» форма боротьби, про яку говорить Маркс.

Так от, під словом «клясова боротьба» розуміється така боротьба, *коли кляса протистоїть клясі в дії*. З цим безпосередньо звязано надзвичайної ваги твердження, *що всяка клясова боротьба є боротьбою політичною* (Маркс). Справді, що то значить,

коли гноблена кляса протистоїть клясі-гнобительці, як клясова сила? Це значить, що гноблена кляса підкопується під фундамент «сучасного ладу». А як *силовою* організацією «сучасного ладу» є *державна* організація командної кляси, то зрозуміло, що всякий виступ гнобленої *кляси* об'єктивно скеровано проти державної машини кляси-гнобительки, навіть коли б учасники боротьби гнобленої кляси цього перший час і не розуміли. Кожний такий виступ неминуче має тому *політичний* характер.

Погляньмо, напр., на революційних синдикалістів або американських «Промислових Робітників Світу» („*I. W. W.*", «Ай-Дóблю-Дóблю»). Вони й слухати не хочуть про політичну боротьбу. Бо ж вони під політичною боротьбою цілком опортуністично й наївно розуміють лишень парляментську боротьбу. Припустім, однак, що I. W. W. зорганізували навіть не загальний страйк, а хоч би тільки страйк залізничників, гірників і металістів. Яке ж чудило не зрозуміло б, що цей страйк неминуче мав би колосальне *політичне* значіння? Чому? Та тому, що такий страйк — небезпечний буржуазії, як *клясі*. Тому, що він загрожує проламати вирву в фундаменті під машиною організованої буржуазії. Отже — тому, що він об'єктивно скерований проти державної влади буржуазії.

В «Ком. Маніфесті» *Маркс* на прикладі пролетаріяту коротко малює це перетворення окремих епізодів боротьби в боротьбу *кляс*. На початку «робітники іноді перемагають, але не на довго. Істотним наслідком їхньої боротьби є не безпосередній успіх, а чим раз краще їхнє об'єднання між собою. Цьому сприяє спричинюване розвитком великої промисловости поліпшення засобів сполучення, що дозволяє входити в зносини робітникам ріжних місцевостей. Тільки це й є потрібним, щоб боротьбу робітників окремих місцевостей, боротьбу, що скрізь має однаковий характер, *перетворити в клясову боротьбу... Але кожна клясова боротьба є боротьбою політичною*». В «Листах до Зорге» (Briefe an Sorge, S. 42, цит. також у *Кунова*, l. c., B. II., S. 59, Fußnote) Маркс означує це перетворення окремих конфліктів у клясову боротьбу саме так *):

„Notabene ad political movement (увага до «політичного руху»): political movement (політичний рух) робітничої кляси, звичайно має своєю остаточною метою завоювати для неї political power (політичну владу), а для цього, звичайно, потрібна до певного рівня розвинена previous (підготовча) організація working class (робітничої кляси), що сама виростає з її економічної боротьби. Але, з другого боку, всякий

*) Листа написано одразу на двох мовах, а саме — на німецькій з англійськими словами.

рух, у якому робітнича кляса протистоїть командним класам, як кляса, і намагається впливати на них через pressure from without (зовнішнім нагнітом), є political movement (політичним рухом)». Подаючи цю цитату *Г. Кунов* (l. c., B. II., S. 59) пояснює її так: «...На певному ступіні розвитку з господарського процесу в цілому виростають ріжні суспільні класи, що силою своєї участи в цьому процесі мають свої особливі господарські інтереси і намагаються зробити їх чинником політичного життя». Це пояснення не зовсім щире. Бо *Кунов* приховує тут те істотне, що *Маркс* висуває на перший плян: принципіяльне протиставлення класи класі, коли всяка боротьба є лишень частиною в процесі загальної боротьби за *владу* і за *панування в суспільстві*.

Проф. *Hans Dellbrück* у своїй над усяку міру нахабній статті „Die Marxsche Geschichtsauffassung" (Preußische Jahrbücher, B. 182, Heft 2, S. 157 ff.) «критикує» теорію класової боротьби, виявляючи просто неймовірне неуцтво в питаннях марксизму. На стор. 165 він «констатує», що Маркс не відріжняв класів від станів; на стор. 166 він заявляє, що в античному Римі не було «загибели обох класів», тим часом як занепад Риму все ж був фактом, що його було б цілком даремно спростовувати: були горожанські війни, а потім ні переможці пани, ні переможені раби не виявили здатности вести суспільство вперед. На стор. 167 він каже, що в Англії ніколи не було феодалізму! На стор. 169 він «спростовує» Маркса тим, що селяне йдуть іноді вкупі з поміщиками (див. про це у нас у тексті). І т. д. Але перлом «заперечень» є, без сумніву, ось що. *Дельбрюк* подає знайдений відомим єгіптологом *Ерманом* текст, що оповідає про стародавню єгипетську революцію, в якій рабам пощастило захопити владу. Текст цікавий тим, що його писано немов би *Мережковским*, чи якимсь іншим роззлюченим більшовиками білим паном. Тут мальовано-розмальовано просто неймовірний жах. І п. *Дельбрюк* «лякає»: ось вона, ваша клясова боротьба! Але шановний щиро-німецький професор сам не зауважає, як потрапляє в пастку, додаючи, що такий стан тревав «300 років» (стор. 171). Бо ж навіть *осел* зрозуміє, що 300 років без продукції і в абсолютній анархії жити не можна. Отже, справа не така то вже й страшна, і аргумент *Дельбрюка*, що силкується вплинути тут на почуття «заляканого буржуа», — просто смішний.

Веселі закиди робить теорії Маркса і п. *Ю. Делевский* («Социальные антагонизмы и классовая борьба в истории». Спб. 1910). Ось його найбільш загальний закид. Він бере таку цитату з *Енгельса* (передм. до «18-го Брюмера» Маркса). «Не хто інший, як Маркс, перший знайшов величний закон історичного руку, — закон, в згоді з яким усяка історична боротьба, відбувається вона в політичній, релігійній, філософській чи в якій іншій ідеологічній царині, — по суті є тільки більше чи менше ясним виявленням боротьби суспільних класів». Подавши це місце, п. Делевский згоджується з *Зомбартом*, що пропонував доповнити принцип клясової боротьби «принципом *боротьби націй*». Відповідь *Плеханова*, що тут і доповнювати нема чого, бо ж клясова боротьба є ро-

зумінням з царини *внутрішніх* процесів суспільства, а не взаємовідносин між суспільствами, папа Делевского не задовольняє. «Одне з двох, — каже п. Делевский: в основі історії лежить або дві стихії, або одна стихія. Як що... дві стихії — стихія клясової боротьби і стихія національної боротьби, то яким же є закон другої стихії? Як що ж... тільки одна стихія клясової боротьби, то яку ж рацію має тоді розріжнювати боротьбу в осередку суспільства від боротьби між суспільствами? ... Чи, може бути, суспільства, нації, держави — теж кляси?» (стор. 92). Ця тирада просто знаменита. Але розгляньмо суть справи. Тут може бути *два* основних випадки: мова може йти або про *одне* суспільство (напр., сучасне світове господарство), розбите на державні організації «національних» фракцій світової буржуазії; або про майже цілком *невязані ріжні* суспільства (напр., коли відбувається боротьба між ріжними народами, з яких один, скажім, зненацька переселився з цілком інших місцевостей, що, звичайно, траплялося в історії не раз: от як завоювання Мехіка еспанцями). Так от, у першім випадкові боротьба між буржуазіями є просто особливою формою капіталістичної *конкуренції*. Але ж тільки п. Делевскому може вскочити в голову, що теорія *клясової* боротьби виключає, напр., капіталістичну конкуренцію. Це є форма *внутрішніх межиклясових* антагонізмів, які, однак, ніколи не можуть змінити *основ* відповідної продукційної структури. Коли теорія Маркса визнає можливість відносної солідарности між ріжними клясами, то вона визнає й можливість відносного антагонізму між однаковими клясами в їхнім спільнім осередку. Але як же це може спростовувати теорію клясової боротьби? *Другий випадок*. Тут перед нами методологічне питання. Теорія розвитку суспільства є теорією розвитку *абстрактного* суспільства, і цілком слушно, що їй нема, властиво кажучи, діла до відносин *між* суспільствами. Вона досліджує, що таке суспільство *взагалі*, і які закони розвитку цього «суспільства взагалі». Коли ж ми переходимо від цих питань до більш конкретних, себ-то, між іншим, і до питання про відносини між ріжними суспільствами, то тут у нас, звичайно, знайдуться нові закони, що знов же не суперечать марксистській теорії: зовсім не тому, що ріжні суспільства — то ріжні кляси (це припущення п. Ю. Делевского просто нерозумне), а тому, що саме «поширення» (експансія) має економічні причини; тому, що, скажім, завоювання неминуче дає перегруповання клясових сил; тому, що в таких випадках «знизу» завжди перемагає вищий спосіб продукції і т. д. Але все це ні в якому разі не порушує теорії клясової боротьби.

Так от, вище ми бачили, що гноблені кляси не завжди ведуть клясову боротьбу у власнім розумінню цього слова. Але це, як ми знов таки бачили, зовсім не значить, що в такі порівнююче мирні періоди панує «згода в семействі, мир і тишина». Це значить тільки, що клясова боротьба існує в прихованому вигляді, або в зародковій формі. Вона *стає* клясовою

боротьбою у власнім розумінню слова. Тут нам не пошкодить пригадати діялектику, яка розглядає все в *русі*, в виниканню. Клясової боротьби може й не бути, але вона *виникає*, «росте». Так стоїть справа з боку гноблених кляс. А з боку кляс гнобительських? Ті *ведуть клясову боротьбу ввесь час.* Бо існування державної організації доводить, що командна кляса склалася, організувалася, як кляса *для себе*, як державна влада. Це свідчить про повну свідомість своїх істотних інтересів у кляси, що веде боротьбу з протилежними, як на інтерес, клясами (і проти їхньої безпосередньої загрози, і проти *можливої* загрози з їхнього боку) всіма засобами державної машини.

§ 57. **Клясова боротьба і державна влада.** Питання про державу, як про надбудову, що зумовлюється економічною базою, ми розглядали вже в попередньому викладі (див. § 38, початок). Тепер нам треба підійти до нього з іншого боку, розглянути його з спеціяльної точки погляду, а саме — з точки погляду клясової боротьби. Перш за все треба з усією категоричністю підкреслити ще раз, що державна організація є організацією *виключно клясовою*; «клясою, конституованою, як державна влада», «концентрованим і організованим суспільним насильством» кляси (*Маркс*). Гноблена кляса, носій нового способу продукції, в ході боротьби перетворюється, як ми бачили, з кляси «в собі» в клясу «для себе»; в тій же боротьбі вона створює свої бойові організації, що в міру свого зростання ведуть за собою чим раз більшу масу своєї кляси. Коли заходить революція, горожанська війна і ін., ці організації проривають фронт ворога і стають початковими осередками *нового* державного апарату в одвертім чи в прихованім вигляді. Візьмім, напр., Велику Французьку Революцію. «Народні або якобінські клюби — це попередні товариства Друзів Конституції, колись буржуазні, а згодом демократичні, монтаньярські, санкюлотські фанатичні прихильники рівности й єдности... Їх було засновано в меті народньої освіти, швидче для пропаганди, ніж для чину, але хода подій змусила їх працювати і в політиці (коли дрібна буржуазія стала біля влади, *Н. Б.*), втручатися безпосередньо в адміністрацію... Декретом від 14 фримера якобінців було зроблено по всій Франції знаряддям вибору й чистки чиновництва». (*Олар*: «Политическая история французской революции». 2-е вид. Скирмунта, стор. 386—387). «Кінець кінцем... саме якобінські товариства підтримали єдність і врятували батьківщину» (ibidem). Під час англійської революції революційна офіцерська «Рада Армії»

дала своїх людей у «Державну Раду». Під час російської революції бойові організації робітників і салдат — Ради — і найбільш революційна партія — комуністи — стали основними організаціями нової держави.

Проти клясового розуміння природи державної влади висовується два істотних закиди.

Перший говорить, що ознака держави полягає в централізованім правлінню. Тому власне — кажуть, напр., анархісти — всяке централізоване управління означує існування державної влади. Отже, напр., в розвиненім комуністичнім суспільстві, де буде плянове господарство, буде й держава. Це міркування всією своєю істотою грунтується на наївній буржуазній помилці: буржуазна наука бачить замісць суспільних відносин річеві, або технічні відносини. Тим часом зрозуміло, що «суть» держави полягає не в речах, а в *суспільнім* відношенню; не в централізованім управлінню, як такому, а в *клясовім лушпинню* централізованого управління. Так само, як капітал не є річчю (напр., машина), а суспільним відношенням між робітником і його капіталістом, виявленим у речах, так і централізація сама з себе зовсім не є *державною* централізацією; вона стає державною тільки тоді, коли в ній виявлено *клясове* відношення.

Другий закид проти клясової теорії держави ми вже почасти розглядали. Цей закид ще більш нещасний і нудний. Він виходить з того, що держава виконує низку загальнопожиточних функцій (напр., сучасна капіталістична держава будує електричні станції, лікарні, залізниці і т. д.). Цей мотив зворушливо об'єднує соціяль-демократа *Кунова*, правого ес-ера *Ю. Делевского*, консерватора *Дельбрюка* і навіть... вавилонського царя *Хамурабі*! Але весь цей шановний синкліт все ж прикро помиляється. Бо існування загальнопожиточних функцій держави ані на крихту не змінює цілком клясової вдачі державної влади. Командна кляса, щоб мати змогу експлоатувати маси, поширювати поле цієї експлоатації, сприяти «нормальній» її ході, звичайно, мусить звертатися до ріжноманітних «загальнопожиточних» підприємств. Напр., без розвиненої сітки залізниць не може розвиватися капіталізм, без професійних шкіл не буде кваліфікованої робочої сили, без наукових інститутів не розвиватиметься капіталістична техніка і т. д., і т. д. Але в усіх таких заходах державна влада капіталістів керувалася клясовими розрахунками. Ми вже наводили приклад треста. І трест веде продукцію, без якої не може

існувати суспільство. Але він веде її, керуючись клясовим розрахунком. Або візьмім якусь старовинну деспотичну хліборобську державу, хоча б державу єгипетських фараонів. Величезні побудови для регулювання руху води були загальнопожиточні. Але фараонівська держава зберігала й удосконалювала їх не для того, щоб нагодувати голодних, не з турботи про добро всіх людей, а тому, що це було неодмінною передумовою продукційного процесу, що був одночасно і *процесом експлоатації*. Клясовий розрахунок — ось що було тут рушійним мотивом. Отже, ця низка заходів ні в якій мірі не є доказом неслушности клясової точки погляду.

Інша низка загальнопожиточних заходів спричинюється наступом «нижчих кляс». Таким є, напр., фабричне законодавство капіталістичних країн. На цій підставі чимало мудріїв (на зразок руського доморобного ой-соціолога *Тахтарева*) уважають, що держава не є чисто клясовою організацією, бо ж її обовязково збудовано на компромісі. Варто тут хвилинку лишень поміркувати, щоб зрозуміти, в чім діло. Чи перестає бути, напр., капіталіст «чистим» капіталістом, коли він під загрозою страйку визнає *для себе* зисковнішим поступитися! Звичайно, не перестає. Так же само і з державою. Звичайно, клясова держава може робити попуски іншим клясам, як у нашому прикладі хазяїн робить попуски робітникам. Але це зовсім не свідчить, що вона перестає бути цілком клясовою і стає якоюсь організацією блоку кляс, себ-то фактично цілосуспільною організацією.

Цього, звичайно, не розуміє і пан *Куков*. Але приємно бачити, як згаданий вище нахаба-професор *Ганс Дельбрюк* кепкує з цих перевдосконалених фальсифікаторів марсизму: «Ріжниця між нами, між буржуа з соціяльно-політичним думанням (Sozialpolitisch denkenden Bürgerlichen) і вами є... лишень ступневою (gradueller). Ще кілька кроків далі тим шляхом, яким ви, мої любі панове, йдете, і марксистський туман розвіявся!» (H. Dellbrück, l. c., S. 172).

§ 58. **Кляса, партія, ватажки.** Коли говориться про клясу, то під цим розуміється групу осіб, об'єднаних спільним становищем у продукції, отже — спільним становищем у росподілі, отже — спільними інтересами (клясовими інтересами). Однак, було б цілковитою наївностю припускати, що кожна кляса являє собою якесь суцільне однородне ціле, де всі частини рівні, де Грицько такий же самий, як і Павло.

Щоб пояснити це на прикладі, візьмім сучасну робітничу клясу. Тут діло зовсім не тільки в тім, що нема рівности в ро-

зумі або здатностях. Навіть *становище*, «буття» ріжних частин робітничої кляси — не однакові. Це походить з того, 1. що нема повної однаковости господарських одиниць, 2. що робітнича кляса не падає з неба готовенькою, а повсякчасно *створюється* з селянства, ремісників, міського міщанства і т. д., і т. д., себ-то з інших груп капіталістичного суспільства.

Справді, хиба ж не ясно, що робітник великої, добре устаткованої фабрики — це щось одне, а робітник дрібної робітні — друге? Тут причиною ріжнородности є ріжнородність самих підприємств і всього ладу роботи в них. Друга причина приховується в мірі, так би сказати, пролєтарського стажу. Селянин, що став на фабрику вчора-позавчора, це не те, що робітник, котрий працював на ній ще змалку.

Ріжниці в «буттю» одбиваються й на свідомості. Пролєтаріят *неоднородний* своєю свідомостю так само, як неоднородний він і своїм становищем. Він є однородним *більш або менш*, коли його порівнювати до *інших* кляс. Коли ж розглядати його ріжні частини, то побачимо картину, змальовану вище.

Таким чином, відносно своєї *клясової свідомости*, себ-то відносно довготревалих, загальних, не цехових, не групових, не вузько-шкурницьких, не особистих, а загально-клясових інтересів, *робітнича кляса роскладається на низку груп і підгруп*, немов би один ланцюг, що складається з низки кілець неоднакової витревалости.

Так оця от *неоднородність кляси* і є причиною тому, що стає потрібною *партія*.

Справді. Припустім на хвилинку, що робітнича кляса однородна цілком і абсолютно. Тоді вона кожного разу могла б оперувати суцільною масою. Для керовництва всіма вчинками можна було б обирати людей або групи людей *почережно*: тревала організація керовництва була б зайвою, в ній не було б потреби.

Цілком інше стоїть справа в дійснім життю. Боротьба робітничої кляси є фактом. Керувати цією боротьбою неодмінно треба. Треба тим ще більше, що ворог і дужчий, і спритний; боротьба з ним — нещадна боротьба. Хто ж має керувати всією клясою? яка її частина? Ясно: найбільш поступова, найбільш досвідчена і найтісніше зорганізована.

Такою частиною і є *партія*.

Партія — це не кляса, а частина кляси, іноді зовсім невеличка. Але партія — це *голова* кляси. От чому є надмірним

безглуздям протиставляти клясу партії. Партія робітничої кляси і є тим, що́ найкращим чином виявляє інтереси *кляси*. *Розріжняти* клясу й партію — можна, як можна розріжняти голову і цілу людину. *Протиставляти ж — не можна*, як не можна рубати людині голову, бажаючи їй довгого життя.

Від чого залежить успіх боротьби за таких умов? Від *відповідного відношення* між ріжними частинами робітничої кляси, а посамперед — од відповідного відношення між партією й безпартійними. З одного боку, треба керувати й командувати. З другого — треба виховувати й переконувати. Без виховування й переконування тут не можна й керувати. З одного боку треба, щоб партія була тісно збитою й окремо зорганізованою, як *частина* кляси. З другого — вона повинна чим раз тісніше звязуватись з безпартійними масами, втягаючи чим раз більшу їхню масу в свою організацію. Духовний зріст кляси знаходить, таким чином, своє виявлення в зрості партії цієї кляси, І, навпаки, підупад кляси виявляється підупадом партії або ж зменшенням її впливу на безпартійних.

Вище ми бачили, що неоднородність робітничої *кляси* зумовлює необхідність *партії* цієї кляси. Та капіталістичні умови «буття» і низький культурий рівень не тільки робітничої кляси, але навіть і решти кляс створюють таке становище, коли й *авангард* пролєтаріята, себ-то його партія, так само буває неоднородною. Вона більше чи менше однородна, коли її рівняти з *іншими* частинами робітничої кляси, але коли брати *ріжні частини цього авангарду*, себ-то самої партії, то ми цю внутрішню неоднородність побачимо зовсім легко.

Тут ми вживаємо тих же самих міркувань, що і в випадкові з клясою. Припустім протилежний дійсності випадок, а саме: цілковиту — клясовою свідомостю, досвідом, умінням керувати і т. д. — однородність партії. Тоді, зрозуміла річ, не було б жадної потреби в ватажках. Функції «ватажків» можна було б виконувати почережно, без жадної шкоди для справи.

Але в дійснім житті нема цілковитої однородности навіть в авангарді. І це є істотною причиною, що викликає потребу в більш або менш сталих угрупованнях окремих осіб-керовників, званих «ватажками».

Гарні ватажки через те й ватажки, що вони найкраще виявляють правильні тенденції партії. І так само, як безглуздям було б протиставляти клясу партії, так само безглуздям було б протиставляти партію ватажкам цієї партії.

Тим часом ми це все ж робили, коли протиставляли ро-

бітничу клясу соціяль-демократичним партіям, або маси організованих робітників їхнім жовтим ватажкам. Але ми це робили й робитимем, щоб *руйнувати* соціяль-демократію, щоб *руйнувати* вплив буржуазії, доконуваний через *соціяль-зрадницьких* ватажків. Зате було б занадто дивним ділом переносити методи руйнування ворожої організації на нас самих і уважати це за виявлення нашої особливої революційности.

Подібне ж становище є обов'язковим і для інших кляс. Візьмім напр., сучасну Англію. Там урядує, як кляса, буржуазія. Але вона урядує через партію Ллойд-Джорджа, а партія Ллойд-Джорджа керує через своїх ватажків.

Звідси, між іншим видно беззмістовність всього галасу проти диктатури партії більшовиків у Росії, диктатури, яка ворогами революції *протиставляється* диктатурі робітничої *кляси*. Після наведеного вище зрозуміло, що кляса неминуче урядує через свою *голову*, себ-то через партію. І тільки так вона й може урядувати. Коли ж руйнується її *голова*, себ-то партія, тоді руйнується й сама кляса, як кляса *для себе*, обертаючись зо свідомої й самостійної суспільної сили в звичайний чинник продукції, не більше.

Не так, звичайно, дивиться на діло пан *Гайнрих Кунов*. Він протестує проти клясового характеру партій *взагалі*. Ось його аргументація (див. l. c., B. II, S. 68): «Партія не питає того, хто до неї хоче прилучитися: «Чи належиш ти до певної кляси?» І соціяль-демократична партія теж не питає. До неї (до партії, *Н. Б.*) може прилучитися кожний, хто в істотнім знає її принципи й її вимоги, себ-то її *програму*. А ця програма містить у собі не тільки певні економічні вимоги, викликувані інтересами, *але* одночасно, як і програми інших партій, *певні політичні й філософські погляди споза сфери господарських інтересів* (останній курсив наш, *Н. Б.*). Звичайно, основою більшости партій є певне клясове угруповання; але своєю структурою кожна партія в той же час є й ідеологічним утворенням, *представницею особливого політичного мисленного комплексу*. І чимало осіб вступають у партію не тому, що представлені партією особливі клясові вимоги суть їхніми вимогами, а тому, що їх... приваблює до себе цей ідеологічний комплекс». Ці міркування сучасного теоретичного отамана соціяль-демократії надзвичайно навчательні. Пан Кунов без жадного сорому *протиставляє* політичні й філософські погляди програми партії *економічним вимогам* цієї програми. То як же це буде, громадянине Кунов? І що лишилося від вашого марксизму? Програма є вищим ступінем *усвідомлености* в усіх можливих «мисленних комплексах». «Політичні й філософські погляди» зовсім не виснуть у повітрі, а зростають з умов існування кляс. Вони не тільки не суперечать, а навпаки, *виявляють* ці умови буття, а скільки мова йде про програмні вимоги, то ясно, що філософська й політична частина цих програм є оболонкою їхньої економічної частини.

Це можна спостерігати навіть на партії п. *Кунова*, німецькій со-

ціяль-демократії. Через те, що вона всмоктує в себе чим раз більше не робітників і відходить од робітничої кляси, спираючись у ній найбільше на її кваліфіковану аристократію, то й ідейно-політичний комплекс «програми» одмінюється. В своїх вимогах вона стала до останнього поміркованою; своєю ідеологією вона *тому саме* робить марксизм підчищений, кастрований, з дозволу сказати — «марксизм» п. *Кунова*, коментатором програми обирає п. *Бернштайна* (старого зрадника марксизму), а своїм офіціяльним філософом ставить п. *Форлендера*, кантіянського ідеаліста.

§ 59. **Кляси, як знаряддя суспільної трансформації.** Коли дивитися на суспільство, як на систему, що об'єктивно розвивається, то ми бачимо, що перехід від одної клясової системи (від одної клясової «суспільної формації») до другої відбувається в запеклій боротьбі *кляс*. В об'єктивнім розвиткові процесу суспільних змін кляси грають ролю основного живого трансмісійного апарату, через який перебудовується всю сукупність життєвих відносин суспільства. Структура суспільства змінюється *через* людей, а не без людей; продукційні відносини це — такий же продукт людської діяльности і боротьби, як льон або полотно (Маркс). Але коли ми з безлічи індивідуальних воль, що йдуть у ріжних напрямках і дають, кінець кінцем, певну суспільну рівнодійну, спробуємо вилучити істотні напрямки, то знайдемо певні однородні пучки воль: це й будуть клясові волі. Вони особливо гостро протиставляються одна одній у революціях, себ-то в зворушеннях суспільства під час переходу його від одної клясової форми до другої.

Але з другого боку, під закономірностю розвитку клясового вольового ряду і ріжних визерунків та перехрищень у *сутичці протилежних і ріжних клясових воль приховується глибша закономірність об'єктивного розвитку, що на кожній його стадії детермінує явища вольового ряду.*

З другого боку ми знаємо, що вольовий ряд *обмежується* зовнішніми умовами, себ-то, що ті зміни в цих умовах, які можуть бути переведеними в життя оберненим впливом волі людей, обмежено попереднім станом тих умов. Таким чином клясова боротьба та клясова воля і суть *робочим трансмісійним апаратом під час переходу від одної суспільної структури до другої.*

І тут нова кляса повинна виступити як організатор і носій *нового суспільно-економічного ладу*. Кляса, яка не є носієм нового способу продукції, не може «переробити» суспільство. Навпаки, та клясова сила, що втілює в собі чим раз потужніші

й поступовіші продукційні відносини, ця сила й є основним живим знаряддям суспільного перевороту. Так буржуазія, бувши носієм нових продукційних відносин, нової економічної структури, перетягла в своїх революціях все суспільство з його старої феодальної колії на колію буржуазного розвитку; так пролєтаріят, носій і організатор соціялістичного способу продукції в його початковім клясовім формулуванню, перетягає суспільство, об'єктивно вже нездатне існувати на старій основі, з буржуазної колії на колію соціялістичну.

§ 60. **Безклясове суспільство будуччини.** Та тут перед нами стає одне питання, дуже мало висвітлене в марксистській літературі. Питання це полягає ось у чім. Вище ми бачили, що кляса керує через свою партію, партія керує через ватажків, що кляса й партія мають, так би сказати, свій командний кадр. Цей командний кадр технічно-необхідний, бо, як ми бачили, він повстає з неоднородности кляси і з культурної неоднородности членів партії. Іншими словами: кожна кляса має *своїх організаторів*. Як що поглянути з цієї точки зору на розвиток суспільства, то, натурально, можна поставити таке питання: та чи ж є можливим комуністичне безклясове суспільство, за яке говорять марксисти?

Справді. Ми знаємо, що кляси самі органічно виросли, як це підкреслює *Енґельс*, з поділу праці, з організаторських функцій, що стали технічно необхідними для дальшого розвитку суспільства. Тим часом ясно, що і майбутнє суспільство так само потрібуватиме цієї організаторської праці. Цю думку можна збити, правда, таким міркуванням: в майбутньому суспільстві не буде приватної власности і витворювання цієї приватної власности. А як раз же це відношення приватної власности і є тим основним, з чого походять кляси.

Однак, тут є й контр-аргументація. Напр., професор *Роберт Міхельс* у своїй дуже цікавій книжці: «До соціології істоти партій у сучасній демократії» (*R. Michels*: „Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie", Leipzig, 1910, Verlag von Dr. Werkner Klinkhardt, S. 370) пише: «В цьому пункті знов таки мають повну силу сумніви, консеквентне досліджування яких призводить до повного одкиду можливости безклясової держави (тут треба сказати «суспільства», звичайно. *Н. Б.*). Управління величезним капіталом (себ-то засобами продукції, *Н. Б.*) ... передає адміністраторам принаймні таку ж міру влади, як і посідання власного капіталу, приватна власність».

З цієї точки погляду весь суспільний розвиток є лишень зміною груп ватажків (теорія *Вільфредо Парето* так і зветься «теорією зміни вибранців», „théorie de la circulation des élites“).

Це питання треба розглянути по суті. Бо коли слушним є це твердження, то слушним має бути й висновок *Міхельса*, а саме, — що *соціялісти* можуть перемогти, а *соціялізм* перемогти не може.

Посамперед ми розглянемо один приклад. Коли панує буржуазія, то вона панує, як знаємо, не зразу всіма членами своєї кляси, а через своїх ватажків. Але кожному добре видко й відомо, що це не призводить до клясового розмежовування в *осереджові* буржуазії. Дворяне-поміщики панували в Росії через своїх обер-чиновників, що являли собою цілий кадр, цілу верству. Але ця верства зовсім не стояла проти поміщиків як кляса. Чому саме? Та з тої звичайної причини, що життєвий стан цієї решти був ані на крихту не нижчим за життєвий стан перших; культурий рівень був теж, загалом беручи, подібним, і державні «правителі» весь час рекрутувалися саме звідси.

Тому повну рацію мав *Енґельс*, коли писав, що кляси до певного моменту суть наслідком недосконалого розвитку продукційних сил: управляти треба, а, так би сказати, гарної пайки на всіх не вистачає. Звідси — рівнобіжно до зросту організаторських функції, суспільно необхідних, росте й приватна власність. Але комуністичне суспільство є суспільством з дуже і чим раз дужче розвиненими продукційними силами. Отже, в ньому не може бути *економічної підстави* для створення своєрідної командної кляси. Бо, — як що ми навіть припустимо тревалу владу адміністраторів, у згоді з *Міхельсом*, — то це буде влада фаховців діла над машинами, а не над людьми. Бо справді, як вони можуть реалізувати свою владу відносно людей? Ніяк. *Міхельс* проморгав істотний і резолютивного значіння факт, що всяка адміністративно-командна позиція до цього часу була в той же час оболонкою господарської експлоатації. Забувати про присутність тут господарської експлоатації ніяк не можна. Але тревалої групової замкненої влади не буде навіть і над машинами. Бо зникне *основа основ* для створення таких монопольних угруповань: зникне те, що *Міхельс* висвячує на віковічну категорію: «некомпетентність маси». «Некомпетентність маси» зовсім не є обов'язковою прикметою всякого суспільства: вона так само є продуктом економічних і технічних умов, що впливають на загально-куль-

турний побут і на *умови освіти*. Можна сказати так: в майбутньому суспільстві буде велетенська перепродукція організаторів, через віщо зникне *тревалість* керовничих угруповань.

Значно складніше стоїть питання для *переходової* доби від капіталізму до соціялізму, себ-то для доби пролєтарської диктатури. Робітнича кляса перемагає ще тоді, коли вона зовсім не є — і не може бути — однородною масою. Вона перемагає в умовах підупаду продукційних сил і матеріяльної незабезпечености широких мас. Тому *тенденція* до «звиродніння», себ-то до вилучення керовничої верстви, як клясового зародка, неодмінно виявиться. З другого боку, її паралізуватимуть дві протилежні тенденції: по-перше, *зріст продукційних сил*; по-друге, знищення *монополії освіти*. Розширена відпродукція техніків і взагалі організаторів робітничої кляси підрубає коріння під можливим новим клясовим поділом. Від того, які тенденції виявляться дужчими, залежить і остаточний наслідок боротьби.

Отже, робітнича кляса, маючи собі до послуг такий чудовий струмент, як марксистську теорію, повинна пам'ятати її руками влаштовується й буде кінець-кінцем улаштовано такий лад відносин, який принципіяльно відріжнятиметься від усіх минулих суспільних формацій: від первісно-комуністичної орди — тим, що це буде суспільство висококультурних людей, які усвідомлюють себе й інших; від клясових форм — тим, що вперше створяться умови людського існування не тільки для окремих груп, а й для усієї маси людей, маси, що залишає бути масою, стаючи єдиним, гармонійно збудованим людським суспільством.

Література до VIII розд. Збірною працею про кляси є праця проф. Солнцева «Общественные классы». Див. також: *Маркса й Енґельса*: «Комуністичний Маніфест»; *Маркса*: «Злидні філософії». *Иого ж таки*: «Капітал». *Його ж таки*: «Історичні твори». *Енґельс*: «Стан робітничої кляси в Англії». *Він же*: «Людвіґ Фоербах». *Він же*: «Походження родини» і т. д. *Каутський*: «Аграрне питання»; *він же*: «Суперечності клясових інтересів під час Великої Французької Революції». *Н. Рожков*: «К. Маркс и классовая борьба» (Збірник «Памяти Маркса»). *В. Шулятиков*: «Из теории и практики классовой борьбы». *А. Богданов*: «Емпириомонизм», книжка III. *В. Чернов* (с-р.): «Крестьянин и рабочий, как экономические категории». *Ю. Делевсий* (с-р.): «Социальные антагонизмы и классовая борьба». *Г. Кунов*: „Die Marxsche Geschichtstheorie".

ПОКАЖЧИКИ

І. ПОКАЖЧИК ІМЕН І АВТОРІВ

А. Загальний

Стор.

Август 167
Августин Блаженний 50
Агафонов, Р.
«Сучасна техніка». Підсумки науки 116
Амес 166
Анаксагор 184
Анаксимандр . . . 56, 182
Анаксимен 56, 182
Аристотель 22, 45, 95, 134, 137, 169, 185
Архимед 163
Асурбаніпал 275

Барт, Пауль 120
Бауер, Отто 264
Бекон 185
Бем-Баверк, Евг. . . 23
Бельтов, Н.
«До питання про розвиток моністичного погляду на історію» 9, 57, 248
«Критика наших критиків» 80, 120, 125, 228
Бентам 212
Бергсон 45
Берклі 56, 57
Бернштайн, Едуард 253, 312
Бернштейн, А.
«Біла горячка» 36
Біцілі, П.
«Занепад Римської імперії» 271
Богданов, А.
«З психології суспільства» . . . 31, 146—147, 170
Бокаччіо 200

Стор.

Бомарше 201
Босюет
«Міркування про всесвітню історію» 58
Булгаков, Сергій
Ст. в «Проблемах ідеалізму» — «Капіталізм і сільське господарство» . . 25, 48
«Філософія господарства» 48, 49
Бутру 45
Бухарин, Н.
«Економіка переходової доби» 127, 257
Бюхер, Карл
«Робота й ритм» . . 192, 195

Вандервельде 264
Васильєв, Н.
«Питання про загибель Західної Римської імперії» 185, 271
Вінчі, Леонардо . . 200
Віппер, Р.
«Кілька уваг до теорії історичною матеріялізму» у Зб. «Дві інтеліґенції» 166, 176
«Нові горизонти в історичній науці» 100
Вітрувій . . . 115, 135, 137
Вольф, Христ. 45
Вормс 86

Ґалєнус, Клавдій . . 161
Ґастєв
«Наші завдання», в журн. «Организация Труда» № 1, 1921 р. 139

Стор.

Ґете
«Прометей» 121
«Метаморфози тварин» . 230
Ґоргій 56
Ґорький 282
Ґортер, Герман . . . 120
«Історич. матеріялізм» 9, 179
Ґрам 163
Ґумплович . . . 127, 288

Гайне, Г.
«Зимова казка» . . . 69
Геґель 56, 58, 225
(див також Hegel)
Гельвецій 56
Геракліт 56, 63, 65, 70, 182—184
Геродот 116, 157
Герон Алєксандрійський 161, 167
Гіпократ 161
Гобз, Томас 56
Гольбах
«Система природи» . . 56
Горацій 167
Гомер 183

Давід 201
Данте 200
Дарвін, Чарлз 63
«Походження типів» . . 60
Делєвский, Ю.
«Соціяльні антагонізми і клясова боротьба в історії» 304, 305, 307
Дельбрюк 304, 308
Декарт 51
Демокрит 56, 63
Деніке, ю. 10
Д'Ет 280
Джевонс 123
Дідро 56, 57, 201
Діодор 167

Едісон 107
Ейслер
«Загальна історія культури» 196
Енґельс . . . . . passim
Епікур 56
Ерман 198, 304

Зенон 63
Зіммель 92, 209, 232
Див. також Simmel.
Зомбарт 80, 147, 216, 236, 261, 295, 304
Див. також Sombart.

Стор.

Кальвін 50
Кант . . . 56, 125, 127, 240
Карсавін
«Культура середніх віків» 237
Каутський 45, 108, 127, 147, 203
Кене
«Хинський деспотизм» . 23
Кеплєр 23
Колумела 167
Конт, Оґюст . . 86, 130, 241
Корсак
«Суспільство правне і суспільство трудове» . . 31
Крапоткін, П.
«Велика Фр. Революція« 253
Кратил 63
Кржівіцкий, Л.
«Професійні типи» . . . 277
Крупская, Н.
«Народня освіта й демократія» 222
Кунов 50, 170, 251, 252, 257, 261, 265, 266, 267, 299, 300, 304, 307, 308, 311, 312
«Походження релігії і віри в бога» . . . . . 170—172
Див. також Cunow, H.
Кюв'є 79

Лєнін 130, 253, 261
«Матеріялізм і емпіріокритицизм» 31, 57
Лєсінґ 58
Ліліенфельд 86
Лінней 63
Ліперт, Ю.
«Історія культури» . 195, 196
Локк 186
Лоріа, А.
«Соціологія» 90
Лукрецій Кар 56
Луначарский, А.
«Ще про театр і соціялізм» у зб. «Вершины» 192—193
Лучицкий
«Стан хліборобських кляс у Франції напередодні революції» 253
Люксембург, Роза
«Нагромадження капіталу» 127
Ляйбніц 34, 45, 79, 163, 275
Ламарк 6
Ляметрі
«Людина — машина» . . 56
Лянге, Ф. 61

Мальтус, Р. 123
Маркс, Карл . . . passim

Стор.

Маслов, П.
«Аграрне питання» . . 253
«Капіталізм» . . . 112, 127
Мах
«Пізнання й омана» . 20, 160
Див. також Mach.
Мельґунов
«Релігійно - громадські рухи руського народу в XVII в.» 214
Мережковский . . . 34, 304
Меринґ, Франц 226
Див. також Mehring.
Мечніков, Л.
«Цивілізація і великі історичні ріки» 105, 110, 120, 126, 127
Міллар, Е. 123
Мілль, Д. С.
«Система логіки» . . . 43
Мілюков, П. 96

Нікольский
«Русск. істор.» Покровского, том I 175
Новґородцев
«Про громадський ідеал» 261
Нуаре, Л. 204
Ньютон, І. 163

Оболєнский, Л.
«Наукові основи краси й мистецтва» 193
Олар
«Політ. істор. франц. революції» 306
Опенгаймер, Ф. 288

Павлов-Сильванский
«Феодалізм у старій Русі» 237
Парменід 63, 184
Паульсен, Ф. 218, 223
Див. Paulsen.
Перикл 184
Петрарка 200
Петрушевский, Д.
«Повстання Уота Тайлора» 254
Петті, В. 162
Пірсон, К.
«Граматика науки» . . 20
Платон 55, 65, 184
Плєханов 252, 304
«Основні питання марксизму» 9, 31
«Критика наших критиків» 80, 81, 120, 125, 278
Погодін, А.
«На межі тваринного й людського» Нові ідеї в соціології, № 4 206

Стор.

Покровский, М. П. 150, 171, 175
«Руська історія» . . . 153
«Нарис історії руської культури» 97, 124
Протаґор 56

Реннер 261
Рерберґ, Ф.
«Короткий курс історії мистецтв» 197
Рескін, Д.
«Лєкції про мистецтво» . 196
Рикардо, Д. 14
Родбертус, К. 212
Роджерс, Т. 253
Розенбах
«Поступовий параліж» . 36
Русо, Ж. Ж.
«Суспільна угода» . . 94, 201

Сенека
«Листи до Люцілія» . . 184
Сен-Сімон 61
Сербский
«Душевні хороби» . . . 36
Сміт, А. 171
Сократ 184
Солнцев
«Суспільні кляси» 280, 283, 285, 286, 288
Соловйов, Р.
«Виправдання Добра» . 98
Спекторский
«Нариси з філософії суспільних наук» 23
Спенсер 86
Спіноза 34, 43, 56
Див. Spinoza.
Страбон 157
Струве, П. . . . 26, 80, 261

Талєс 55, 182
Тахтарєв 308
Тацит 196
Толстой, А. 151
Толстой, Л. 78
«Що таке мистецтво» . . 188
Топінар 126
Торенс 70
Туган-Барановський
«Теоретичні основи марксизму» 299
Тураєв
«Історія давнього Сходу» 172, 173, 176, 198

Стор.

Фідій 165
Фіхте 56, 58
Форлєндер 312
Фоєрбах 57
Франклін 115
Фрезер 171
Фриз 79

Хамурабі 176, 197, 235, 307
Хвостов
«Теорія історичного процесу» 125, 230, 231
Хома Аквинський
«Богословська Енциклопедія» (Summa theologiae) 185, 216

Цетербаум
«До матеріялістичного розуміння історії» у зб. «Истор. матер.» 147

Стор.

Ціґлєр
«Підручник історії педагогіки» 222
Ціцерон 45

Чупров, А.
«Нариси з теорії статистики» 162

Шелінґ 56, 58
Шопенгауер 54, 56
Шпенґлєр 130
Див. Spengler.
Штамлєр
«Господарство й право з точки погляду матеріялістичного розуміння історії» 27, 29, 31, 49
Шульце-Ґеверніц . . 128

Юлій Цезар . . . 138, 167

Б. Чужинецький.

Стор.

Achelis, Th.
Soziologie. 1899. Leipzig 172
Adler, M. 146
Causalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft 31
Marxistische Probleme . 31

Baudeau, N.
Première introduction à la philosophie économique etc. 109
Bernstein, E.
Sozialismus und Demokratie in der großen englischen Revolution . . . 253
Bordeaux, A.
Histoire des sciences physiques, chimiques et géologiques au XIX siècle. Paris et Liège. 1920 . . . 163
Brandes, Georg
Die Hauptströmungen der Literatur des XIX. Jahrhunderts. B. I. Leipzig . . . 201
Bücher, Karl
„Das Zeitungswesen" in Kultur der Gegenwart . . 275
Burger, Fritz
Weltanschauungsprobleme und Lebenssysteme in der Kunst der Vergangenheit. München 193, 198

Cantor, M.
Vorlesungen über die Geschichte der Mathematik. Leipzig. 1907 . . . . 161, 166
Cavalieri 163
Cunow, Heinrich
Produktionsweise u. Produktionsverhältnisse nach Marxschen Auffassung. N.Z. Jahrb. 39. B. I 108
Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie. B. I u. II 251, 257, 261, 265—267, 299, 304, 307, 311, 312

Däubler, Th.
Der neue Standpunkt. Leipzig. 1919 202
Dellbrück, Hans
Die Marxsche Geschichtsauffassung. Preußische Jahrbücher B. 182, Heft 2 304, 307, 308
Dessoir, M.
Die neue Mystik und die neue Kunst. Einführung in die Kunst der Gegenwart. Leipzig. 1920 201
Diels, H.
Die Organisation der Wissenschaft, Kultur der Gegenwart 275
Wissenschaft und Technik bei den Hellenen. Antike Technik. Leipzig u. Berlin. 1920 165
Durkheim, E.
De la division du travail sociale. Paris. 1893 . . 91, 217

Eisler, R.
Geschichte der Wissenschaften 161

Fermat 163

Glotz, G.
Le travail dans la Grece ancienne. 1920 135

Crop.

Gottle-Ottlilienfeld
Wirtschaft und Technik. Grundriß d. Sozialökonomik 115

Grosse
Formen der Familie und Formen der menschlichen Wirtschaft. 1896 124

Haendcke
Entwickelungsgeschichte der Stilarten. Bielefeld-Leipzig. 1913 199

Hammacher, E.
Das philosophisch-ökonomische System d. Marxismus. Leipzig. 1909 . . . 233

Hausenstein, W.
Die Kunst und die Gesellschaft. München 193, 197, 198
Versuch einer Soziologie der bildenden Kunst. Archiv f. Sozialwissenschaft. Mai-Heft 1913 197
Vom Geist des Barock. München. 1920 200
Rokoko. Französische u. deutsche Illustratoren des XVIII. Jahrhunderts. München. 1918 200

Hegel 56, 58, 225
Philosophie der Geschichte 60, 63, 70
Wissenschaft d. Logik 72, 73, 77

Helmolt
Weltgeschichte. 1919 . . 159

Herkner
Arbeit und Arbeitsteilung. Grundriß der Sozialökonomik 108

Hettner, A.
Die geographischen Bedingungen d. menschlichen Wirtschaft. Ibid. 105

L'Houet
Zur Psychologie des Bauerntums. 2. Aufl. 1920. Tübingen 294

Huber 234

Hurvicz, E.
Die Seelen der Völker. Gotha. 1920 212

Kapp, E.
Grundlinien einer Philosophie der Technik. Braunschweig. 1877 115

Crop

Keyserling
Reisetagebuch eines Philosophen 187

Kothe
Abriß der allgemeinen Musikgeschichte. Leipzig. 1919 . . . . . 191, 196

Lamprecht, Karl
Moderne Geschichtswissenschaft, 3. Aufl. 1920 . . 233

Levy, Hermann
Soziologische Studien über das englische Volk. Jena. 1920 216

Levy-Brühl
Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. Paris. 1910 . . . 206

Louis, Paul
Le travail dans le monde romain. 1912 135

Lu-Märten
Historisch - materialistisches über Wesen und Veränderung der Künste . . 191

Lyell
Principles of geology . . 79

Mac-Farlane
Economic geography. 1920 120

Marbe, K.
Die Gleichförmigkeit in der Welt. 1916 . . . 232, 234

Mach, E.
Geschichte der Mechanik 226

Martersteig
Das jüngste Deutschland in Literatur und Kunst. Einführung in die Kunst der Gegenwart 202

Mehring, Franz
Geschichte der deutschen Sozialdemokratie. 5. Aufl. 226

Meyer, Ed.
Geschichte des Altertums, B. 4, Buch III 66, 69, 175, 182
Elemente der Anthropologie 157, 172

Michels, R.
Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Lpz. 1910 . . 313
Wirtschaft und Rasse. Grundriß der Soz.-Oek. . 126

Crop.

Milkau, F.
Die Bibliotheken. Kultur der Gegenwart 275
Mombert, P.
Wirtschaft und Bevölkerung. Grundriß der Sozialökonomik 124
Muckle
Das Kulturproblem der franz. Revolution 201
Müller-Lyer
Die Phasen der Kultur 130, 153

Noire, L.
Ursprung der Sprache . 204
Neuburger, A.
Die Technik des Altertums. Lpz. 1919 134
Neurath, O.
Antike Wirtschaftsgeschichte. 1909 150

Odenbreit
Die vergleichende Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx. 1919 237

Pareto, V. 314
Paulsen, Fr.
Das moderne Bildungswesen. Kultur der Gegenwart 218, 223
Paul Ernst
Der Zusammenbruch des deutschen Idealismus . . 186
Pietschmann
Das Buch. Kultur der Gegenwart 275

Romain, J.
Manuel de déification . 202
Renner, K. 264
De la Revière (Mercier)
L'ordre naturel et essentiels des sociétés politiques 123

Salvioli
Der Kapitalismus im Altertum 135
Schering, Arnold
Die expressionistische Bewegung in der Musik. Einführung in die Kunst der Gegenwart 202

Crop

Schmoller, G.
Die Tatsachen der Arbeitsteilung. Jahrbücher. 1889 288
Das Wesen der Arbeitsteilung und Klassenbildung, ibidem. 1890 288
Simmel, G.
Philosophische Kultur. 2. Aufl. 1919 203
Soziologie. Lpz. 1908 210, 295
Philosophie des Geldes . 232
Sombart, W. . . . 261, 304
Der Bourgois 159, 216, 236, 295
Spengler, O.
Der Untergang d. Abendlandes . . . 130, 187, 211
Spinoza, B.
Ethik, Verl. Kirchner, 2. Aufl. 1870 . . . . 34, 43
Etique. Ed. Charpentier. 1871 . . . . . 34, 43

Taine, H.
Philosophie de l'art. Paris. 1909. B. I 194

Verworn, M.
Zur Psychologie der primitiven Kunst 197

Waentig
Die großen Revolutionen als Entwickelungserscheinungen im Leben der Völker 252
Weber, Ad.
Industrielle Standortslehre. Grundriß der Sozialökonomik 121
Ueber den Standort der Industrien 121
Weber, Alfr.
Der soziologische Kulturbegriff. Verhandlungen des II. deutschen Soziologentages. 1913 148
Weber, Max
Agrargeschichte. Handwörterbuch der Staatswissenschaften 150
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. 1920 158, 173, 177—178, 216, 295

II. ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Стор.

Анархізм 293, 294
Анатомія 161
Анімізм 169, 197
Антагонізми — див. суперечності.
Архітектура 196
Астрономія 161

Бібліотеки 275
Боротьба кляс — див. клясова боротьба.
Ботаніка 161

Ватажки 310, 311
Випадок взагалі . . . . 41—43
Випадковість історична . 43—44
Витрати революції 269
Відносна солідарність інтересів . 297—298, 300—301, 304
Відпродукція суспільного життя . . . . . 275—276
Відпродукція звичайна . . 117
„ розширена . . 118
„ негативна розширена 118

Географія 161
Гілозоїзм 56

Дадаїзм 202
Деклясовані групи . . 287, 292
Держава . . 149—152, 260—261, 267—270, 306—308
Детермінізм . . 33, 34, 36, 41, 95
Динамічна точка погляду 61—63, 155, 241—243
Діялектика . . . 63—65, 72—73
Думання . . 203—204, 206—207

Економіка, див. — супільна економіка.
Економічна структура суспільства, див. — продукційні відносини.

Стор.

Експресіонізм 201
Елєменти суспільства . . . 131
Етика, див. — мораль.
Етнографія 161

Закономірність . . . 19—20, 86
„ кавзальна . 22, 30
„ телєологічна . 22
Звичай 157
Звязок психічний 90, 91
„ трудовий . 87—90, 92, 99, 234, 239
„ явищ . 63—65, 129—130
Зоологія 161

Ідеалізм 54, 55
„ об'єктивний . . . 55
„ практичний . . . 55
„ суб'єктивний . . 55—56
Ідеалістичний погляд у суспільних науках . 57—58, 60, 91
Ідеологія, див. — суспільна ідеологія.
Індетермінізм . . . . 33—34, 36
Інтелігенція технічна 150, 249, 264, 269, 287
Історизм . . . . . 65—70
Історія 17

Капітал 144
„ перемінний 272
„ постійний 272
Капіталізм 238—239, 255—256, 268, 286—287
Кавзальність 22, 30
Кляси суспільні 140—142, 144—145, 148—154, 279—292, 301—315
Кляси основні . . . . 286—287
„ переходові 287
„ проміжні 287
«Кляса в собі» . . . . 296—297
«Кляса для себе» 296—297, 306—312

Стор.

Клясова боротьба 257, 283, 301—307
„ ідеологія . . . 291—296
„ психологія . . 291—296
Клясові інтереси . . . 289—291, 301—302, 306, 308, 309
Клясові типи мішані . . . 287
Кризи промислові 268
Культура 148
„ духовна 148

Література . . . . . 199—202
Люмпенпролетаріят 287, 292, 293, 294

Майнові відносини 156, 250, 253—254, 266—267, 270
Математика . 108, 161, 165—168
Матеріялізація ідеології 273—275
Матеріялізм . . . . . 51, 54—60
„ діялектичний . . 57
„ історичний . . 18
„ практичний . . 55
Матеріялістичний погляд у суспільних науках . 57—61, 91
Медицина 161
Мета, див. — телєологія.
Мистецтво . . . . . 188—203
„ образотворче 197—200
Мінералогія 161
Мова . . . . . 203—206
Мода . . . . . 202—203
Мораль 159
Музика . . . . 189—196, 199

Нагромадження культури, див. — матеріялізація ідеології.
Надбудови . 147—208, 218, 220—221, 224, 227, 229—231, 267, 271
Народонаселення, див. — розмноження.
Наука . . . . . 159—168, 188
Науки історичні і теоретичні 17
„ природничі . . . 27—28
„ суспільні 13, 28
Наука суспільна буржуазна 13—15
Наука суспільна пролєтарська . . . . . 14—16
Необхідність, див. — детермінізм.
Необхідність історична . 45—47

Особа . . . . . 91—99
Оточення . . . 73—75, 102, 105

Партії . . . 151, 309—312, 313
Патологія 161

Стор

Перехід кількости в якість, див. — скокоподібні зміни.
Поділ праці . . 139, 217—218, 288
Політика . . . . 248—249, 250
Політична економія 162
Право . . . 27, 29, 155, 158, 159
Праця ідеологічна 217—224, 231—272
Природа (як оточення для суспільства) . . . . 102—106
Пристосування активне 109—110
„ пасивне . 109—110, 114
Причиновість, див. — кавзальність.
Причиновий закон . . . 22, 30
Продуктивність суспільної праці . . . . . 112—113
Продукційні відносини 90, 99, 134—136, 139—142, 144—147, 147—154, 170—246, 246—259, 263—271, 276, 277, 279, 284
Продукційні сили 110, 113, 114, 116, 118, 119, 121—123, 126, 136, 145, 146, 153, 245—257, 262, 264, 265—272, 277, 284
Пророкання наукове . . . 47—49
Професійна психологія 214—215
Професія . . . . . 285—286
Процес продукції і відпродукції 105—109, 116—117, 142

Расова теорія . . . . 124—127
Раціоналізм 200
Революція 246—255, 258—270, 312—313
„ буржуазна 252, 253, 269
„ економічна . . . 262
„ ідеологічна . . . 258
„ політична 248—254, 260—261
„ пролєтарська 254, 255, 259, 261, 262, 265—270
„ соціяльна . 246—252
„ технічна 264
Релігія . . . . . 168—179
Рівновага 70, 71, 128, 146, 241, 244, 245, 247
„ внутрішня 77, 241, 242, 247, 263, 266, 272
„ зовнішня 74—76, 241, 242, 272
„ рухлива 75, 77, 118, 220, 241
„ стала 74, 117

Стор.

Розмноження . . . . . 121—124
Родина . . . . . 153—154
Росподіл 142—144, 247, 250, 279, 289

Свобода волі, див. — індетермінізм.
Сенсуалізм 186
Система . . . 73, 74, 83, 85, 105
Скокоподібні зміни . . . 77—81
Скульптура 196
Соліпсизм . . . . . 54—55
Сотеріологія 177
Соціяльна норма . . . 155—156
Соціяльно-політична будова суспільства . . 148, 151—153
Соціологія . . . . . 17—18
Спосіб продукції, див. — продукційні відносини.
Стан . . . . . 279—285
Статистика 162
Статична точка погляду . 61, 63
Стиль . . . . . .231—233
Сукупності 82
„ логічні 83
„ реальні . 83—86, 281
Суперечності . . 70, 72, 77, 241—243, 244—245
Суспільна економіка див. — продукційні відносини
Суспільна ідеологія 208—209, 215—218, 223—227, 258, 273
Суспільна психологія 208—211, 215—216, 258, 265, 271
Суспільна фізіологія . 277—278

Стор.

Суспільство . . 83—86, 89, 91—95, 130—132
Суспільства в стані створення . . . . . 99—101

Теологія 25
Телєологія . . . 21—23, 26, 27
„ іманентна . . 23—26
Техніка 119—123, 129, 130, 132—140, 152, 153, 163, 164
Типи суспільства . . . 234—241
Тріяда 72

Фактори суспільного життя, див. — чинники сусп. життя.
Фаталізм 50
Феодалізм 237—238, 252—253, 254
Фетишизм товаровий . 239—241
Фізика 161
Фізіологія 161
Філологія 162
Філософія 159, 168, 169, 179—188
„ історії 17
Футуризм 129, 201

Хемія 161

Чинники суспільного життя 226—228

Школа історична 69
„ органічна 81, 85—86, 90, 166

Явища суспільні 37—41, 241, 242

Матеріяльну силу можна подолати тільки матеріяльною силою, але й теорія обертається в матеріяльну силу, коли опановує маси.

К. Маркс

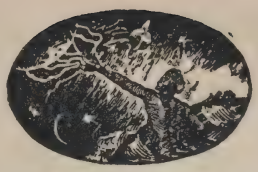

КОСМОС

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
— Дивнії перла виносить.

І. Франко

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ

Вийшло з друку:

1. **Ю. Стеклов.** Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. **А. Богандов.** Червона зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. **Проф. О. Синявський.** Порадник української мови. 1922, 16⁰, I—IX + 150 стор.
4. **Б. Ґорєв.** Матеріялізм-філософія пролетаріяту. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923 16⁰, 112 стор.
5. **К. Маркс.** Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Г. Петренка. 1923. 16⁰. 70 стор.
6. **Н. Бухарин.** Теорія історичного матеріялізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. **А. Річицький.** Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцістична розвідка. 1923, 8⁰, 192 стор.
8. **Е. Мюгзам.** Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰, 128 стор.

Друкується:

9. **К. Маркс.** Злидні філософії.
10. **К. Маркс.** До критики політичної економії.
11. **К. Маркс.** Горожанська війна у Франції.
12. **К. Маркс.** 18 Брюмера.
13. **Ф. Енгельс.** Революція і контрреволюція в Німеччині.
14. **Ф. Енгельс.** Людвік Фоербах.
15. **Ф. Енгельс.** Анти-Дюрінг.
16. **Ернст Генель.** Світові загадки.
17. **Е. Варґа.** Занепадання капіталізму.
18. **К. А. ВітФоґель.** Від пракомунізму до пролетарської революції.
19. **О. Авсем.** Історія комуністичних наук і соціяльних воєн.
20. **П. Касяненко.** Алгебра для шкіл нормальних.
21. **А. Богданов.** Інженір Менні.
22. **Дж. Лондон.** Залізна п'ята.
23. **А. Сінклєр.** Джімі Гіґінс.
24. **А. Сінклєр.** 100 %.
25. **А. Сінклєр.** Мене зовуть теслею.

УКРАІНО-АМЕРИК. ВИДАВН. ТОВ.

з обмеженою порукою

„КОСМОС"

„КОСМОС" видає літературу з поля: 1. соціяльних наук, 2. красного письменства, 3. школи й самоосвіти, 4. індустріяльної техніки, 5. сільського господарства.

„КОСМОС" є одиноким в Европі українським видавництвом, зорганізованим без допомоги рідних і чужих капіталістів пролєтарями України, Галичини, Сполучених Держав Америки, Канади і Далекого Сходу.

„КОСМОС" має розвинутись у потужну зброю визволення українського пролєтаріяту спід влади світової буржуазії.

„КОСМОС" виконає своє завдання тільки тоді, коли свідоме українське робітництво подасть йому масову допомогу.

Кожен свідомий український пролєтар повинен набути одну облігацію „К о с м о с а"

ціна 10 долярів,

а також прислати якусь пожертву на один з видавничих фондів, відповідно до зазначених вгорі п'яти відділів видавництва.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 18 05 13 012 5